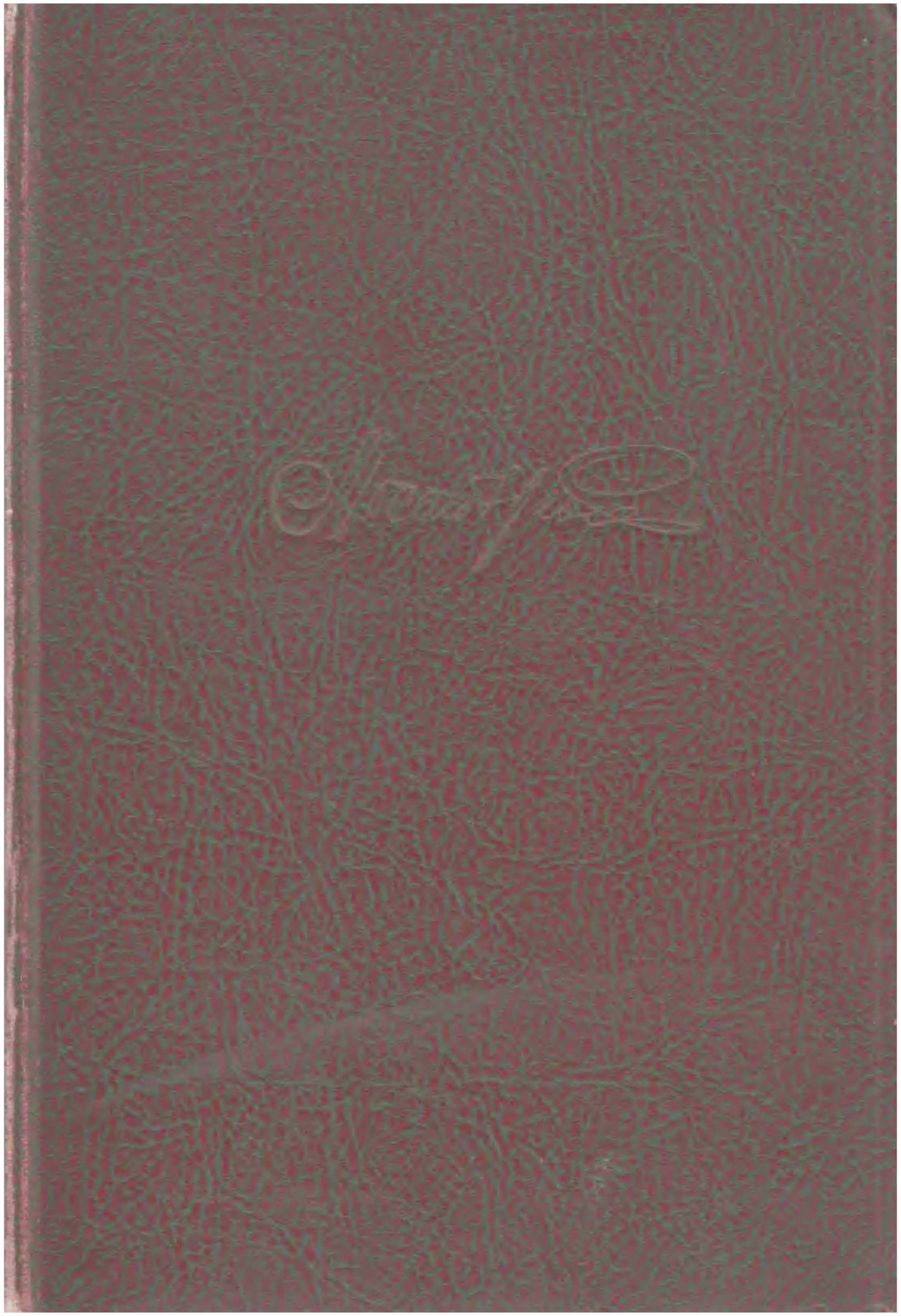

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ

ОСТАННІЙ ПРОРОК

ВИДАНО
Діловим Комітетом для видання творів Л. Мосендза в Торонто

Літературна редакція і вступна стаття — Богдана Кравцева

Пояснення — д-ра Юрія Ґерича

Діловий Комітет для видання творів Леоніда Мосендза в Торонто:
Арсен Шумовський — голова; члени: Іван Вараниця, Олена Глібович, Іван Гуменюк, Василь Іванис, Микола Лебедь, Євгенія Пастернак, Богдан Підгайний, Зоя Плітас, Ганна Янішевська; Контрольна Комісія: Мирон Левицький, Ірина Нітефор і Михайло Селешко.

Всі права застережені

Leonid Mosendz

THE LAST PROPHET

Published by the Committe for the Edition of Works
of Leonid Mosendz in Toronto, Ontario, Canada

Copyright 1960

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ І ЙОГО "ОСТАННІЙ ПРОРОК"

Ще всього дванадцять років минуло з дня смерти Леоніда Мосендза та й помер він у вільній Швайцарії ще за нашої ґенерації, а вже при встановлюванні його біографії виникають непоборні інколи труднощі. Опубліковані досі матеріяли до Мосендзового життєпису такі часом суперечливі своїми даними й фактами, що приймати їх треба з великою дозою обережности. Тому й тут буде зроблена спроба побудувати біографію Мосендза виключно на підставі даних, устійнених в його листуванні і в творах, або підтверджених ним же самим інформацій його знайомих чи сучасників.

Народився Леонід Мосендз 20 вересня 1897 року в Могилеві Подільському в родині місцевого службовця Марка Мосендза. Матір'ю його була Марія з Лясковців — донька лісничого в Костополі на Волині.

Батьківський дім, його атмосферу і дитячі роки проведені в ньому вивів сам Мосендз у своїй поза всяким сумнівом автобіографічній повісті "Засів" (видана 1936 р. в Чернівцях і нагороджена премією Українського Католицького Союзу у Львові). Герой повісти хлопчик Ніно, батько якого — це "повірений" у справах багатого польського діда Павло Людкевич, родом із колишньої дрібної української шляхти, спочатку спольонізованої і потім зрусифікованої. Панівною в домі Людкевичів — російська мова, українську знають, але вживають тільки у стосунках із простими людьми. Український, підсвідомий тільки, патріотизм пробуджується в малого хлопця під впливом українського оточення, селянських розповідей про Україну, про українських козаків та гайдамаків. Уже тоді в юнацькі роки Мосендз читав Шевченкового "Кобзаря", про що свідчать згадки у його творах і про що він оповідав своїм друзям.

Атмосфера дідового, по материній лінії, дому введена в поемі "Волинський рік" (видана 1948 року у Мюнхені), що її Леонід Мосендз присвятив доньці Марійці, як спомин про "безбережне мо-

ре" її роду. Герої цього твору Марко й Валя (Валентина — імення Мосендзової сестри), відвідуючи свого діда й бабуню в Підзбужі на Волині, слухають легенди про предків литвинів, що під Ґрунвальдом громили тевтонів і потім жили то на Поліссі, то на Волині, ознайомлюються з розповідями діда Оснпа про бабуню з-над Мазурських озер, що втратила в польському повстанні брата Яна й, одружившися, знайшла нову вітчизну у волинському Підзбужі. Тут же із бабуниних "історій віджевріліх давнин, укритих попелом любови й крови", із її "леґенд забутих", із "ритмічної завороженості баляд" малий Марко — Леонід Мосендз — одержує перший

"ковток питва
із джерела кастальської принади,
прийнявши першу правду з тим ковтком,
що слово є усього початком".

Вірогідність життєписних даних, приведених особливо ж в останньому творі, підтвердив згодом і сам Мосендз у своїх листах до Ганни й Арсена Шумовських, інформуючи їх про ґенезу "Волинського року": "писав із споминів про свого діда, про Костопільщину, про бабу, про перекази... Все докупи для доньки, яка вже з того всього нічого не зазнає" (лист від 21 квітня 1948). Ближчі дані про свого діда й бабу подав Мосендз у листі від 10 липня 1948, пишучи: "Мій псевдонім — це прізвище мого діда — лісничого в Костополі — Оснп Лясковець. Його перші дві жінки — це були, здається, сестри Боруцькі. Знаєте таких попів з Волині? Третьою була моя баба — полька Селюжницька-Корзонь, значно молодша від нього, що в нього закохалася. — Натяк на це в "Вол. рік". Мати цього Лясковця була ще греко-католичка, що десь у 30-их роках минулого ст. мусіла "повернутися". Це також у "Волин. року".

Було в Леоніда Мосендза двоє братів і одна сестра — Валентина. Молодший брат помер від менінґіту, мавши 6 з половиною року — був дуже здібною дитиною: сам навчився читати, рахувати й писати, і Леонід, якому тоді було 8 років, "перший раз зрозумів, як писав потім у листі до Шумовських (від 11 травня 1948), — що таке смерть." Другий брат, мабуть старший за Леоніда, пам'яті якого Мосендз присвятив новелю "Брат" у збірці "Людина Покірна", помер у нього ж на руках, як вояк армії УНР, в 1920 році, як про це згадував Леонід потім у листі до Арсена Шумовського від 7 — 8 лютого 1948. Сестра Валентина одружилася з комуністом,

що було великою трагедією для Леоніда, була заслана в Казахстан і в 1947 році жила уже з другим чоловіком, інженером за фахом, на Кубані.

Батько Леоніда помер дуже рано, мабуть ще в першій половині першого десятиріччя 20-ого ст. В листуванні Мосендза 1945 - 48 рр. згадок про нього немає. Мати й бабуня його, що була надхненницею його в Підзбужі, померли в січні 1920 року в містечку Гнівані над Бугом на Поділлі, де Леонід Мосендз в 1918 - 1920 рр. вчителював. Смерть матері пережив Мосендз дуже тяжко. "Відтоді я тільки раз плакав" — писав потім у листі від 27 липня 1947, згадуючи, що на похоронах була й пані Ганна, дружина Арсена Шумовського, яка разом з ним вчителювала в той час у Гнівані. У своїх (рукописних ще) спогадах про Леоніда Мосендза в ті роки Ганна Шумовська пише, що жив тоді Мосендз у Гнівані в окремому будиночку при школі разом із матір'ю, бабою і сестрою. В хаті їх світилася лямпадка перед православним образом Матері Божої, а поруч на шафці стояла Її ж католицька статуетка. Баба Мосендзова була католичкою, а мати і решта родини православні. В 1919 р. померла мати Мосендза на удар серця, а трохи згодом баба його на тиф. Леонід, палкий і поривчастий хлопець, дуже розпачав, але мужньо переносив горе. Хворів на тиф під час свого перебування у Гнівані теж і сам Леонід.

Справи свого походження і свого родоводу торкався Леонід Мосендз декілька разів у листах до своїх знайомих в 1945 - 1948 рр. Зокрема характеристичні його визнання про це в листі до Р. Гармаша від 18 червня 1948 р.: "Я не поляк, хоч походжу з українсько-польсько-литовського роду, без краплі московської крови. Хтось від когось мусить походити, й я не соромлюся, що мої предки бились против тевтонського ордену, против москалів і багато їх упало в чесному бою, а не захищаючи Москву, як унтерофіцери, чи підбиваючи Кавказ або Бухару... Те, що мої предки були литвини й поляки — ще не є ганьбою. Ганьбою би було якби моя душа кінчалася на -ський, як і нікчемні душі тих ф..., що хоч і є "енкамн" по расі, але мають душу на "оф".

Ближчих даних про хлоп'ячі шкільні роки Леоніда Мосендза в його листуванні немає. Згідно із спогадами Пафнутія Чупруна, записаними Гаврилом Гордієнком (див. До біографії Л. Мосендза, "Українські Вісті", Новий Ульм від 4 червня 1959), Леонід жив від семи літ життя, після смерти батька, в Явтушкові і потім у Яришові

Могилівського повіту в домі Чупруна, дружина якого Анатолія була рідною тіткою Леоніда. В Ярншеві закінчив Мосендз 1911 р. двокласову школу і потім вчився в учительській семінарії у Вінниці, закінчивши її в 1915 р. з дуже добрим успіхом.

Факт свого перебування в учительській семінарії у Вінниці підтвердив сам Мосендз у листі до Арсена Шумовського від 10 липня 1948, подаючи водночас дуже цікаві дані про свою тогочасну національну свідомість. Торкаючися актуальної в той час на еміґрації в Західній Европі справи "східняцтва" і ствердивши, що і сам він "східняк, хоч ніколи в житті не був малоросом", Мосендз пише: "Знаєте, я вчився в Вінниці в учит. семінарії, нас було 40; коли була 1913 р. перепись — всі написали, що вони малороси — лише я й один ще — що ми "русскіе". Був я російський патріот". Цим своїм категоричним ствердженням Мосендз підкреслював тільки висловлюване ним багато разів у листуванні негативне ставлення до "малоросійства" і "малоросів".

Коли і як відбувся перелім у Мосендзовім світогляді і його зворот до українства, встановити на підставі наявних під сучасну пору матеріялів важко. Деяку вказівку в цьому напрямі дає лист до Р. Гармаша від 19 червня 1948 року, в якому Мосендз стверджує ще раз, що "до 1918 року я був російським (не малоросійським) патріотом" і що "за 1 місяць з мене був український націоналіст. Бо, прочитавши історію Грушевського, доти незнану мені, я захлинувся від величі того народу, з якого пішли мій дід, моя мати, мій батько, серед якого жив, вріс і якого доти не смів знати я". З цього визнання можна зробити тільки той висновок, що кристалізація української національної свідомости відбулася в Мосендза під впливом українського державного відродження вже після його виходу з рядів російської армії, до якої він був покликаний після закінчення 18 літ життя у 1916 або 1917 році.

Опубліковані досі відомості про військову службу Мосендза і в царській російській армії і в армії УНР такі суперечливі, а то й фантастичні, що їх треба залишити без уваги. На підставі наявного епістолярного матеріялу можна ствердити тільки такі факти й дати: як Мосендзові було 20 років, значить у 1917, він перебував на румунському фронті (лист до Шумовського від 24 травня 1948). Рік пізніше Мосендз був в армії УНР, як про це пише він у картці від 15 грудня 1947 р. до Михайла Селешка, полемізуючи з ним: "А що члени УПА молоді, то це не так страшно. Скільки мені було

років, коли я був у 1918 році в армії УНР?" Служба Мосендза в цій армії мусіла бути перервана, як це доказують цитовані вже листи і спогади про його вчителювання у Гнівані в р. 1918 - 20 і Мосендзова згадка в листі до Ганни й Арсена Шумовських від 7 - 8 лютого 1948 року, що: "я р. 1920 весною після мамниої смерти хотів попом бути... Я вже почав і студіювати, але, поїхавши до вінницького єпископа Володимира, довідався, що обов'язково треба женитися. А я не хотів. А потому прийшла армія УНР..." Посереднім доказом перебування Мосендза в рядах українських збройних сил можуть бути його поетичні і прозові твори із військовими сюжетами, зокрема його оповідання у збірці "Людина покірна" (перше видання у Львові 1937 р. і друге у Вінніпеґу 1951).

З армією УНР подався Мосендз на еміґрацію в Польщу, де початково перебував у Ченстохові, працюючи якийсь час в українській читальні, влаштованій Британським Допомоговим Комітетом для українських еміґрантів, і звідки мабуть уже в 1922 році переїхав до Подєбрад у Чехословаччині. І в Ченстохові і в Подєбрадах він відомий уже як поет, хоч в діяльності тодішніх літературних гуртків активної участи не брав.

З самого початку свого перебування в Чехословаччині Мосендз присвятив свою увагу і всі свої зусилля передусім науці — інженерним студіям.

Закінчивши тільки вчительську семінарію ще в 1915 році і не маючи відповідних умов і знання для запису до Української Господарської Академії, тодішньої еміґраційної політехніки, заснованої 1922 року в Подєбрадах, Леонід Мосендз записується на матуральні курси реальної гімназії і закінчує їх з відзначенням на протязі одного року, як учень першої найміцнішої групи. Після одержання матурального свідоцтва, в 1923/1924 стає студентом хемічно-технологічного відділу Української Господарської Академії, добуваючи в 1928 році фаховий титул інженера технолога. В студентські роки Мосендз не тільки вчиться, але й виконує обов'язки асистента, початково при катедрі технічної фізики і пізніше при катедрі хемічної технології. В останні роки студій спеціялізується в ділянці перероблення нафти і з цієї ж ділянки робить свою дипломову працю і приготовляє проєкт нафтодестилярні у проф. Василя Іваниса. Одержавши інженерний диплом, своїх студій не припиняє, але ж залишається в Академії, як професорський стипендіят для підготови у професори. На протязі шести років працює

ще теж, як асистент у проф. В. Іваннса і експернментальну працю для здобуття докторської дисертації робить у проф. Вондрачека в Брні. Обороняє свою докторську дисертацію 1931 р. в Українській Господарській Академії. Разом із своїм колеґою інж. Олександром Неділком Леонід Мосендз стає однним із двох першнх інженерів-технологів УГА із тнтулом доктора технічних наук.

Добнваючнся інженерного і докторського тнтулу, Мосендз продовжує свою науково-дослідну роботу в теоретнчній і в практнчній ділянках. У співпраці із проф. Мнколою Вікулом (1887 - 1935) Мосендз, ще студентом перекладає підручнник д-ра Яр. Форманека "Короткий нарис неорганічної хемії", якнй появляється 1924 р. у внданнях Академії (стор. 330, мал. 30) і потім, уже ставшн доктором технічннх наук, разом з професором В. Іваннсом працює над поліпшенням та удосконаленням різннх лябораторійннх прнладів. Для велнкої праці проф. В. Іваннса "Бітуми та їх аналоги" прнготовнв тоді Мосендз понад 1000 малюнків. Як запнсано в аналах Академії, "реґулююче урядження для лещат бюреток Мора, опубліковане Леонідом Мосендзом, внявнло себе так прндатнним до вжнтку, що фірма V. Veit у Празі купнла у Мосендза право на внроблення і продаж цього урядження, а в бернянській політехніці зараз же ввели його у своїй лябораторії" (Днв. С. Наріжний: Українська еміґрація. Ч. І. Прага, 1942 стор. 266). Деякі його дослідні праці були опубліковані в німецькнх журналах. З першого року своїх студій Л. Мосендз працює теж членом управн Вндавннчого Товарнства прн УГА в Подєбрадах.

В 1937 — 38 рр. Мосендз працював учнтелем у комерційній школі в Хусті на Закарпатті і напнсав та вндав там підручнник товарознавства. Колн мадярн окупували Закарпаття, Мосендз з усією школою пішкн перейшов до Братнславн і працював у братнславському дослідному відділі внварства, пншучн словацькою мовою декілька праць із цієї ділянкн. Одну з цнх праць внбрав був проф. В. Іваннс і запропонував в Українському Технічно-господарському Інстнтуті, як Мосендзову габілітаційну працю на доцента цього Інстнтуту. Було це в 1945 році і здійснитн цієї габілітації Мосендзові вже не повелося ані в Подєбрадах ані потім на еміґрації, колн Інстнтут продовжував свою діяльність в Реґенсбурґу.

Важлнві доповнення до цього короткого огляду науковнх студій і діяльностн Леоніда Мосендза, зробленого на підставі опублікованнх у хроніках УГА даних, як теж спогадів проф. Васнля Іва-

ниса, подав сам Мосендз у своєму листі до інж. Арсена Шумовського, писаному дня 17 червня 1948 р. "Моя хемія була добра — згадує Мосендз, прикований до ліжка у швайцарській санаторії Моттекс. — Лише я з неї покористав мало. Коли р. 1931 працював над дисертацією на техніці чеській у Брні, малося на меті, що опісля поїду до Англії спеціялізуватися на газовому ділі... Докторат зробив, але Академія лусиула... Потому я працював, як інженер-будівник: проєктував дороги, на кампанію їздив на цукровари. Варто було для того робити докторат? Р. 1939 до 1945 в державному словацькому винарському інституті. Канцелярщина й рутина. У Брні би з мене були люди. Знаєте Ви, що таке "тяжка вода"? За її відкриття Урей дістав Нобелеву премію. Я про неї знав перед Уреєм. А де було робити? Було ще декілька речей, от, напр., тепер модерні сілікони. Я пропонував професорові ще р. 1930 над ними попрацювати. Але ці речі робляться лише в лябораторії. Добра це річ, чиста, прецизна! Одна така мікровага чого варта (а я вже й забув на ній важити!). От тепер з мене "він і хемік і поет — одним словом вініґрет..."

Всі колеґи Леоніда Мосендза за фахом в роки його студій в Академії підкреслюють його просто вийняткову енерґію і наполегливість у студіях і в науковій діяльності, його замилування до організованости, порядку і закономірности і його невсипущість і невтомність. Все це тим більше надзвичайне, що був Мосендз не надто сильної конструкції і до того вже із студентських років хворів на сухоти, внаслідок чого, вже по закінченні студій, він мусів часто лікуватися по санаторіях.

Товариш Мосендза з Української Господарської Академії в Подєбрадах і колеґа за літературним фахом і зацікавленнями — Євген Маланюк гадає, що "справжнім покликанням Л. Мосендза була н а у к а, в нім бо коренився в ч е н и й в найточнішім значенню цього, на жаль, так стертого за останній час слова". "Наукові здібності (а в тім і здібність "вчителя" студіювати) — пише Є.М. у статті про Л. Мосендза, надрукованій у п'яту річницю його смерти (Вісник ООЧСУ, жовтень 1953) — цієї людини просто феноменальні... Треба дивуватися його здібностям, його енерґії, його пильності... Треба подивляти таку несамовиту істотно т в о р ч у енерґію в невеликій сухуватій постаті тієї людини, якої — дивно! — ніколи не пригадую собі ані "стомленою", ані спраглою "відпочинку", ані неакуратно чи навіть неохайно одягненою. Почина-

ючи від його точних стриманих виповіджень і кінчаючи його чітким майже каліграфічним і при тім оригінальним почерком, — він був людиною цілком закінченого стилю. Це був уроджений учений-дослідник (його фахом була нафта та її деривати), напевно — видатний професор-піонер і, правдоподібно — талановитий організатор, бо ширину його заінтересувань і невичерпальну енергію його, напевно, не можна було б обмежити лише лабораторією і кабінетом".

Не погоджуючися з кінцевим висновком цитованої статті про Леоніда Мосендза "доктора-інженера, не письменника" і з висловленою перед тим думкою, що "Леонід Мосендз... "уродженим письменником, письменником з долі і покликання — не був", треба ствердити на підставі широких літературних не тільки зацікавлень, але й літературних досягнень Мосендза і в ділянці поезії і прози, зокрема беручи до уваги останніх чотири роки його творчого горіння під час перебування в Австрії і в Швайцарії, зафіксованого і в його надрукованих творах, і в романі "Останній пророк" й особливо ж у його оригінальному і неперевершеному листуванні, — що другим і в останні роки життя єдиним справжнім покликанням Леоніда Мосендза було мистецтво слова, література.

Покликання це не виникло в Мосендза у висліді лектури, студій чи внаслідок суспільно-політичних умов даного часу. Із кастальських джерел світової й української творчости, із животворних глибин української стихії перші ковтки натхнення вилив Леонід Мосендз ще дитиною, як це показують і "Засів" і "Волинський рік". Під час воєнних років не розлучався він із зошитом своїх перших віршів. Про перші літературні спроби Леоніда Мосендза інформує й Ганна Шумовська, згадуючи спільні з Мосендзом роки вчителювання у Гніванї над Богом. Ще під час свого перебування в Чеистохові Мосендз був відомий як поет і в 1923 році в Подєбрадах його визнавали вже як "талановитого і культурного поета". Літературою займався він із самого початку своїх студій у подєбрадській Академії, не зважаючи й на те, що в ті роки він днями і ночами перебував у своїй лабораторії, "поза якою — як свідчить М. Мухин — він в той час не існував". 5 липня 1924 року Мосендз бере участь у літературній вечірці, влаштованій у студентському домі на Альбертові в Празі, де читає кілька уривків із лірничної драми "Вічний корабель". В тому ж часі по-

чинає друкувати свої вірші в органі ЦЕСУС-а "Студентський Вісник", що почав появлятися наприкінці 1923 р. і потім в інших журналах, особливо ж з 1927 в львівському "Літературно-Науковому Вістнику" і згодом "Вістнику". Літературній творчості віддається Мосендз із такою ж невсипущістю й енергією, як і науковим студіям: довгими ночами пише і вишліфовує згадану драматичну поему "Вічний корабель" та вірші, м.ін. цілий цикл на біблійні теми, надрукований згодом, 1934 р., у буковинському журналі "Самостійна Думка". Десь наприкінці двадцятих років Мосендз написав прозою драму невідомої назви і змісту, яку Мухин переслав до редакції "ЛНВісника". До друку її не прийнято, і Мосендз її знищив.

Коли судити з поезій друкованих в ЛНВістнику (до 1932 р.) і "Вістнку" (починаючи з 1933 р.), на кінець двадцятих і початок тридцятих років припадає розцвіт літературної творчостн Леоніда Мосендза, як поета. Захопившися формою сонета, що відповідала прецизній та організованій вдачі Мосендза і чого стислому спрямуванню науковця ("Улюблений мій — різьбленнй сонет... Обчислений і точний, як брегет... Покірний зовам кожного юнацу" — вірш "Сонет сонету", ЛНВ, кн.II за лютий 1928), Мосендз дас тоді низку досконалих формально і змістово сонетів. Першою його більшою річчю в тому напрямку був написаний 1933 р. вінок сонетів, п.н. "Юнацька весна", присвячений Праматері Роду (надрукований у квітневій книжці "Вістника" за 1934 рік). До розвинутого у "Юнацькій весні" мотиву —

"Праматір'ю в космічнній океан...
Ти плєш мойого Роду вічне море" —

Мосендз повернеться згодом, уже під час другої еміграції, 1946 р. у Зеефельді в Тнролі, у поемі-спогаді про "Волинський рік", присвяченій єдиній доньці Марійці на пригадку, що

"це твого роду безбережне море,
що здаля рокотом леґенд гуде..."

Цього ж самого — 1933 р. — під час перебування у Братиславі закінчив Мосендз працю над своєю ліричною поемою "Вічний корабель", перші уривки з якої чнтав ще на літературному вечорі 1924 р. і над якою працював майже цілих десять років. Присвячена поема А.Б. Л-ій (Аллі Лисяиській), доньці професора УГА Бориса Лнсяиського, в домі якого в Німбурку біля Подєбрад Мосендз часто перебував. Алла Лнсяиська була авторкою багатьох

дружніх карикатур на Мосендза й вона теж зробила обкладинку для першого видання Мосендзової повісти "Засів". Поема "Вічний корабель" була надрукована в 10-ій книзі львівського "Вістника" (за жовтень 1933 р.).

Відбувається дія цієї драматичної поеми Леоніда Мосендза у Фляндрії, в місті Брюґґе, наприкінці 16-ого віку "після замордування Вільгельма Орапського, правителя свобідних Нідерляндів, прозваного Мовчазним (1533-1584)". Поставивши як мотто над поемою слова із твору Шарля де Костера "Улєншпіґель" — "Попіл спалених тисне мені в грудях", Мосендз розвинув у ній проблему, що хвилювала його в усій його творчості: боротьби з наїзником і права на вихід борців і їх родин на еміґрацію. Герой поеми Ганс ван Лоос в обличчі кривавого наїзду еспанців зрікається думки про дальшу боротьбу і готується покидати рідне місто і Фляндрію разом із усім родом і населенням міста Брюґґе і шукати за океаном нової вільної і безпечної вже від ворогів вітчизни:

"Один
Спасіння путь є перед нами:
Лишити Брюґґе! За морями
Шукати місця знов для стін
Нового Брюґґе!"

Переконавши батьків міста в доцільності великого ісходу за море, Ганс ван Лоос зустрічається із рішучим спротивом власної ж дружини і дітей. Всі вони відмовляються лишати "край батьківських могил", міняти стару вітчизну на нову, готові не тільки до нового бою з наїзником, але й до певної смерти в обороні рідної землі. Залишає місто сам батько Ганс ван Лоос із сином Класом та горсткою таких же зневірених, як і він шукачів нової батьківщини. Прокляті рідними дітьми, що лягли під ворожими мечами на стінах Брюґґе і на фляндрських полях, Ганс і його супутники збиваються на морі із шляху і примарою Вічного Корабля починають свій довічний рейс по океані часу, не добиваючися ні пристані, ні нової вітчизни, ні навіть смертн-спокою в морській глибині.

До трагічної теми покидання батьківщини, пережитої на протязі довгих років, ще з часу виходу з армією УНР з України, і висловленої у прокляттях дівочої і юнакової постатей в поемі "Вічний Корабель", до болючої проблеми права переможених на нову

вітчизну вертався Мосендз у багатьох своїх поетичних і прозових творах. Яскравий, хвилюючий і неповторний вислів цієї безупинної тривоги, що мучила поетову чутливу як сейсмограф совість, і його "вогняне пожежами неспалене серце", дав Мосендз у своєму, написаному 1935 року у В. Павловицях, уже в українському аспекті вірші п. н. "Pomona militans. A. D. DCCCCXIX.":

"Рясні були тоді серпневі дні,
Що їх ми покидали, недобиті.
Над нами — злотний щит в височині,
А долі — яблунь віти громовиті.
Як було гірко змореній душі
Від сорому поразок і утоми!..
Безсилим — краще впасти на межі,
Звідкіль ще знать хоч стріху свого дому.
Ми ж варварам лишали мед і хліб,
Рясноту піль, тягар солодкий грона,
Ясир — владарку повновісних діб,
Вкраїнської землі стрункУ Помону.
Та під хрестом козацьким в борознах
Вона ще нас востаннє перестріла,
У вічі глянула і... мовчазна
З дороги перемореним уступалась.
І геть пішла! Нам кинула, мужам,
Погорду матері, сестри і жінки..."

Глибокого сорому й болю від цієї погорди не міг поет витравити навіть і двома рядками лаконічного закінчення, що, мовляв,

"Спинились ми! Спинилися і там
Наш кулемет відсвяткував дожинки",

які звучать як заспокійливе виправдання немилучого таки, не зважаючи і на цей останній розпучливий бій, відступу переможених із рідної землі.

Мотивами останніх боїв, походів і поразок та відступів пронизані й інші вірші із цього ж циклу "Pomona militans", писані цього ж 1935 року, друковані у "Вістнику" в книжках 3-ій і 7-8-ій і зібрані потім разом з іншим поетичним доробком Мосендза у збірці "Зодіяк", виданій у В-ві "Колос" 1941 р. у Празі. Між віршами збірки є такі характерністичні мосендзівською історіософічною тематикою поезії, як "Баляда про побратима", написане в "подражанє" О. Ольжичеві "Мн були", вірш про "татарських лю-

дей" в історії України чи й навіть вірш "Подєбрадські дні" із візією "прабатьківського майдану" і зчарованого Богдана на степовому коні. Особистої лірики в цій збірці небагато, але й вона сповнена українськими рефлексами, спогадами про "далеке і прадавнє" України. Любов до чужинки іде у нього врозріз із любов'ю до покинутої вітчизни ("Антимарія"), і він хотів би "стиснути певною рукою" палке серце, щоб "не вадило воно героєві... у боротьбі" (вірш "Нецілювані уста").

Дуже характеристичною для тогочасного зацікавлення Мосендза проблемою боротьби з наїзником, що знайшла свій вислів у його поетичних творах, була праця Л. Мосендза п.н. "Штайн — ідея і характер", написана ним для Книгозбірні "Вістника" і видана 1935 року. В цій праці Мосендз накреслив постать видатного діяча німецької визвольної боротьби й організатора європейської коаліції проти Наполеона, барона фон Штайна, підкреслюючи водночас із цим вагу характеру у формуванні національного провідника і героя. Не зважаючи на те, що Мосендз над своєю темою основно й багато попрацював, використавши для своєї теми широку літературу, видавництво видало Мосендзову працю про Штайна в скороченому майже на половину вигляді, чим Мосендз, як свідчить у своїх спогадах Подорожній (М. Мухин), був дуже огірчений, заявляючи, що "більш він не має охоти писати подібних праць".

На першу половину тридцятих років, дуже плодючих для Мосендза, як письменника, припадає теж і постання його прозових творів — згаданої вже автобіографічної повісти "Засів" (видана першим виданням у Чернівцях 1936 року, другим виданням 1941 у Празі або в Братиславі і третім виданням у В-ві К. Мулькевича у Маліні в Бельгії 1946 р.) та низки оповідань, що увійшли до виданої І. Тиктором у Львові 1937 року збірки оповідей "Людина покірна". Сюжети усіх оповідань у цій збірці взяті з часу визвольної боротьби України з московським загарбником, і всі ці оповіді, як їх назвав Мосендз, пронизані прикметними чи краще приреченими Мосендзові мотивами — рішучого спротиву проти української покори ("Укрита злість, облудлива покірність" — назва одної ж з новель у збірці), непримиренністю до ворога ("Людина покірна", "Брат" та інші) і до всякого роду відступництва ("Роксоляна") і безкомпромісової, завзятої боротьби із окупантами України ("Берладник", Великий лук", "Поворот козака Майкеля Сма-

йлза"). Не зважаючи на проведену в оповіданнях цієї збірки тенденцію автора показати в контрасті з "покірною людиною" тип вольового, непокірного і непримиренного українця, що почав народжуватися і вилявляти себе у вогні визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр., усі новелі чи й тільки нариси в цій книжці побудовані з технічного погляду досконало, і визначаються вони не тільки цікавими сюжетами й зав'язкою та розв'язкою дії, але і зв'язким стилем та ядерністю й ощадністю розповідної мови. Тому теж недаремно критика визнала в той час Мосендза "одним із найкращих — коли не найкращих — з наших живучих новелістів" (О. В. — "Вістник", кн.12 за 1937 рік).

Такою ж досконалістю визначаються і видані 1939 року у Львові в "Українській Бібліотеці" І. Тиктора збіркою п. н. "Відплата" Мосендзові новелі, що їх сюжети узяті здебільша з історії західньо-европейського середньовіччя, італійського відродження чи й українського минулого такі як "Птах високого лету", I'ha Pagata, "Євшан-зілля" та інші. В усіх цих новелях виведені постаті суворих, завзятих і вольових людей, готових до кінця всупереч усьому й усім до відплати, до вирівняння своїх рахунків з оточенням і з долею.

Почав писати прозою Мосендз ще студентом, в другій половині 20-их років, у Подєбрадах. Першим його прозовим твором мало б бути, за свідченням Подорожнього, оповідання "Помста" (про смерть Папи), що, згідно з початковою інтенцією автора, мало дати назву другій збірці його новель, яку чомусь змінено потім на "Відплата". Було надруковане це оповідання в 11-ій книжці львівського "ЛНВісника" за 1928 рік. Черговим щодо часу написання твором була повість "Засів", яку писав Мосендз в рр. 1930 — 1932 під час свого перебування на студіях в Брні і в санаторії Штериберк на Мораві, де лікувався кількома наворотами. В цій же санаторії постало 1932 року і найяскравіше із Мосендзових оповідань "I'ha Pagata" про історію венеційського роду Пачіолів, що їм гаслом були виписані на їхньому родовому прапорі слова "Non pacem, sed gladium", "Не мир, але меч!"

В 1934 р. постало велике оповідання Мосендза "Вояк відходить", надруковане під псевдонімом Ростислав Берладник в кн. 2-ій "Вістника" за 1936 рік. Оповідання це є своєрідним продовженням чи точніше розвиненням думок, висловлених у нарисі "Брат", що був друкований 1930 р. в ЛНВ й увійшов потім до збірки "Людина покірна". В оповіданні "Вояк відходить", присвяченo-

му Валерії Лисянській, Мосендз обґрунтовує вже потребу еміґрування колишніх вояків на Захід, щоб "вчитися від нього, як треба перемагати й знов пригадати, як творити", або, як висловлено там же, вчитися від нього "техніки духа".

На 1927 - 1939 рр. припадає постійне і живе співробітництво Мосендза в редагованому д-ром Дмитром Донцовим "Літературно-Науковому Вістнику" і — з 1933 р. — "Вістнику". Надрукувавши на сторінках цього журналу в 1927 р. (кн. 4-а) свій "Сонет" ("Любов міцніша всіх міцних отрут..."), Мосендз вміщує в цьому журналі аж до червня 1939 року не тільки свої поезії й оповідання, але й теж романи. Цілістю був надрукований там в рр. 1930 - 1933 роман "Засів" і на сторінках "Вістника" були надруковані деякі розділи із започаткованого Мосендзом роману "Останній пророк". Крім цього появилися на сторінках "Вістника" в 1934 р. Мосендзові переклади поезій Сари Тіздейл й Аделаїди Крепсі і Райнера Марія Рільке і в 1935 переклад вірша Е. А. По "Ельдорадо". Були надруковані в цих журналах і статті Мосендза про А. Ірасека (1930), про Джона Ґелсворсі (1933), як теж і репліка на брошуру Юрія Липи "Українська Доба" (1936).

В першій половині тридцятих років Мосендз почав із прикметним йому захопленням студіювати еспанську мову і літературу, добиваючися можливости читати вільно еспанські книжки. Конкретним виявом цього зацікавлення була Мосендзова стаття "Народження Дон-Кіхота" (надрукована у чернівецькій "Самостійній Думці", книжка 6 - 8 за червень - серпень 1936.). Закінчується ця стаття зацитуванням слів народженого для великих чинів Дон Кіхота, що "людина не є нічим більшим, як і будь-хто інший, якщо не докаже більше, ніж інший", слів, що їх можна з повним правом відіснти і до самого Мосендза і його письменницького ставання та покликання.

Крім еспанської Мосендз ще із студентських років цікавився широко і наполегливо французькою літературою, зокрема творами Бальзака і Фльобера, що їх читав у чеських перекладах, і особливо ж творами англійських прозаїків і поетів — Кіплінґа, Вайлда, Велиса, Ґелсворсі та ін., що їх опанувавши досить добре англійську мову, читав в оригіналі. Про велику начитаність і широкі зацікавлення Мосендза світовими літературами є багато згадок у повоєнному листуванні Мосендза. В цьому наполегливому читанні він мав свою спеціяльну методу, таємницю якої виявив у ли-

сті до Арсена Шумовського від 17 червня 1948 р. "А головне треба вміти читати — писав тоді Мосендз. — Я читаю не окремі слова, а зразу цілий рядок, ціле речення... Правда, таке читання не є глибоке. Але глибоко читати я потребую лише щось для праці. А як почати читати з олівцем і записувати — нічого не прочитаєте. Тому я не читаю, а ковтаю. На всі ці речі маю досі не злу пам'ять, але перед гніванським тифом була ще краща".

Останні роки сорокового десятиріччя і світову війну перебув Мосендз то по санаторіях, лікуючися, то в Ужгороді (1938 р.) і далі аж до 1945 р. у Братиславі на Словаччині, де працював хеміком у виварській індустрії і де одружився, знаходячи по довгих роках еміграційного поневіряння любов, родинне тепло й опіку. Але й це так довго вичікуване особисте щастя тривало коротко. Воєнні події примушують Мосендза податися далі на Захід, в Австрію, і він залишає самих — вже назавжди — і дружину Маґду і доньку Марійку, болючими спогадами про яких сповнені листи Мосендзові з останніх років його життя до його друзів і знайомих. "Якби я був коло неї, напевно би видужав" — пише в одному з листів про дорогу свою дружину, студентку медицини, словачку, що її навчив не тільки української мови, але й надхнув її українським духом. "Марійка гарно говорить по-українськи, молиться, є жива й золота дитина — тішиться в іншому листі. — Лише, чи побачу я їх?"

Вийшовши на нову еміграцію і зупинившися тимчасово в Інсбруці в Австрії і потім у Зеефельді, Мосендз, не зважаючи на важкі умови післявоєнного втікацького життя і на працю в різних допомогових комітетах, знаходить час на писання, на письменницьку творчість. В червні 1945 р. пише цікаву новелю "Життя", про матір, що в розпуці за померлою донею не дозволяє похоронити її, щоб задержати хоч тіло її біля себе. В травні 1948 року Мосендз починає писати поему "Капітерштан", що її він присвячує "Дружині із щирістю", датуючи присвяту днем 30 серпня 1945. Згодом на протязі лютого - листопада 1946 року вже під час перебування в Зеефельді, в Тиролі він пише поему "Волинський рік", що її присвячує "Доньці Марійці на спомин і пригадку":

"Дай ручениятко, серденько Марійко!
З тобою помандруємо удвійку
У ті часи, що, мов би синій дим,

З багать чабанських в'ється ще нестійко...
Але ось-ось розів'ється, і з ним
Сплинуть згадки, як дальня коломийка."

У присвяченій дружині Маґді поемі "Капітферштан на українську мову перелицьований" (Вид. І. Тиктор, Інсбрук, 1945) Мосендз нав'язує знову до проблеми покидання батьківщини, що для неї розв'язки він шукав і в "Вічному Кораблі" і в віршах циклу "Pomona Militans" і в оповіданні "Вояк відходить". У своїй новій поемі Мосендз виводить постать дяка Гордія із подільського села Токарівка і, поводивши по світу — по чужому німецькому Ґданську — приводить його після різних пригод і розчарувань

"додому,
Щоб там, на межах токарівських піль,
Дать геть з душі чужинную оскому,
Свої скарби поставити за ціль!.."

Кінчається ця поема, одна із найкращих творів в українській літературі на тему повороту додому, на батьківщину, патетичним викликом, що нагадує 136-ий із псальмів Давидових "На ріках Вавилонських":

"О, Україно! Токарівський краю!
Хай проклянуть мене синів сини,
Коли тебе на іншу проміняю,
На заклики чужої далини,
Коли земель твоїх святому дну
Скарбів душі своєї не віддам,
Коли твоїм жалям і твому гніву
Не офірую серця свого храм."

В Інсбруці зустрівся Мосендз і приятелював із Юрієм Клеєм (Освальдом Бурґгардтом). Клен писав тоді свій "Попіл імперії", і обидва вони з Мосендзом мали багато тем для переговорення і пересправ між собою про різні явища і проблеми українського сучасного і минулого. "Ах, хахли! — писав згодом Мосендз у листі до Шумовського від 19 березня 1948, нав'язуючи до тодішніх зустрічей і розмов із Клеєм. — Навіть у націоналізмі не можуть піднестися над Просвітою! Україна! А далі?... Все у нас співи, хори, а оперн немає, немає синтезн, а як є — синтеза спільного котьолка, снитеза політграмотн... слов'яиства... Один Клеи розумів це, коли писав свій "Попіл". Був великий поет! Скільки ми з ним

доброго говорили. А я лаявся. А він, він дивився на мене сумирно, наче хотів сказати: "Говори догори".

Тривалою пам'яткою тогочасних зустрічей і приятелювання Клена й Мосендза була задумана і створена ними цікава літературна містифікація, після пародез Едварда Стріхи, одна з найцікавіших і єдина у своєму роді збірка пародійних віршів п.н. "Дияболічні параболи", видана під спільним псевдонімом Порфирій Горотак В-вом "Нові Дні" у Зальцбурґу 1947 р. Справжніми авторами цієї збірки були вони обидва — Клен і Мосендз, як це виявив потім сам Юрій Клен, і як це підтвердив пізніше у своїх листах Мосендз, який і написав і підписав передмову до "Дияболічних парабол", представляючи Горотака, як уродженця Горотаківки на Зеленому Клині, мандрівника по Манджурії, Кореї, Японії, Індії, Ірані й Туреччині й ...українського емігранта в Австрії, плодючого й оригінального українського поета, стиль якого "вироблявся під впливом Рембо і Малярме" і якому "сучасні українські поети, особливо неоклясики, допомогли ....цей стиль, відшліфувати". Ця збірка, яку Мосендз визначив у своїй передмові, як "цікаву появу, що їй досі немає прикладу в нашій літературі", і охоплює цикли "Неозірність", Меґалострофи собі", "Меґалострофи іншим" і "На тулумбасі гір". Вміщені в ній між пародіями на різних діячів літератури і мистецтва теж і пародії на самих таких авторів "Дияболічних парабол" Юрія Клена і Леоніда Мосендза. В пародії на останнього, написаній мабуть Кленом, Мосендзові присвячені такі строфи:

"Нарікшись сином зодіяка,
Без крил поринувши в етер,
Рукамн ти повітря дер
І віршем присмиряв макака...
Суворішнй ніж Робесп'єр,
Духовного прокляв ти ланця,
Що сів на корабель голляндця,
Який чужі простори жер...
Переповзай, мов таракан,
Молочнний шлях. Дурний нащадок
Доробок твій візьме у спадок
І скаже він: "Канітфершан"."

Ґенезу Порфирія Горотака і його "Дияболічних парабол" виявив докладно вже після смерти Клена сам Мосендз у своєму ли-

сті із Швайцарії до Арсена Шумовського від 17 червня 1948: "Ех, Горотак! Як можете — пришліть мені 2 примірники. Я один з них виправлю, доповню й Вам перешлю. Так, це ми з покійником (Кленом) написали за два дні. Деякі речі вдвох писані. Дещо не ввійшло. Навмисне дали туди й чепуху останню, щоб ніхто не пізнав. Але старий все розказав (слаб був на язик покійник), а потому помер, а з ним і Горотак П.". Заява Мосендза, що "Параболи" були написані за два дні, перебільшена, бо насправді писання їх, як свідчить д-р Юр. Ґерич, тривало майже два місяці.

Співпрацював при творенні "Дияболічних парабол" і Мирон Левицький, який згідно із первісним задумом мав бути ілюстратором цього видання.

Негадана смерть Клена була невимовно болючим ударом для Мосендза. "Клена мені шкода, осиротіла моя душечка", "Мені без нього дуже тяжко" — жалівся у листах до А. Шумовського. "Помер Клен. Великий жаль і велика злість, безмежна гіркість" — писав М. Селешкові. І водночас із цим обурювався тяжко Мосендз у своїх листах на писані після Кленової смерти панегірики — тими, що "раніше рахували його партачем".

В другій половині 1946 року, під час перебування в тирольському Зеефельді, не зважаючи на гірське повітря і піклування друзів та на лікування в місцевій санаторії, Мосендз починає все більше занепадати на здоров'ї. Відновлюється невилікувана стара хвороба сухіт, і Мосендз, не маючи ні засобів, ні можливостей для успішного лікування в умовах післявоєнної Австрії, переїжджає в грудні 1946 з допомогою, зокрема д-ра Юрія Ґерича, до пансіону Мотекс у містечку Бльонав над Женевським озером у Швайцарії, де для лікування одержує допомогу теж і від американського ЗУАДК-у.

Історія перебування Мосендза в цій швайцарській санаторії багата на незвичайні сторінки геройського змагання людини й поета з важкою хворобою і безупинною загрозою смерти, а з другого боку пронизана тривожними моментами духового упадку, розпуки, безнадії, що з них Леонід Мосендз вирвався звитяжно усією силою свого духа й волі до останніх хвилин свого земного шляху. Списана ця історія документально в його листах із Бльонав і, зібрана й опублікована, вона творила б єдину у своєму роді книгу терпіння і дерзання одуховленої і мужньої людини.

З перших місяців перебування Мосендза в Моттекс настрої в нього міняються, як провесняна химерна погода: "Одне, що тут добре — це почуття свободи, і це почуття мені дуже добре робить, може більше, ніж страва" — радіє в листі до І. Варениці від 14 лютого 1947, щоб черговий лист, від 20 березня цього ж року, виповнити вже суцільним нарікання̀м: "А тут я цілком забутий! І мені також зле, гарячка, скоро кінчається термін (перебування в санаторії — Б. К.) і я кидаюся, як ранений звір, щоб трохи того життя зачепити...".

Щоб рятувати себе від цих настроїв, від повної таки безнадії та й від смерти, Леонід Мосендз безупинку і багато працює: більше, як на це дозволяють йому сили, набагато зусильніше, як цілком таки здорова людина. Читає не тільки всю актуальну українську книжкову і журнальну продукцію, але й усе, що тільки може дістати з французької, англійської чи еспанської літератури. Вчиться по французьки, пробує вивчати старогебрейську мову, доповнює своє знання англійської. Веде безупинку постійне і широке листування із своїми друзями і знайомими в Австрії, Німеччині, Англії, Канаді, ЗДА. Цікавиться всіма можливими справами і проблемами релігійними, філософічними, мистецькими, літературними. Разом з усім цим він головну частинку свого часу і сил присвячує літературній праці, дописує й опрацьовує свій великий роман "Останній пророк", студіює потрібну для цього наукову літературу, здійснює низку нових літературних починів і творів, публікуючи водночас і деякі свої публіцистичні праці.

Цікаві інформації про літературну творчість Мосендза в тих двох санаторійних роках дають його листи до приятелів і знайомих. В жовтні 1947 року він сповіщає, що пише казки й оповідання для своєї Марійки — "бабки солодкої й любої, як бувають у 4 роки дівчатка", і що хоче написати для неї історію Старого Завіту. В березні 1948 року сповіщає Шумовських, що пише "новелю про Каїна, який ціле життя молився за чорта, щоб над ним змилосердився Господь. Бо все зло від чорта, а як ум'якшити серце диявольське, не буде спокуси, не буде й зла на світі". В травні ж 1948 р. повідомляє, що почав писати нову поему "Дві життя й смерті козака Мамая" — на тему легенди Сизифа.

Від пропонованої йому в той час співпраці в в деяких журналах, зокрема у "Вежах", Мосендз відмовляється, мовляв тому, що праця над белетристизними речами забирає в нього надто ба-

гато сили (лист до О. Лащенка від 20 червня 1948 року). Не хоче співпрацювати й у відновленому в 1948 році у Німеччині "Літературно-Науковому Вістинку", з тих оглядів, що для співпраці в ЛНБ не бачить "підстав, не знаючи ані редакції, ані співробітників". Відмовляється він і від співпраці у пляно-ваному М. Лебедем журналі, заявляючи в листі до нього від 1 серпня 1947 року, що його "ідеалом є видавати свій місячник, як от був Донцовський Вісник". Все ж таки, Мосендз у той час послав до ЛНВ, написаний під псевдонімом О. Лясковець памфлет проти Хвильового п. н. "Знесвячування храму", який в ЛНВ не був надрукований і появився із зміненим заголовком "Хвильовий — легенда і дійсність", без апробати Мосендза в Зальцбургу в Австрії, із змінами і помилками, з приводу яких Мосендз дуже хвилювався.

Але вся ця літературна й епістолярна діяльність Мосендза, усі його лектури і студії, що ними він так зусильно намагався вдержувати і своє здоров'я і своє життя, не спинили фатального розвитку його хвороби. Не помогли ні віджива, ні ліки, ні навіть вприскнення стрептомицини, у внсліді яких покращав його апетит, збільшилася вага і минула гарячка і кашель.

"Знаходжуся зараз в "піднесеному стані" — звітує Мосендз дня 1 липня 1948 року в листі до А. Шумовського — чекаю на торакопластику. 9 - 10 ребер мають мені вийняти, щоб стулити кавер-ну, бо й стрептоміцін не помагає. Ц. т. поміг мені тим, що припра-вив мене до операції, Без нього би вона була неможлива. Отож у мене настрій всілякий. Не добили німці й москалі, доріжуть шва-йцарці, бо при цій операції дуже часто стається, що вона вдається, але пацієнт гіне".

Згадувану в цьому листі першу операцію Мосендз перебув щасливо 18 серпня 1948 року, про що повідомив Шумовських в листі з 25 вересня, сплітаючи нотки бадьорости з резиґнацією: "Мені в міжчасі зробили І операцію: вирізали ззаду 5 ребер на загальну довжину 53 см. й трохи стиснули каверну. Ще мають вирізати спереду 2-3 ребра. (Вирізані реберця були вжиті на виго-товлення Єв). Операція була тяжка, й я ледь-ледь вирвався з ког-тей Тітки. Але вона ще шанси має при другій операції. Тепер я у Моттекс знов, бо робили мені операцію в Лейсін. Пишіть мені. Як буду мати більше сил, напишу Вам зразу цілий роман про Лаза-ря Мосендза й його ребра. А тепер досить і цього, бо я стратив пі-сля операції більш 5 кіл. й мушу знов приправитись до другої...

Пишіть мені на стару адресу, а якби вже не був на цім світі, то листа Вам повернуть, і згадайте в своїх молитвах "безрбренника" Леоніда!".

Напередодні другої операції, ще 12 жовтня 1948 року Леонід Мосендз переслав Шумовським карточку такого змісту:

"Горят костры горючие,
кипят котлы кипучие,
блестят ножи булатные —
хотят козла зарезати...

ц.т. завтра має бути друга операція, а сьогодні я одержав Вашу листівку з Англії... Коли я буду? І чи буду? — Настрій у мене мінорний. Хоч і докучило вже бути довше хворим. На видужання є добра надія. Але... серце моє отруїли баціли й воно слабне...".

На другий день, 13 жовтня 1948 року Леоніда Мосендза не стало. Не витримало серце, ослаблене довготривалою мужньою боротьбою, порвалася нитка втримуваного зусиллям волі життя, погас вогонь, що горів до самого кінця буйно і високо. Похорони були сумні: ховав Мосендза протестантський пастор, бо від православного Мосендз ще перед смертю відмовився, не бажаючи, щоб його ховали москалі. З українців відвели його на місце останнього супочинку тільки двоє: пані Бачинська і Ростислав Шульгин. Решту похоронного почету творили персонал санаторії і хворі.

На 12-ому році після смерти Леоніда Мосендза появляється вперше книжковим виданням найбільший твір Леоніда Мосендза, що над ним працював покійний письменник на протязі цілих 11 років свого трудного життя і що з ним зв'язував свої письменницькі амбіції й досягнення, сподіваючися створити епопею — завершення своїх письменницьких "шалених дум" і поривань, вінок усього свого життя. У свого "Останнього пророка" прагнув він переллять все те, чим жив і до чого змагав не тільки він сам, автор твору й учасник визвольної боротьби українського народу, але й те, чим жив і до чого змагав цілий народ. Тож, не зважаючи на добу і країну, що в них відбувається дія "Останнього пророка", цей твір усією своєю настановою, усім змістом і ситуаціями є наскрізь українським твором, як українськими були драматичні поеми Лесі Українки, перенесені в чужі віки і середовища. "Останній пророк" — це роман про ставання і ріст українського націоналізму, персоніфікованого в постаті ізраїльського Єгоханана, того, що Богом даний, майбутнього предтечі Месії — Івана Хрестителя.

Це роман про історію українського націоналізму, безкомпромісового, мужнього національного руху, що його чітку й виразну візію виплекав собі у своїй уяві автор, задивлений у величну ідею й у вндеалізований характер носіїв цього руху, які йдуть до вимріяної мети вперто і послідовно. Одним із ініціяторів цього руху був і сам Мосендз, організуючи разом з іншими у 20-их роках Легію Українських Націоналістів.

Як нелегким і трагічним було Мосендзове життя, так і цей роман його останній має свою незвичайну і трагічну інколи історію. Почав писати його Мосендз ще в 1935 році, в добу найбільшого розвитку націоналістичного руху на західніх українських землях і на еміграції, в добу звитяжного походу націоналістичної ідеї. Як тільки Мосендз започаткував працю над своїм "Останнім пророком", він зустрівся з дорікаиням і Мухина й інших своїх приятелів-націоналістів за зраду української тематики, за втечу до Палестини до-Христової доби і т. ін. Мосендзові опоненти домагалися від нього праці над широкими полотнами про сучасність, доводили, ще 1917 - 1919 рр. вимагають свого втілення в літературі, не усвідомлюючи собі та й не передчуваючи, що Мосендз заплянував свій "екзотичний" твір на цілком таки сучасну тему: про український націоналізм.

Деякі розділи із цього роману почав Мосендз друкувати у львівському "Вістнику", але появилися вони дуже фрагментарно і спорадично (1936 — кн. 2, 1937 — кн. 5, 1938 — кн. 2, 4, 1939 — кн. 5, 6), і не давали уявлення про цілість й основну ідею твору.

Працював Мосендз над підготовою до свого твору із прикметною йому, як науковцеві, ґрунтовністю і систематичністю. Він не тільки ознайомився з Біблією й загальною історією Палестини І-го віку по Христі, але і з римською історією того часу і з працями з ділянки біблійної археології. Під час писання дальших томів, уже на еміграції в Австрії й особливо ж у санаторії Моттекс у Швайцарії, він студіював і Талмуд й історичні праці Йосифа Флавія.

Працю над викінченням першого тому "Останнього пророка" п. н. "Батьки" (про Захарія й Елісебу) і над писанням другого тому "Бибранець" закінчив Мосендз з початком 1947 року у Бльонав і зараз же почав заходи для видання його у видавництві К. Мулькевича в Бельгії, передавши туди рукописи цих двох перших частин. У своїх заходах і сподіваиках побачити свій довго виношуваний твір надрукованим зазиав глибокого й болючого розчару-

вання, що їх висловлював з обуренням, а то й злістю на протязі півтора року у своїх листах до приятелів і знайомих. Всупереч домові, послані в Бельгію частини роману друком не появилися, і звороту рукописів добився Мосендз щойно в травні 1948 року. Втративши надію одержати взагалі вислані в Бельгію частини роману, Мосендз почав був переписувати наново І-у і 2-гу частини, як про це сповіщав в листі від 19 березня 1948 року, нарікаючи: "Не маю потрібних історичних матеріялів і є мені до плачу, до реву до... Пишу, а воно мені й фізично тяжко, 7 — 8 отаких сторінок від руки написати. Болить рука, а від неї й груди".

Закінчивши в квітні 1947 р. переписувати рукою другу частину роману і переславши її до Бельгії, Мосендз зразу ж таки, як про це сповістив у листах до І. Вараниці, писаних в травні 1947 року, почав писати третю частину роману, що її назвав "Манівці", сподіваючися знайти і в Бльонавській санаторії потрібні зв'язки і матеріяли для писания (лист від 1 травия 1947) і стверджуючи згодом (8 травня 1947), що "третя частина кінчається і дуже добре мені пишеться". Все ж таки працював Мосендз над цією частиною ще і в жовтні 1947 р. (лист до Шумовських від 11 - 17 жовтня), докінчуючи її.

Як доводить згадка в листі до М. Селешка від 8 червня 1948 року, крім згаданих трьох частин, до роману мала увійти ще й четверта частина ("За І. част. я жадаю 200 шв. фр., за другу те ж, за 3-тю 300 і за четверту теж 200 шв. фр."), що її писав Мосендз на протязі 1948 року, читаючи для цього наполегливо Талмуд ("темний, темний, аж боязко читати часом" — лист до Шумовських від 21 квітня 1948) і студіюючи інші матеріяли. Але ж ніяких більше конкретних згадок про цю четверту частину в листуванні Мосендза немає і в наявній рукописній спадщині його вона не збереглася. Доказом, що мала бути ще й четверта частина роману, може бути і той факт, що третю частину назвав Мосендз "Манівцями". Ця назва доводить понад усякий сумнів, що згідно із задумом і основною ідеєю твору, як теж із закінченням третьої частини — четверта частина роману мала бути трактована в позитивному пляні і в ній мав бути виведений Єгоханан уже як предтеча очікуваного всіма Месії. Дальшим посереднім доказом, що писав Мосендз теж четверту частину, може бути й те, що в листах своїх, писаних в 1948 році, Мосендз третьої частини вже не згадує, висловлюючи тільки бажання за всяку ціну закінчити працю над

романом і добитися його появи книжкою: "Я би дуже хотів уже видати свій роман! Потім би й помер. Їй-Богу молюся часом, щоб Мати Божа випросила мені сили для докінчення цеї праці й друку" (лист до Шумовських від 8 квітня 1948). "Але роман, передусім роман! Він жере мене!" (лист до них же від 24 травня 1948). "Першу частину знову переписав... і пішлю до видавництва через Прокопа... Видавати треба... Бо це буде моя візитівка з мого ложа хвороби, що я працюю, а не лише плекаю ТВС" (лист до М. Селешка від 8 червня 1948). Але ж з усіх тих бажань пощастило Мосендзові тільки одне: послати рукопис першої частини свого роману до "Укр. Трибуни", як про це він сповістив М. Селешка за тиждень перед смертю поштовою карткою від 6 жовтня 1948, зазначуючи лаконічно, що "II й III частина ще не переписані".

Обірваний чи надламаний передчасною смертю автора, Мосендзів роман "Останній пророк", хоч і збережений тільки у своїх трьох перших частинах, є справжнім останнім твором письменника високої кляси й полету. Написаний він вправною, досвідченою рукою видатного прозаїка, майстра новелі і кожен його розділ читається з неослабленою увагою і зацікавленням. Хоч і без четвертої кінцевої частини, усі три перші частини пов'язані між собою міцно і постаттю героя і його розвитком, як і часом та місцем дії, і творять з мистецького погляду завершену цілість. Кожна частина, як про це свідчить порівняння рукописів і друкованих фрагментів чи рукописних варіянтів, була багато разів перероблена, скрупулятно виправлена і в оконечній редакції залишилося все що найсуттєвіше. Писав його Мосендз не тільки із знанням даного часу й середовища, Святого Письма і Талмуду, але і з глибоким відчуттям і зрозумінням письменницької відповідальности і покликання. "Письменником бути — писав він у процесі своєї праці над закінченням "Останнього пророка" у листі до Шумовських від 8 квітня 1948 р. — та ще в наші часи — це щось більше, ніж пером водити по папері. Це покликання Боже. Як колись Джотто перед початком картини молилися й постили — так і тепер дух письменника мусить бути чистий, вартий тих високих слів, що комбінує на папері його вправлена рука. "Вірність цьому принципові довів Мосендз цілим своїм довго виношуваним і вистражданим "Останнім пророком".

Роман Мосендзів — це повість про народження, дитячі, юнацькі і молодецькі літа Єгоханана, сина Захарії й Елісеби (Єлисавети),

значить про Іоанна, предтечу Ісусового і потім Івана Хрестителя, що про нього йде розповідь у перших главах євангелії св. Луки. Але ж Мосендзів Єгоханан змалку захоплюється зброєю і військовим ділом, що їх репрезентують в Палестині римські займанці, і мати Елісеба, боячися шкідливих наслідків такого захоплення, віддає Єгоханана, зрештою згідно із даним колись пророченням, в науку до єрусалимського храму, де він пізнає вчення фарисеїв і садукеїв. Збагнувши розрив між словом і ділом у своїх вчителів і зазнавши багатьох сумнівів і розчарувань, Єгоханан пристає до зелотів — організаторів й учасників збройної підпільної боротьби проти римських окупантів і проти своїх власних жидівських запроданців — царя, священослужителів і фарисеїв. Гасла і настанови зелотів доведені в перших частинах роману до фанатичної крайности — категоричного і повсякчасного відкидання покори і слухняности, прославлювання чину і боротьби, апотеозн меча, що ним треба нищити не тільки ворогів, але і своїх зрадників і запроданців, пропаганди фанатизму і ненависти і навіть обґрунтовування конечности злиднів і нужди серед населення і потреби існування незадоволених, бо тільки так можна посилювати й успішно вести боротьбу з наїздинкамн. В зустрічі із зелотською дійсністю духовість Єгоханана починає ламатися, він, як стверджують провідники зелотів, "забагато думає", і йому, щоб відвести його від цього думання і зв'язати тісніше з терористичною акцією — доручають переведення експропріяції в єрусалимського багатія Беназара.

Проте, закінчується третя частина роману "Манівці" якимось внутрішнім зламом, натяком на неминучий розрив Єгоханана із зелотами і їх практикою. Взявши участь у наказаній йому експропріяції — здобутті скарбу Беназара, під час якої той гине від удару серця, Єгоханан починає ніби нову добу свого життя. Він ще іде в батьківське село, в рідну хату, щоб відчути, що ніщо не в'яже його вже з землею, ще повторяє на могилі батька Захарії зелотську присягу "за закон, за храм, за нарід", але ж, вернувшися до Єрусалиму, не шукає вже зв'язків із зелотами. Він виходить перед брами Єрусалиму, на передмістову площу шукати допомоги від асаїна, члена секти есеїв — для хворого десятилітнього сина злидаря Закхії і добивається цієї помочі по довгих благаннях повторенням слів Божого закону: "Милість давайте, а не жертву".

На цьому несподіваному, з погляду на загальну тенденцію перших частин роману, кінці ніби поклався відпечаток приреченої авторові твору важкої хвороби, свідомість неминучої смерти, коли уже не гасел і не жертв було йому треба, як людині, але милости, любови. І може тому цей кінець звучить, як передвістя того, що буде — коли він, Єгоханан, Богом Даний, буде провіщати прихід Месії, що, не мир приносячи а меч, проповідуватиме усе ж таки Царство Боже — царство милости і любови між людьми.

Але ж, з другого боку, це закінчення свідчить про той злам, що відбувся в поглядах і в думанні самого Леоніда Мосендза, висловлений так яскраво в листуванні його останніх двох років і пов'язаний самим же Мосендзом із романом "Останній пророк". Як і герой свого роману, Мосендз розчарувався у вчителях-ідеологах і провідниках і в деяких виявах сучасного йому організованого націоналізму. Спричинений цим розчаруванням у Мосендза злам можна б ілюструвати десятками цитат із листів до друзів з різних відламів націоналістичного руху і до своїх приятелів не-націоналістів. Можна б цитувати його вислови і думки, інколи гострі-гострі, аж дошкульні, про "вождів", що проповідували одне, а робили друге; що не сміють провідники мати "приватних речей" у своєму житті; що про таких "казав колись Христос: робіть усе, чому вони навчають, і нічого, що вони роблять; про тих, що "забагато дзвонять про націоналізм, а замало прикладають до нього рук"; про те "щоб маси вести, а не плентатися у них у хвості треба мати відвагу бути непопуляриим", про "кризу характерів" і т. ін. "Не злися на мене за моє гостроязиччя — писав Мосендз у листі М. Селешкові від 30 серпня 1947, в час закінчування "Манівців", третьої частини "Останнього пророка" — але моє розчарування безмежне й головно в моральних якостях, бо політичні — їх творить лише язик, а коли люди живуть з революції, то що ж їм робити, як не язика вправляти".

Розчарування Мосендзове було глибоке і болюче, але ж гострі його завиди й репліки слушні і справедливі у своїй основі і в патріотичному Мосендзовому ставленні до України і справи її визволення. Підкреслюючи в одному з листів (25 листопада 1946) ще перед виїздом з Австрії, що "я не був ніколи жаден "івець", лише все "їнець", Мосендз так характеризує в одному із своїх наступних листів до М. Селешка внутрішню гризню між націоналістами: "Ці сварки "івців" — це льокальні справи, від яких зле

робиться. Але в УПА я маю приятелів, і це не фантом. Мені здається, що у взаємній ненависті "івці" не признали б собі навіть носа між очима... Гріхи "івців" — це старі гріхи націоналізму: неграмотність, зарозумілість, нетерпимість і самозакоханість. Але людей гудьмо, з людьми будьмо й я теж українець. Тому старанно вибираю зерно українське від "івської" полови й працюю, бо "Ukraine first". Такими ж словами схарактеризував Мосендз сучасний український націоналізм і в своєму листі до І. Варанниці від 23 березня 1947: "Над нашим націоналізмом нависла одна загальна велика хиба: неуцтво й зарозумілість. Всі ці "діячі" в'яжуть воєнну дійсність з реальною сірою і думають, що пістолями можна диригувати. Я з жалем бачу, що від людей хотять не знання й праці, але послуху й підлизування. На це я не здібен, я звик до співпраці й товариського порозуміння, а не до задирання носа й експлуатації для персональних цілей. І мені гірко, прегірко на душі". Цієї своєї характеристики Мосендз не обмежував тільки націоналістичними угрупуваннями: не менше дошкульно висловлювався він і про інші політичні, в тому числі й демократичні напрямки.

Висновки із цього розчарування не так може націоналізмом, як "націоналістичною" дійсністю, зокрема із факту, що завели люди й характери — не тільки хвилювали і непокоїли Мосендза, але й спонукували його шукати виходу, давати відповідь, розв'язку на всі ці пекучі і болючі — до гіркости й розпачу — проблеми. Цю відповідь Мосендз готувався дати у своєму романі, за всякою правдоподібністю у незбереженій четвертій його частині. Конечність такої відповіді і навіть зміст її зафіксував Мосендз, виразно й без ніяких недосказів, пов'язуючи її із своїм романом, у своєму листі до Шумовських від 24 травня 1948 року, значить, знову ж таки в час писання четвертої частини цього роману:

"Ви говорите про недоговореність Донцова. Маєте рацію. Мабуть у моєму романі знайдете відповідь. Бо мірилом речей є людина й завжди буде людина. І ніколи не можна буде добробуту людства осягнути злочинними засобами. Ціль ніколи не освячує засобів, і коли наші націоналісти) про це забудуть — буде з ними великий капут... Любов до України велика річ, але треба ще собі усвідомлювати, навіщо нам та Україна. потрібна. Бо якщо ми в ній запровадимо своє НКШД, як вже смакують фітільовщики, то чи варто мати Україну?"

Не зважаючи на ці песимістичні ствердження і запити, Мо-

сендз залишився переконаним націоналістом, у справжньому розумінні цього слова. До кінця своїх днів він зберіг глибоку релігійність і прив'язання до православної віри, відданість ідеї збройної боротьби і безмежну любов до України.

"Козак вірн не міняє", "міняти віру — не козацьке діло" — повторював він у своїх листах, стверджуючи, ще, що "я... рахую себе приналежним до всіх християнських конфесій... А я ще й містик трохи — за мене присягалися мої хрещені батьки... й я їх не смію зрадити".

Висловлюючи свої дорікання в бік націоналізму і націоналістів, Мосендз водночас із цим усі свої надії покладав на УПА, не вважавши цієї армії якимось фантомом, і обороняючи молодий він і запал її вояцтва: "А що члени УПА молоді, — то це не так страшно. Скільки мені було років, коли я був у 1918 році в армії УНР? Скільки було років Ґарібальдійцям..., або тим що року 1775 покидали в Бостоні до моря англійський чай... Треба бути гордим, що ці "діти" переконані, що вони комусь можуть бути "союзниками". Пізнаю в них духа Ігоревих воїнів..." — пише в листі до М. Селешка від 15 грудня 1947 р., після прибуття до Німеччини збройних відділів УПА.

Якщо ж іде про Україну, то, не маючи вже в останні роки свого життя ніяких підстав до надій на повернення на рідну землю, мовляв, "я романтик, а все те, що було мені миле й любе, там знищене й Україна уже не тая, що жиє в моїй уяві", а "працювати для України можна і не в Україні", Мосендз — вояк, науковець, поет і прозаїк, автор "Останнього пророка", зберіг її непомеркний вічний образ у щонайглибших "святая святих" своїх почувань і дум. До болю зворушливо висловлена ця Мосендзова любов і вірність у листі до Ганни й Арсена Шумовських, написаному 15 березня 1948 року:

"Перед роками снився мені сон: був я на небі, на широкій хмарі й під темним зоряним небом і ангел показував мені будинки. А в одному була вітрина велика за склом і там стояли на чорних підставцях блискучі діяманти. Бачу їх! "Це народи світу" — сказав ангел. — "А де ж Україна? — запитав я. — "Ось!" — і показав на 7-ий з ряду діямант. Не був він великий, як ті перед ним, але стрункий і блискучий, наче ґотична вежа... І досі пам'ятаю, досі відчуваю я той трепет".

БОГДАН КРАВЦІВ

ОСТАННІЙ ПРОРОК

Графічне оформлення
МИРОНА ЛЕВИЦЬКОГО

Друковано в друкарні "КИЇВ",
686 Річмонд вул., Торонто, Онт., Тел.: ЕМ 3-7839

ЧАСТИНА ПЕРША

БАТЬКИ

ЧОМ же вони, Марто, такі злі? Чому всюди намагаються вколоти мене, Марто? Чому це ми, жінки, одна одній посестри, вміємо бути такими злими?

Дві жінки ступають поволі вгору сходами, виходженими в стрімкім скелистім схилі. Попереду йде струнка, висока. Вона легко підносить своє тіло зі східця на східець і зграбно підтримує на плечі глиняного глека, повного води. Глек ледь помітно вихитується до такту ступенастих кроків. Та все ж таки сріблястий виплеск блисне часом на сонці, й білий одяг водоноші затемніє на плечі мокрою плямою. Але схвильована, вона й не відчуває приємної прохолоди. Сльози тиснуть за горло, переривають слова, забивають дух. Які ж круті ці сходи! Як їх багато! Ніколи раніше не завважувала їхньої кількости, ніколи раніше не вадили вони водоноші! Звикла була до бездумности щоденних господарських праць — міряти денно їхню стрімкість: долі з порожнім, угору з повним глеком. Ніколи раніше не забивало їй дух. Лише сьогодні, бо переповнене вщерть, як глек водою, почуттям пекучої образи калатає міцніше, ніж звичайно, схвильоване серце. Важко йти вгору, важко йти й жалітися й не бачити обличчя сусідки, що ступає позаду зі своїм ще ширшим, ще важчим глеком.

Вони спиняються, зусильно ставлять глеки долі, стоять мовчки і стурбовано дивляться одна на одну. Вище — старша, висока, струнка, з молодим, майже дівочим виразом очей,

повних вогненного жалю. Долі — молодша, — присадкувата, з заклопотаним поглядом, із якого світиться безліч неполагоджених турбот матері й господині. Не стримувана вже зусиллям ходи, безвладно спустивши руки здовж тіла, продовжує старша своє, а голос їй тремтить і ламається:

— Які ж ми жорстокі й злі посестри, Марто! Як уміємо вдарити, де найбільше, де найдошкульніше болить! Серце моє вже немов рана відкрита! Десятиліттям не загоюється воно! А до цього б'ють, товчуть вони! Б'ють, коли знаходять хоч будь-яку дрібненьку притоку. Завжди знайдуть її! Перемо, а вони й плаття мого не пропустять. Дивись, дивись! — завше виховзне якійсь із них, — яке біле плаття має Елісеба! Добре, мовляв, їй! Немає в неї дітей, досить залишається часу на прання та на прибирання. Але от, якби їй, мовляв, стільки бахурів, як будь-якій із нас!.. А поглядають на сорочки Захарія мого й шиплять од заздрощів. Яких гарних сорочок, кажуть, понасправляла своєму?.. І знов той самий приспів: добре тобі, Елісебо, що дітей не маєш! І так одна і друга і третя. І так кожного дня, кожного дня, Марто! Роками вже так само, Марто! Говорить кожна таке й ніби б'є в серце списом погорди. Відчуваю, як біліють мені уста й тремтять плечі! А в очах темніє, ніч застилає мені зір і не бачу, не виджу нічого! Але мовчу, мовчу, мовчу! Стискую зуби й мовчу!.. А вони відходять, кинувши на мене ще останнім поглядом презирливого співчуття. Є ще відважніші. Не одна з них часом каже: а я, каже, й такого плаття білого не хотіла би, а мій чоловік і таких сорочок пишних собі не бажав би, якби синами перестав нас обдаровувати Господь!.. Говорять отаке й дивляться на мене, ніби ось-ось простромлять мене наскрізь погірдливими очима... І так уже роками, роками.

Марта уважно слухає Елісебу, пильно слідкуючи за її обличчям, немов хоче побачити на нім ще більше, ніж чує. Сонце береться їй до очей, вона посувається ближче до стіни й перебиває:

— Це тобі здається лише, Елісебо! Справді лише-но здається! Ніхто з нас не висміває тебе, що не маєш дітей! Ніхто не глузує з тебе!

— О, Марто! Ти помиляєшся! От, послухай, прийшла до мене вчора Сара. Тая, знаєш, ковалиха... Як завше — або соли, або часнику позичити. Чи ж я їй коли відмовила? Прий-

шла чомусь зла-сердита, кинула по світлиці очима, немов замела. Та як почала, як почала!.. Спочатку несподівано солодко, наче мед їй із язика закапав. І яка ти, каже, Елісебо, добра господиня! І яка ж працьовита! Який у тебе тік чистенький і які стіни рівнесенькі-гладенькі та білі! Й усього то ти маєш, чого лише твоя душечка забажає! Все, мовляв, обстарає тобі твій Захарій. Добре жити тобі без турбот, у чоловіковій безперестанній ласці. Але все ж таки, каже, сумненько буває тобі, мабуть, часом, Елісебо. Самій-самісінькій у порожньому домі. А літа твої вже такі... Ідуть та й ідуть! А дітей немає. Сумно тобі, мабуть, Елісебо, самотини справляти!.. І так жалісно зідхає, так солодко промовляє ота Сара, так ласкаво точаться їй слова... А в той самий час пече мене очима, милується, що палають мої щоки, біліють і дрижать уста, трусяться руки, шукаючи їй часнику... А після, натішившися моїми муками, починає мене потішати. Як ті, коло потока. Добре тобі, каже, що дітей не маєш! Не маєш ані журби, ані турботи, ані видатків, що їх не знаєш чим позатикати. Карою Божою є, каже, бездітність... Принаймні так говорить закон і пророки... Пророків згадує, просто ввічі мені заглядає. Хоче в душу мою скривавлену зазирнути! Але я, — облесливо так каже й солоденько, — думаю, що навпаки карою Божою є надмірна кількість дітей. Особливо, як не знаєш, що з ними робити, коли натиснуть злидні... Так тоді, каже, бідкаюся й нарікаю на свою долю, на безліч тих голодних пельок, яких немає чим позапихати. Але приходить ніч, каже, спить наша хата потомлена. А я лежу, каже, й благаю в Господа пробачення за свої скарги й дякую Йому за своїх бахурів. Слухаю, як дихають вони, як неспокійно перекидаються на своїй постелі. І згадую тоді знов тебе, Елісебо, як це, мабуть, тобі у порожній хаті, коли ще, буває, й твій до Єрусалиму відійде. Ні за тобою, ані перед тобою нічого з материнських радощів і турбот. А я тоді, каже, вірю, що великим благословенням є тая вісімка, що їх маємо з Агієм. І на дев'ятого, каже, чекаємо... Стоїть так, Марто, вона передо мною, випинає живота, щоб я бачила, що не на вітер кидає вихвалки про дев'ятого. А я слухаю, все чую, але слова долітають до мене ніби звіддаля, звіддаля. Стискую зуби від болю, щоб не закричати: лиши, лиши мене!.. Не бий мене биту, поранену, нещасну!..

Елісебі заходить дух од хвилювання, уста тремтять, і кутики уст видовжуються долі. Ось-ось бризнуть сльози. Марта співчутливо дивиться на неї, жалісно зідхає:

— Але ж бо заспокійся, Елісебо! Не суши собі серця! Все це лише здається тобі, лише-но здається!..

Вона повторяє свої запевнення, не знаходячи на цей вибух сусідчиного болю жадних інших переконливих слів утіхи. І розпачливо зсуває набакир хустку. А потім простягає до Елісеби руку, немов доторком бажаючи заспокоїти її. Але Елісеба ніби не чує, вп'явшись поглядом у далечінь. І, помовчавши, Марта веде далі:

— Як часом хто з нас і скаже тоді, Елісебо, щось такого — не бери собі це так близько до серця! Сама бачиш, як нам іноді буває тяжко з нашими дітьми. А ще поле, винниця, обійстя... На все не вистарчає ні часу, ні сили. Що там часу — іноді, здається, бракує й диху, щоб з усім упоратися... Там діра, — а тут бракує вже й латки! А подивляться на тебе, Елісебо! Живете вдвох з Захарієм, як ті голуб'ята. І за чоловіка маєш священика — не потребуєш так гонити тої скиби хліба, як багато інших. От і заздрість часом прокидається... Але більше тобі здається! Бігме, здається.

Елісеба ще й досі мовчить, ніби не помічає, не чує Марти. Очі її не відриваються від далечини, руки безвладно звисають здовж тіла. Лише Мартина павза раптово вертає її до дійсности. Вона робить крок долі, ще й нахиляється, наближаючи своє обличчя до Мартиного, блискаючи їй увічі враз спалахненим зором. Голос у неї вже тихший, але слова ще запальніші і сиплються швидко-швидко:

— Ні, ні! Не здається, Марто! Не здається! Ти й сама знаєш, що ні! Лише потішаєш мене. Або хочеш виправдати тих... Та хіба ж я винна? За які гріхи карає нас із Захарієм Господь? Чи не даємо вбогим? Чи не пильнуємо суботи? Може не тримаємося закону й не сподіваємося з пророками?.. За що?.. Відколи побралися ми — ані слова злого не почули одне від одного. Кожен у Геброні це знає. От Яків і Малка гризуться і лаються щодня. Вона верещить, мов причинна, на цілу вулицю... Скільки горщиків потовкла вже й макітер поторощила!.. А мають одинадцятеро!.. Самі сини!.. Боже мій, Боже мій!.. Ми ж вийдемо іноді зі Захарієм на ниву, станемо на межі... Серце радується глянувши, як благословляє Вишній

нашу працю! Я гляну радісно чоловікові ввічі й бачу, що в них теж світиться радість і вдячність... Але нараз він зідхає, зводить очі до неба... І я вже знаю, що прийшло йому на думку, чого просить і на що жаліється... І не можу стримати сліз!..

Елісеба на хвилинку замовкає, звогчує язиком пересохлі губи й ледве стримує зворушення:

— А хіба ж ти, Марто, знаєш, як усе почалося сьогодні? Почекай, почекай! Не перебивай мені! Ти прийшла на самкінець і нічого не чула. Послухай-но!.. Почала, як завше, Малка. Ти знаєш, що від свого Якова вона наслухається всілякого. Як почала, як почала!.. Все про сучасне наше. І податки, нестерпні, каже, наклали на нас іродіяни й священство утискають, як ніколи перед тим не бувало. Жертви, мовляв починають обмежувати й ходять чутки — кесаря нам свого римляни за Бога накинути збираються... Прийшли, мовляв, останні часи! Доба Месіїна стоїть перед дверима! Знамення, каже, розказував Яків, бачили останніми часами в Єрусалимі... Голоси зі святилища чути, як було це останній раз Гирканові... Криваві часи віщують! Так ось говорить вона, ми слухаємо, а вона щодалі то більше. І вже лише про Месію. Що прийшла вже пора з'явитися йому в усій славі своїй! Мечем і вогнем звільнити народ від чужинців, обновити храм понад Соломонів і славу Сущого пронести через усі землі!.. Вміє говорити Малка, коли розійдеться!.. Очі палають, не знати звідки беруться слова... А тут встрягне Ганна гончариха, тая, знаєш, завжди розтріпана!.. Всі, ми, каже, чекаємо Месію, це правда, але хіба Месія потребуватиме меча й вогню, щоб визволити народ свій з-під чужинного ярма? Навіщо йому пролиття нашої крови? Та ж він матиме меч огневий і легіони ангелів будуть йому допомагати!.. Тут то й почалося!.. Малка на Ганну, а Ганна на Малку!.. Насідають одна на одну. Стоїмо ми всі збоку, лише дивимося. А вони ось-ось у волосся вчепляться! Я й не витримала. Стала між ними, розборонити хотіла! Де там!.. Як наскочили обидві на мене!.. І хто це, мовляв, наставив мене за суддю їхніх суперечок? Не маю я, почали кричати на мене, жадного права у цій справі говорити. Не дав мені Господь дітей, — отож, як прийде боротьба й пролив крови, не мої діти, — почали кричати, — змушені будуть віддавати своє життя за народ і закон! Не мої сини будуть кривавитися!.. Що мені до Месії!.. Позна-

чивши мене бездітністю, вилучив мене тим самим Вишній з долі свого народу... І ще більше, ще більше!..

Елісеба поспішається, щоб швидше оповісти сьогоднішній випадок, висвітлити, дати відчути Марті всю глибину образи. А слова, не встигаючи за почуттям, зашпортуються одне за одне:

— І хоч би одна з них заступилася!.. Шестеро було їх перед тобою! Ані одна! Всі відступилася від мене! Наче від прокаженої! Почала я казати, що якби і дванадцять синів мала — всіх без вагання віддала б Месії! Хотіла сказати, що не в тім материнська любов, щоб тремтіти за тіло дітей своїх... Та де там! Не встигла! Ти саме тоді й прийшла, коли несамовито кричали вони на мене, що виключив, виключив мене Господь зі спілки вірних своїх!.. А ти кажеш, — мені здається... здається!

Мабуть, виладувавши з душі ввесь тягар сьогоднішньої образи, — не має вже Елісеба чого гамуватися. Уста їй здригаються, а з широко відкритих очей починають текти нестримувані сльози. А Марта жалісливо дивиться на неї, ступає на горішній східець, стає поруч, бере за руку й потішливо заглядає ввічі:

— Перестань, Елісебо! Не суши свого серця! Слізьми нічого не направиш! Не нарікай! Хоч і не чула я всього, що говорилося біля криниці, але уявляю собі, як мусить тобі боліти серце. Але ж уяви собі й ти, як мусить боліти серце матері, яка лише згадає про меч, про війну, про пролив крови! Про всі ті страшні речі, які можуть зачепити й її дітей. Ще й досі можемо чути від старих про жорстоку, криваву добу Макабейських. Про тую матір їхню Сальомею, що мусіла придивлятися до смерти й мук кожного з синів... Ми знаємо про неї, але скільки було після неї! Кожне незадоволення Іродом викликає заколот, а з ним річки синівської крови й материнських сліз. І хоч би з того наріг щось доброго мав! Пересварилися і викров'янилися лише, а чужинці й далі панують над нами. І я тобі також признаюся, що як-но подумаю про криваву боротьбу, що може знову розпочатися на нашій землі, як-но уявлю собі, що й мої сини могли б у ній кривавитися... Як уявлю собі все це, — мені аж моторошно стає, й світ Божий немилий робиться! Та яке ж материнське серце може радіти чуткам про війну,

про кров, про сльози, що тектимуть із її дітей? Ти справді уяви собі, Елісебо, як є матері! Тоді ти зрозумієш і нас, які...

Але Марта не встигає закінчити. Елісеба вискубує від неї свою руку і прудким рухом стирає з лиця сльози. Видимим зусиллям вона намагається опанувати своє хвилювання. Уста їй стають лезом ножа, а голос уже твердий і рішучий:

— Досить, Марто! І ти теж із ними! Усі ви проти мене, несправедливі, злі посестри!

Вона майже вигукує останні слова, прудко нагинається, зручно висаджує глека на плече й іде геть, пруживо підносячись зі східця на східець. А Марта здивовано дивиться услід, зідхає, поволі підносить і свого важезного глека та помалу вирушає слідом за Елісебою, тримаючись затіненої сторони крутих сходів.

ЕЛІСЕБА ще раз кидає турботливим поглядом по світлиці, вже зануреній у передвечірній сутінок, і хвилинку стоїть у задумі. Пригадує, чи не забула чого приправити Захарієві на завтрішню дорогу до Єрусалиму. Потім виходить із дому.

Знову вечір, як і вчора, як кожен вечір гарячого полиття в Геброні. Ячмінні поля давно вже видали свій урожай. Прийшла пора на винниці й садки. Виноградні лози вгинаються до землі від тягару грон, а віти смоковниць обважніли від плодів і перестиглі смокви гупають іноді тяжко об землю. Треба ходити визбирувати падальниці, ранком і ввечорі.

Зараз же зі сходів перед домом завертає Елісеба за ріг, проходить вузькою вулицею — вухом голки звуть такі вулички по палестинських містах — і вона вже на краю міста. Садки й ниви пнуться по горбових схилах і поміж їхніми кам'яними межами поспішає Елісеба до своєї левади. Під вершком горба, серед площ ячмінної стерні, стоять самітно могутні смоковниці, оточені зеленими острівцями необробленої землі. Вона ходить від одного острівця до другого, підносить із землі стиглі овочі, іноді розбиті від падіння з ви-

сокости. Солодкий, загуслий сік уже принадив мурашок, й Елісеба обережно обирає овочі від чорних живих піщинок, щоб ані одної із них не роздушити.

Елісеба обходить дерева, кошик поволі наповнюється, залишається ще єдина смоковниця, найстарша, наймогутніша. Їй залишила Елісеба напослідок. А тепер підходить, стає й уважно оглядає велетенське дерево, так ніби ніколи його не бачила. Хоч уже кількадесят років знає цього велетня на леваді, відтоді, як уперше була прийшла до Геброну. Ах, скільки років, скільки надій минуло, змінилося, щезло! А смоковниця все така сама, як тоді, коли молоденькою жінкою ходила вечорами із Захарієм. Так само, як і тепер, стирчали й тоді ці два тверді корені. Але що тоді! Мабуть ще Захарієві батьки, може й діди, знали їх, і цю прогалину між ними, де так любо бувало сідати молодому подружжю. А з правого боку стирчить із землі той самий вершок каменя. І тоді вже була гарно вигладжена низька розвилина, до якої так любо було притискатися з дорогим тілом... Все таке незмінне й незрушне серед прудкого потоку часу! Господи! Куди втекли його води?

Елісеба стоїть хвилинку, обтяжена споминами, солодкими тяжезними спомінами, опісля рішуче стріпує головою й знову починає нагинатися за стиглими овочами. Потім вертається до стовбура, хвилинку стоїть у задумі, наче щось пригадуючи, і стає між коріння на це, давно забуте й раптом віднайдене спомінами місце. Сидить як у кріслі, наче раві Давид — посміхається — в широкому кріслі молитовні, випроставши засмалені ноги, простягши руки по поручнях-кориннях, спершись плечима об широкий стовбур.

Перед нею високорівня Юдейських гір, що розлогими, горбовими хвилями спускається до північного заходу. Від ближчої околиці Геброну, аж до далини, — вся вона затоплена тонкою імлою пороху, що золотиться від західнього сонця. Його червонасте коло вже сідає, ген-ген за Аскалоном, за Сароном, до Великого моря. Темною купою причаївся вже Бетцур на Єрусалимській дорозі у вечірньому сутінку долина, дозолочуються на сході скелі Юдейської пустелі, ані вітерець не зворухне гарячим вечірнім духом. І в урочистій тиші лише чути, як лунко гупає об землю перестиглий плід.

Мир і благодать простягають руки над Геброном, над мирним містом святих батьків і працьовитих дітей. Була доба сівби і надійшов час жнив. Хто сіяв, працював і молився — зібрав плід зусиль. Має за що дякувати Всевишньому й хвалити Його. Але, як же з тим, хто теж сіяв, хто працював, може й до кривавого поту, але не зібрав нічого? Ні в цій добі, ні в минулій? Хто не має надії й на будуче? Чи ж його праця буде зайвою і надії марними? Що має робити? Як ще працювати і якими словами благати?.. Думає про це Елісеба, поглядаючи на спокоєм насичену кружину й снуються їй у думках терпкі пророчі слова:

— Виноградник мав я на горбі родючім, обгородив його, і каміння визбирав, і насадив лоз виноградних, і збудував посередині вежу. Також і гнітило в нім поставив, чекавши, щоб уродилися грона. Але вродився дикий виноград!.. Отож тепер ви, мужі Єрусалимські й старші Юдейські, розсудіть між мною й виноградником моїм. Що ще треба було вчинити, чого не зробив я? Чому, коли чекав я, що принесе він грона — вродив мені дикий виноград?..

Що треба було вчинити? Що?.. Не знаходить Елісебина душа власної відповіді, а грізної пророчої прийняти не може:

— А тому оголошую вам усім, що я зроблю винограднику моєму: заберу пліт і стане пусткою, зруйную стіни й буде потолочений! Занедбаю його, не буду обтинати й обкопувати, й виросте на нім тернина й будяччя, а хмарам забороню давати дощ йому...

І немає вже миру в Елісебиній душі, бо знов обернувся їй у серці меч учорашніх образ. Прийшла була вчора додому як непритомна і страшних зусиль коштувало їй не виявляти свого розхвилювання перед чоловіком. А він, наче все таки здогадуючись, дивився на неї пильним, допитливим поглядом, посилав його за кожним її рухом. Заціпивши уста, щоб ані зідху не видавати, ходила вона вчора по світлиці, ставила перед Захарієм вечерю, стелила на ніч і спати клалася. Робила все немов неприсутня духом, ходила, як байдужі воли по ячмінному току. А серце стискалося й увільнялося, ніби чиясь рука там у середині, тримала його в пригорщі й натискала чи попускала пруживі пальці.

Довго лежала так у духотливій пітьмі, не замружуючи гарячих очей, од яких утікав сон. Дзичали часом під сте-

лею неспокійні мухи, рівномірно дихав чоловік, піяли перші й другі півні. Вона ж усе дивилася в чорноту невидного простору. І лише як почав сіріти світанком чотирикутник віконного отвору, коли з левад озвався перший гамір зголоднілих шпаків, — тоді нарешті заснула. Раптово й ненадійно, наче впала у глибоку, бездонну прірву нестями. І приснився їй дивний сон.

Приснився їй якийсь вельми врочистий день. Якесь свято свят, але яке — вона й не знає. Лише відчуває, що дуже велике, може навіть більше, ніж Пасха. А вона поспішає до дому моли[redacted] й бачить, що цілий Геброн стоїть шпалерами уздовж [redacted]ги, по якій вона має йти. Мужі, жінки, діти. Вона знає, що чекають лише на неї. З розкалатаним серцем проходить вона мимо знайомих облич. Хоче всміхнутися до них, хоче поздоровити кожного, але всі вони мовчки відвертаються від неї. Мужі, жінки, діти! Не встигає вона й порівнятися з кимось, — бачить уже лише його обернену спину... І Елісеба відчуває, що на відвернених обличчях тих людей є лише презирство до неї, яку Господь позначив бездітністю...

Хоче втекти з цього страшного шляху муки, хоче звернути вбік. Але ноги не слухаються і самі несуть її чимраз далі й далі вздовж шнура байдужих спин, щораз ближче до молитовного дому. Ось вона вже біля жіночого входу, ось уже проховзне до середини, сховається в сутінку кутків од принизливої ганьби. Але їй заступає дорогу жінка. Елісеба хоче оминути її, хоче втекти, але не може. Не може зрушитися з місця, стоїть прип'ята до землі. Вона перелякано дивиться на жінку й у сні відчуває, як огнем сорому палають її лиця. Але ця жінка не відвертається від Елісеби. Вона хвилинку дивиться на неї ласкаво і співчутливо, опісля робить крок уперед і схиляється, хилиться перед нею в низькім, аж доземнім привітальнім поклоні... І нараз Елісеба знає, що це праматір Сара, дружина Авраамова, мати Ісаакова, праматір усього народу... І прокидається.

Цілий сьогоднішній день ходила Елісеба з цим сном. Він лякає її й разом заспокоює. Але йдуть ці почуття через її душу якимись хвилями. То огортає безмежна радість надії, пригадуючи праматір, що так само, як і вона, мусіла ховатися від ганьби безплідности. Аж нарешті зглянувся над нею

Господь, і стала вона матір'ю. Та зараз же звідкілясь підсувається відчай і стискає за серце костистою рукою.

Так, правда! Було це з праматір'ю. Було з матерями вождів і пророків. Коли від безплідности рятував їх Вишній на їх молитви, обіцянки й каяття. Але все це за прадавньої давнини, ще перед полоном великим, коли любив Господь слуг своїх. Минулося! Та й що таке, справді, перед лицем Вишнього вона, Елісеба, й навіть чоловік її, хоч і священик, Захарій. Чим таким відзначаються вони, щоб міг ще зглянутися над ними Господь, як колись над Авраамовою Сарою, Елкановою Ганною — матір'ю Самуїла — або над матір'ю Самсона. Але чим же провинилися вони з Захарієм? За які гріхи караються? Чи, може, це іспит, іспит душі й тілу, як колись був призначений Йовові праведному й терпеливому? Та який же довгий та болючий іспит!.. Елісеба думає про Йова, й знову мир поволі вступає їй до серця... Благословенне хай буде ім'я Його!..

Елісеба з радісним тремтінням дивиться на захід. Сонце запало вже за Аскалон, за Велике море. Захід палає передзвістям перших осінніх вітрів. Але тепер тиша. Лише від часу до часу гупають об землю перестиглі плоди. І поволі, обертаючи обличчя на всі сторони потемнілого виднокругу, оглядає Елісеба присмерклу далину. Яка ж дорога, безконечно прекрасна й боляче близька ця земля! Предки досягли її з великим зусиллям і боротьбою, предківська кров покропила межі дідизни. Але варта вона, стократ варта тієї проллятої крови, тих зроблених зусиль. Та не лише проллятої. Але й тієї, що може треба буде пролляти ще в обороні могил предків і осель нащадків. Варта вона столітніх сподівань, минулої слави й прийдешніх жертв!.. О, як варта!..

Уже без жалю згадує Елісеба вчорашню пригоду біля криниці. Хоч і звучать ще в ній учорашні жалі матерей на долю своїх синів, які, може мусітимуть впасти в боротьбі. Серце їй наповнено тепер любов'ю й надією. Вона поволі підноситься зі свого крісла-ложа й стає навколішки. Їй не треба довго шукати напрямку, де Єрусалимський храм. Він десь там трохи праворуч, де тепер догоряє полум'яне західнє небо. Поволі підносить вона руки вгору, й, з очима в далечінь, шепоче, шепоче, шепоче:

— Боже Авраамів, Ісааків і Яковів! Боже предків наших! Святий і Вічний! Вислухай молитву мою й благання мої припусти до вух своїх! Не мовчи на стогін мій, хоч перехожа я й служниця недостойна в Тебе, як і всі батьки наші. Боже єдиний! Ти бачиш страждання народу мого! Наче лев здобич ухопив нас чужинець і саме ім'я наше хотів би стерти з лиця землі. Жорстокіший від єгиптянців, лютіший від філістимлян, злобніший за вавилонців! Пошли народу своєму, благаємо, Месію свого! Хай веде народ за закон, за храм, за правду Твою! Згляньсь й на мене, служницю Твою найостаннішу, що схиляється в найтяжчій скорботі перед Твоїм лицем! Здійми з мене прокляття безплідности, дай мені дитину, даруй мені сина! Не буду нарікати, ані стогнати, ані ридати, як покличе його Месія. Сама віддам Йому дитину свою! За храм, за народ, за закон! Згляньсь і вислухай мене, Господи, Боже наш! Здійми, о Сильний і Справедливий, ганьбу з раби Твоєї Елісеби!..

Елісеба замовкає. Лише тепер одчуває, як по обличчі стікають сльози увільнення. Але не втирає їх і стоїть далі з піднесеними руками, мовчазна, нерухома й мирна, наче та смоковниця над нею. Стоїть, немов би стояла тут од віку. Аж чиясь рука поволі кладеться їй на плече. Перелякано здригається й притьмом устає з колін: за нею стоїть Захарій.

— Захаріє! Звідки ти взявся?

— Я шукав тебе, Елісебо. Сусіди бачили, як ти пішла на левади. Що ти робиш?

— Молилася, Захаріє!

— Я чув твою молитву, Елісебо. Стояв за тобою ввесь час. Жадне слово не втекло від мене. Твої благання були моїми. Не думай, що я не знаю про вчорашню подію біля криниці! Твій біль є, ти добре знаєш, і моїм болем. Це наш біль! Дякую, тобі, дружино моя, за твою молитву!

Елісеба радісно дивиться на чоловіка. Швидкий смерк стер уже подробиці його постарілого обличчя. В його бороді не видно тепер сивих пасем, чоло гладке, немов юначе, а кучері такі ж густі і блискучі, як бували колись. Як за того весняного вечора, коли вони вперше спочивали під цією смоковицею. Його руки знову такі гарячі, як тоді руки юнака, голос ніжить і пестить, а очі світяться, мов ота перша зірниця над Геброном...

На тлі дожевріло заходу виступає Елісебина постать молодим, струнким кипарисом, юною пальмою над вогкістю йорданських вод... І здається Захарієві, що лише недавно, так недавно, минулої лише весни, пізнав він уперше цю дівчину на квітами вбраній леваді, під смоковницею.

Так стоять вони мовчки, з молодечою майже ніяковістю віддалившись одне від одного, тримаючись за простягнені руки, заглиблюючись зором у потемнілі очі. Гаряча хвиля підноситься до грудей, ступає до лиць, спливає до тремітних ніг, підхоплює обезвладнене тіло і кладе долі, в широку забуту постіль, між ласкаве коріння смоковниці.

Зоряна, тиха ніч пливе над Геброном.

Ще рано, вельми рано, ледь благословляється на світанок, але маленький ослик, навантажений вище власних вух, вже бадьоро цокає копитами по вузькій гебронській вулиці. Спереду тягне його за налигача Захарій, ззаду підганяє Елісеба. Щоб швидше дістатися зі сутінку вуличок на передранкове світло піль.

Захарій трохи невиспаний. Учора пізно вернулися з левади, довго ще розмовляли, сьогодні треба було затемна встати, щоб частину дороги до Єрусалиму пройти в ранковій прохолоді. За декілька днів починається при храмі служба Абієвої священичої черги, до якої належить Захарій. Ціле своє життя ходив він до міста цією дорогою. Скільки вже бувало таких ранків! Літніх, весняних і зимових. Але Захарій пригадує, що лише за перших часів подружжя, коли надовго розлучався з домом, тремтіло в нього серце такою ніжністю, як сьогоднішнього ранку. Згадавши вчорашній вечір, він зідхає. Чому це все щораз менше бувало в їхньому житті таких вечорів? А за останніх кілька років — не траплялося зовсім! І Захарій знову зідхає. Обережно, поволі, ніби боїться, що хтось почує. І щоб сам перед собою замаскувати власне зніяковіння від таких споминів-думок — чи ж личать вони священикові перед чергою — пошарпує за налигача. А ззаду, між цоканням копит, розрізняє шелестливі Елісебині кроки. Це навіть добре тепер, що жінка

все мусить іти ззаду, за своїм чоловіком. — Не йди ніколи ззаду жінки, навіть коли вона твоя дружина, — вчить неписаний закон. Не йди ані через міст, ані через річку, бо ніколи не матимеш участи на майбутньому житті. Не йди за нею, — казав раз рабанові Єгошуа бен Леві ангел смерти Азраель, — бо я часто стою за нею з мечем, приправленим до удару. Краще вже мудрому йти ззаду голодного лева, як позаду жінки.

Вони вже минають останні доми передмістя, вбогі притулки бідноти, куди не заглядає ані сонце, ані навіть пролізливі Іродові митарі. Не зустріли ще ані душі. Геброн ще спить. У фіялковім передранковім задимленні досипляє ніч горбиста просторінь. Шпаки обзиваються з виноградників і десь чатівливий сторож уже відполохує їх від стиглих грон пізнього винограду сухим тріскотом торохкала. Дорога виходить з долини на горб, — просто до Бетцуру — й Захарій спиняється не оглянувшись, аж осел штовхає його головою в спину. На сході, над Мертвим морем уже прояснюється, швидко викотиться й сонце, але яскравий Гелаль, син рожевого поранку — тремтить іскристим самоцвітом над Юдейськими горами. Наче мав би там залишитися ввесь день. Боже великий, який спокій і мир!.. А за лівим плечем рівно віддихає Елісеба.

— Бувай здорова, Елісебо, — починає, уникаючи зором її погляду. — Вернуся за місяць. Як завше. І привезу все, що пригадувала. На цей раз не забуду нічого.

— Господь сильний і милостивий хай сприятною вчинить дорогу твою й дозичить щасливого повороту, — врочисто відповідає Елісеба. Так бо годиться вірній дружині при розлуці з чоловіком. Не личить їй виявляти своїх почувань, та ще й на дорозі. Голос їй злегка тремтить, вона навмисне наче триває в низькому поклоні, щоб не подивитися чоловікові до очей. Але Захарій нарешті зустрічає своїми очима її погляд і бачить у нім причаєне очікування. Він пускає налигача, підходить до жінки й ніжно проводить рукою їй по щоці. А Елісеба хапає цю ласкаву руку й без поцілунку притулюється до неї обличчям. Але зараз же, засоромившись, робить крок назад, ще раз уклоняється, знов бажаючи чоловікові щасливої подорожі й повороту. А після ще довго дивиться слідом, аж він зникає за ближчим горбом.

Трохи збентежений починає Захарій сьогоднішню путь. Такого розлучення ще ніби й не бувало. Навіть тоді, коли були молоді - наймолодші. Він дедалі відганяє від себе якісь незвиклі думки, бо йому здається, що не личить священикові припускати їх до своєї свідомости. Щоб позбутись їх — Захарій починає розглядатися по околиці, хоч знає кожен закрут дороги, кожну огорожу при ній, кожне дерево, під яким приходилося спочивати. Передранкова вогкість прибила порох, осел бадьоро виступає за паном, вимахуючи вухами. Захарій береже його сили й іде ще пішки. Десь за Бетцуром присяде мабуть трішки. Тепер на думці в нього знову рівно й спокійно, як завжди бувало при цих єрусалимських подорожах. Він починає підспівувати собі псальми, й осел наставляє вуха, наче й справді хоче вхопити й собі трохи з господаревого переспіву.

Більш як півроку не був Захарій вже в Єрусалимі. Від часу своєї останньої черги. У Геброні ж останніми часами кружляло багато дивних чуток про зміни, які, мовляв, відбулися в місті за цей час. Властиво не так про зміни, які сталися, як про ті, які мають прийти. Захарій усе думав, що то порожня балаканина. Хоч Елісеба приносила від криниці щораз нові відомості. Хоч гомоніли про них старші, затримавшись перед молитовним домом, парубки, зійшовшися на задвірках й жінки перед порогами. Не кажучи вже про достометні відомості такого ткача, що більше був у Єрусалимі, як у Геброні і знав усе просто з уст первосвящеників й іродіян. Пліткам можна було не вірити. Та були ознаки важливіші й голосно дошкульні, які спонукували замислитися, що немає диму без вогню. От, хоч би те, що до Геброну прийшли нові накази про збільшення податків старих і встановлення нових. З чого вже їх не брали? І з винограду, й зі смокви, й із комина, і з воріт, з первородного і з померлого... І хоч як не відганялося від свідомости всі ці неприємності, що лягали нестерпним тягарем на населення, але дві останні чутки хвилювали найбільше. Першою було, що римляни хотять внести до Єрусалиму свої військові штандарти, на яких було кесареве погруддя. Шануючи закон і традицію, римляни досі цього не робили, здіймаючи зі штандартів погруддя перед входом до міста. Якби так сталося, то це було б нечуване від Макабейських часів зневаження святого

міста, храму й закону. Хто знає, чи не вибухло б найжорстокіше повстання. Друга чутка точилася коло нового перепису людности й маєтку. Коли це, не дай Господи, станеться — римляни накажуть, а Ірод і старші дозволять — буде це великою несправедливістю пануючих, великою неправедністю перед Вишнім, за яку прийдеться землі й людям спокутувати щонайтяжче. Як бувало вже не раз за тих давніх часів, коли володарі цієї землі спокушували були Господа цим огидним учинком. Навіть великому Давидові не пройшла безкарно така затія — що ж казати про Ірода! Та говорили ще й про третю, просто жахливу, найнеймовірнішу з усіх речей: не лише в храмі, але в кожному домі молитви наказано буде поставити кесареве погруддя й виявляти шану римському владареві кадінням і поклонами. Якщо б це була правда — тоді краще вже смерть!..

Через усе це за останній час так поширилися чутки про Месію. Коли вже це сталося в Геброні — можна собі уявити, що говорять у Єрусалимі. У такому місті, як Геброн, де лише-но починали розмову про стан землі й народу — зараз же переходили міркування на Його прихід. В обидвох молитовнях, як тільки доходило до читання письма — кожен читач вибирав з пророків про його об'явлення. Між запальною молоддю суперечки про нього кінчалися майже бійками. Ні, про Месію вже зачинали говорити запальніші голови навіть не як про того, кого очікують. Про нього розмовляли так, ніби він уже йде, уже прийшов, ось уже тут, спинився лише за Геброном під Авраамовим дубом і чекає, щоб старші й законники прийшли до нього з привітом... А жінки!.. Чи ж остання подія з Елісебою була останньою?.. Коли таке діється в Геброні — то ще більше мабуть у Єрусалимі, в найближчому оточенні первосвящеників, Ірода й римлян!..

Захарій мало знав римлян. Ніколи не приходив із ними до стику. Навіть ніколи й не намагався пізнати їх ближче. Цілий його світ був занадто далекий від володарів землі. Храм і закон обмежували коло його інтересів. Були ціллю його життя, двигуном його мислей, заповітом і шляхом цілої істоти. На тлі Гебронського життя, що було підложжям такого священичого існування, не залишалося місця для інших думок і образів, як про закон і храм. Бо з римлянами

зустрічався лише на вулиці, та й то здебільша єрусалимській, коли доводилося уступати з дороги струнким когортним рядам. Дударили дударі, сурмили сурмачі, грізно завивали довгі буцини, бряжчало до такту залізо об залізо, сонце сліпуче відбивалося від блискучих нараменників і шоломів. А золоті орли зі штандартів пожадливо зорили на притиснену до стін, притихлу юрбу. І здавалося тоді Захарієві, що то не вояцькі лави вихиляються по вузькій вулиці, а сама вона розступається перед ритмом їхніх кроків... Але минала когорта і знову поверталося старе враження, що ці чужинці тут немов якась зайва прилога до народнього життя. Хоч і загрозлива, але в дійсності не чинна. Бо досі не торкалися вони ані храму, ані закону. А данину збирали старі Іродові митарі, як завжди. Що вона йшла до Риму? Але що би мав з того народ, якби її всю залишив Ірод лише собі?

Боротьба між фарисеями й садукеями — цими панами єрусалимського народнього життя — теж мало обходила Захарія. Геброн, старе Давидове місто, колишній суперник Єрусалиму, навіть ще й тепер, після віків, посуджувало все Єрусалимське трохи недовірливо і звисока. Навіть вавилонська неволя не знищила цього почуття вищости. Ми, мовляв, уже тоді були вибраним містом, коли ви, сіонці, навіть про істинного Бога не чули, за царя ханаанського вислюка мали, коли в нас був царем Давид. А крім того й до Єрусалиму приходив Захарій лише, коли мав чергу. І зрештою Захаріеві завжди здавалося, що надто дрібних речей торкалося єрусалимське думання обидвох спілок. Задрібних для цілої історії народу. Що в ній такі ось первосвященики-садукеї? Що в ній справді римляни? Коли над народом уже пронеслися гірші негоди. Коли вже перетерпіли Єгипет, Вавилон і Руїну — перетерпимо й іродіян з римлянами. Були перед ними — будемо й після них! Але, якби й було щось гіршого! Хіба ж не є ще досі дійсною умова з Адонаєм? Хіба не має він нарешті визволити свій нарід з утиску й неволі? Що зможуть проти цього якісь там римські кесарі? Лише треба пильно додержувати закону й бути терпеливим... І Захарій робив одне й друге. У глибині душі він навіть часом радів римській владі. Замала й заслабка земля Юди, щоб самій устояти проти ненажерливих сусідів. Податки комусь пла-

тити треба, а Рим своєю байдужністю до справ закону був ще найвідповідніший з усіх можливих чужих панів. І теперішні чутки про вмішування римлян у справи закону й храму непокоїли Захарія ще й тому, що могли роздратувати народ, викликати фальшивих пророків і призвести до нової доби Макабейських. Доби боротьби і крови, яка не дала нічого, крім знесили, занепаду і проливу крови... Краще, щоб було так, як є.

Такі думки снуються в Захаріевій свідомості. Занурений в них, він перестає навіть підспівувати. Сонце піднялося високо й починає дошкулювати відслоненій потилиці. Захарій спускає ріг полотняника на плечі й умощується на віслюка, що вже не може витримати від мух, які обсіли голову. За Бетцуром дорога почала людніщати. Подорожні виходили на головний шлях до Єрусалиму. Було по жнивах, по головніших працях на полі, й перші потоки прочан почали струміти до храму з довколишніх міст і сіл. Зустрічалися і, після перших слів привітань, розмова зразу переходила на чужинців, нові податки, правдоподібний перепис і кінчалася Месією. Ніхто, звичайно, нічого певного не знав, нічого на власні очі не бачив, але на власні уха чув від довір'я гідних людей, які в свою чергу чули від ще гідніших, що чули, й бачили. Аж нарешті виходило, що чутки мали свій початок у самому первосвященичому дворі чи на зборах синедріону і набирали таємничої правдоподібности. Але всі вони кінчалися, наче старі, селянські пісні, одним і тим самим приспівом: щось має статися! Месія!.. У Захаріеві зразу пізнавали священика. І від нього, ніби близького до джерел усіх відомостей, намагалися випитати найновіші і найдостеменіші справи.

Біля полудня, проминувши Етам, гурт мандрівників зійшов з головного шляху й отаборився над старими Соломоновими ставками. Тепер з наказу Ірода їх почали знову чистити й заводнювати, але ніяк не могли заповнити водою, яка скорше висихала, ніж могла натекти із замулених джерел. Казали давно вже, що Іродові ніколи не пощастить їх наповнити. Вода — дар Божий й утікає від рук такого злочинця, як Ірод. Самою кров'ю, що він пролляв, несправедливо, підступно й злочинно, можна б було наповнити всі ці ставки.

Благословення води Господь не узичить йому! І дійсно, лише зима та рання весна виповнювали по береги їхні ложа. Цього політнього часу блищали в них лише малі озерця. Досить для спраглих ослів, що опісля пішли на придорожнє будяччя. А їхні господарі примостилися під кущуватими деревами олеандрів і почали викладати з тайстер прості селянські достатки: ячні паляниці, сухий овечий сир, твердий, як придорожня рінь, перев'язки фіг, рум'яні явлука, свіжі дактилі, пізні грона винограду — всі плоди й достатки щасливого Канаану. Дехто мав мед у довгих, дерев'яних бербеничках, дехто вино в струнκій сулії й кожен у міху запас теплої вже води, підправленої кислим вином або оцтом.

Захарія попросили благословити їжу. Умив руки і, як годиться, благословив спочатку овочі й хліб: "Слава Тому, Хто створив овочі й дав нам хліб!" Лише потому проказав благословення над гронами й вином: "Все постало Його словом." Бо хліб і овочі підсиляють людину, а вино лише звеселяє. І пройшов би полудень, як безліч тих полуднів, що відбувалися на цій дорозі від Авраамових діб. Але на обрії знялася велика курява. Якийсь, мабуть, велетенський гурт подорожніх ішов від Єрусалиму. Захарій перестав їсти, пильно вдивляючись у кубло куряви. Як зналий написаного закону, він міркував. Коли це гурт Ізраелевих дітей, мусів благословити його: "Слава Тому, Хто наймудріший і наймогутніший"! Коли ж це не жиди, а чужинці, — мабуть ідумейська валка вертається до своїх пустельних жител з великого торгу, міг прокляти їх: "Сором матері вашій! На ганьбу породила вас!.." Не робив цього ніколи. Чи ж не були народи пустелі далекими братами Ізраелевими? А на римлян та інших чужинців не вистачало б мудрости проклять.

Та це не були ані прочани, ані ідумейці. Було це військо. Вже здалеку виблискувала зброя і штандарти військової пішої частини. Попереду їхав гурток верхівців. На спітнілих конях утомлено вихитувалися старшини. Їхні туніки потемніли на плечах від пороху й поту. Вони навіть не глянули на подорожніх, так бо все робили римляни, коли здибалися з тубільцями, для яких, здавалося часом Захарієві, шкодували навіть погорди. Але хіба погорда римлянина може образити жида? Найперше ж, усі ізраельтяни є княжі діти, в

порівнянні з якими кожен не-жид лише раб. А по-друге, тіло не-жида тілу осла подібне. Хіба ж може осел образити свого господаря? Неписаний закон і мудрі рабани знають на це тьму і ще один приклад, який підтверджує вищість вибраного народу над іншими народами, особливо над такими едомітянами, як римляни.

Військова частина, мабуть, пересувалася з Єрусалиму в глибину краю. І не на короткий перемарш, але на довше, можливо, перебування. Бо рипіння навантажених двоколесних возів досвідчувало, що їх було чимало. Вояки, видно, йшли вже від самого ранку й їхні ряди вже не були такі вирівняні, стрункі, як на це був звик Захарій, бачивши їх у Єрусалимі. Дехто вже й спотикався під тягарем вояцького риштунку і списи втомлених, із навішаним на них тягарем, хиталися, мов п'яні. Обличчя були сірі від пороху й поту, що просто струмив по лицях. Очима повними пожадливости зиркали вони на подорожніх — їхнє питво і їжу. Але мовчки лишали їх, лише час від часу кидаючи незрозумілі вигуки, мабуть, і лайку. Одначе суворі десятники з цупкими ковіньками в руках були, мабуть, не абиякою перешкодою для вояцької жадоби.

За пішаками виринула з хмари куряви лектика. Прикріплена до сідел двох міцних мулів, із затягненими щільно занавісками, з вершниками-вояками обабіч і погоничами при мулах, вона, здавалося, ховала в собі якийсь дорогоцінний скарб. Лектика поспішалася обігнати порошливі ряди пішаків, щоб вийти наперед, до старшинського гурту, й ноші гойдалися до такту мулячої ходи, як човен на озерних хвилях. Вояки поганяли тварин і не мали часу на подорожніх, але коли лектика порівнялася з прочанами — поволі розсунулися занавіски, й Захарій побачив, що якась випасена римлянка оглядає їх презирливо - знудженим поглядом. Руде, аж вогневе волосся, набілене як стіна обличчя з підчорненими очима — справляли враження неживої, закам'янілої істоти. Але ось вона простягає в їхньому напрямку руку, щось бурмотить, немов якесь заклинання і, випроставши пухкі, зарослі салом і закуті в перстені пальці, робить із них "козу" й тицяє нею в бік подорожніх. І знову зникає за занавісками.

Захарій давно знав цей жест. Він часто бачив, коли вживали його римляни, як охорону перед поганим жидівським оком, щоб запобігти пристріту. Цей жест також ніколи не ображав його, хоч він знав, що був виразом панської погорди до низьких, семітських рабів, гірших навіть від смердючого римського плебсу. Та хіба ж якась там чужинецька погорда могла щось звільнити на долі закону й народу? Лише тепер, у цей мент, відчув щось ніби як образливість цієї погорди. Мабуть тому, що виявляла її жінка, ота руда повія, блудниця вавилонська, Агала самарійська! Недурно ж колись равві Ісахар бен Єгуда вимагав кари смерти каменуванням для кожного, хто грішив із чужинкою-повією. Як за гріх з ослицею.

За ношею ішов гурт мулів, навантажених військовим реманентом, а за ними знову піший відділ. Ці задні були стомлені більше, ніж передні. І, здається, більше розперезані. Бо вже з перших рядів починали долітати до подорожніх неласкаві вигуки. Та й виглядали вони інакше ніж передні. Були це здебільша могутні молодики з кужелястим довгим волоссям, що дерлося з-під шоломів аж на плечі. Вони потрясали п'ястуками до подорожніх і кидали незрозумілі вигуки, твердість яких зраджувала їхню варварську грубість.

Докінчуючи полуднувати, оглядали подорожні військо зі спокійною нехіттю. Уже останній шерег минав їх, уже мали вони заховатися за параван куряви, але раптом із останнього ряду вирвався велетень. Двома скоками опинився він серед гурту і, раніше, ніж хто міг спам'ятатися, — вхопив однією рукою Захаріїв міх із водою, а другою — торбину із ще свіжими, вчора лише печеними паляницями. Як той лев із загорожі, він робив уже перший скок, щоб зі здобиччю повернутися в лави, звідкіль нісся йому назустріч регіт і вигуки підбадьорювання. Але Захарій мимовільним власницьким рухом устиг ще вхопитися за край торбини. Та лише встиг. Бо блискавичний вояцький п'ястук влучив його в підборіддя і перекинув на землю. А варвар із грізним бурчанням здоганяв колону, під заохотливий регіт товаришів, потрясаючи міхом і торбиною.

Військо зникло в хмарі куряви.

ДОВГО тривало, поки Захарій очуняв. Бризкали на нього водою, розтирали долоні, лоскотали в носі травинкою. А він лежав поблідлий, ледь віддихаючи, наче мрець нерухомий, і рожева слина пухирилася в кутках розбитого рота. Нарешті зворухнувся, застогнав і сів. Обмацав голову й із зусиллям вибрав із рота недожовану їжу. Охоронені нею зуби, були на щастя цілі. Кров текла лише з перекушеного язика. В голові гуло, мов у розбурханім вулику. Задубіло, без руху й звуку, сидів Захарій. Подорожні, оточивши його з усіх боків, перестрашено бідкалися й проклинали чужинців безсилими прокляттями. Особливо був зворушений один старий дід. Усі скупчилися біля Захарія, дід один вийшов на середину дороги і, знявши догори сухі, граблисті руки, потрясав ними за військом і посилав пророчі прокльони:

— Дай же їм, Господи, заплату по ділам рук їхніх! Карай їх гнівом своїм і як сарану винищ їх! Страть їх, Господи, на кожному місці перед лицем своїм! Перед олтарями їхніх богів, на кожному горбочку, на всіх шпилях гірських! Під усіляким деревом зеленим, дубом густим, в обіймах жінки, і під благословенням матері! Ослячим похороном скарай їх! Хай і сліду від них не залишиться під небом Твоїм!..

А Захарій нерухомо сидить і байдуже слухає дідові прокляття. Хоч і пізнає в них палкі Єремієві слова, але такий ще слабкий, і приголомшений, що вони торкаються лише його слуху й не доходять до ображеної душі...

Пригода з Захарієм затримала гурт на спочинку довше, ніж звичайно. Але нарешті всі рушили далі. Захарія вмостили на віслюка, і він стомлено заколивався в невигідному сідлі, а його довгі ноги безвладно зачеркали об землю. Його ще ніхто, ніколи не вдарив. Коли був малим — бився звичайно з товаришами. Не раз приходив додому з розхряпаним носом, підбитим оком або гулею на чолі. Тоді бідкалася, бувало, над ним мати, що за таким розбишакою пла-

катимуть Йотапатські підземелля. Але так бідкалися усі матері Захаріевих товаришів. Ніхто тим бідканням не переймався. Тепер Захарій намагався пригадати, коли востанне був він побився з товаришами? І не міг. Голова, до якої нестерпно втинається сонце, гуде й ломить, а з рота не щезає залізуватий посмак крови.

Так, бували в житті моменти палких суперечок, особливо за юнацьких часів. Суперечок за пророків, закон, обряд. Коли, бувало, від крику ламався голос, і не вистачало слини в роті для звогчування пересохлого язика. А від жестикуляції втомлялися руки. Але ніколи на таких спорах ніхто не сягав до права п'ястука. Не кажучи вже про часи, коли став виконувати священичі обов'язки, зробився членом громади старших у Геброні. І так ось пройшов би майже через ціле життя. З переконанням власної поважности, з вірою, що над кожним насильством перейде його дух, дух вибранця серед вибраного народу — священика — переможний і недоторкальний. Тому і про усі насильства над народом судив часто з цього, аж занадто мудрого становища. Чи ж так уже конечно підносити п'ястука в обороні власної правди? Яка це правда, що для свого захисту вимагає мечів, списів і стріл? Лише терпеливість і мудра переконаність у власній і Божій перевазі переможуть противників. Відплата прийде без крови і сліз. Виконування заповідей і закону є важніше, ніж їхня оборона!

А тепер ось його вдарили! Його! Священика! Ударив чужинець-вояк, символ насильства і сваволі! Збезчестив його! Як же стоятиме він перед олтарем Господа, побитий і понижений! Якого очищення потребуватиме душа й тіло?..

Старого діда, що проклинав римлян, давно вже не було між подорожніми. Але тепер лише почали струмити Захаріеві від свідомости до серця грізні й безсилі слова пророків. Які чужі були вони колись Захаріевій душі! Бо все лишалися тільки набутком байдужих уст, ніколи не проходили через вогонь серця. А тільки тепер-ось починали оживляти задубілу, кволу мудрість. І за кожним їхнім дотиком здригалося серце невідомим почуттям, а звихрені думки крутилися в голові, як полова на розвітренім току.

Захарій починає маячити. Від удару по голові, нервового потрясення, і спеки починається в нього гарячка. Відчуває, як хвилинами млость підноситься з глибини шлунка, підступає аж до горла й огидним почуттям розповзується по всьому тілі. Тоді він робить страшне зусилля, закидає назад голову, втягує в себе гаряче повітря, затинає нігті в долоні, і напружує м'язи, щоб не звалитися з сідла в придорожній порох. І здається Захарієві, що ця дорога до Єрусалиму стає безконечним шляхом муки, якого він ніколи не здолає. Бо вже сили цілком, без останку опускають його. І якби не почуття священичої гідности, то вже давно мабуть зупинив би свого віслюка край дороги, ліг на розпечену рінь, і стогнав би, і проклинав, і плакав... Як колись Йов на гноїщі!.. Як Єремія на руїнах!.. А так — лише-но втриматися, не впасти з сідла, добитися до Єрусалиму...

У цьому безконечному чергуванні півмлости й півсвідомости минає гаряче відполудня. Лише в Бетлегемі зупинився гурток біля криниці, щоб напоїти віслюків й освіжити Захарія. Юрба зацікавлених оточила його й вигуки ненависти на чужинців перебивали оповідь одного з прочан про вояцький напад. Але й тут Захарій мовчав і не бачив нічого і так само, у півпритомності, продовжував дальшу путь. Сонце вже почало хилитися, коли подорожні вийшли на останній горб і відразу побачили святе місто, сховане в долині. Ось вона, донька Сіону! Несподівано прекрасна розляглася на своїх горбках, притулилася до пещених затінком долинок! Очі мандрівників не можуть відірватися від її обрисів. Хвилинку стоять вони у захопленні, не знаючи на чім спинити свій щирий подив. Аж нарешті могутня білість храму поглитає їхню увагу. І вклякнувши нараз, починають молитися.

Скільки разів бачив уже Захарій у своїх мандрівках це місто! За всіх пір року, при кожній погоді. Але ніколи ще не дивився на нього з таким почуттям, як сьогодні. Бувало також усе спинявся й молився до храму. Але його благання були завжди без пристрасти і благословення без запалу. Ніколи не спалахували вони болем Єремієвим, гнівом Ісаїним, плачем Єзекіїлевим! Лише жевріли догасаючим жаром покори Йова, кволістю мудростей Проповідникових. Треба було твердого вояцького п'ястука, запомороченння мозку й

болю тіла та душі, щоб сьогоднішня молитва вибухла такою неподібністю до попередніх:

— Хай же вся нешляхетність їх прийде перед лице Твоє, Господи, й учини їм — таке, як вони вчинили мені! Вижени і скинь у море силу їх, полум'ям хай будуть спалені вони! Хай зберуть грабіжників і насильників, як збирають сарану для спалення її, як струшують хрущів для нищення їхнього! Хай падають вони, як гній на полі, як снопи за женцями! Хай здійметься сморід від непохованих трупів їхніх, а гори затопляться їхньою кров'ю рудою. Дай же, Господи, затвердіти серцям їхнім, карай їх до останку гнівом своїм і знищ їх, щоб ані сліду по них не залишилося під небом Твоїм!..

Син, син! От кого треба б було тепер! Син міцний тілом і палкий духом. З благословенням Вишнього, мечем Ґедеоновим, пращею Давидовою, правицею Самсоновою. Щоб побив, знищив і витеребив їх, як Ґедеон мадіянитян, як Давид — Ґоліята, як Самсон — філістимлян. Сина, о сина тепер! Сина Захарії й Елісебі! Могутнього й сильного нащадка, вождя перед Господом сил!..

У коливанні гарячкових думок стоїть нерухомо час.

СОНЦЕ вже торкалося самого обрію, коли Захарій зі своїм гуртом наближається до міської долинної брами. Тут завізно. Юрба тиснеться, щоб попасти чимскорше до міста. Два римські легіонери стоять, мов з каменю тесані, обабіч входу. Лише коли тиск коло брами стає невидержним — вони перехрещують свої списи, і юрба похапливо відступає дозаду. Кілька жвавих митарів збирають з подорожніх податок. Левіти й священики не платять нічого, а старший з митарів Закхій давно знає Захарія. Він уже здаля підносить руку, вітаючи його і протискається через юрбу до його ослика.

Не лише правовірні фарисеї, законники й учені, а з ними й увесь Єрусалим, але й увесь народ косо дивиться на митарів — прислужників римських, попихачів чужинецьких, "псів Іродових", як при кожній нагоді прозивають їх. Бо через них римське панування найболючіше дошкуляє не так самолюбству, як кишені. Але Захарій знає вже добре Закхея. Знає його віддавна, як чесну людину, що вірно тримається закону пророків. Але хіба ж за це мусить зрадити своїх садукейських зверхників? Бо жити з чогось треба, жити цілій родині внуків-сиріт. А щоб жити — не сміє він цуратися тієї головної засади, яка й сьогодні ще не була і Захарієві цілковито чужою:

— Якби дух того, хто панує, повстав проти тебе — не залишай місця свого, бо покора велика завжди охороняє від гріхів ще більших.

Тому то за час тих зустрічей на протязі довгих років стали Закхій і Захарій майже приятелями, оскільки могли бути приятелями священик і митар. І при своєму наближенні до Єрусалиму завжди, бувало, втішався Захарій із близького побачення зі Закхеєм, радів із його привітань і з тихої, шанобливої розмови. Тепер відчував, що не лише немає в нім цього бажання, але найрадше уникнув би якось зустрічі. Упірнути б у натовп, прослизнути попід мури, згубитися у

вуличній юрбі. Але вона стиснула його з усіх боків, а безвладна безсилість прикріпила до сідла. А Закхій уже побачив його й поспішався з привітанням:

— Хай славиться ім'я Того, Хто приводить тебе до Єрусалиму міцним і здоровим на службу Йому, — починає Закхій ще звіддаля, перегукуючи гамір юрби. Хай... — хоче продовжити він ще врочистішим реченням, але його погляд торкається Захарієвого обличчя, і він хапає віслюка за шию та відтягає його під мур:

— Що тобі, достойний Захаріє? Впав із сідла? Чи може розбійники?

Він занепокоєно оглядає забруднений одяг Захаріїв, його посіріле обличчя і скудовджену бороду. Він справді схвильований тим дивовижним виглядом давнього знайомого й із тривогою заглядає до його замрячених гарячкою очей.

— Що сталося? — перепитує, поволі рухаючи опухлими устами, Захарій. — Глянь он на них, — мотає він головою вбік нерухомих вартових. — Бий їх сила Божа!..

Закхій обережно озирається на вояка і ще збентеженіше обертається до Захарія.

— Не розумію, достойний! Цей вояк завдав тобі отакого?

Оглядаючись на вояка, він відтягає осла ще далі від брами і Захарій порівнюється, спираючись плечем об мур. Він заперечливо похитує головою й поволі починає оповідати про пригоду на Бетлегемській дорозі, перемішуючи оповідь з нарікання пророків і жалями псальмів. Такого Закхій ще не чув ніколи від свого приятеля, і він, перестрашено слухаючи, боязко озирається на всі боки. А коли священик кінчає, запитує з тривогою:

— Що ж ти робитимеш тепер, достойний Захаріє?

— Що робитиму? Хай первосвященики й синедріон довідаються про кривду мою. Хай жадають від римлян покарання винуватців. Не сталося ще ніколи, щоб так, за миру, з нічого собі, потурбували слугу Божого! Та це ж образа закону й храму!

Закхій знизує плечима. Ай, ай! Нерозумно, дуже нерозумно! Хіба ж первосвященики не сидять за одним столом із чужинцями? А старші народу хіба їм не похліблюють? Як-

що хто від цього й потерпить, то сам лише Захарій. Бо не будуть же через нього первосвященики й синедріон сваритися з панами землі... І Закхій кінчає своєю улюбленою приповідкою:

— Ані сам у себе царя не лай, ані в затишку дому свого не ганьби міцнішого! Бо птах небесний донести може голос твій, а теє, що має крила — домчати слова твої!..

Захарій багато разів уже чув від Закхія цю покірну мудрість, покірного панського слуги. Завжди здавалася вона йому добрим плодом життєвої мудрости, лише сьогодні відчув, з якою нехіттю приймала її свідомість. Хотів запротестувати, але з вартівні біля воріт почувся вереск сигнальної трубки: бубнячи списами об щити, почали перед браму вибігати озброєні вояки, решта подорожніх натиснула на вхід. Закхій заметушився, тягнучи віслюка до входу:

— Увіходьмо, Захаріє, увіходьмо! Скорше! Сонце западає, сторожа вишиковується на нічну зміну. Зараз будуть замикати ворота!

Він провів осла зі священиком через браму, на хвилинку лишив його самого, покликав молодого митаря, віддав йому свою скарбонку і знову повернувся до Захарія, що байдуже чекав, похнюпившись на шию віслюка.

— А тепер куди, достойний?

— Як звичайно. До левітського дому. Надходить моя черга.

— Якже ти з'явився б перед народом з таким опухлим обличчям?

— Що нарід?! Нічого йому до того! От як перед лицем Господнім стану я, вкритий ганьбою?!

— Але ж нічого ганебного немає в цім, гадаю я! Очистишся... — пробує несміливо зауважити Закхій, але не докінчує. Бо такою байдужністю сповнена Захарієва постать, що всі слова здаються безсилими й непотрібними. Обидва мовчать і поволі посуваються тісною вуличкою, де ледве що можуть розминутися навантажені віслюки. Тут уже сутінок пізнього вечора, але життя ще б'є своїм щоденним живчиком. Клепче десь коваль, спішаться перехожі, йдуть порожнем ослики з потомленими дітьми на спинах, а господарі обережно керують ходом тварин, поважно повертаються

звідкись кози. Через усі брами влилася відразу околиця до міста і поспішає розтектися по вуличках і площах. Але ніщо не спиняє Захарієвої уваги. Закхієві здається, що він задубів, налягши на сідлову кульбаку цілою вагою тіла. І так мовчки доходять вони до малої площі, де часом розлучалися за тих колишніх мирних і щасливих зустрічей.

— Мир із тобою, достойний Захаріє! Тут ми завжди розходилися. Але може маю тебе запровадити аж до левітського дому?

— Ні, дякую тобі, Закхіє! Дійду сам! Мені краще тепер залишитися самому. Бажаю лише, щоб тобі не сталося чогось подібного як мені сьогодні. Бо чи охоронить тобі твою душу покора велика?.. Мир із тобою!..

Захарій із зусиллям витиснув останні слова, і Закхій відчуває, що дійсно краще залишити йому тепер священика на однині. Він винувато бажає ще раз здоров'я і миру та зникає в найближчій вуличці. А Захарій торкає зап'ятками осла і подається далі. Нарешті один! Серед цих півтемних вулиць ніхто не звертатиме на нього уваги, ніхто не співчуватиме, не говоритиме про послух, покору, згинання і знову покору. І Захарій уже занурюється у свою вуличку, як верескливий звук військової сурми поблизу зупиняє його. Праворуч виходить на площу невеликий військовий відділ. Спереду ряд вояків з сурмачем, за ними, оточені теж вояками, якісь невійськові постаті. Зі свого підвищеного становища бачить Захарій, що то кілька чоловіків і жінок, здається, позв'язуваних між собою, мабуть обдертих і потомлених. Бо смерк розтер уже подробиці їхніх постатей і вирази облич.

Видко, що в узьких вуличках од Фазаелевої брами, звідкіля йшов відділ, було сторожі з в'язнями тісно. Бо слідом за ними сунула вже юрба, наступаючи воякам на п'яти. Площа зразу ожила її криками. Задні ж вояки йшли, безнастанно оглядаючись, із заложеними за спини щитами, немов уже захищалися. Вийшовши на площу, відділ спинився. Бо юрба розтеклася по площі, частина її вже забігла наперед і замкнула вхід до вулиць. Натовп зростав, із сусідніх вуличок наспівали нові глядачі. Військовий відділ стягнувся щільніше. Вояки збили в'язнів до купи і зробили довкола них

неприступну стіну зі щитів. Усе виглядало, як облога табору.

Захарієві, притисненому з віслюком до стіни, згори добре було видно вояків, в'язнів і цілу площу. В'язні, мабуть, були сильно потомлені, бо, скориставши зі зупинки сіли на землі. А юрба густішала і темнота додавала їй зухвалости, бо починала гудіти загрозливо і глухо. Ніхто, мабуть, не знав у чім справа, бо всі тиснулися наперед, ближче до сторожі, щоб зблизька подивитися на в'язнів, почути їх. Але ті або мовчали, або їхнього заслабкого стогону не було чути через гудіння натовпу. Сторожа теж стояла мовчки, німа й міцна, як мур, але як мур не могла і зрушитися з місця. Та центуріон, що навіть у сутінку виблискував своїми нараменниками і позоліттю шолому, протиснувся наперед і почав щось кричати. Голос його губився в загальнім галасі. А юрба, щоб розібрати його слова, тиснулася наперед і защільнювала відділ у свої кліщі. На тлі загального гармидеру, щораз частіше було чути окремі вигуки:

— Куди ведуть їх?.. Визвольмо невинних! Пси римські! Камінням їх! Камінням!..

Центуріон замовк і занепокоєно озирнувся довкола. Він знав цю східню юрбу. Багато крику — мало чину. Але попустити їй — і вона сяде на голову. Особливо в цій післявечірній темноті, коли так легко вибирати каміння з площі. Він радо дав би сигнал "до мечів", але мав найсуворіший наказ уникати вживання зброї, щоб не дражнити населення і не давати притоки до повстання. Бо тут воно могло виникнути з найдурнішої причини. Та опір юрби треба було здушити в зародку і прочистити дорогу, не чекаючи, коли почне літати каміння. Центуріон дав короткий наказ. І передні ряди вояків в ту ж мить прикрилися щитами і наїжилися списами. Другий наказ — і Захарій бачить, як вони ступають уперед, тиснучи щитами на найближчих гольтіпак, стромляючи їм списи аж до самих облич. А в цей мент решта вояків кричить на в'язнів, мабуть, щоб піднеслися з землі. В'язні підносяться неохоче, у повітрі підноситься і падає держало списа.

Протяглий, несамовитий крик, як може кричати лише жінка, коли хоче, щоб її було чути на ввесь світ, покриває

голоси площі. Зчиняється пекельний гармидер. Під натиском щитів і списів юрба поволі вступається з дороги. Хтось уже впав під ноги воякам і, притиснений важкими калігами, верещить, мов на останнє. А ув'язнені жінки кричать усі разом. Уже не можна розібрати нічого, лише рев юрби, що стає дико звірячий. Ось-ось вона стисне в своїх обіймах і розчавить сторожу! Глухі удари свідчать, що перше каміння починає влучати у римські щити.

Але нараз верескливий сигнал звідкілясь здаля протинає повітря. Із вулиці збоку з'являється мінливе сяйво смолоскипів, виблискують шоломи нового відділу, що поспішає на поміч сторожі. У вояцьких руках блискають короткі мечі. Гострий вигук, мов із одного горла, вилітає від сторожі назустріч друзям. А юрба на мент примовкає і знову кричить, але вже криком безтолку і зойків. Починається стрімголовна втеча перед вояками. А ті лише б'ють мечами, як палицями, плазом, по хребтах утікачів, і вигукують свій військовий клич. Один мент й обидва відділи сполучаються. Сурма виграє якийсь спокійний сигнал, смолоскипи уже надають оточенню спокійно врочистого виду, а відділи зникають у вулиці.

Очманілий від галасу юрби, майже знов непритомний, лень вимотався Захарій із збіговиська й нарешті таки дістався до левітського дому. У брудному запорошеному мандрівникові, що безвладно сидів у сідлі, ані воротар, ані храмові слуги не пізнали в потемках священика. Захарій мусів назвати себе й із їхньою допомогою зліз, наче поламаний, із сідла. Підтримуваний під руки, пішов він до свого покою й безсило звалився на тверде храмове ложе. Прохолода кам'яних мурів потрохи вертала йому свідомість. Поки спритні присяжники здіймали йому запорошений меїл і вмивали спітнілі ноги, він і зовсім опритомнів. Але лежав далі.

Вістка про стан, у якому зв'явився Захарій, швидко дісталася до всіх храмових закутків, не зважаючи на пізню пору. Гурток зацікавлених уже тиснувся до входу в кімнату. Намагалися протовпитися до середини, але варта біля дверей пускала не всіх. Маленький покій уже був повен. Спереду, перед самою постіллю, стояло кількох старших. Вони притишено обмінювалися короткими реченнями і не зводили очей із випростованого на ліжку Захарія. Але в кімнаті було тихо, і Захарій занурився у важку дрімоту. Коло дверей знову зашаруділо, в кімнаті почався рух, голосна розмова. Прихожого вітали, й Захарій пізнав голос ученого Банакима, що був храмовим лікарем-рофою. Заблискало світло — хтось викресував вогонь, — спалахнула ще одна лямпада над столом і її мінливий вогник вразив очі. Присутні відсунулися від ложа, і рофа схилився над Захарієм. Його два помічники мовчки розклали на столі глечики, мисочки й скриньки й підвели під пахву Захарія. Він сів. Рофа почав розпитувати й, напружуючи сили, Захарій розказував свою пригоду. А поки рофа дав собі злити на руки води з оцтом і, не обтираючи їх, узяв до рук Захарієву голову. Він мовчки обмацував її зручними дотиками, там натискаючи, тут просовуючи пальцями й лише випитував:

— Болить? А тут? А як тут?

Помічник присвічував йому маленькою лямпадкою, і Захарій ледве витискав із себе кожну відповідь, так болів його кожен дотик лікаревих рук:

— Ціла голова, кожен кутик болить, болить мені, вчений Бенакиме! Ой!..

Коли ж Бенаким наказав розкрити рота, обмацав зуби й нарешті стиснув щелепи — Захарій не міг витримати й зойкнув.

— Тут болить мене найбільше, Бенакиме! Тут!

Але Бенаким уже залишив його, наказав знову злити собі водою руки, і не звертаючись до нікого, зрушив шанобливу тишу.

— Маєш щастя, Захаріє! Чужинецький п'ястук не зробив тобі, на щастя, великої шкоди. Лише стряс тобі голову і звідси в тебе це запаморочення. Але воно пройде! Головне не маєш нічого ушкодженого. Жадна кісточка не зломлена, хоч щелепи були майже звихнені. Тобі треба лежати, спочивати, нічого не говорити. Випий цей напій, він поможе тобі.

Рофів помічник уже намішував до глечика якогось течива з водою, й подав Захарієві. Той ухопив обома руками глека й із зусиллям напився. Льодова вода мала кисласто-гіркий посмак, але була приємна. На душі раптом стало легше, й тіло обважніло бажанням безконечного спочинку. Рофа вже збирався відходити:

— Мир з тобою, Захаріє! Завтра зайду знову. За два дні будеш здоровий.

Він вийшов із помічниками, і Захарій далі залишився зі старшими, що спостерігали мовчки відвідини рофи й вислухували його короткі пояснення й накази. Ніхто не обмовився ні словом, ані запитом чи притакуванням, байдужі й суворі старші.

Він знав їх добре. Це були законники, що мусіли справджувати здоровельний стан кожного священика, раніше, ніж той починав службу. Трьох їх було, суворих, і точних у виконанні приписів закону, писаного й неписаного: ані слі-

ду посквернення не сміло бути на Божому слузі, що мав стати перед його олтарем. Це вони покликали рофу й були мовчазними свідками дослідження. Бо оця людина на постелі була для них насамперед не Захарієм, а лише й лише священиком, що мав за декілька днів розпочати свою чергу. Спершись на ковіньки, вони постояли ще трохи, так само мовчки, як і ввесь час, і мовчки одійшли: в домі хворого, де може вже стоїть ангел смерти з мечем, мудрий не висловлює привітів. За ними вийшла й решта присутніх, хтось загасив велику лямпаду, й Захарій залишився на спокійній самоті.

Безвладна одпочивність заволоділа його тілом. Лише шуміло в ухах і крутилася голова, а ліжко, здавалося, гойдається, долі й горі, наче човен на крутих хвилях розбурханого Кінеретського моря. Коли човен злітав із вершка крутої хвилі — робилося порожньо й огидно в шлунку, а пальці затиналися в поручні ліжка.

Надворі, перед левітським домом, туркотів натовп. Тендітні двері й завіси не були перешкодою звукам: чого Захарій не дочув — легко міг здогадатися. Ці слова підносили в його душі жадобу приєднатися до тих, хто їх вигукував, бо вони викликали ті самі думки, якими несвідомо почала горіти і його душа. Якби не слабість цілого тіла, зараз таки вийшов би на подвір'я до юрби. А двір хвилював зібраним натовпом. Була це переважно храмова молодь — прислужники, назореї й пророчі учні, що збіглися сюди з цілого храму. Були між ними напевно й такі, що стали свідками сьогоднішнього випадку з в'язнями. Бурхливі і пристрасні слова струміли зливою. Захарій не сприймав кожного зокрема, але як гук вихру, в якому тратилися окремі вітряні посвисти. Звичайно, лаяли чужинців, римлян й іродіян. І всьому були винні вони й лише вони! Чужинці, лише загарбливі чужинці, сини підступного Риму і двуличної Ідумеї, були причиною того, що храм не мав ані стільки шани, ані стільки прибутків, скільки належало йому. Побожність і жертвенність підупадали, священиків віддавано на пониження й наругу! Це вони, ненаситні зайди, яким мало своєї землі, погорджують законом, нехтують звичаями Божого народу, обдира-

ють і гноблять його гірше від давніх вавилонців і єгиптян!.. Це від них усе зло й нещастя цієї країни!..

Це були небезпечні думки: думки повстання й бунту. Кожен зокрема мабуть раніше подумав би і потім звірявся б з ними своїм співрозмовцям: Іродові шпики мали довгі вуха, особливо в храмі. Але ввечері, де ніхто вже добре не розпізнавав один одного, в юрбі, що піддавала охоти й мужности, — ніхто не думав про обережність. Над натовпом пролетіло слово "Месія" і, як завжди в таких випадках, зразу викликало нестримний вибух. І юрба зразу розділилася на табори: фарисейський і садукейський.

Міцні своїм становищем керівників храму, бо з них, після смерти з Іродових рук останнього гасмонейського первосвященика Гиркана, виходили первосвященики і більшість членів синедріону, — не любили садукеї цього слова "Месія". Бо воно нагадувало їм не лише про можливість кінця їхнього первосвященичого впливу, їхніх прибутків, їхніх привілеїв, але і про відповідальність за дружбу з римлянами й іродіянами. Фарисейські ж хаберими — фанатичні приятелі закону — ставали від цього слова просто божевільними. Бож Месія мав прийти, щоб сповнити і підтвердити всі закони, якими трималося фарисейство. Тоді саме, під їхнім керуванням, що єдині не зраджували закону і народу, наступить на чолі з Месією влада Божого народу. Не лише в Юдеї, в Палестині, Сирії, Єгипті, але поширіться по всьому світі. Лише чужинці, тільки римляни, усьому на перешкоді!

Тому за садукеями стояли римляни, Ірод, їхні намісники й управителі, цілий апарат римської потуги. До фарисеїв горнувся простий народ. Бо ніхто так, як фарисеї не вмів підлабузнюватися до нього, стелити йому так під ноги облесливі слова про блискучу майбутність, не шкодувати приманливих обіцянок і сліз над сучасною недолею. Тому кожна згадка про Месію була достатньою притокою для порахунків між одними і другими. А сьогоднішнього вечора нагода для цього була, здається, аж занадто добра. І тепер уже ніхто не говорив про чужинців. Кожен був рабом лише власної переконливости. Починався спір за власні права й безправ'я. Починалася безголова сварка, безтолкове збіговисько причинних, завжди і всюди однакових, коли починали

говорити власні амбіції. Такого гармидеру Захарій у левітському домі не чув ще ніколи. Він уже не міг опануватися, з усиллям звівся й сів. У кімнаті було майже цілком темно. Маленька лямпадка доблимувала, лише від отвору над дверима падало до кімнати трохи ясности. Але звиклому вже до темноти зорові, було й цього досить. Хоч Захарієві закрутилася голова, але він поволі зліз із ліжка, тримаючись за стіну, просунувся до дверей, одсунув заслону і штовхнув двері. Вартових коло дверей уже не було, й він сперся об одвірок, з полегшею вдихуючи свіже повітря ранньої ночі.

Місячне світло сріблило двір, і в його сяєві натовп винадав збіговиськом галасливих тіней. Гармидер здіймався над ним туманом незрозумілих вигуків, мішаниною пристрасних слів, варвітнею кодла псів, що поки лише метушаться, вовтузяться і гарчать, але ось-ось почнуть гризтися. Були всі проти одного й один проти всіх. Там кілька правовірних пророчих учнів скубало з усіх боків якогось менш певного законника, закидаючи йому запроданство і зрадництво, аж у вухах лящало. Там верещали про фарисейську дволичність, а там у кутку вже вхопилися за барки й витрушували один із одного рештки опору... Гризня зросла. Вже без піднесення, навпаки, з почуттям безсилої розгублености приглядався Захарій до цього видовиська взаємної злоби і понижування. Такого на храмовому подвір'ї він ще не бачив ніколи. І це все слуги храму! Ті, які прислуговують Вишньому і хотять учити народ! З них прості, невчені й забуті законом мусять брати приклад! А вони так тут, без сорому й пошанівку, зводять свої дрібні порахунки. Це ж усе хаберими, які про простий люд — амгаарецїв — завше висловлюються лише з погордою! Чого чекати від них у боротьбі з чужинцями? Поки вони гризуться між собою — римська калига затопче кожен опір цього народу! Як хотять вони звільнитися від чужинців, коли вже поділилися самі між собою. Як вони можуть погодитися на головному, коли не хотять погодитися на дрібницях? Перегризуться між собою, а після знову покличуть чужинців. Як колись Сальомея, що покликала римського Цезаря! Згоди їм треба, згоди, а не цього взаємонищення!.. І Захарій стояв, підпираючи одвірок і тремтів від гарячки, нічного холоду і внутрішньої напруги.

А колотнечі, здавалося, не буде кінця. Навпаки, з прибуванням ночі пристрасті юрби розпалювалися ще більше. Не було жадної надії, що ніч припинить сутички. Ця пекельна варвітня, буде, мабуть, тривати до ранку. Але раптово чийсь страшний зойк розітнув ніч. Зойк невимовного жаху на смерть пораненої людини. Він був ніби сигналом. Бо в той самий мент вбігла на двір храмова сторожа. М'язисті постаті — в одній руці смолоскип, в другій палиця — кинулися до гуртів. Усі пішли врозтіч. Подвір'я випорожнювалося з надзвичайною швидкістю. Усі стовпилися біля брами, підставляючи сторожі зігнені хребти, ухиляючи від ударів закриті руками потилиці. Когось уже схопили, й він із вереском пручався в міцних руках варти. А тіні від місяця і смолоскипів витанцьовували по подвір'ї дикий ідумейський танок.

ЗАХАРІЄМ ніхто не цікавився, він далі з соромом і болем дивився на цю полохливу втечу й нічого біля себе не спостерігав. Не завважив він, як темна постать вислизнула з клубка людських тіл біля брами й у притінку стіни, ніким не помічена, підбігла аж до сходів його ганку. Одним скоком звинно плигнула на поріг і, штовхнутий у груди, уже летів Захарій до кімнати, вже лежав на долівці, чиєсь міцне тіло притиснуло його до землі, й жилава рука затуляла рота. Завіса впала на двері, і зміни світла темнота покою стала чорною, як безодня.

Захарій не дався. Увесь сьогоднішній день, сповнений насильства й образ, вибухнув у нім жадобою помсти. Він стріпнувся щосили й скинув зі себе напасника. Ухопився обома руками за чиюсь горлянку, але прудкий удар у підборіддя знов кинув його безвладного на долівку. Напасник сидів на нім і цупко тримав його за горло, гальмуючи дих.

— Пусти, — зміг лише з останніх сил прохрипіти Захарій.

— Будеш мовчати? — звучав зверху притишений голос. Стиск на горло послабшав, але цупкі пальці трималися горлянки, приправлені до дальшого тиску.

— Чого ти хочеш?

— Будеш мовчати?

— Буду! Лише пусти!..

— Присягнися страшною присягою!

— Присягаюся... страшною... присягою...

Пальці віддалилися від горла, стало легше дихати, але напасник і далі тиснув тіло долі, і щось холодне доторкнулося гарячої горлянки.

— Добре! Але як зрадиш — меч!

Так, це дійсно був меч. Його прохолодне лезо посунулося плазом по горлі й зникло. Знизу бачив Захарій, як над ним піднеслася довга постать. Потім рука посунулася по його руці й потягла догори:

— Устань!

Захарій сів, хотів устати, але знов сів, бо закрутилася голова. Тінь знизилася біля нього на долівку:

— Чого ти хочеш од мене?

— Нічого, Захаріє. Хочу лише перебути в тебе, поки втихомиряться всі храмові подвір'я. Після піду геть. Говори лише тихше! Не бійся, Захаріє!

— Перебудь тут. Звідки ти знаєш моє ім'я?

— Його сьогодні знає цілий храм.

— Поможи мені на ліжко.

Постать ухопила його попід руку, й Захарій ледь-ледь підвівся, зробив два кроки й знову лежав, простягшись на ложі. Постать присіла біля постелі. Біля дверей почулися кроки, шарудіння, рипнули двері, відступилася завіса й голос левітського слуги обізвався до середини:

— Як тобі, Захаріє?

— Добре, добре, Вараво!

— Потребуєш світла?

— Ні, ні! Дякую! Нічого не потребую! Буду спати!

— Спи з миром! Будь здоров!

— І ти теж, Вараво!

Захарій говорив із острахом, чув легке шарудіння біля постелі: незнайомий зник. Але кроки уже віддалялися від дверей, і темна постать пересунулася кімнатою. Обережно зашарудів дверний засув.

— Ти добре позбувся слуги, Захаріє! Тепер я вірю тобі!

— А хто такий ти? Як твоє ім'я?
— Що тобі до того?
— Ти був серед тих на дворі?
— Так.
— Хто ти такий? Як твоє ім'я?
— Що тобі до мого імени, Захаріє?
— Ти маєш меча. Значить ти зелот!

Захарій часто чув про цих фанатиків закону й народу, цих ненависників римлян, що завжди ходили з короткими мечами-сіками під плащами. Цього меча кожний зелот був готовий устромити, при зручній нагоді, в римського легіонера або ідумейця. Були це члени страшного братства. Їх витереблювали іродіяни, боялися фарисеї й ненавиділи садукеї. Зненавиджені всіма пануючими й сильними, вони були джерелом безконечних легенд, були уосібленням геройських Макабеїв, особливо серед молоді. Декого з них часом ловили, катували, засилали до страшних підземель гірської цитаделі Йотапати, на довічні муки. Але викорінити їх не могли. За років тиші й спокою було їх мало, але вони не переводилися ніколи. Ставало народові гірше, й вони винурювалися у кожному закутку землі. Особливо ж там, де бували занадто вже незадоволені римлянами або Іродовими посіпаками. Тому панам землі здавалося, що ними заморена ціла Палестина.

— То ти зелот?
— Більше ніж зелот? Але не він.
— Садукей, фарисей?
— Ніколи!
— Хто ж ти? Чи не есей часом?
— Ах, Захаріє! Есеї не носять мечів і не ходять до храмових подвір'їв! У голосі чужинця чувся висміх.
— Та хто ж ти нарешті? З голосу — ще молодик, по руках — міцний муж. Ти належиш мабуть до храму? Пророчий учень, чи слуга?
— Ніхто з тих, що ти думаєш, Захаріє. Але як уже так хочеш знати, то скажу тобі. Я — слуга того, хто йде!

Захарій аж підскочив на ліжку, так прудко сів. І його запити спалахнули пристрастю:
— Посланець Месії?..

— Ні!

— Хіба ж не Месія має прийти?

— Перед Месією має прийти інший!

— Знаю. Ангел Господень. Приготовити шлях йому. Ти його бачив? Він уже йде? Говори!..

Гарячою шепотінню падали Захарієві слова. Він знайшов чужинецьку руку і стиснув її.

— Не розумію тебе. Ти слуга — й не знаєш, хто твій пан! Ти посланець і не знаєш пославшого тебе!.. Говори!..

— Слуга лише мусить бути приправленим прийняти свого пана. Але не мусить знати, коли і звідки він об'явиться. Може й не бачити його ніколи, Захаріє! Лише знати, лише чекати, лише приправлятися, Захаріє! Ми ж не лише готуємося самі, але й торуємо шлях йому...

— Як торуєте? То ти не один? Скільки вас? Хто ви?..

— На жаль, нас ще мало. Але ми скупчуємося там, де треба викликати спір, суперечку, сварку, повстання...

— То ти таки зелот!

— І так, і ні. Зелоти роздмухують повстання проти римлян. Ми ж роздмухуємо незгоду між нашим народом.

Захарій відшарпнувся від чужинцевої руки. Від несподіванки він занімів. Чи ж справді він чув це жахливе признання?

— Що ти говориш? Що кажеш, чужинче? Схаменися! Хто вклав тобі в серце ці жахливі наміри? Чекаємо на Месію і мусимо зустріти його розбратом і братовбивчою війною? Так маємо зустріти Його?

— Ти сказав! Так маємо зустріти Його. — Тверді і грізні нути зачув Захарій у чужинцевому шепоті. — Бо інакше ніколи не зустрінемо! Треба спору й розбрату, треба війни й братовбивства! Щоб із кров'ю витік гній з душі народу. Щоб здорова й міцна могла вона зустріти Месію!..

— Замовчи, замовчи! Ти — божевільний! Ти злочинець!..

— Добре! Я мовчатиму! Казав же я тобі, що ти не зрозумієш мене. Бо ці думки не для тебе, а для твоїх лише синів чи внуків.

— Замовчи! Я не маю синів, не маю внуків! Добре, що не маю! Було б нещастям, якби вони мали такі думки! І таку

поведінку! Це ж злочин! Це образа храму й закону! Це спокушування самого... Єдиного!..

— Досить! Заспокійся, Захаріє! Твоє обурення нічого не варте. Буде не так, як ти хочеш. Бо лише з вогню і крови виростає правда! Перед Месією ще прийде пророк — і він принесе народові пізнання цієї правди. А ми будемо його вірними слугами. Ми вже його слуги! Як ті, що на Мойсеїв наказ ішли через народ і вогнем та мечем чистили його від власної зіпсованої крови... Річками текла вона тоді... Пригадай лише собі, священиче Захаріє!.. І лише потому прийшла обіцяна земля!.. Прощай!..

Тінь хитнулася над Захарієм, шелестливі кроки подалися геть, зашарудів засув, відслонена завіса прояснила на мить покій. Все стихло, Захарій залишився сам. Він знову ліг горілиць, але ціла його істота була проти відпочинку. Серце підскакувало в грудях, як попелюха, що підстрибує по дорозі. Кудись поділася втома, й думки завирували сполоханими птахами. За один день і стільки подій! За один лише день! Ще вчора був вечір на гебронській леваді, ще вчора були думки десятилітніх звичок і мудрости. Сьогодні від цього не залишилося й сліду! Напад за Етамом, зустріч з в'язнями в Єрусалимі, чужинець, страшний і жорстокий, у цій кімнаті... Почуття власної безсили й пекучої образи стиснули серце. Ніби варварський п'ястук упав знов. Але вже не на обличчя, а на оголене серце. П'ястук нахабного чужинця. Упав удруге — й у кімнатній тиші пролетів стогін в'язнів. Утретє — й над юрбою знявся гострий викрик жінок. Захарій струснувся: він пізнав цей крик. Це не був вигук чужої жінки. Це кричала Елісеба. Це били всіх жінок його народу. Всіх тих, що вчора молилися на межах і левадах обіцяної землі за її добро й щастя нащадків.

Наче гостра, довга голка прошпигнула Захарієві серце. Він обома руками схопився за груди. Здавалося, що як не стримає, не стисне їх обручем обіймів, то луснуть ребра і сполоханий птах вирветься на простір. І в цім напруженні болючого зрозуміння побачив над собою Елісебине обличчя. Схилилося над ним, наближалося до нього, але не дивилося на нього. Очі гостро вдивлялися поза стіни кімнати, а з затиснутих уст пливли нечутно шорсткі, колючі слова:

— Однята від доньки Сіону вся краса її, сягнув ворог рукою своєю на всі дорогі речі мої! Сини мої вигублені! Діти мої й юнаки в неволі! За ними ридаю я, з очей моїх линуть сльози! Бо далеко від мене потішитель мій, що потішив би душу мою! Зглянься надо мною, о Боже, бо страшно мені! Зглянься, Господи, бо на посміх усім я!

ЦІЛУ ніч перебув Захарій у розгойданій півдрімоті. Підносився на вершки сонних хвиль і спадав у прірву пробуджень, кожного разу хапаючись, од болю й помороки, за розбурхане серце. І лише коли віконце засірілося передранковою плямою — тоді лише упірнув він у безвидивний сон. Може й спав би так без кінця-краю, але чиїсь обережні руки витермосили його:

— Час уже, достойний Захаріє! Купіль готова!

Висохлий від років, гудзуватий, наче старе оливне дерево, Йонатан, прислужник при священичій купелі, підводить його обережно попід пахви. Але Захарій нараз сам очманіло вискочив з постелі й захитався. Загуло в ухах, потемніло в очах, а ноги підломилися, наче в безсуглобних колінах. Він упав би навзнак, якби не приправлені Йонатанові руки.

— Захаріє! Тобі зле? Може не підеш до купелі? Маю покликати рофу? — боязко запитав Йонатан у гарячкові очі священика. Але Захарію заперечливо захитав головою:

— Ні, ні Йонатане! Не треба лікаря! Дай мені краще напитися! — Він знову сів на постіль і напився вчорашнього питва. Сьогодні воно було тепле й здавалося огидним, але від нього зробилося знову краще. Устав, глибоко втяг у себе повітря і зробив кілька кроків до виходу. Йонатан ухопив його під руку:

— Підемо до купелі, Йонатане!

Обережно звів Йонатан Захарія зі східців, і обидва попростували через порожній уже двір до переходів, що провадили в глибину дому, де знаходилася купіль. Захарій спирався на Йонатанову руку, хоч йшов легко. Але на поклики довколишнього світу його істота, відчував, не мала сили від-

повідати. Дивне почуття байдужої безтілости почало охоплювати його. Поволі зникали кудись ноги: щемлива затерплість крадькома опановувала кінчики пальців, ступала до колін, щораз вище, вище, аж по бедрах. З ногами разом почали відмирати й плесна рук, аж заніміли до самих пліч, і, нарешті, зникло все тіло, немов кудись розплилося. Залишилася одна лише голова, навіть не голова, а тільки-но сповена зором свідомість довкілля. Захарій не дивувався, не лякався свого стану. Йому навіть легше стало, не відчуваючи тіла. Лише Йнов, як сама байдужість, дивлячись перед собою нерухомими очима. Зустрічні шанобливо вступалися їм з дороги. Довго так ішли священик з левітом по переходах і терасах. Купелі левітського дому були й храмовими і через них левітський дім зв'язувався з храмом. Нарешті спинилися на одній з терас. Бо раптово яскравість ранкового сонця, що бризнула в одвиклі за ніч очі, струсила Захарієвим тілом. Піднісши руку проти сонця, він затінив очі й спинився. І враз зникли чари задубіння.

Сонце вже на дуба стояло над сходом, і Єрусалим лежав перед Захарієм в золотистому сяєві поранку. Вулиці, що вели до архум, сіріли вже від натовпу прочан. Кожен спішився попасти як найскоріше до храмових воріт, дістатися до передніх рядів двору поганців, скорше принести свою жертву, приготований дар. Декотрі ще звечора зайняли були своє місце перед храмовою брамою зі своїми живими офірами й ночували перед нею. Окремі викрики й неокреслений людський гамір, мекання молодих ягнят, мукання телят, і воркування горлиць, все це зливалося здаля в рівномірний, невиразний гук, що шумом моря підносився знизу до Захарієвої тераси-скелі. А хвилі людського потоку безперестанно вливалися через широкі ворота біло-сірими смугами і храмове довір'я приймало їх, як безбережне Велике море.

Це видовисько було Захарієві не вперщину. Кожен раз на своїх чергах, ідучи з левітського дому до храмової купелі, чи назад, бував він із цієї тераси свідком хвилювання ізраїльського моря. І завжди із захопленням дивився на нього, вщерть сповнюваний почуттям великої релігійної спільноти. Це вони, ці хвилі народної віри в непорушність і святість закону, віри в союз Вишнього з вибраним народом, сильні-

щі й могутніші від усіх легіонерів Риму й когорт Заходу. Ах, як правдиво порівнює Давид Ізраеля з горлицею. Бо як горлиця рятується крилами від хижости яструба, так від хижости часу врятує себе Ізраїль законом. Усе йде, все минає!.. Лише поки оці хвилі віри плюскотять тут об ці стіни, на подвір'ї цього храму, перед цими пілонами й терасами, — доти час ітиме беззвучно повз них, і сама вічність буде з острахом пролітати над їхньою незмінністю. Аж поки прийде Той, ім'я якому Предивний, Порадник, Бог міцний, Батько вічности, Володар миру, Цар Ізраеля!.. Гордістю й самопошаною сповнялося тоді серце священика. Бо що може бути достойнішого, як стояти перед цим морем? Бути його представником перед Вічним і Єдиним?

Тепер, сьогодні, не було вже нічого з тих спокійних думок і зрівноваженого відчуття. На їхньому місці роззявилася пащека незбагненої безодні. Сором і образа одного лише дня перекинули до неї хитку вічність і тепер із глибини, з темної прірви безнадійности, шкірив час свої хижацькі зуби: "Що матимуть нащадки з сорому й ганьби предків?.." І так би може з тужним тиском безнадійности стояв і стояв Захарій на терасі, якби Йонатан не торкнувся чемно його ліктя: в купелі чекають.

Купіль мало освіжила Захарія. Навпаки, хоч і прояснішала свідомість, але озвалося серце. Бо кожного разу, коли мозок прошивала свідомість учорашнього дня, — серце здригалося почуттям утрати, здригалося так, наче в раптовому страху відчахувалося перед безоднею. Так, це воно стріпувалося жалем за згубленими днями рівноваги, миру й спокою, стискалося передчуттям якоїсь грізної невідкличности, чорної, бездонної незбагнутости. Чергові левіти, обслуговуючи Захарія, були б раді дізнатися від нього більше про події, ніж ті чутки, які кружляли по храмі. Але мертво-зосереджений погляд священика сповивав їх острахом. Надягали одяг, підперізували, вирівнювали бганки, — мовчки й стримано, чого ніколи раніше не треба було виявляти до цього давно знаного Захарія. І Йонатан ізнову пішов із ним назад до левітського дому.

Вернувшися до свого покою, Захарій поклався на ліжко, відчуваючи, як щойно тепер відпочиває його зболіле, на-

пружене тіло. Кожна кісточка нила відпочинком, кожна нагадувала про своє існування. Але цей щеміт був приємним і заспокійливим, і Захарій не спам'ятався, як відразу впірнув у глибокий, безвидивний сон. І так само раптово пробудився. Глянув на віконце над дверима й одгадав, що вже мабуть далеко після полудня. Швидко встав з постелі і став на порозі. Так, було вже пізно. Саме та пора дня, порожньою звали її, найгарячіша, післяполуднева пора, коли по розжареному місті блукають лише пси й ідумейці. Бо решта куняє по всіх затінках, хоч би навіть у тіні від свого терпеливого осла. Храмове подвір'я перед входом до священичих келій було також порожнє, але як тільки Захарій об'явився на порозі, з пристрішкового затінку винурився храмовий слуга з кошиком:

— Мир, з тобою, Захаріє! Не хотів я будити тебе, так добре ти спав. Але з первосвященичого дому посилає тобі управитель од Найученішого привіт, глечик вина, і страву з його стола! — Він тримав перед собою великого кошика, й Захарій уступився із порога. Слуга підійшов до столу й почав виймати первосвященичі дарунки. Так, це було вино, в темному, вузькому, запорошеному глечику з замащеним сідімським асфальтом горлом, це були й паляниці, найбільші, первосвященичі паляниці із муки храмових млинів. Та не тільки це, але якісь печені пташки на полумисках і купка вибраних солоних олив на тарілочці й якісь медові печива. Усього було стільки, що Захарій не стримався:

— Я бачу, що в твойому кошикові дна немає! Хіба я все це подужаю сам один?

Він відчував, що йому чомусь робиться ніяково від цієї уваги первосвященика, яку раніше приняв би як велику честь. І зразу зрозумів, чому ця ніяковість. Чи не мала це бути заплата за його вчорашнє пониження? Так воно, мабуть, і буде, як казав учора Закхій, що не будуть через нього сваритися первосвященики з володарями землі. Так воно й є!

— Ще й переміну одежі наказав Найученіший післати тобі, але управитель пришле аж завтра, бо не встиг сьогодні вибрати з комори. — Слуга прикривав кошик і збирався відійти.

— Передай через управителя мою найщирішу подяку Найученішому, — із зусиллям витиснув зі себе Захарій. А

коли слуга вийшов, глянув з презирством на заставлений стіл.

Це була ціна ганьби! Ціна сорому, що нею хотіли відкупитися сильні від своєї повинности. Замість того, щоб післати до нього законника з первосвященичого дому, який розвідав би й записав цілу справу, йому, мов тій химерній дитині, посилають ласощі. Щоб наївся й не міг говорити. Щоб у повному череві заглохла образа й поклики справедливости. Старші були тут зараз же. І рофа також. Щоб переконатися, може сталося, може увільнився шлях до священичої служби комусь іншому. На це вони були скорі — позбутися, по можливості найлегше, якогось там гебронського священика. Але не захистити цього священика від чужинецької сваволі! Ах, з якою охотою він змів би зі стола таки зараз, одним махом, цей садукейський дарунок!.. Зусиллям волі стримав себе Захарій, одвернувся від стола й знову ліг на постіль. І знову півдрімота, півморок обхопили його своїми ціпкими обіймами. Прийшов кілька разів слуга, дав йому напитися, щось запитав, але Захарій лише відмахувався. Бути лише самому!..

ДРУГА ніч була так само дивною, як і перша. Не сон і не явa. Не було думок, лише якісь образи думок пролітали перед внутрішнім зором, пролітали так швидко, що як тільки-но хотів на них зосередитися, зараз же прокидався. У півсутінку роздивлявся по кімнаті, бачив повний стіл, хотів думати про свій стан, але думки кудись поринали й на їхнє місце прилітали неоформлені образи. Ловив їх і знову прокидався, збирав думки і знову засипав.

Але коли прийшов ранок і з'явився Йонатан, щоб вести Захарія до купелі, знайшов його вже на ногах. Почував себе значно краще ніж учора. Ані язик, ані щелепи вже не боліли. Сьогодні вже міг почати й службу. Відбути приписану купіль, показатися старшим, що дійсно немає на нім скверни і приступити до вівтаря. Так і сказав Йонатанові, й левіт зрадів. Швидко пройшли вони вчорашню дорогу до купелів,

швидко відбули їх. А потім Захарій пішов до кімнати законників-дозорців над священичою чистотою. Трьох старших сиділо в ній, і тепер знайшов їх Захарій на своєму місці, як завжди перед початками своїх черг, всі три знані рабани й вчені в законі писаному й неписаному. Гійя бен Авва, Елія бен Елеабар і Симон бен Лакіс. Всі три так віддані своїй доглядальській праці, що, казали, для них уже не існує жадного життя, крім допильновування приписів. Це вони позавчора відвідали його в кімнаті. Несподівано побачив Захарій при них рофу й злякався. Але вклонився, як годилося, і попросив про допущення до черги. Серце тремтіло. Очікування служби, згадка про жертву, робили зрання цілій істоті несподівану відпругу. Відчував, що це дійсно буде служба, офіра неподібна до попередніх, служба нового Захарії перед новим Господом. Одне слово одного з цих законників, і він мусів би ще чекати й ще показатися їм, не раз може й не два. І це тепер, коли вся його істота стреміла до з'єднання з Вишнім! Старші мовчки оглянули Захарія — вони ніколи не були балакучі з черговими священиками — й звернулися до рофи:

— Подивися ще раз, достойний Бенакине, чи немає слідів ушкодження на тілі священика Захарія.

Бенаким наблизився до Захарія й, не торкаючись його, щоб часом не осквернити після купелі, почав розпитуватися:

— Болить ще тобі щось, Захаріє?

— Нічого вже не болить, Бенакиме. Ані голова, ані тіло! Милостю Єдиного цілком здоровий я. А в вас, достойніші рабани, прошу дозволу на сьогоднішню службу. Серце моє горить до неї! — і він низенько вклонився старшим.

Старші переглянулися. Захарія знали давно, його пригоду також. Посланець первосвящеників просив їх не чинити йому перешкоди, щоб не ускладнювати справи, яку первосвященики не бажали роздмухувати. Зрештою рофа знайшов, що Захаріеві не бракує вже нічого, і Симон ласкаво озвався до нього:

— Іди з миром до служби Йому, Захаріє! Ти чистий.

І, ще раз уклонившись, з раптовою радістю в душі й легкістю в цілій істоті Захарій пішов до одягальні, де мали на нього надягти священичий одяг і вивести до вівтаря. І

коли він нарешті став перед жертовником, ніхто з тих, що не знали Захарія, не пізнали б на нім нічого надзвичайного. Як завжди, рівно й певно стояв біля жертовника, без тремтіння торкався його рогів, з повагою підносив руки й урочисто обертався до натовпу. Але не бачив нічого. Підсвідомість, управлена довгими роками священичої звички, виконувала за нього всі приписані рухи. Сам же він був далеко від довколишнього світу. Не відчував ані прудких променів, що втиналися в голову й плечі, ані гарячих ступенів жертовника, на яких стояли босі ноги, ані юрби, що хвилювала за ним, перед ним і обабіч жертовника. Бо його очі бачили іншу юрбу, ніж цей натовп прочан. Це бо море людських істот, що хвилювало довкола, було мертве, мертве, мертве! Кості без м'язів, черепи без шкіри! Торохкаючи, тріщачи й ламаючись, як сухе, пересохле бадилля під лемешем плуга, вони підносилися хвилями на хвилі, переплюскувалися через стіни, засипали долини, перегачували річки, навершували гори. І не було кінця-краю їхньому припливу, не було меж, куди не доступало б мертвяче шарудіння кістякового моря!..

Народ трупів! Народ кістяків! Кому служити відправи? За кого приносити жертви? Кого благословляти? Для кого взивати Бога Ізраїльського, Господа сильного й могутнього? Він бо Господь оселі живих, а не кладовища мертвих! Чи ж це велетенське кладовище народу, безмежне поле кісток, варте всіх тих сподівань, незчисленних жертов і безодні одчаю? І жах пройняв Захарієве серце відповіддю на ці страшні запити. Бо враз здалося йому, що перед великим Ніщо, яке ось відважилося спокушувати його перед олтарем Господнім, все розпливається в ніщо. І останнім спротивом свідомости вирину́ло докінчення початого пророчого відгаду: і кістяки мають прийдешність! М'ясо на кості народу, м'язи й шкіру на них, рух і дух! Все довершить Месія! Він, лише він, зможе оживотворити це море кісток, ці хвилі мертвого непотребу! Але коли ж сповниться міра його вичікування? Коли здійсниться його воля? Коли? Чи ще замало було крови, насильства й обману? Хіба замале ще поле й замало ще кісток? Месіє, Месіє! Чи справді замало? Так візьми ж, візьми! Бери ще, візьми все! Хай долини наповняться кров'ю,

а гори зарівняються кістками! Лише-но прийди, Месіє, прийди! Бо немає вже життя, не вистачає надії!

Думки підносилися й падали з хряскотом кісток і перетворювалися в чийсь шепіт, знайомий шепіт. У слова вчорашнього відвідувача. У страшні, загрозливі слова, що пророкували кров і мордування. Але від цього усвідомлення не стало страшніше. Навпаки, нараз прояснішало і зробилося легше. Дійсно так! Ти мав правду! Твоїми устами домовлював пророк. Поле мусить бути вкрите вщерть кістками, залите кров'ю. Щоб могло ожити!..

Сонце пекло вже нестерпно. Здавалося, всі його промені зосередилися на палахкотливому вогні жертовника, що, живлячись туком жертов, олією й сухими полінами, сіяв довкола жар нестерпного палу. З-під важкого священичого завою голови спливали Захарієві на лице й губилися в бороді струмки їдкого поту. Від поту потемнів і чотирикутник спини. Але Захарій не помічав нічого. Час йому спинився у гарячкових видивах. І не було б їм кінця, не було б межі, якби не побачив, що левіт простягає кадило. Треба було йти до святилища.

Поки Захарій стояв перед жертовником, плюскіт дюдського моря, хоч і притишувався, але не вщухав. Та лиш він зіступив з олтарних східців долі, як тиша, велика тиша обгорнула натовп. Стало так тихо, що було чути, як шкварчав тук на жертівнику, як потріскували фиміямові зернятка на жару кадильниці. Всі знали, що тепер священик прямує до святилища, щоб спом'янути за нарід майже перед самим обличчям Вічного.

А Захарій ішов і відчував, що сьогодні він дійсно спом'яне про все. Відчував, що спом'яне так, як ще не робив цього ніколи. Бо знав, що в нім сьогодні зосередився цей натовп, кожна окрема душа з нього в мент найвищого піднесення, в хвилини найглибшого занурення в безодню жалю, образи, сподівань і відплати! Вся збірнота народу в його тузі за вождем і пророком! За тим, що поле вкрите кістками перетворить на поле вкрите військом Господнім. Тепер простував перед лице Єдиного, щоб стати останньою жертвою, доповнити своїми кістками велике поле кістяків, бути

тим останнім, за яким уже не залишиться для Месії жадної перепони до об'явлення...

І Захарій з піднесеною головою, ледь похитуючи простягненою кадильницею, простував між рядами левітів до колонади святилища. Могутня завіса звисала важезними бганками застиглого шарлатового водоспаду. Захарій на мент спинився, бо здалося йому жахом і прокляттям досягти справедливости Сущого через цю завісу крови. "Треба сліз і крови! Щоб видужала душа народу! Щоб витік гній хороби з неї! Щоб чистою вийшла з тої купелі назустріч Месії!" — зашепотів йому знайомий голос. І без вагання він підніс руку, відхилив край завіси. Кадило гойдалося горі-долі, випускаючи хмарку пахощів, і Захарій зник у святилищі.

Після важкого палу й сліпучого сяєва жертовного подвір'я, прохолода й сутінок діткнулися Захаріевої істоти цілющим дотиком. Важка гаряча хвиля важелезним тягарем сховзнула з його пліч долі. Свобідною, нестримною радістю стріпнулося серце. Не відчуваючи жадного зусилля, він випростався, нарівнявся, наче намірена стріла на напруженій тятиві. Високий, довгий, увесь стрімкість, начеркнута здолу нагору чиїмось свобідним зусиллям, він утявся палаючих очима в завісу перед собою. За цією завісою, важкою від золота вишитих візерунків, були ще важчі двері з цинамонового дерева, а за ними Святе-Святих — осередок віри й сподівань народу, видимий символ незрушених заповідей і обіцяного Сущого. Місце настільки святе, що навіть первосвященик смів заходити туди лише раз на рік. І через завісу впинав Захарій напружений зір у чиїсь глибоко-величні очі, й хвиля нестримної радости стріпнула вдруге його істотою:

— О, Господи! Візьми! Візьми й мене, раба свого негодяцого! Що без страждання, надією лише одною, хотів заслужити ласку Твою! До моря народу мого верни мене! З усім родом моїм, з усіма ненародженими синами моїми! Лише пошли! Лише пошли його! Месію пошли, Господи! Ось він гряде!

І з останнім викриком — думкою прохолода, немов од леза вчорашнього меча, пройшлася вузькою смугою по горлянці. Хтось мужній, сильний, Первородний у сяйві й блисках стояв перед завісою. Меч у простягненій правиці його

прийшовся перед Захаріевими грудьми, натиснув на них... почав угрузати... Закрутився й зник світ... Зникло все... Забряжчало об підлогу кадило.

Натовп побожно очікував священика. Після виходу із святилища, його благословення було найурочистіше й найблагодатніше, бо завершувало колобіг денних жертв й офір. Але Захарій барився. Левіти вже почали переглядатися, показуючи між собою затривоженими очима на завісу. А вона висіла нерухома й важка, звисала застиглим шарлатовим водоспадом. Чекали далі. Аж коли тоненька смужка диму виповзла з-під завіси, кілька левітів таки кинулося вперед. Не відважилися увійти до святилища. Лише вклякнули перед завісою, лягли на землю й просунулися до половини тіла під завісу. За хвилину щось повільно тягли зі святилища. Показалися босі, такі вбогі в лежачій безпомічності, ноги, висунулися руки, розпатлана, зі зсунутим завоєм, голова, непритомний Захарій. Підвели, вхопили попід руки. З заціпілої руки ледве висвободили кадило. Тіло безвладно зсувалося долі, голова падала на плече, а перекривлені уста безпомічно слинили на скуйовджену бороду.

Серед стін розбурханого натовпу піввели, півнесли левіти безвладного Захарія. Прочани притьмом уступалися з дороги. Очі з жахом розглядали священика, його страшне, перекривлене обличчя, пропалені жаром шати. А ті, що були ззаду, тиснули на передніх, намагаючись допереду, й усе гуло тривожним шумом велетенського розбурханого вулика. Подія вже була відома усьому двору, соткам і тисячам. Перебільшена, перекручена, й перевернена, неслася вона з подвір'я до подвір'я й залишала за собою гуркіт юрби й напруження натовпу. Захарій з допроводом був уже давно геть, а хвилювання юрби не вщухало. Навпаки, гамір сильнішав, і вже почали творитися гуртки — непомильний знак близького заворушення. Метушня й крик уже змішалися в велетенський гармидер і нараз з чиїмсь пронизливим криком "Месія" все кинулося до брам у шаленому вирі. Храмова сторожа бігла до головного входу й до всіх храмових брам.

А Захарій знову лежав у тій самій прохолодній священичій кімнаті. Знову схилялися над ним сиві бороди й насуплені вії. Знову з'явився рофа з помічниками. Обмили руки,

ноги й обличчя студеною водою, терли руки й ноги вовняними ганчірками, але Захарій не виявляв жадних ознак свідомости. Потому рофа відкрив жилу. Повна миска чорної крови натекла з руки, опісля жилу затиснули, рану перев'язали, й рофа звернувся до законників, вмиваючи закривавлені руки:

— Шість речей сцілюють, як відомо, хворого від його хвороби, найдостойніші: капуста свіжа й кисла, сушені шлунок, матиця й селезінка, порій і сісіновий сік. Але на цю хвороту й вони безсилі. Щось страшного торкнулося раптово Захарієвої душі. Можливо, видіння. Яке? Ніхто не може сказати. Може ангел Господень — докінчив він стиха і навіть з острахом.

— Що ж робити? — коротко кинув один із старших.

— Здоровим правдоподібно ніколи він вже не буде. Тяжка рука спочила на нім. Але зможе ще рухатися, говорити... Та все лише "мабуть", найдостойніші! Лише "мабуть". Бо одного дня може йому ще раз статися видіння, й він помре, не набувши свідомости... Одне лише можна напевно сказати: йому вже не священикувати ніколи!..

Законники не відповідали, пильніше вглядаючись у хворого. Бачили каламутні розплющені очі, перекривлені уста, з кутків яких виступали бульки слини, перетворюючись у слиняву стежку, що губилася в сивій бороді. Він же лише тяжко віддихав і часом видав якісь не людські, а звірячі звуки, подібні до мучання.

По кількох днях осел знову ніс обережно на собі господаря назад до Геброну. Двоє левітів — один із них Йонатан — йшли з обидвох боків, підтримуючи безвладну постать і відганяючи від заслиненої бороди настирливих мух.

КОЖЕН від'їзд Захарії до храмової служби, аж на ті перші, післявесільні розлучини, не викликав був в Елісеби ніякого надзвичайного смутку або туги. Відпроваджувала бувало, прощалися, дивилась довго, як зникав у далечині й спокійно верталася до своїх обов'язків господині. Ніколи не турбував сумнів, що за місяць могли б не побачитися. Лише пильно рахувала дні, карбуючи собі потаємки вистругану паличку: один день — один карб. Як же сміявся колись Захарій, знайшовши цю паличку випадково в ліжку. Як соромилася тоді вона! Але не відвикла. І кожного разу, коли чоловік від'їжджав до Єрусалиму, йшла на леваду, виломлювала прутик і перед сном закарбовувала минулий день.

Так було й тепер. Узявшись за хатнє прибирання, вийшла на леваду лише ввечорі. Знову збирала падальниці, радісно посміхаючись сама до себе, до спомину про вчорашнє. Знову стояла, спершись плечима об розвилину старої смоковниці і з щасливим бездум'ям позирала на мир і спокій околиці. З цим почуттям повноти й довершення залишилася на леваді до сумерку. Молилася до першої зірки. Але вже однією з тих молитов, якими молиться кожна донька вибраного народу, маючи надію на дитину: до трьох днів — щоб сім'я не пішло на марне, до чотирнадцяти — щоб заплідилася сином, до трьох місяців — щоб не потрапити, до шости — щоб порід не був передчасний, до дев'яти — щоб дитина народилася в мирі й здоров'ї. Ніколи ще досі не дав їй Господь щастя змовляти всіх цих молитов. Кожного разу, бувало, тремтіло серце острахом сумніву, тим більшим, чим старшими ставали вони з чоловіком. Але сьогодні чомусь остраху не було: лише щастя, і радість, і ясна, спокійна надія.

Передумала собі з радістю всі прикмети, що знали жінки на сподівану дитину. Хто, наприклад, любить рабанів, в того син буде сам рабаном. Хто рабанів шанує, той буде

мати рабана за зятя. Ні, ні! Не зять, а син буде рабаном! Син, син! Чи ж вони із Захарієм рабанів не люблять? А ось, хто вродиться на арубту — в передсуботу — буде честилюбним у студіях закону. Хто вродився в суботу, буде благочестивим, як цар Давид, і в суботу також і помре. Хто на перший післясуботній день, про долю того нічого певного сказати не можна: може бути з нього, кажуть, пророк, але може бути й розбишака. Хто на другий день — буде запальний і пристрасний, бо цього дня Господь відділив води від землі. Хто на третій, буде багатієм і женолюбом, бо цього дня створено рослини. Хто на четвертий день вродиться, стане мудрий і освічений, бо цього дня були завішені світла на тверді небесній, а на п'ятий, — великим добродієм буде, що його благословлятиме ввесь нарід, бо цього дня створив Господь птахів і риб. Якого дня мав би народитися син їй?..

Одпочивним спокоєм були сповнені всі Елісебині думки і з ним простувала вона додому, але на дорозі схопилася й бігцем вернулася назад: забула виломити прутик на карбування. І ця забудькуватість дивно торкнулася її серця. Ніби щось тремітливо-неспокійного шкрябнуло й сховалося, діткнулося й зникло. Коли дома робила перший карб, неспокійний дотик повторився. Відганяла його, намагалася навернути думки на інше, й довго не могла заснути, відчуваючи біля себе, як ніколи, пустку й осамітненість. Прокинулася вранці й першим її враженням у світляності дня було знову вчорашнє почуття неспокійного дотику до серця. Не покидало вже її увесь день. Так ніби якась витривала тінь густішала, темнішала, глибшала й спускалася на неї. Аж почорнів день, праця, левада і безсонні нічні відпочинки...

А третього дня не могла вже Елісеба знайти собі місця. Що сталося? Що сталося зі Захарієм? Та думка зараз же перелякано перескакувала через кожну можливість негоди. Що, дійсно, могло б статися? Нічого! Стільки вже років проминуло без жадних подорожніх пригод. Та й яка пригода могла статися тепер, за часу найглибшого миру, на цім шляху з Геброну до Бетсуру, з Бетсуру до Етаму, Вифлеєму й Єрусалиму? Немає причини до турбот. Немає! А в Єрусалимі й того менше могло статися щонебудь несподіване. Але

в серці все таки причаївся острах турботи і воно ніяк не хоче вернутися до свого звичайного бігу, але наче тріпається, спиняється і знову кудись нетерпляче поспішає.

Вечір був рівний і тихий, як усі передосінні вечори. Випроставши руки на простягнених ногах, сидить Елісеба перед дверима. Їхній дім на окраю Геброну, й вулиця круто завертає перед самим порогом. У поросі вулиці не чути ходи босих ніг, і коли перед Елісебою нечутно з'являється Малка, — вона аж одчахується від несподіванки. Криклива, галаслива Малка, найбільша спліткарка гебронська, ніколи не приходить на відвідини так собі, задурно. Всі знають, що її об'явлення зв'язане завше з позиками. Звичайно "на вічне". Але що вона мала б, якби до старих боргів не придавала нових? Але це б ще було нічого. Та при своїх відвідинах вона вміє, як ніхто, діткнутися безоглядно всього найболючішого в житті господарів. Може це навіть робить навмисне. Може мститься всім отим жінкам священиків і левітів, купців, ремісників за їхню заможність, за свою просто безмежну нужду. За це її в Геброні трохи бояться, ще більше не люблять, але ніколи й ніде не відганяють від порога. І Елісеба при Малчиних відвідинах завжди слухає її в якійсь нап'ятій чарівливості: ось-ось упадуть слова, отруйні й пекучі слова, впадуть на якесь болюче місце душі.

Малка, на диво, не просить сьогодні нічого. Лише торохтить про гебронські справи, про нужду й недостатки, про сварку з чоловіком. Нарешті про нові чутки з Єрусалиму. І вислів господининого зацікавлення враз підстьобує Малчину красномовність. Тепер жмут новин і просто, мабуть, вигадок виграє перед Елісебою барвністю Малчиної уяви. О, великі діла творяться в Єрусалимі! Місто повстало! Не витримав народ і повстав проти Ірода й чужинців. Не витримав знущання Іродових посіпак і садукейських запроданців. Як тоді, коли Юда бен Саріфей і Матій бен Маргало були скинули бронзового орла з воріт, якого там наказав був дати Ірод. Так і тепер. Місто повстало! Народ не хоче терпіти більше! Усюди б'ють римлян, ріжуть іродіян. Гебронські молодики йдуть завтра на звіди. Еге ж! Кажуть, що й Месія, — Малчин голос знижується до шепоту, — сам Месія знаходиться

при повстанцях! Чуєш, Елісебо, Месія! Кінець нашій недолі! Не лише священикам і левітам буде добре житися на світі!

Елісеба знає напам'ять ці нарікання. Про що Малка не починає говорити, завжди нарешті зійде на свою біду, власне нуждарство. Для неї Месія це той, хто нагодує досита її дітей, звільнить її від турбот щоденности, відсторонить непевність завтрішнього дня. Для неї Месія — це великий роздавач хліба, м'яса, риб, олії й вина, гарних одягів, тучних баранців і телят та розкішних жител. Усього, чим без обмеження пересичені багатії-священики, нахабні законники, підлізливі левіти. Для неї Месія — це той, хто хоч раз, єдиний бодай раз, притисне цих багатіїв, що обкрадають її дітей! Притисне так, що з їхніх кадлубів потече тук, а з їхніх міхів — гроші! Хай і вони поголодують, хай і вони потерплять! Як вона, Малка й її діти!

Елісеба знову не слухає. Коли на Малку находить настрій переробити світ на свій кшталт біди й нуждарської заздрости, — ніщо її не спинить. Поки сама не виговориться. Навіть і небезпечно пробувати, бо тоді нарікання й прокляття на голову відважного рознесуться по всьому Геброні. Хай же викричиться, хай вибідкає свою гризоту й ненависть! Але Елісебина мовчанка, видно, зачіпляє Малку, що вже сама себе розбурхала гіркістю й запалом. Так, так! Приходить час і на священиків! Хай собі ніхто не думає, що вигнавши римлян, Месія залишить багатіїв далі пити кров із бідноти! То вже ні! Він їм покаже! Як ось тепер показують їм римляни! Хай же й пани спробують римської ласки, а не лише бідні! Чи чує Елісеба? Ось як тепер Захарій!

Елісебу струшує! Слово "Захарій" піднесло їй зір до схиленої над нею Малки. І вона бачить перед собою скривлене злістю худе обличчя, сиві пасма волосся, що вилазять з-під зсунутої за вухо хустки і звисають над ямками очиць, колючі очі роздратованої старої жінки. І мовчки занурюється до них своїми розширеними очима. Збентежена Малка робить крок назад, але не замовкає:

— Еге ж! От, як Захарій, якого, кажуть, так побили римські вояки, що ані сісти ані лягти! Так принаймні говорили сьогодні на горішньому кінці, — додає вона значно тихше

й наче вибачливо, відступаючи з острахом кілька кроків назад, коли Елісеба прудко підноситься з місця.

Елісеба вже знає, що це, власне, й було єдиною ціллю Малчиних відвідин: сповістити, що з Захаріям сталося нещастя. Вона хоче крикнути, хоче зрушитися з місця, але тягар сподіваної несподіванки наче прив'язав її до місця й не пускає далі. Лише рука безсило обмацує одвірок. А Малка зніяковіло мовчить і чомусь наближається тісно до неї, заглядаючи до невидних у присмерку Елісебиних очей. А з мовчанки й сутінку виступають і повільно наближаються постаті. Це й Марія, і Ганна й Дебора й інші та інші, — цілий гурт жінок, що ходять із цього кінця до крамниці й потоку. Знову хтось говорить. Мабуть, ласкаві слова потіхи. Але Елісеба нічого не розуміє, не чує, охоплена однією думкою: нещастя. Нарешті витискує з горла, стиснутого невидимою рукою, слабкі звуки:

— Дякую, що прийшли потішити мене!..

Голос її здушений, але цілком без зворушення, так, начебто нічого особливого й не сталося. Ніхто не завважає, скільки зусилля коштує їй цей спокій, і жінки здивовано обертаються одна до одної, намагаючися обмінятися в присмерку здивовано-обуреними поглядами. А Елісеба звертається до Дебори, доньки найученішого й найшанованішого гебронського законника рабі Давида бен Ісахара, в якого Захарій був улюбленим учнем неписаного закону:

— Твій осел удома, Деберо. Позич мені. Піду до Єрусалиму!

Шум подиву перелетів гуртком і злився в гамір заперечень:

— Вночі! Самій жінці! Ні, це неможливо! Комусь треба б іти з нею! Та й то почекавши на день! Неможливо!

Елісеба стоїть мовчки, так, наче цей гамір її не торкається. А коли всі на мить замовкають, ніби притихла нараз зграя шпаків, повторює своє:

— Позич мені свого осла, Деборо! Зараз їду до Єрусалиму!

Галас починається знову. Жінки тісно оточують Елісебу. Кожна говорить своє, але всі згоджуються на одному: треба почекати до ранку. І кожна намагається доторкнутися

її, обернути до себе, заглянути ввічі. І тепер відчуває Елісеба, що це не ворожий гурт оточує її, але гурт сестер, що кожна з них приносить їй щирість співчуття й бажання помочі. Та бозна, як довго шарпала б і безуспішно переконували б Елісебу жінки, якби з темряви ночі не виступила огрядна постать і розважливий голос не перервав суперечку. Гамір раптом урвався. Старий Давид, Деборин батько, стояв перед гуртом і всі розступилися перед ним:

— Я також раджу тобі почекати до ранку, Елісебо! Тоді я піду з тобою до Єрусалиму. Вночі не годиться жінці мандрувати. Почекай!

Тишина після цих слів стала ще глибшою. Ні, це була нечувана річ, щоб рабан Давид, учений, мудрий Давид, гаон синагоги і законник великого синедріону так говорив до жінки! Ще й обіцяв іти з нею до Єрусалиму! Яка честь для жінки! Яка честь для Елісеби, хоч би навіть і для дружини священика, хоч би навіть і дружини нтйулюбленішого учня, а опісля й приятеля Захарія. Чи ж не оминає мудрий навіть цього самого слова "жінка", а не то, щоб у супроводі жінки йти до Єрусалиму! Яка честь для Елісеби! А Давидів голос із ласкавого став знову суворо-наказливим, коли звернувся до доньки:

— Деборо! Придай віслюкові ячменю! За світанку вирушимо! Не засни, Елісебо!

Обернувся і зник у темряві, лише палиця здаля стукнула об камінь. А за ним, несміло розпрощавшися, зникли й жінки. Останньою, мовчки обнявши Елісебу, одійшла Дебора.

Якось дивно пройшла ця ніч. Не снилося нічого, але в мряці думок і почувань заблудився час. Не довідалася від жінок нічого достоменного про подію, навіть забула розпитатися, хто приніс цю вістку до Геброну. Але відчувала, знала напевно, що нещастя сталося, сталося щось важливого, що буде межею в її дотеперішньому житті. Але, як би там не було, а вона мусить бути першою при своєму чоловікові. Може, справді побили, покалічили, поторощили!.. І Елісебині думки зараз же перескочили на подробиці. Міський рофа Ісаак бен Рагуїл дуже добре розуміється на вивихах і покаліченнях. А зі своєї Галілейської батьківщини Елісеба принесла до Геброну несогірше знання цілющих зел і коріння. Кальмусова масть є добра проти синяків, але кольмус мусить бути з берегів Кенаретського озера, бо лише той найпомічніший. Хардал, гірська гірчиця, найліпша проти внутрішніх запалень, особливо змішана з медом, коріяндер — дає з вином добрий трунок, що помагає стравлювати їжу, лаанат — юдейський полин — дуже добрий для тих, хто має зіпсутий шлунок. Десять речей згіршують кожну хоробу: м'ясо волове, смажене, дуже тучне, м'ясо птиці, смажені яйця, молоко, сир, листя квасольок, стриження волосся й лазня. Рофів уман-помічник казав їй, що раві Ісаак, іменем раві Ізмаеля до цього додає ще горіхи й огірки. Рішуче усього цього не дасть вона Захарієві. Над опухом добре похилитися опівночі й закликати імена п'яти ангелів, що були покликані з землі Седом для лікування опухів: Безбазія, Мазмазія, Касказія, Сарлая й Амарлая. Потому вийти на поріг і плюнути до ночі, примовляючи: базак, безік, базбазік, масмазік, камон камік! І опух розійдеться, як ті слова, на всі чотири вітри. Помагає. Сама кілька разів була переконалася. Проти семиденної пропасниці, що на неї так часто хворіють галілейські рибалки, вчила її мати взяти сім галузок із семи дактилевих пальм, сім щипок із семи полін, сім цвяхів із се-

ми мостів, сім вугликів із семи печей, сім грудочок землі з-під семи порогів, сім зерняток кмину і сім волосків з бороди старого пса. Все це зашити до чистої льняної торбинки й повісити на шию хворого. Ах, але навіщо це Захарієві? Йому напевно масті будуть потрібні. На побите, потовчене, може й поранене тіло. Передусім, чиста, свіжа олія. Хвалити Бога, тої найліпшої, самотоку, має вона чималий глечик. На рани ще добре свіже павутиння. Ах, як добре, що останнім разом не мала часу почистити пивницю. Буде там з чого вибирати, покрити й найбільшу рану! О, Господи! Хай не буде треба!.. А як треба буде дорожчих мастей, тих коштовних шемен роксах, — і тих дістане Захарієві, хоч би за ними до самої Александрії треба було посилати... І знову повернулися думки до незнаного стану, в якому знаходився чоловік... Так між сном та думками промайнула ніч, і з першими поранковими півнями взялася Елісеба до праці. Турботливо зладнала до тайстри все потрібне для обв'язання ран, взяла кільканадцять ліктів полотна, нову вовняну прикривку, свіжої води, заправленої кислим вином. Робила все поволі, з роздумом і повагом, наче б знала, до якої праці збирається. Щось з-під руки впало на землю: паличка з карбами. Учора забула закарбувати минулий день. І враз заметушилася по хаті, наче невблаганість нещастя тепер лише діткнулася наново її душі. І, схопивши приготовані речі, вибігла на посірілу від світанку вулицю. Давидів дім був недалеко. Осел стояв перед порогом, і старий уже виходив із дому. Лише встигла низенько вклонитися, привітати, сказати пару слів Деборі, й уже йшла за віслюком, за мовчазним Давидом, через передранкову затихлість міста до Єрусалимської дороги.

Дивна була це подорож. Давид мовчав, бо взагалі був знаний як наймовчазніший з гебронських рабанів. Зрештою не личило йому багато говорити з жінкою. І в цій мовчазній мандрівці здавався він у своїй огрядності сірою скелею, що зрушилася з місця. Малий віслюк й Елісеба ззаду здавалися поруч нього покірними відламками. Рівномірний крок ходи навернув її знову до думок про очікуваний стан чоловіка. Уявила собі його скуйовджену бороду, заплющені очі, зачула стогін болю! Ах, скорше б дістатися разом до прохолодної кімнати гебронського дому! Перев'язки, олія, масті, ко-

ріння й невтомне піклування зроблять своє діло. Захарій знов буде здоровий!.. І, занурившись у думки, Елісеба прискорювала кроки, переганяла віслюка, рівнялася зі старим. А тоді, спам'ятавшись, відступала назад, і знову займала своє місце.

І нарешті на півдорозі, перед Етамом, сталося це. Сталося так раптово й несподівано, що Елісеба не мала часу навіть і зойкнути. Бо вже майже перед мордою Захарієвого віслюка пізнала його. Забула про все, кинулася до сідла, до підтримуваної в ньому постаті й у безмежній відданості й любові притиснулася до її колін. Те, що побачила, було багато більше, ніж очікувала. Було щось незвикло-жахливого в непорушності тіла, було щось мертвячого в байдужності тих рук, які не лягли на її покірно-схилену голову, у мовчанці їздця і супутників. Випросталася й побачила: закаламучені очі, скуйовджене волосся, перекривлені слиняві уста. І вже не як дружина й коханка, а як сестра й мати, мати безмежної любови, притиснула до грудей цю півмертву голову. Мовчки стояв осторонь похмурий Давид.

Була вже ніч, пізня ніч, коли наблизилися до Геброну. Втомлені від розмірно-повільної ходи віслюка, обтяжені сумом і мовчанкою. Ніхто, здається, не подав вістки про їхній прихід, але перед входом до міста чекав уже чималий гурток. Коли в сріблястому світлі місяця побачили віслюка з безвладною масою їздця, що зусиллями Елісеби й левіта трималася в сідлі, — замовк і тихий шепіт. І було навіть трохи страшно, що цей натовп, завжди галасливий і крикливий, зустрічав Захарія такою мовчанкою. А впарі до тієї тиші і пригнобленої врочистости Давидова біла й кремезна постать спереду здавалася вістуном гнету й одчаю. Так само серед мовчанки широкого кола глядачів зняли Захарія з сідла і внесли до дому.

Ще по дорозі довідалася Елісеба від Йонатана, що і як було сталося з чоловіком в Єрусалимі. Пригода на дорозі вразила її. Вона розуміла, як це тяжко було Захарієві стати жертвою вояцької сваволі. З того, мабуть, сталося йому й у храмі. Але тепер не було часу на міркування, треба було чинити. Безвладне тіло лежало тут, на постелі, як тіло великої дитини, що потребувала лише догляду й опіки. Кімната

була повна зацікавлених, їх випросила Елісеба за двері. Пара сусідок упросилася до помочі, наносила води — і почалася праця. В миготливому світлі каганців одна обмивала ноги й одчувала в одній теплоту й життя, а в другій кам'яну студінь. Ціла ліва половина тіла була такою: нежива, студена, мертвячо-синя. І лише тепер, при праці, дікнулася Елісебиної душі болюча свідомість, що не почула ще від чоловіка ані слова. Мовчить, лише час од часу видає якісь глухі звуки, що перериваються ще глухішим гольганням у горлі та ледве чутним порсканням слини в кутках уст. У тиші спорожнілої кімнати ці звуки здавалися їй не з цього світу, видавалися жахливо-безнадійними. Якби не стиснула зуби так, що аж заболіли щелепи, то закричала б напевно на цілий дім, на всю вулицю, до цілого Геброну. Кричала б і билася б головою об стіну, і нарікала й питалася в людей і Бога: за що? за що?.. А Захарій лежав на постелі, прибраний і випростаний, як перед ямою. Живий труп перед ямою безнадійного часу.

І потекли дні нового життя. Такого неподібного до прожитих років, прожитих біля чоловіка. Його місце заступала дитина. Так, тепер Захарій у всьому став дитиною, безпомічною й безвладною, як лише може бути істота, що тільки-но з'явиться на світ. Але Елісеба ходила коло неї з терпеливістю і з покорою. Не лякала вже її студеність тіла, нерухомість уст, безвидивність зору. Було страшно лише від тієї одностайности, з якої прискали слиняві бульки, нагадуючи в тихому сутінку кімнати потріскування невидимого багаття.

Спочатку часто заходили сусіди. Навіть і ті, що ніколи перед тим не з'являлися на цій стороні Геброну. Стояли, дивилися в безпоглядні очі хворого, обережно зідхали, ніби боячись сполохати якусь причаєну в цій кімнаті таємницю, і нишком зникали. В обличчі цього нещастя не відважувалася на свої шпильки навіть Малка. Але Елісеба все таки дочулася, що Геброном кружляє чутка, про надзвичайну кару Божу на неї й Захарія, кару за якийсь таємничий, схований од людей гріх. Тепер ця чутка її не вразила так, як це б сталося колись. Бо може це справді кара за гріх предків, страш-

ний і таємний? Якими силами й молінням можна було запобігти їй, чи направити наслідки цієї страшної кари?

Ніччю, коли без останку замовкав денний рух і вщухала вечірня метушня вулиці, виходила Елісеба на поріг дому. Спиралася об одвірок і стояла так без думок і руху. Була тиша за плечима, в чорній печерності кімнати, була тиша попереду, в чорній бездонності поцяткованих зірками небес. А між цими двома тишами беззвучність власної істоти. Без думок і руху ледь дихав час густими хвилями Солоного моря і коли ось-ось мав перестати, коли починало паморочитися в голові, — тоді лише оберталася до середини, лягала й ураз засипляла сном перевтомленої людини.

ЗАХАРІЙ спам'ятався відразу, без жадного відступу часу. Тоді, той був настромив проти грудей меча і зразу зникло святилище... А тепер нараз об'явилися перед очима сволоки рідної стелі. Схотів схопитися, але лише безпомічно зашарпався. Хотів крикнути, закликати кого, але з горла видерся лише довгий, гнівливий стогін. І на цей стогін, на цей уже з'яснений мукою і свідомістю викрик, вбігла до кімнати й спинилася в ногах ліжка Елісеба. Руки притиснені до грудей, перелякані очі вп'ялені в Захарієве обличчя. Побачив ці дорогі риси, згадав й освідомив собі все, все, що сталося. Хотів знову підвестися, хотів крикнути, але безсило зашарпався, замичав, і сльози, великі як біб сльози, покотилися в посивінь густої бороди.

Після цієї першої спроби встати і промовити стало Захарієві вестися чим далі, тим краще. Навіть рофа, що спочатку не обіцяв нічого доброго, побачивши раптову зміну, наглив Елісебу до розтирань завмерлих рук і ніг. І вона цілими годинами розтирала по їхній студеності їдку масть із десяти трав, аж під її руками вони прогрівалися, наче під палкими променями сонця. Захарій нарешті уже міг сам підсуватися на ліжку, потому сидів, обкладений подушками й сам собі розтирав напівздоровою правицею ще студену, закам'янілу лівицю. До очей уже натривало вернувся погляд,

думки й розуміння, але уста ще й досі не змоглися на слова. Розумів усе, прикивуванням давав знати, що розуміє, що слідкує за словами й думками співрозмовника, але коли забувався й хотів висловитися сам — то лише жалібне мичання виривалося йому з уст. Тоді збентежено замовкав і втікав зніяковілим поглядом від співчутливих очей розмовника. Після кількох невдалих спроб розмовляти перестав намагатися. Лише уважливо слухав, а коли чогось потребував, шкрябав свої побажання на восковану табличку.

Відвідин знайомих і друзів почало убувати, й вони нарешті перевелися. Лише Деборин батько не залишав тепер свого учня і приятеля без уваги. Давид давно був на священичому відпочинку. Колись був упав під час подорожі до Єрусалиму з осла і зламав ногу. Вона загоїлася, але Давид уже мав тілесну хибу й за стислими приписами закону не смів уже виконувати своїх священичих обов'язків. Ще перед нещастям не відзначався надмірною привітливістю. Завжди мовчазний, з поглядом устромленим у далечінь був загадкою для цілого Геброну. Ніхто не знав, чи він фарисей, чи таємний садукей. Бо хоч точно і суворо виконував усі приписи закону, але без запобігливости завзятих книжників, та ніколи не приймав участи в диспутах і не читав прилюдно закону в молитовні. Не знали, кому співчуває, кого любить чи ненавидить, кому бажає перемоги чи кого очікує або боїться. Визначався надзвичайним знанням тієї неписаної частини закону, яка торкалася десятини. Казали, що й у Єрусалимі мало хто із законників знав так докладно всі приписи закону на добровільні і приписані податки та дари. Він був тим, до кого зверталася рада синагоги при вирішуванні заплутаних питань храмових дарів — корбину — і завше його рішення знаходило в Єрусалимі подив і схвалення.

Залишився був удівцем ще замолоду, але так уже ним і залишився, хоч мав лише єдину дочку Дебору й потребував би синів. Але від часу смерти дружини навіть не поглянув на жінку. Якщо це була соромливість, казали раніше злі язики, то з нього був би напевно другий раві Менаген, що прожив усе життя з безрукою жінкою і не помітив цього. Дебора також швидко овдовіла і тепер жила з малою донькою в батьківському домі. Ця безсиновність роду теж доля-

гала на Давида тягарем долі і змушувала триматися осторонь од щасливих батьків родин, обтяжених синами. А після нещастя став ще стриманішим, стикаючися з людьми лише в синагозі, де найбільше любив говорити з Захарієм, вислухуючи новин про храм і святе місто. Бездітність Захарієвого роду була, мабуть, причиною, що притягувала Давида до учасника спільної недолі. Проте кожен знав, що ніколи досі не переступав Давид порога чужого дому, навіть і Захарієвого.

Тепер приходив часто. Приходив зараз же після полудня, коли увесь Геброн затихав у післяобіденному відпочинку. Елісеба вже звикла до цих одвідин: ставила перед постіллю чоловіка широке крісло, й сама, звичайно, відходила на леваду. Давид мовчки прикивував Захарієві й умощувався довго й вигідно. Спочатку мовчав, задивлявся в Захарієве обличчя, занурювався поглядом у його зір, наче вичитуючи у нім приховані таємниці. Опісля відвертав свій погляд геть і дивився наче крізь стіни. Захарієві ставало ніяково. Йому здавалося, що старий прийшов сповістити йому якесь страшне, таємне слово. Ось-ось упаде воно важезним каменем з вершку телі й розчавить його — Захарія. Заплющував очі й томився вичікуванням, але Давид, посидівши свій час, мовчки ставав і виходив, кивнувши лише на прощання. І Захарій з полегшею віддихував до завтрашнього дня й томився вичікуванням, коли старий не приходив.

Але сьогодні, тільки-но Давид сів у крісло, і глянув Захарієві ввічі, як почав говорити. І те, що він говорив, було таким дивним, і несподіваним, що Захарій спочатку навіть не спромігся слідкувати за бігом його думок:

— Ще не говориш, Захаріє? — турботливо-таємно запитався Давид, наче хотів переконатися у відсутності якоїсь небезпеки. І коли Захарій заперечливо покрутив головою, то оглянувся, наче для певности, що ніхто не підслухує його й нахилився до хворого, знизивши голос до шепоту:

— Тож уже, мабуть, і не будеш! — І була в цих словах така полегша, що Захарієві стало лячно. А Давид шепотів далі:

— Добре, що не говориш! Бо слухатимеш уважно й не будеш противорічити. Не зможеш! Правда ж, не зможеш, За-

харіє? Якби хотів кому оповісти про те, що почуваєш, — також не зможеш. Тому й говоритиму з тобою! А ще тому, що з твоїх дитячих років знаю тебе. Пам'ятаєш, як уперше з уст моїх приймав ти неписаний закон? Усе життя твоє стежив я за тобою. Недоторкнена великими речами життя була душа твоя. Навіть безсинів'я своє терпів ти легко й покірно, без бурі спротиву і без глибин одчаю. Тому й говорю до тебе!

Захарієві ставало лячно. Від цих очей, од цього шепоту, від цього погляду старого, з якого струміла глибока переконливість. Ухопився за табличку, хотів щось написати, але пильний зір Давидів наче зв'язав кожний рух, стримав піднесену руку.

— Та ще й тому говорю до тебе, Захаріє, бо знаю, що ти змінився. Знаю, що тепер ти вже не той Захарій, який був перед від'їздом до Єрусалиму. Щось зламалося в тобі. Все твоє попереднє життя зламалося в тобі, Захаріє! З очей твоїх бачу це. Такий погляд є в тих, що народжуються наново, Захаріє! Такий погляд є в тих, що бачили на мент те, чого іншим ніколи не побачити. Може навіть ангела... Як отці і пророки наші. Що ти бачив, Захаріє?

Давид ще ближче нахилився до Захарія, заглянув ввічі, наче намагаючись побачити в них заховане видиво. Захарій знову вхопився за табличку. Але Давид уже відчахнувся назад до глибини свого крісла і повернув погляд понад його голову.

— Знаю, що думаєш, Захаріє! Добре знаю! Тіло безвладне, уста німі, але дух підноситься і спадає, відлітає й вертається назад, з однією й тією ж думкою. Знаю, знаю! Ти говорити не можеш, а я, переставши бути священиком, сам наклав на себе цю мовчанку. Важкий і твердий примус. Бо інакше кричав би й гукав, аж каміння збудилося б! Ти думаєш легко мені було? Не легше ніж тобі тепер. Священство було для мене усім у безсинівстві моєму. Воно лучило мене з Сущим і народом нашим. Був я ланкою, через яку простувала Божа благодать і народня відданість! Перестати бути священиком! Бути відкиненим від праці батьків і зусиль сучасників! Лише подумай! І не мати синів ані внуків, щоб продовжували працю мою! Тільки твоя Елісеба відчувала

той біль, що краяв серце й моїй Деборі. Ти був для мене моїм другим я. Не таким терпким як я, але в тобі бачив я бодай частину себе самого. Тепер бачу себе цілого. Тоді, як сталося мені моє нещастя, жадна думка, ані плач Йовів не мали сили застановити наростання мого відчаю. Як тростина над Йорданом, як дерево гірчичне переростав він мою істоту, хащами своєї безнадійности оточив її, і не було вже просвіту душі моїй! Навіщо кому я здався? Усе одна й та сама думка вирувала мені в голові: який ужиток має людина з усієї праці своєї, з усього стремління свого на землі? Ось був я немовлятком коло грудей матері — і старий я уже! Був юнаком на грудях жінки — й байдужі вони мені. Був священиком — і вилучений уже з їхньої черги! Чекав на сина, а зістала мені лише вдовиця Дебора... Усе марнота! Бо мав правду проповідник: Хоч би як думав мудрий, що має пізнати щось або досягти чогось — все одно не пізнає нічого! Чуєш: ні-чо-го не досягне! Так думав я тоді з проповідником! І велика порожнеча насунулася була на душу мою й лише шеол був єдиним бажанням моїм!.. Чи ж не є й тобі тепер так, Захаріє?

Захарій хоче заговорити, хоче просити Давида, щоб перестав, бо від тих одностайно-рівних слів, безнадійність починає ширяти над ним. Тяжко й гірко було йому за минулих днів. Ще тяжче стало тепер. Справді, лише цей мудрий Давид зумів подивитися на дно його сумнівів і болів. Але ніколи безнадійність порожнечі не шкірила так жахливо до нього свої страшні, пажерливі ікли, як ось тепер,, словами Давидовими... Захарій хоче сказати щось, але безсило мичить. Та Давид не звертає на це уваги. Бо йому, здається, й не залежить уже на згоді чи заперечуванні свого слухача. Тільки б випустити швидше на волю все те, що так довго було замкнене у в'язниці думок:

— Так, так! І з тобою так, Захаріє! Знаю я, знаю! Не мусиш ані притакувати, ані заперечувати. Бо це саме було й зі мною. Довкола мене була безнадійність і байдужість. Хоч світ мінився навколо, але я завжди залишився тим самим. Ніби з великої пастки дивився на гойдання днів і ночей, що котилися до шеолу. І не було ані крихти любови в серці моїм, ані до найменшої речі, що знаходиться під сонцем. Бо

чи ж не на одне зійде й той, хто ненавидить, і той, хто любить? Хто цікавиться і хто оп'ятий байдужністю? Що зробив би ти на моїм місці, Захаріє?

Давид хоч і запитується, але не чекає відповіді:

— Та про що багато розмовляти? За тих гірких років усе перебіг я думкою своєю, усього сущого торкнулася безнадійність моя. Бо шукав я розуму й мудрости не тимчасової і не скороминучої, не мінливої, як примхи юнки. Вони добрі людині лише для надії й любови. Але мудрости шукав я, яка обсягає й саму безнадійність в собі, містить у собі ніч одчаю й день байдужої, сірої безпросвітности. Тої сили шукав я, яка б була над істотою моєю, але яка була б ближча мені, ніж Сущий, стала б посередником між Ним і мною. У законі писаному й усному, шукав її. І не знаходив! Бо тут ось був я, дрібненька порошинка, яка вже є й не може не бути, вже є, і не розуміє, чому є. А там, далеко за законом і шеолом, Він, Могутній і Вічний, ім'я якому Все, а між Ним і мною страшна порожнеча шеолу. Шукав я моста до Нього й не знаходив. Нічого! Ніде! Лише одне зістало мені й не знаходив я іншого виходу: залишити дім свій, залишити землю цю, залишити кожне місце під сонцем. І було мені млосно від тої безвиглядности, що існував Він сам, по собі, а я сам по собі! Дрібний і маленький, без участи в Його ділах і замірах. Не лиш я! Увесь народ мій, усі ті, що були перед мною, й ті, що прийдуть по мені! Пощо нам закон і пророки? Навіщо обіцянки? Для чого каяття? Пощо офіри й жертви?.. І потрохи зникав із душі моєї страх і відчай і шеол зажива обгортав мене. Смерть була моїм супутником і не страшила мене. Чуєш, Захаріє! І тут сталося велике диво зі мною, Захаріє! Чуєш Захаріє? Велике чудо! Глибока таємниця відкрилася мені, Захаріє!..

Останні слова вимовляв Давид все тихше і тихше, наче боячися, що хтось підслухає його. Він замовк і від перерви цього рівномірного струмка байдужої безнадії видалося Захаріеві, що він падає в якусь глибоку, ще глибшу безодню, ніж ту, що її розкривав перед ним Давид.

— Але коли вже були байдужі душі моїй темниця й свобода, коли в ній загніздилося Ніщо — цей безмежний владар над життям і смертю, — тоді поволі-поволеньки ста-

вало й мені легше. Бо як помаленьку розтирали жорна свідомости грубу мисль одчаю на міріяди тоненьких порошинок-думок, — пізнавав я, що найгіркіша гіркість, вічна гіркість і безпросвітний одчай є ліпші, ніж жаден одчай. Пізнавав я, що найстрашніший час є кращий, ніж ніякий час!.. Ось яку таємницю пізнав я, Захаріє! Найстрашніший час є кращий, ніж ніякий час!..

Тепер Давид дивився переконливо й переможно Захарієві ввічі:

— І пізнав я, що немає правди в Проповідника з плачами його, з нарікання і одчаєм його, із запахом тління, що виходить із кожної радощі життя. І я знайшов міст до Нього, Захаріє! Міст від мене, дочасного, до Нього, Вічного. І цим мостом є життя, Захаріє. Це з ним шпурнув Він нас у безвість, і з кожною смертю наближає це життя через безодню вічности до себе. І коли остання смерть діткнеться підніжжя Його трону, тоді лише не буде ані життя, ані смерти, і ми всі зіллємося з Ним в одно!.. Чуєш? Бо прекрасний цей міст-життя, Захаріє! У найглибшому падінні й одчаю своєму, прекрасне воно! Бо смертю продовжує свій міст аж до Нього, що зветься... Все!..

Старий мовчав і розяснено задивлявся до якогось видива, що було перед ним:

— Без участи близьких, без помочі друзів мусів я перейти цей шлях муки. Ніщо й ніхто не поможе людині Захаріє, крім самої її. Бо не треба людині іншого світу, ніж у ній самій. Досить з неї світу її в ній, бо в тім світі вміщається Він без останку, вміщається Все!.. І почувши в істоті своїй свободу й певність, подивився я довкола себе, подивився на народ свій та побачив: добре йому бути зі стражданнями і недолею, з нуждою й утиском, з обманом і вірою. Бо він перший смертями своїми збудує міст, що злучить життя зі смертю, Ніщо й Усе! Дав йому це за благословення Вічний! Це прирік праотцям його! У цім вибрав Він нас із юрби своїх народів. У цім наша велич, наша недоля, й наше право на майбутність. У загарбливість садукеїв й іродіян загрузли ми, в фарисейські приписи й зелотську злобу. І не може душа наша зрозуміти, на що благословив нас Сущий. Не можемо прийняти ми майбутности своєї, як прийняв її тепер я. Ми

безсилі й кволі, глухі й сліпі. Навіть бичі й скорпіони панів наших не навертають нас на шляхи обіцянки. Лише Месія зможе напутити нас. Лише Він укаже шлях цілому народові до життя, до вічного мосту між Ізраїлем і Господом. Але, де той Месія, Захаріє? Коли він об'явиться?

Ціла Захарієва істота напружилася назустріч Давидовим словам. Ось це було те, що таїлося й у нім! Це було те саме, до чого ось-ось мав і він прийти! Початки цих думок він уже мав. Від Господа вони в Давида! Ах! Заговори!.. Але він лише зашарпався і знову безсило охляв.

— Коли він об'явиться?.. Питаюся й не можу відповісти, Захаріє! Писаний і неписаний закон знаю, аж на літери і все ж не маю відповіді: коли? Знаю лише одне, знаю найпевніше: він давно вже мав бути серед нас. Але це ми самі стримуємо його прихід! Ми самі перешкоджаємо йому! Це ми не хочемо його, Захаріє! Ми! Бо для кого має прийти він тепер? Для наших первосвящеників, що ненавидять навіть натяк на Месію, боячись, що засяде він замість них до бенкетів у первосвященичому домі, перебере на себе римську й Іродову ласку, священичі прибутки, солодкі напої й смачні страви! Чи може прийде для фарисеїв? Для тих законників, щоб поділити остаточно народ на хаберимів, гаонів, рабамів та аморів, — на вчених і вибраних, — та на амгааресів, віддати першим землі й королівства, а других зробити їхніми підніжками? Чи може Месія стане вождем зелотів і виріже всіх римлян й іродіян? А далі що? Чи може з есеями заховається до печер Галааду? Ні, ні, Захаріє! Коли прийде він, буде це щось цілком іншого, ніж очікують од нього. Цілком іншого, ніж багатьом пророкам уявлялося! Яким буде його прихід — не знаю. Знаю лише, що до таких, якими є ми тепер, немає йому чого приходити, бо не приймемо його!,,

Захарієві ставало страшно. Останніми часами все частіше находив на нього спомин про таємного храмового відвідувача. Властиво навіть не залишав його! І такі самі думки й у Давида! Страшно!..

— Бруд наших душ і злобність помислів наших не припускають його до нас, Захаріє! Очиститися треба! Перемінитися! Мусимо стати іншими, коли хочемо дочекатися Месії. Любити й благословити життя, хотіти вічности для нього —

ось чому маємо навчатися! З радістю офірувати і з надією терпіти! Ось чому маємо вчитися! Але скажу я тобі ще більше, Захаріє! Скажу тобі устами своїми таке, чого навіть боявся висловити перед самим собою. Бо страшним видаються мені ці слова. Але мушу нарешті висловити їх! Мушу! Великою таємницею обтяжене серце моє! Слухай! Не через великий мир і спокій об'явиться Месія. Як душа з болем і боротьбою знаходить його, так буде й із народом! В огні й крові прихід його! Зойки болю — привітання для нього. Бо ніхто добровільно не зречеться бруду душі своєї! Ніхто без болю й боротьби не стане іншою людиною. Не переміниться без страждань і народ. Мали ми їх досить, Захаріє! Від Мізраїму, через Вавилон, аж до іродіян. Але все від чужинців. У собі самих мусимо перестраждати ми! У нас самих мусимо звільнитися. Бо до рабів не прийде Месія! Він прийде до братів своїх, як старший брат, не як панівний князь і володар! Щоб не вивищуватися в досконалості своїй над нами, але стати одним із нас, бути єдиним між першими.

Голос старого притишувався, ніби звіряв велику, недосяжну таємницю, що її могли б підслухати стіни. Він уже не сидів. Він устав, великий і сивий, не стояв, але підносився над Захарієм, як пророча незрушна могутність, що з благословенням простягає вже руки над очікуваним:

— Наша переміна, наше стремління до неї, буде приправляти дорогу йому. Ту дорогу, про яку я вже чую голос, чийсь голос, що гукає до світу: приправте йому шляхи через пустелі душ своїх, нарівняйте йому стежки життя нашого!.. Ні, ні, Захаріє! Боюся я, що далеко ще народові ізраїльському до Месії. Ввижається мені боротьба велика, пролиття крови, нищення, плач і ридання! Ридання й плач, гіркіші від Єреміїних! Чую їх і кров'яниться душа моя! Але не безнадійністю й одчаєм. Ні, ні! Бо знаю я, що так має бути. Лише сумно мені, що безсилий я прискорити той речинець. Прихід і відхід тієї страшної купелі для душі народу, з якої вийде він назустріч Месії, чистий і осяяний! Ось він гряде!

Але Захарій уже не чув кінця. Стояв над ним не Давид, а незнаний чужинець і шепотів над ним страшні слова в страшній темряві священичої кімнати... І знову закрутив Захарія вихор пароксів.

ГРЕК Ксенофонт, єрусалимський шинкар, вибрав для своєї корчми не зле місце. Стояла вона за Гипіковою брамою, недалеко від перехрестя трьох шляхів: з Яффи, Гази і, через Гіпонську долину, з Геброну. Саме наче для тих, що спізнилися до міста перед замкненням брами. Але коршма була розрахована не так на подорожніх, — з них Ксенофонт не міг багато здерти, — як на вояків римської залоги в Єрусалимі.

Правда, Ксенофонтова коршма, як і всі інші коршми поза мурами міста, була заборонена для військових. Правда, після вечірнього замкнення брам жадному воякові начебто й не можна було віддалятися поза міські стіни. Але перебудова мурів, що вже тяглася десятиріччя, ще була далека від свого кінця і ніхто краще від вояків не знав усіх непевних місць, через які можна було висмикнутися поза мури. Навіть і при допомозі своїх таки товаришів вігілятів. Комендanти залоги знали про це. Тому повинністю залогової варти було хоч раз за ніч заглянути до всіх шинків і ув'язнити всіх легіонерів, що там знайшлися б. Але шинкарі, переважно сирійські греки, нічого собі з того не робили. Краще, ніж які інші Єрусалимські торговці й ошусти знали вони, скільки дір мають кишені іродіянських і римських урядників та чим їх можна позатикати. Не робили собі із заборони великих турбот також і вояки. Тому у Ксенофонта завжди було повно вояцтва, а найбільше все було завізно опівночі. Бо хіба ж можна порівняти коршми внутрішнього міста з тими грецькими шинками за мурами, де пиво й вино, хоч гірші, але дешевші, шинкарі боргуватіші, а повії саме по воякській кишені. Задля цього варто було навіть ризикувати навіть і спиною, на якій спотребовувалася не одна в'язка ліктрських прутів, коли сторожа для "годиться" таки вилатувала вряди-годи відвідувачів шинку. І так Ксенофонтова коршма завжди повнилася вояками римських когорт і була

відома не лише в Єрусалимі, але по всім побережжі Великого моря від Аскалону до Сідону й навіть у Сирії, де стояли римські залоги. Для кращої безпечности своїх міських гостей, мав Ксенофонт окрему кімнату, з якої був вихід відразу до прірви, що сполучалася з долиною. І це додавало його старим відвідувачам почуття певности й безпеки.

Був це великий покій, одним боком втесаний до скелі, з рядом стовпів, що підпирали невисоку стелю. Вузькі вікна були тепер щільно завішані полотняниками, щоб назовні не пробивався ані промінь світла від блимливого каганця, що одиноко висів на одному зі стовпів. Було ще далеко до півночі й кімната стояла порожня. Лише дві вояцькі постаті сиділи в кутку, здаля від миготливого світла. Великий глек на столі перед ними був третім. Його вони потребували. Бо осінні ночі ставали уже дошкульними холодом і вітер продував полотняники та ходив неприємними хвилями по вояцьких спинах. Каганець безуспішно боровся із сутінком, і велетенські тіні пересувалися по сірих стінах, глиняній підлозі і, немов граючись, відкривали й закривали соромітькі малюнки по стінах і на стелі. Вояки тільки-но починали пити.

— Скільки вже не п'ю ці помиї, а все не можу звикнути! І це має бути питво! Цього у місті і свині гречькі не пили б, що нам продає цей обманець Ксенофонт! Третій місяць звикаю, але звикнути не можу. От у Карнутумі було пиво! Так пиво! А це? Вода в Данубіусі була густіша!

Широкоплечий, з русявою гривою волосся, легіонер обняв глек могутніми долонями, аж той зник у них, підніс до уст і втягнув, мабуть, половину. Його товариш, чорний присадкуватий сирієць, не відривав від глека жадібного погляду й, ледь посуд діткнувся стола, як зі сміхом ухопив його сам:

— І добре, що не можеш звикнути, Альтусе! Мені нічого не зістало б! Та пощо лаятися? Хоч і погань ця жидівська бурда, але де за ці гроші знайдеш ліпшу? — І замовк, ґольґаючи питво. Видудлив мабуть на дно, відіпхнув і продовжував: — Ех, якби срібняків більше! Чого б ми, Альтусе, з тобою не попробували?! А там, ось викочуються останні круглячки. Подивися-но, що нам на сьогодні залишилося! — Сирієць витяг з-за пазухи засмальцованого гаманця й ви-

гряс на долоню два зузи-срібнячки з Зевесовим профілем. Суворий погляд олімпійця наче блиснув на пияків у непевному світлі каганця.

— Ось і все, що маємо на сьогодні, завтра й післязавтра й на всі ті ще дальші завтра, які прийдуть за ними. Два зузи! Останні, останнісінькі! Бий його Зевесові громи! Ну, й доба! Ані війни ані миру! Хоч би вже повстання де скоїлося!

— Та й я кажу, — переконливо забурчав Альтус. — Та й я кажу! В тебе хоч два зузи, а в мене!.. Хоч би вже справді щось діялося! Хоч би вже той Мойсей, про якого ми тут чуємо на кожному кроці, вже об'явився й розпочав з нами війну. Тоді б може підживилися. Грім би його ясний графив з цим Іродом, жидами та їхнім Мойсеєм, що лише дражнить нас і ніде не об'являється!

— Не Мойсей, а Месія! — озвався від дверей хрипкий голос. — Не Мойсей, але Месія, кажу вам! — Новий одвідувач вступив від входу до кругу каганцевого світла. Якийсь занадто вже чорний, у сутінку не пізнати, — чи від труду, чи від природи, чолов'яга стояв і безперестанно вклонявся в напрямку вояків. — Слава великому кесареві і його легіям! Не Мойсей, але Месія! — дозволяю собі ще раз поправити могутнього Альтуса й великодушного Ніґріла! — хрипів далі голос, а постать згиналася й розгиналася низенькими поклонами.

— А? І ти вже тут, Скрибе! Добре, що нарешті об'явився! Без тебе тут сумно! Ходи-но ближче! Але залиши там Мойсея й того, як ти кажеш... Месію! Нас не цікавлять жидівські родинні зв'язки. Краще розкажи новини! Може маєш нове число "Актів"?

Той, кого називали Скрибом, підійшов до стола й умощувався поруч вояків. Його чорні оченята, втоплені між запухлими повіками, облізла голова з вінком чорного волосся довкола широкої лисини, скуйовджена борода, з просіддю й ніс, наче слива, були знані всім легіонерам римської залоги. Ніхто не знав і не цікавився, якого він віку, віри й племени. Питво зрівняло його з усіма народами, що відвідували Сирію. Говорив усіма мовами сходу й заходу й божився всіма богами. Знав імена усіх начальників легій в Азії і в Сирії й їхніх аквіліферів-орлоносців. Міг пити в необмеженій кіль-

кості кожен напій, починаючи від поганого Ксенофонтового пива й кінчаючи дорогим фалерном. Найчастіше вживав пива, бо його зарібків писаря легіонерських листів і складача гороскопів вистачало здебільшого лише на це питво. Прилюдне читання по коршмах римського часопису "Acta diurna", що часом потрапляв до нього з передсінків намісничого двору, теж допомагало йому заспокоювати постійну спрагу. Але, коли, бувало Скрибові щастило настреньчити якомусь старшині красну коханку або грошовитішому легіонерові ліпшу повію, — тоді грошей мав доволі. Тоді дорогий фалерн і зрадливо солодкий самос плили струмками не лише до його горла, але й до спраглих горлянок усіх, хто тоді опинявся в його кумпанії. Тому завжди мав приятелів серед вояків, що в хвилини Скрибового безгрошів'я радо платили за нього кілька ковтків невибагливого Ксенофонтового напою.

— Новини! Все хочете новин! І все би вам лише римські подавати! Якби на вас, то такі "Акти" треба б було тричі на день видавати й до Єрусалиму на сорочих хвостах посилати. Нема в мене жадних "Актів"! Нема й швидко не буде! Останнє число ви вже знаєте напам'ять. Та й так мені його вчора десь витягнули з-за пазухи, коли я спав. Все одно ніхто вже там нічого не міг розібрати. Новини! Так ніби в Єрусалимі нічого не діється! Так ніби все вже знаєте про Мойсея і про Месію! Забувши, що в цій землі всі новини ними починаються й ними кінчаються! А ти, Нігріле, мусів би про це знати й більше цікавитися! Отож новини є! Є!.. Але дайте раніше прополокати горлянку й загрітися! Гей, Ксенофонте! Ошусте геленський!

Скриб молов без перестанку, заглянув і до порожнього глека, оцінив по пісних мінах Альтуса й Нігріла їхні гаманці, згадав і свою бирку, заповнену боргами у цього самого Ксенофонта. Великої надії на випивку не було. Але все таки знову покликав грека. Низькі Ксенофонтові поклони перед гістьми і прислужницька усмішка ніяк не пасували до могутньої кучерявости його голови і струмистости бороди, що зробили б честь і Зевесові. Але, вірний шинкарській засаді, що "наш гість — наш пан", він ніколи не ображався на жадні прозвиська й лише вклонявся. Хто багато вклоняється,

тому ніколи не відпадає голова, й росте гаманець. Висловивши радість, що нарешті знову бачить словутнього Скриба, хоч той був у нього ще вчора, Ксенофонт вичікуюче не рухався з місця.

— Твого ліпшого, Ксенофонте! — буркнув Скриб, не дивлячись на грека. Але той не рушався з місця.

— Ну, що, Ксенофонте? Хіба не чуєш? Того найліпшого, каже Скриб, — повторив весело Нігріл, підморгуючи до Альтуса.

— Чую, достойніші панове, — ще раз уклонився шинкар. — Але хто платитиме?

— Як хто? — достойно нарівнявся Скриб. — Я плачу!

— Чекаю, вчений Скрибе!

— Що? То ти вже не віриш моєму слову? Завтра маю гаманець повен зузів, як твої тельбухи непотребом, опусте кападокійський! — Скриб мав гострого язика й безмежну кількість образливих порівнянь.

— Охоче вірю найученішому, — ані не змінив тону Ксенофонт. Зузи будеш мати завтра, але пити хочеш сьогодні. На твоїй бирці немає вже місця для нових боргів. Вже вчора його там не було!

Нігріл вибухнув сміхом і витягнув гаманця:

— Маєш, Ксенофонте! Не сперечайся! Бо замерзне Скриб, а з ним і наші новини. Того самого! — показав він на глека.

Ксенофонт з низьким уклоном узяв зуза, стиснув для проби зубом, вхопив глека, притьмом зник і зараз же з'явився з новим. Скриб ухопив нового обіруч тряскими руками й потяг, що мав духу. Поставив, відітхнув, і зі заспокоєнням витер уста:

— Ну й пиво! Поки немає до пиття чого іншого — видається нектаром. Але почнеш пити й бачиш, що то за бурда!

— Не халасуй, Скибе! Кому може погане, але тобі аби лише розбирало, — перебив насмішкувато Альтус. Писар наїжився й почервонів. Ось-ось потік його перчистого красномовства вилився б на Альтусову голову, але Нігріл поклав йому руку на плече:

— Не прислухайся дуже до Альтусових слів, Скрибе! Він думає, що розуміється на напоях так, як ти. Краще потягни ще раз і розказуй.

Нігрілові, як кожному сирійцеві, були новини насущною потребою життя. Без зацікавлення бігом подій у довкіллі, без зацікавлення своєю й чужою політикою, а головно без розмов про неї не можна було собі сирійця й уявити. У політикуванні могли з ними змагатися лише греки. Але в тій добі світова роля греків уже кінчалася. Тут же, в Сирії, на великих шляхах великих військових походів, од Рамзесів до Александра Великого й Помпея, на торговельних дорогах од Великого моря до Персії, Сузіяни, Медії, Колхиди, до Геронолітської й Еланітської затоки, — тут зударявся тепер натиск римського Заходу з опором Сходу. Віри і гроші, тканини і звичаї, зброя й мови, — всі сторони життя Европи й Азії, — все знайшло собі клаптик місця на сирійському ґрунті й у сирійській душі. Знати все, що робиться на цьому великому римському світі, до якого вони тепер належали, але найбільше — міркувати про те, що й як мало б діятися, — було для сирійців відшкодуванням за власну безсилість, з якою мусіли придивлятися, як по їхньому тілі йшла історія світу від Гамурабі аж до римських кесарів. Тому політикування стало вже їхньою другою природою, і Нігріл, обійшовши з легіями пів західнього світу, ще поглибив мандрами свою родову властивість. Нічого не було для нього приємнішого, як зустрітися з другим таким аматором політикування як Скриб.

— Новини! Дивуюся тобі, Нігріле! Ти прагнеш за новинами й серед Єрусалиму нічого не хочеш знати ані про Мойсея, ані про Месію. Так і видно, що задовго ти товкся по Ілірії і вперше показав носа до цього міста. Бачу, що тобі наше життя тут незрозуміле. Та які ж інші можуть бути в нас новини? Месія й римляни, римляни й Месія! Коло них усе й крутиться. Навіть тепер більше, ніж колибудь перед тим. І не Мойсей, а Месія! Чуєш, Месія! — І Скриб аж ударив кулаком по столі. Хоч Ксенофонтове пиво було й погане, але почало вже розбирати.

— Ну, добре, добре, Скрибе! Віримо тобі! Скажи нам коротко різницю між ними й далі!

— Ага! Так ось спочатку і треба було! Ото ж! Мойсей — це їхній пророк, що колись був, а Месія — другий пророк, що має об'явитися.

— Та й усе?

— А тобі цього не досить?!

— Справді досить! Що нас можуть обходити жидівські пророки. Минулі й майбутні, — презирливо забурмотів Альтус, цвіркаючи в куток.

— Може ще й не обходять, але швидко будуть обходити, ти, стультусе! — визвірився на нього Скриб. — Хіба ж ви не знаєте, що саме Месія має вас повиганяти з Єрусалиму й цілої Палестини та Сирії!

— Кого повиганяти? Як?

— Кого! Вас! Римлян! Легії ваші. Та мало що вигнати. Ще й Рим звоювати. І не тільки Рим, але цілий світ. Схід і Захід, навіть гіпербореїв. Усе віддати під владу жидів!

Скрибові пояснення прийнято за дотеп, і вояцький сміх був йому відповіддю:

— Найвеселіші новини, які ми колибудь чули у житті! Заради них варто було опинитися аж в Єрусалимі! І звідки ти все це висмоктав, Скрибе, ха-ха-ха! Ну й устругнув! Жиди пануватимуть над світом!

— Не регочіться, як гіпопотами, ви стультуси! — почав уже злоститися Скриб. — Нічого не висмоктую, а переказую лише, що чую і спостерігаю. А чути й бачити тут є що! Лише треба мати вуха, й очі, не такі як у твоїй варварській макітрі, Альтусе! Але ти, Ніґріле, мав би краще знати тутешніх і не висміватн мене, як цей ідумейський верблюд. Я й не знаю, як той Месія буде чинити. Що мені зрештою до нього? Але знаю, як жиди нетерпляче чекають на нього, що він прийде й звільнить їх від римлян та зробить панами світу. Не посміхайтеся так презирливо! Я й не тверджу, що він прийде, або мусить прийти. Але, якщо завтра будь-який їхній ватажок назве себе отим Месією, й усі почнуть йому вірити, — він зможе згуртувати коло себе цілу Юдею. Тоді буде вам не до сміху! І повірте ви Скрибові, що така тепер пора надходить! Куди не підеш — усе лише про

Месію й чуєш. Я ж це можу знати краще, ніж ви. Буваю не лише на відвідинах по брамових сторожах, або по коршмах, як кожен з вас. Бачуся і з особою найяснішого кесаревого леґата!

Останні слова мали бути найважливішим доказом з усього потоку Скрибового красномовства. Але вояки не переставали сміятися:

— Не хвалися, Скрибе! Знаємо, де буваєш. Далі від огорожі Іродового палацу ти не бував, а на поріг первосвященичого тебе також не пустили б!

— Буду я перед вами вихвалятися! Не хвалюся, але так воно вже є! Про Месію тут тепер усі говорять. І самого найяснішого Публія Септимія Квіріна ні про що інше не радяться, як про Месію. А первосвященик, той їхній задрипаний Матіяс, спить і в сні бачить, як Месія замість нього розсідається на Сіонській горі. На вулицях, на торговицях, при храмі серед прочан і серед ремісників, де лише зустрінеться двоє, зараз же починають про Месію. А знаєте, що сталося недавно в їхньому храмі? Одному з жидівських жреців з'явився, вже, кажуть, потайки Месія й обіцяв, що швидко розпочне боротьбу проти римлян. Від страху, радощів і несподіванки, той жрець, кажуть, стратив цілком мову і рухи. Відняло руки, ноги, язика! Великий заколот стався був тоді, кажуть, на храмовому подвір'ї, як вели його німого й безвладного. Багато було потоптаних!

— От тобі й маєш! Та коли він онімів, то як же могли від нього дізнатися про Месію? — не витримав скептичний Альтус.

— Цього вже я не знаю, — знайшовся без запинки Скриб. — Але казав мені один із них, ні, не з жидів, а з тих, як його, прозелітів... пожидовлених, яких тепер починає розводитися все більше, що бачив усе на власні очі. Як вели того жерця, та яке безголов'я тоді почалося. Багато палиць і ребер поторощила тоді храмова сторожа! Ще трохи — й уже думали, що Іродову варту треба буде кликати. А вам лише насмішки. Щиро кажу вам: щось приправляється, щось десь готується! Чую це я своїм носом! — І Скриб витягнув шию й потягнув носом, немов хапаючи невидимі запахи. — Я добре пізнав цей народ. Як візьме собі щось до голови —

не виб'єш з нього! Навіть римляни з цим рахуються. А він узяв собі до своєї вошивої голови, що є найкращим із усіх народів світу й мусить бути над усіма паном!..

Кімната поволі заповнювалася. Приходили нові легіонери, сідали за столи, домагалися питва і їжі. Ксенофонт з помічниками метушилися — повні руки кухлів, олійних паляничок і смажені. На стовпах замиготіли нові каганці, і кімната заповнилася запахами перегорілої олії, пива, вина, й легіонерських каліг. Пили, галасували і грали всі гри Сходу й Заходу. То лише в Римі можна було за них часом дістатися до в'язниці. На провінції, та ще такій як Сирія, дозволено було обдирати один-одного, як кому сподобалося і як хто спромагався. І кості градовинням плигали по столах під брязкіт чаш, гупання кулаками об стіл і перчисті вояцькі вигуки. Ті, що не грали, потягнувши кілька разів з кухлів, пізнавали Скриба й умощувалися біля його стола. Слухачів прибувало, Скриб не переставав говорити, й довкола стояв уже цілий гурт і прислухувався. Заохочуваний загальною увагою писар підбадьорював свою красномовність ще частішими ковтками:

— Кажу я вам: щось готується! А коли Скриб щось відчуває — так воно завжди і стається! Щось станеться! Самі небеса про це нам повідають. Лише погляньте! — Він прудким рухом потягнувся до вікна й відсунув занавісу.

Це видовисько було знане єрусалимським зорам уже не один місяць і спричинялося ще більше до чуток, які кружляли країною. Незвикла величезна зоря — всі бачили як вона постала з повільного наближення двох зір, сіяла розжевреним до біла вугликом у глибині небесних темнот. Наче малі діти, що бачать якусь річ, коли їм лише-но показують, намагалися слухачі заглянути до вікна, подивитися на зорю, яку кожен з них уже бачив і подивляв. Скрибові слова надавали їй ще більшої таємничости. А Скриб продовжував, наче вичитував свого гороскопа:

— Погляньте! Ось зійшлися вони, владарі всесвіту! Планета королів могутній Юпітер з планетою богів Сатурном. Зійшлися в дворі Риб, що, як відомо, панують над Сирією й Палестиною. А з цього кожному ясно, що в цих землях має незабаром статися щось надзвичайне. Щось таке, в чому

співділатимуть королі й боги! Чи думаєте ви, що цього не спостерігають і не викладають на свій штиб жидівські вчені? Від Сходу до Заходу, через усі небесні двори, спостерігають вони рух зір і викладають лише для себе. Кажу я вам! Може таки й справді об'явиться той їхній Месія?

Хвилину панувала врочиста тиша. Видовисько небесне і Скрибові слова зробили належне враження. І в цій тиші ще голоснішим видався чийсь оклик від чужого стола. Якийсь легіонер, видно, вже напідпитку, розсував присутніх, щоб дістатися до Скрибового стола:

— А я тобі кажу, Скрибе, що на таке дурне й зухвале жидівське сподівання є лише один лік: римський меч! Чим може бути страшний нам, ветеранам, отой жидівський пророк? Не таких уже бачили! Ну, добре! Хай навіть і збере собі з пару своїх задрипаних легій. Та хіба ж можуть рівнятися вояки з тих полохливих жидів із нами, що пройшли Галію, Ілірію, Єгипет, а тут тримаємо у своїх руках Єрусалимські стіни й Антоніеву вежу! Що зможе той їхній Месія? Матиме він кращі катапульти й тарани, ніж ми? Матиме він кращі щити? Чи може й його мечі будуть гостріші? Ні, ні! Ніякого жидівського ватажка ми не боїмося!

— Не боїмося! — загукали в гуртку, і до їхніх викриків приєднувалися й ті, що сиділи за віддаленими столами й навіть не знали, про що йде мова.

— Я й не кажу, що боїтеся! — боронився Скриб. — Кесаревим легіям не страшний ніхто. Але небезпека залишається небезпекою. Я вам кажу, що як-но зачепите їхню віру та звичай, — вони робляться гіршими від скаженої кицьки. Не поможуть тоді ані мечі, ані катапульти. Як і не прийде їм Месія, — поставлять собі за нього першого-ліпшого ватажка й почнеться! Тоді лише тримайтеся!

— Ото того страху! Хай починається! Чим скоріше, — тим краще! Більше честі і здобичі. І так уже сидимо без діла й салом пообростали. А наші гаманці гинуть на сухоти, — перебив Альтус. Оклики згоди озвалися з усіх боків.

— Та хто ж зачіпає їхню віру й звичаї? — додав Ніґріл.

— А це думаєш, Ніґріле, не зачіпка, що збираються переписати цілу Юдею. Таж це вони вважають за найбільший гріх! За найтяжчу образу свого Бога!

— Що? Списати всіх людей — це гріх? А як же тоді збирати податки? От тобі й диво! Ой, Скрибе! Дуже вже ревно бороніш ти ту жидівську наволоч!.. Чи й сам не пожидовився? Може вже й обрізали тебе? Га-га-га! — озивалося з гуртка.

Таке низьке підозріння й висміх вразили Скриба надзвичайно. Особливо той регіт і дотепи, що почали звучати на його обрізання. Що? Його? Обрізали? Хто це сміє його ображати? Ученого Скриба! Римського горожанина! І якась там смердюча каліга дозволяє собі це? Хто це сказав?.. Коли Скриб починав згадувати своє мітичне право римського горожанства, то це значило, що він був справді ображений. Потрясав у люті облізлою головою й на тонкій шиї напружувалися жили синюватими мотузками. Він устав з місця, немов намагаючись вишукати зухвальця, але могутній легіонер простяг руку через голови передніх і лише кінчиками пальців так штовхнув Скриба, що той упав на лавку й аж стукнувся головою об стіну:

— То ти таке вже починаєш верзти, старе базікало! Мене смієш прозивати смердючою каліґою! — І легіонер почав протискатися ближче до Скриба. Йому заступили дорогу:

— Не руш його! Та це ж наш Скриб! Хіба не знаєш! Знайшов із ким зачіпатися! — озвалися голоси Скрибових приятелів.

— Скриб не Скриб — мені все одно! Але ніхто не сміє ображати легій. А хто його захищає — той ворог кесареві! — не вгавав завадіяка.

У кімнаті починався гамір. Вояки залишали гру і сходилися до Скрибового кутка. Голоси почали підноситися, з ними і п'ястуки. Скрибові приятелі заступили його плечима, але пиво вдарило йому в голову й цілком знищило рештки обережности. Він дерся навшпиньки, намагаючись пересягти своїх оборонців і випльовував проти свого супротивника ввесь запас лайок на всіх мовах світу. Але напої вже вдарили до голови й іншим, і диспут про Месію був цілком вистачальною притокою для загальної бійки.

На бойові кличі прибіг Ксенофонт. Бійки в нього траплялися рідко. Самі відвідувачі слідкували за тим, щоб їх не

було. Бо шинок замкнули б, з Ксенофонта зідрали б останню сорочку, а де опісля знайти краще місце для вояцьких сходин і поблажливішого шинкаря? Але тепер досвідчений Ксенофонт знав, що без бійки не обійдеться: зачіпили честь легій, а така образа змивається, якщо не проливом крови і розбиттям голів, то принаймні поторощенням глеків і струмками розлитих напоїв. Буде бійка! Одна з тих, після яких у коршмах не залишався цілим ані один ослін, ані стіл, не кажучи вже про крихке череп'я. Після такого шарварку до коршми довго не відважувалися вояцькі відвідувачі, маючи перед очима наслідки лікторських прутів або часом і сокири. А від цього всього найбільша шкода була, звичайно, Ксенофонтові. І тому він кинувся в саму гущавину варвітні. Але було вже запізно. Впали вже чиїсь кулаки на чиюсь голову, хтось уже почав заспівувати бойову пісню галів, а Скриб почав верещати, наче його брали на списи. Ксенофонт ледве встиг виплутатися з клуба тіл, скочив до дверей і несамовитий крик "варта, варта!" покрив собою гамір бійки.

Учинок був раптовий. На мент гамір наче вірвався, а в наступну мить усі кинулися врозтіч. Згрудилися в дверях і товкли один одного чим могли, й куди могли, щоб швидше дістатися геть. Хтось із зусиллям протискався через вузьке вікно, а Скриб дряпався з-під перекиненого стола... За хвилину покій був порожній, лише Ксенофонт безрадно стояв посередині й зі сумом дивився на порозкидане череп'я кухлів, поперевертані столи й ослони і калюжі незаплачених напоїв.

ЗИМА, палестинська зима допановувала над краєм. Дощі пролітали вихристими зливами, пролітали подихом чиїхось могутніх грудей. А після бур ясність і спокій лягали на околицю. Але в тій ясності днів і погідності ночей, у тій бурхливості раптових вітрів ввижалася Елісебі запорука якоїсь нової, ще не пережитої весни. Бо ось прийшло щось, сталося таке, на що не було прикладу з минулих днів. Щось такого, що було понад досвід минувшини і понад мрії прийдешности. На все це не знаходила слів. Лише знала вже, що не надаремно змовляла молитви майбутніх матерей.

Спочатку хотіла звіритися Захарієві. Кілька разів уже навіть ставала над його постіллю і придивлялася до нього, як ось так цілими днями лежав із заплющеними очима. Про що думав? Що сказав би, якби почув? Може сів би, почав говорити? Сказати?! Вже зачинала ворушити устами. Але в роті нараз ставало сухо й не знаходила слова. Того першого слова, яким би почала розмову. Та не з цим Захарієм, не з цим сірим уламком життя. Але з тим колишнім, з тим давнім! Ах, ні! Не з давнім, а з цим, що під смоковницею... Закривала очі, щоб пригадати собі його таким, як того вечора. І уста знов ось-ось, мали вже вимовити. Але розплющувала очі й бачила сиву, майже вже білу, бороду, сувійчики зморщок під закритими повіками та жилаві руки старої, хворої людини, безвладно простягнені здовж тіла. І тамувала викрик. Знала, що мусить признатися, повинна сказати. Але й сама собі не вірила, сама знемагала солодким сумнівом, сама відкладала з дня на день, щоб набути ще більшої, ще переконливішої впевненості.

Вдумувалася, вглядалася в своє положення й дивувалася, що немає радощів, бурхливих радощів, що їх собі уявляла раніше, коли думала про недосяжне, тепер здійснене бажання. Радости не було. Чи принаймні була то інша радість, ніж собі уявляла. Щось глибокого й упевненого сповняло всю істоту, щось таємничого підносилося з глибини буття. І хо-

тілося не співати й витанцьовувати назустріч, але придивлятися до нього внутрішнім зором і спостерігати його таємний зріст... Тому й мовчала. Бо здавалося, що як навіть чоловікові скаже про це — зникне таємниця, й не можна буде спостерігати допитливим зором її нестримного ходу.

Та якщо було легко, думала, затаїти свій стан від чоловіка, — з жінками було це тяжче. Бо рухи самі від себе ставали повільнішими, хода тяжчою, немов на кожному плечі було по глеку. Але головно погляд, дивний, звернений до себе, в середину власної істоти, погляд зраджував жіночому світові Елісебин стан. Не бачила сама себе, хіба лише в глеку з водою, не придивлялася до себе й гадала, що ніхто нічого не помічає. А то лише вона сама не помічала, як починають придивлятися сусідки, як обмінюються багатомовними поглядами, як затримуються очима на обличчі і сковзають зором по постаті. Навіть і не хотіла б тепер звертати увагу на них, приятельок криничних. Що їй тепер до них! У самій істотності своїй була тепер сама з собою і не потребувала нікого. Тим більше тих цокотливих гебронських сорок. Хотіла бути лише на самоті, щоб ніщо й ніхто не перешкоджав свідомості, яка легким незрушимим тремтінням пестила її єство. І навіть праця в хаті, при чоловікові, робила її нетерплячою, бо відривала від спостереження великої й ласкавої зміни на душі й тілі.

Ішло до рівноденства й найпрудкіші зливи розбивалися над Геброном. Дощ не падав, але, здавалося, що не струмки, а водяні шнури в'язали небо з землею непроникливою в'яззю. Теплі, прудкі, дзюркотливі вони, занурювалися жадібно й ненаситно в левади й ниви, наповнювали ложа потоків, ставки й цистерни, мчали каламутними струмками через вулиці і площі міста. Блискавки зринали долі полотнищами вогняних завіс, а чорний ліс за Геброном ховався у серпанок вогкої імли.

Елісеба ніколи не боялася зливних громовиць. Звикла до них ще там, у себе дома, в далекій Галілеї, де й громи були гуркотливіші і блискавиці довші й дощі ряснішi, ніж у юдейській землі. Навіть любила бурю і громи. Бо здавалося їй, що то її власна душа гукає до небес жалями й проханнями, а ті відгукуються ряскотом блискавиць і рясною

сліз. Тому все виходила на поріг, коли була буря. Стояла, дивилася й у середині в неї щось немов тріпалося. Щось тремтіло непомітно-дрібним неспокоєм, який є передзвістям невідомо чого, який попереджує незнано перед чим: перед великою радістю чи перед великим смутком. Мусіла аж притиснути руку до грудей, щоб затримати той повен дрижання темп передчуття. Хоч і здригалася від кожного удару грому, від сліпучих виблисків, але йшла до середини. Стояла, все стояла в досягу теплої водяної імли, що порошила від дощових струмків та звогчувала босі ноги й подолок. І як раптово буря примчала, так раптово і зникла. Вже сяяло сонце, вже сліпили очі не блискавки, але самоцвітні краплини на зелені перших трав і блищало каміння вулиці й калабані. А через повітря потяглися переривчастими струмками забуті, хвилюючі пахощі-передвісники весни. Елісеба глянула до покою. Захарій лежав, як і завжди, зі закритими очима. Може спав, може ні. Щоб не робити й шелесту, примкнула двері, зайшла за ріг і вже поспішала на леваду.

Догримуючи останнім гуркотом, мчала на північний захід грозова хмара, а вітер з Єгипту, перший вістун весни, гнався за нею нестримним зривом. Теплий і запашний, невідомими ароматами пахуще-тьмяний, він ухопив Елісебу рвучкими обіймами і підштовхнув уперед. Левада була ще чорна. Пшеницю посіяли перед кількома днями, але з ячменем ще не починали. Дерева й кущі стояли вже сіро-зелені від перших бруньок. У верховітті смоковниць, між старим листям, темно-зеленим і шкірясто-старечим, вже позначалися зеленоясні порості, а під кам'яною огорожею блідо-зелені стеблини вже перемагали засохлу гущавину торішнього бадилля. Ні, це була вже не зима, це вже повесна голосила прихід своєї старшої сестри, а щоб не було жадного сумніву, десь із сусідньої левади долетіла до Елісеби переконлива мелодія веснянки:

Глянь же, поглянь! Проминула зима,
зливи промчалися, вихрів нема,
квітами вкрилися шати землі,
горлиці голос чувати здалі...

Тільки-но вийшла Елісеба на гору, лише-но станула і глянула довкола, як ні з чим непорівняльне почуття обхопи-

ло її істоту. Повітря було чисте такою провесняною післязливною прозорістю, що якби очі змогли, то досягли б не лиш Солоного, але й Великого моря й садиб на горах Самарії й непорушних скель ідумейської пустелі. Очі в безмежному розгоні не мали границь, а серце радісно линуло за ними в цю безмежну просторінь. Серце линуло і тремтіло очікуванням незнаної зустрічі, уся істота напружилася комусь до привіту. Це почуття зростало, зміцнювалося, аж стало нестерпно-солодким, радісноболючим і... раптом урвалося. Легкість п'янка і звихрена, підхопила тіло, аж закрутилася голова. Якась пригадка, якийсь знаний, але давним-давно забутий акорд вступив до свідомости і підштовхнув забуте. А тепер вільно й нестримно воно вливалося у свідомість. Було це таке повне, одвічною повнотою закруглене почуття тіла, що не вистачало сили тримати його у своїй істоті. Бо воно, здавалося, пересягало всі сили... Ослаблене від напруги тіло безвладно сперлося об стовбур смоковниці. І вже знала. Це бо він, її син, той, кого випросила цілим життям своїм, цілою благальністю єства свого, випросила й почала тут, під смоковницею, — це він уперше приголосився до життя в її лоні.

Опритомніла. Півклячала на твердому корінні, притискаючи до живота тремітні руки, відчуваючи, як солодкість солоних сліз вдирається до кутиків уст. Опритомніла й усвідомила, вже знала напевно, що минула доба нерішучости, мрійности, вичікувань. Вона є матір'ю. Матір'ю сина! Назорея! Може навіть і пророка, що прийде через ці левади, узгір'я й долини Господнім віступом і посланцем. Що буде вістувати? О, ні, не гнів, не кари й ненависть! Досить мала вже їх ця земля! Досить із неї погроз Ісаїних, проклять Єзекіїлевих, плачу Єреміїного! Досить! Надію, ласкавість і любов віщуватиме він. Щоб не гинули сини цієї землі в брані, й не кров'янилися серця матерей і не вигасали слізьми очі жінок. Майбутню велич у мудрій, спокійній і ласкавій могутності провіщатиме він цій землі. Буде другим Міхеєм — пророком, що не лише провіщатиме, але й буде бачити, як перекує народ мечі свої на мотики, а списи на серпи, бо не буде жадного народу, який би вже потребував брані й смерти, а серед них засяде Ізраїль... Ах, буде Ілією! А може й Месією? І треміт, треміт найпотаємнішого бажання всіх ма-

терей цієї землі бути матір'ю Визволителя, схиляє Елісебу ще нижче, ще глибше, аж до самого коріння смоковниці, схиляє не лише в подяці, але й у жахливо-солодкому передчутті невимовної можливости...

Верталася до дому з почуттям нової життєвости. Усе було нове, по-новому ясне й радісне. Усе промовляло до свідомости ніколи не відчутими ще думками й турботами. Ось цю огорожу треба буде відновити, щоб каміння не падало часом на малого, коли буде бігати по доріжці. А тут треба підрізати кущі, щоб не били дитині до очей і розширити стежку, щоб можна було ходити з ним поруч на леваду й у винницю. Для нього, все для нього!.. Але що, як то не буде син? Ні, ні!.. Син, лише син! І навіть затрясла головою, наче б хотіла витріпати з неї підлізливий сумнів.

До хати наближалася радісна й усміхнена. Вже вирішила, що далі не буде затаювати. Розкаже все! Може й на Захарія перейде її надійність, радість і переконання в величі сина. Та й як би не перейшло все це на нього, що завжди стояв біля неї, коли йшло про молитви за сина і про надії на нього. По дорозі не зустрічала нікого й була рада, що не треба спинятися, вітатися, розмінювати на зустрічних свою радість. Хотіла донести її цілу й недоторкнену чоловікові. Входила до присінку й уже з уст злітав ясний привіт назустріч Захарієві, назустріч батькові її сина.

Але стала на порозі, глипнула й закам'яніла. Постіль була порожня. Тримаючись заголовка, високий, худий, розпатланий, з палаючим поглядом стояв Захарій. Тримався на ногах видимим зусиллям одвиклого від напруги тіла. Хитався, тремтів, але стояв. Їхні очі зустрілися. І в них пізнала Елісеба, що Захарій знає вже все. Пізнала, що знає, але побачила в його зорі не радість, якою була сповнена її істота, а грізну напругу погляду, що мчить до великої межі. Хвилину дивилися одне на одного. Елісеба, нахилена наперед, ось-ось приготована вклякнути й вибухнути радістю вістки. Стрималася. Відірвавши від заголовка руку, Захарій зробив крок до неї. Захитався, простяг до Елісеби руку, ніби доторкуючись чогось... І з викриком "Єгоханан, Єгоханан — Богом даний, Богдан!" покотився на долівку.

ПУБЛІЙ Квінтілій Вар, сирійський легат, мав за свою урядову резиденцію Антіохію-Епідафнію на Оронті, як і всі його попередники в управлінні сирійською провінцією, але жив переважно в Кесарії-Себасті на палестинському березі Великого моря. Причин для такого нехтування столицею колишніх могутніх Селевкидів було в нього багато. Але всі вони зводилися до найголовнішої: Вар не любив свого легатського становища на Сході й ненавидів Антіохію, яка той Схід зособлювала.

Правда, під егідою Риму і ставши осередком римського урядового впливу, місто набуло багато з римської зовнішности. Бруковані вулиці, простора крита торговиця з колонадою, урядові будинки зі сніжистого мармуру, численні храми, амфітеатр, навіть вілли, що на другому березі Оронта розбіглися, наче білі кози, серед горбкуватих левад, — все підроблялося під зовнішній кшталт римського життя. Але внутрішнє — все було Варові чуже й огидно-вороже. Передусім населення. Більшість його складали жиди, решта — сирійські греки — два народи, що не зносили себе, як пси й коти. Було ще не так зле, коли вони займалися своїми безконечними спорами, стримувані від кривавої розгри лише страхом перед римською залогою. Гірше бувало, коли всі вони нараз, наче змовившись, забували свої суперечки й кидалися цілим містом у протиримське повстання. Часто без жадної, здавалося, причини. Ще ранком ричали в амфітеатрі славу кесареві, а відполудня вже римські чати мусіли прикриватися щитами від каміння, що летіло на них з дахів. А ввечорі приходили облесливі старші від обидвох громад з подарунками і запевненнями, що це вже останній раз їхні молодики... Щоб за місяць-два повторити знову, може ще й гіршу бучу. Побувши першого півроку в цьому бурхливому місті, Вар ухопився за притоку, що Кесарія-Себаста була для сирійських легатів літньою резиденцією. Поїхавши до неї раз,

він залишився там назавжди. Кесарів родич міг не вважати на сенатське незадоволення. А зрештою був би радий, якби міг покинути цілий цей Схід і позбутися своєї відповідальної повинности.

Кесарія була інакша. Це був наче кавалочок римської землі, перенесений на палестинський берег Великого моря, наче маленький Рим. Її розбудував Ірод на честь Юлія Цезаря, якого вважав своїм добродієм, і зробив усе, що можна було зробити на наказ і за гроші, щоб місту не бракувало жадної риси римськости. Але не зовнішність, а ввесь дух римської традиції був притягальною силою для Вара і для всіх римлян Сходу, що радо осідали в Кесарії. Бо ще Варів попередник, намісник Сатурнін, прийнявши від Ірода місто в заступництві кесаря, завів цілий триб його життя по-римському. Він заборонив оселюватися в місті жидам, і лише в невеликій кількості дозволив це грекам, притягнув римських поселенців з Кампанії і ремісників з Риму. Урядовці й залога зробили решту. Вар зі свого боку продовжував Сатурнінову політику, й тепер у Кесарії можна було жити як у Римі, нічого не знаючи про Схід, що починався зараз же за міською брамою.

Варові легатські повновласті сягали не лише на Сирію, але й на Палестину. Та в останній він мав своїм урядовим заступником проконсула Публія Септимія Квіріна й був надзвичайно задоволений, що може вчащати до Єрусалиму ще рідше, ніж до Антіохії. Бо хоч Вар не любив Антіохії й ненавидів Схід, але за все своє вояцьке життя він не зустрічав ще жадного краю й міста, що так би подражнювали його, як Юдея і Єрусалим. Він уникав їх усіма способами, не бажаючи відвідувати ані тієї землі, ані її царя, славетного Ірода. Але тепер мусів. Важливий сенатський наказ про перепис вимагав його розмов і нарад з Квіріном. З невеличким військовим почотом приїхав він щойно вчора й уже встиг відбути кілька нарад. Хотів відбути сьогодні ще останню, передати всю справу Квірінові й так, як по-вояцьки приїхав, так само й по-вояцьки виїхати назад до Кесарії. Тепер він одпочивав. Міряв довгими кроками глибину кімнати й диктував своєму грецькому рабові Клеантові листа дружині до Риму. Клявдія не любила Сходу ще більше ніж Вар і жила

постійно в Римі, відвідуючи чоловіка в Кесарії лише на літні місяці. Листи до неї були Варові справжнім одпочинком:

— ... А в справі перепису піде найтяжче. Відомо тобі, як його всюди люблять. У нас, однаково як в Галії чи в Сирії. А тут, кажуть мені, буде особливо тяжко. Їхні жерці дуже хитро вважають у такому переписі образу свого Бога. А крім того й сам Ірод може ставити опір. Бо ж, властиво кажучи, з тих податків, які він збирає зі своєї Юдеї, ми дістаємо таку лише частину, яку йому сподобається нам дати. Бо не маємо можливости його перевірити. А чим більш здирає він, тим менше дістається нам, хоч робить усе це здирство не без нашого потурання. Та все ж не виключено, що Квіринові пощастить перетягти Ірода на наш бік. Бо перепис дасть йому можливість побільшити податки і він ще на цілій справі виграє. Він, кажуть, старіючи, стає все марнотратнішим. І кривавішим, додам я від себе. Після того випадку в Кесарії я ще з ним, як знаєш, не бачився й уникаю зустрічі. Хай Квірін полагоджує ці речі з ним самим. А до цих турбот з переписом приєднується мені ще одне: прогули вже мені тут вуха з чутками про об'явлення якогось тутешнього ватажка, що підбурює до повстання і пророкує кінець Риму. Чула таке?! Якби це була правда, — це мене трохи й затривожило б. Але тут, здається, люди нічого іншого не роблять, як творять чутки й прислуховуються до них. Мені від них уже голова ходором ходить, хоч приїхав я ще вчора. Ах, якби не ця справа перепису! Ніколи б я до цієї ями й не показався. Зле мені робиться, як тільки погляну на цей їхній храм. А ще гірше, як подумаю про їхнього володаря. Та надіюся, що сьогодні ще полагоджу з Квіріном справи і за декілька днів зможу написати тобі довшу епістолю, але вже з Кесарії. А покищо відсилаю тобі цього листа завтра з кількома килимами до нашого атрія. Надіюся, що ці варварські взірці тобі сподобаються...

— Написав? Салют! А далі все, як звичайно. На сьогодні, Клеанте, досить. Перепиши й сьогодні ще віддай з килимами Квіріновому управителеві, щоб завтра пішло з урядовою естафетою. Іди! Та скажи, щоб приправляли купіль.

Писар випростався, розгинаючи затерплі від стилоса пальці, швидко зібрав таблички, вклонився і зник за опоною.

День схилявся до вечора, в кімнаті вже ставало темніше, Вар вийшов на терасу. Був початок весни, найкраща пора року в Єрусалимській околиці. Ароматно-солодким ставало повітря, безконечно далекими й чисто-прозорими видавалися обрії, свіжою зеленню блищала памолозь. Довкола міста садки й левади стояли в біло-рожевих шатах квітів. Але ароматний, сяйний і барвистий день не міг рівнятися з вечорами. Над містом тоді давно вже панувала тиша, але на околиці, в садках і левадах, до ранку згучали веснянки й оклики, а з тендітними подувами долітало здаля тужливе жаб'яче кумкання. Чорносиній оксамит виднокругу обгортав істоту почуттям глибинности часу, й у Варовій душі озивалися тоді якісь неспокійні, ніколи не відчувані відрухи. Вони дражнили, бентежили його. Не міг їх зрозуміти, хотів їх позбутися, але відчував, що мимохіть хочеться кожну хвилинку цього хвилюючого буття затримати, захопити, прив'язати до змислів на віки вічні.

Перед довшим часом, але також навесні, Вар перебув у Єрусалимі майже три декади. Вибрав тоді такий час, бо не хотів зустрічатися з Іродом, який саме цієї пори перебував звичайно кожного року у своєму палаці біля Єрихону, де, казали, весною був справжній рай. За тих перших одвідин Єрусалиму Вар уперше відчув підступно-чарівний вплив Юдеї на людську істоту. Вже й тоді здавалося йому іноді, що час тут гусне, повільнішає, спиняється в безшелесному спокою, немов хвилі того страшного й таємного Солоного моря, там, на сході Землі. А з ним спиняються й усі навиклі думки римської душі. Запитався про це якось одного із старих римських урядників, що жив у Єрусалимі вже не один десяток років. Той спочатку ніби не розумів, а потому лише буркнув наче засоромлений: "Так воно тут з усіма чужинцями. Всі цей Єрусалим лають і ніхто не хоче його покидати" — сказав і знов перейшов до урядової розмови. Тепер Вар ізнову пригадав собі його слова, і йому здалося, що починає розуміти й долю Помпея на цім приманливім Сході й швидку втечу від нього Цезаря. Але знову повернувся до своїх звиклих думок: "Ніхто не хоче його покидати"!.. Подумаєш, яка принада для римського квірита! Вирісши на узгір'ях північної Італії, провівши більшу частину вояцького

життя серед ґальських і германських борів, Вар не довір'яв ані цій ластівлиній природі, ані виплеканим нею людям. Не зважаючи на всі весняні обіцянки, їй не можна було вірити. Бо за кілька тижнів не залишиться й сліду від килиму анемонів на схилі Оливної гори, долина Рефаїм посіріє від посухи, а з юдейської пустелі потягне гаряччю розжареної велетенської печі. Це не альпійське передгір'я, ані ґальські чи германські ліси, де людина знає, що ранки завжди сповняють обіцянки вечорів, де за красою весен приходить розважливе літнє дозрівання, осіння плодовитість і зимовий спочинок. У мудрому й невідмінному чергуванні видає там земля свої плоди з розважливим спокійним зусиллям. Не так, як тут, де манить обіцянкою безмежних дарів, а нарешті залишає по своїх обіцянках стільки, як на спраглих вояцьких устах мариво прохолодної річки.

Такими, як ця природа, були й люди. Вар не знав їх багато. І не хотів знати. Йому досить було їхнього володаря Ірода. Ще з Риму знав про нього досить. Бачив навіть колись його синів, що там виховувалися. Але те, що чув про нього, було для його римської душі повне огиди. Зрада і кров, кров і зрада. Чого більше, тяжко сказати. Це були шляхи Іродового успіху. Як той Хронос, що пожирає своїх дітей, пожирав й Ірод своїх родичів і друзів. Здавалося, що чим рідніша була йому людина, тим жорстокіше розправлявся з нею. Меч, отрута, мотуз — все було йому добре, щоб позбутися тих, які, на його думку, могли позбавити його трону. Страх за владу, робив із нього жадібного крови хижака. Наслухавшись підшептів заздрісних родичів, він спочатку наказав замордувати свою красуню жінку, Міріям, доньку нещасного Гиркана, останнього законного нащадка королівського роду Гасмонеїв. Потому наказав задушити своїх синів од неї — Аристобула й Александра. Так само скінчили й Міріямин батько Гаркан і брат її Аристобул і шваґер Йосиф. Коли не стало прямих Гасмонеїв і не було кого боятися — отруїв брата Ферору, в міжчасі труїв і душив своїх друзів, а нарешті взявся за сина Антіпатра від другої жінки Доріс, якого був раніше проголосив своїм наслідником.

І всі ці злочини поповнював не просто-грубо й безправно, як перший ліпший варварський князик. Ні, Ірод скликував

суд, прикликав свідків на доказ змови проти його королівського маєстату, подавав римлянам докази, що змовники, відсторонивши його, вірного царя Ірода, збиралися передатися до партянського царя, відірвати Сирію й Палестину від Риму. Та найкращими його доказами були гроші. І він добивався свого: власне королівство йому як і не вірило, то мовчало, а сенат і кесари не мали жадної охоти втручатися в ці криваві родинні справи, якщо був збережений бодай декорум права і справедливости і якщо не зазнавали шкоди римські інтереси. До останнього свого суду над Антіпатром він зумів заплести й Вара.

Саме тоді Вар тільки-но прибув із Риму і висів з корабля у Кесарії. І зараз же до Кесарії прибув Ірод, ніби для привітання, але разом із обвинуваченим сином і цілим почотом двору й суду. Не розбираючись у справах, Вар проте мусів стати членом суду, як кесарів заступник. Це була велика комедія: з бурхливими свідками, фальшивими присягами, зі сльозами Ірода й награнним обуренням проти зрадливого сина, що був подібен не до небезпечного змовника, а до призначеного в жертву барана. Тоді Варові зробилося безконечно огидно. Він, квірит і консул, чесний вояк і громадянин, буде бруднити собі руки цією кумедією права і суду! Не дочекавшись кінця суду, він покинув Кесарію й од'їхав до Антіохії, навіть не розпрощавшися з Іродом. Це мабуть захоронило, бодай досі, Антипатрові життя. Бо хоч суд і признав його винним і відсудив на смерть, але присуду не виконували. Від того часу Вар з Іродом не зустрічався й не бажав зустрічатися. Те, що Ірод знаходився тепер у місті, було також причиною, чому леґат хотів Єрусалим залишити якнайскоріше. Геть, геть звідси! Від цієї околиці, анемонів, гарячих вітрів, кривавого Ірода, таємного храму й огидного народу. Назад до Кесарії, що серед цього моря східньої гидоти була островом західньої певности, законности, права й римських чеснот.

Заглиблений у спомини й міркування, став Вар на терасі й навіть перестав собі усвідомлювати солодкість вечора. Ах, якби тут була Клявдія! Як вона вміла, коли хотіла, знаходити примхливі зв'язки між кожною чужотою і римськими традиціями. Але й їй було цього Сходу забагато... Ні, спра-

ву з терміном перепису треба буде закінчити на сьогоднішній вечері у Квіріна й завтра ж назад до Кесарії!.. Хай тут далі дає собі раду Квірін. На те він і леґатів заступник... Якийсь занадто пристрасний аромат діткнувся Варових ніздер і привернув свідомість до оточення. Було вже цілком темно. На Антоніевій вежі запалювано смолоскипи... Відмахнувся рукою до ночі, наче відганяючи якусь настирливість і вернувся до кімнати. Відслонюючи завісу, стояв на порозі раб зі світильником і голосив, що купіль уже готова.

У БЕЗВІТРЯНОМУ повітрі тихої ночі вогонь на стовпах критої тераси навіть не ворушився. Зібрані на вечерю гості півлежали підковою за довгим столом, на чолі якого був Вар. Минуло кілька страв і випорожнилося кілька амфор важкого сихемського вина, а до властивої цілі вечора ще не приступлено. Вар уже шкодував, що прийняв запрошення на цю гостину. Без неї міг би відбути лише урядову нараду — коротко й швидко. Але відмовитися від запросин, означало б образити Квіріна. А на гостині робити з себе сирійського леґата не приходилося й треба було чекати зручного менту. А покищо мусів їсти, пити, відповідати на компліменти і пристосовуватися до оточення. Все це було дуже нудно, бо Вар ніколи не любив гостин і навіть у Римі відвідував і влаштовував їх лише з почуття обов'язку до свого стану.

За столом були самі римляни. З них найкраще, бо ще з Риму, знав Вар свого заступника Квіріна. Хоч той не походив з корінного римського роду, але його батьки, визначні сирійці, нащадки колишніх Кападокійських королів, як хвалився часом Квірін, уже віддавна були римськими горожанами, придбавши в столиці значення, багатство, впливи і, що найголовніше, усиновлення через одну зі старих, напіввигаслих патриційських фамілій. Це зробило з них римських патриціїв і квіритів, гроші докінчили решту. Сам Квірін цілком уже злився з римською шляхтою, чи принаймні його уважали цілком за свого у найвищих римських колах. Але від східньої природи щось таки залишилося в нім, бо ніхто як він

не вмів так зручно розбиратися в усіх східніх питаннях. Тому безустанку виконував важливі державні доручення на Сході, аж нарешті його приділили Варовим заступником до Єрусалиму. Не було таємницею, що він колись буде й Варовим наступником на сирійській легатурі. Принаймні Вар бажав би йому цього хоч сьогодні. Їхні відношення, одначе, хоч і були товариські, але не приятельсько-сердечні. Кожен знав ціну собі й другому, а Варових приятелів було менше, ніж пальців на одній руці. Решту гостей знав Вар менше, та й то здебільша урядово. Головного постачальника сирійських легій Апія Сестерція, що не любив довго сидіти в Кесарії, а все вештався по дворах сирійських князів, де для нього було багато більше приємностей, ніж у вояцькій Кесарії. Ніхто краще від нього не знав рецептів на підливи до м'ясив і риб. Навіть з Риму присилали часом до нього гонців за новим винаходом сосу, що сповняло його більшою думністю, ніж квесторський титул, яким він дуже пишався. Серед присутніх ніхто не мав на собі стільки сала, як він. Елегантний Марцій Ґален, Квірінів родич по його померлій дружині, прокуратор легій, теж тримався Єрусалиму більше ніж Кесарії, де не було таких нагод для плекання елегантности, як побіч Квіріна і при дворі Ірода. Комендант римської залоги Децій Сатурнін був протилежністю Сестерція, бо розумівся лише на вині і, мабуть, тому виглядав як легіонерська жердка. Було ще кількох молодих старшин, з яких один, як довідався Вар, був комендантом легендарної зайорданської цитаделі Йотапати. Товариство невеличке, вибране, саме для довірочних розмов, як радо подумав Вар, вдячний Квірінові, що гостей не було багато.

Хоч сирійський легат був осередком гостини, але чемності присутніх його не зворушували, історійки про нові Іродові вибрики не цікавили, а сплетні й новини нічим не відрізнялися від подібних при дворах усіх королів і князьків, від Ґарумни до Йордану. Не до них лежало Варове серце. Господар сам читав гостям уривки зі свіжо одержаного з Риму числа "Acta Diurna". І Варові, слухаючи тут у Єрусалимі римські сплетні, не ставало приємніше. Віддаль кількох сотень миль не робила їх вартіснішими. Була це сороката хроніка римського життя, де можна було знайти всі події зі сві-

ту торговельного, ремісничого, з двору, з цирку, з політики зовнішньої і внутрішньої. Була там ціна на хліб і на зерно, остання оцінка цізальпійських лятифундій; кількість трирем, що чекають в Александрії на попутні вітри і сила війська нубійських королів. "Acta Diurna" бачили, чули й знали все, що діється не лише у римському світі, але й у Тракії, Монголії й Індії. Знали навіть, що діється там, де нічого не діялося! Їм були відомі таємниці відносин між молодою мачухою й пасербом, вони знали, хто з ким утримує інтимні взаємини, хто за ким тужить, хто думає розводитися, заручитися чи женитися. Комету, яка грозитиме вірменському цареві, вони бачили перші. Що говорили при дворі партського царя, чули також лише вони, а чутки ловили вже в дверях, або просто видумували. Всі в Римі їх лаяли, всі обурювалися і всі чекали на середу, коли за одну драхму можна було набути свіжу копицю їхніх небилиць. Провінція захоплювалася ними ще більше, ніж столиця. Видавець, вільновідпущеник Салюст Проперцій, утримував для їхнього розмноження кількасот рабів і казали, що заробляв річно більше, ніж пів мільйона драхм, себто майже вдвічі стільки, як мав Вар за своє леґатство.

Сьогоднішнє число "Актів" ощасливило своєю увагою і Єрусалим. Спритний видавець подавав до відома найновішу, з найпевніших джерел, вістку. Мовляв, під час останнього захвату своєї хвороби Ірод заприсяг сестру Сальомею, що, як-но він помре, вона накаже побити кількасот найчільніших єрусалимських горожан. Тоді невдячне єрусалимське населення буде не радуватися його смерти, чого він, не без причини очікує, але, сплакуючи близьких, буде тим самим оплакувати і його. Це, мовляв, буде гідна такого владаря, як він, гекатомба... Квірін читав при загальній увазі і, скінчивши, весело глянув на Вара і вдарив по часописові:

— Так тут стоїть написано, Варе, а що стоїть у "Актах" — значить правда! Тільки звідки ця стара спліткарка має ці відомості? Про них не знає навіть і Сестерцій!

Сестерцій задоволено зареготав. Серед римської колонії Єрусалиму й Палестини та Сирії він виконував ролю живих "Актів": всі знали Сестерція і про всіх знав Сестерцій.

— Ні! Я ще цього, Квіріне, не чув. Це є чистий вимисл цього брехуна Салюста!

— Я Ірода знаю мало, — обізвався Вар. Він нудився читанням, але ця вістка його зацікавила, — одначе мені здається, що, як це й вигадка, то мабуть дуже правдоподібна. Вона мені добре пасує до уяви про Ірода.

— Ти сказав, Варе, — присвічував Квірін. — Якби не ми, він таку криваву гекатомбу справляв би не лише Салюстовим пером, але кожного разу, коли йому стає гірше. А ця Сальомея, мої панове, між нами лише кажучи, щоб не опинилося в "Актах", — Квірін підморгнув до Сестерція, — це вона є той справжній "spiritus rector" усіх Іродових родинних злочинів. Кажу вам! Отак позбуваючись поволі своїх небожів, вона промощує дорогу до юдейського трону своїм дітям.

— Хіба Ірод не розуміє її підшептів? А ми також?

— Сам знаєш, Варе: Кого боги хотять покарати... Ірод має очі на все, лише не на крутійства своєї сестри. Ми все добре знаємо, але що нас це обходить? Хай грається в царську всемогучість у власній родині! — коротко засміявся Квірін, знизуючи плечима. І цей погірдливий тон, що мав у собі наче щось менторського, діткнувся Вара. Він перебив Квіріна:

— Пробач, Квіріне, що перерву. Ти нагадав мені, що нас має обходити. Ідучи до тебе, я наказав приготовити все до від'їзду. Хочу вирушити до схід сонця. Тут ми самі свої — він глянув по присутніх — й можемо порадитися над терміном перепису. Потому ти і я будемо вільні.

На мент запанувала тиша. Аж стало чути, як потріскують ґноти в лямпадах і сопе Сестерцій. Квірін ніяково шарпнувся, хоч увесь час очікував цього звернення. Але опанувався й із усмішкою потягнувся до Вара, хоч його думки були далекі від усміху. От такого! Та не був би Вар Варом, та ще й Августовим свояком, якби не хотів тут, на Сході, заводити свої порядки. Міг би вже навчитися, навіть сидячи ввесь час у тій нудній Кесарії, що тут такими способами багато не вдієш. Що добре на Квіриналі — не годиться на Сіоні, як звуть жиди своє місто. От і минулого разу: примчав буревієм до Єрусалиму, облетів Юдею метеором і так спі-

шився до Кесарії, що навіть не побачився з Іродом. Правда, того не було в Єрусалимі. Але не впав би Варові з голови його легатський гонор, якби сам потурбувався тоді до Ірода. Все таки Ірод цар. Хоч жидівський й ідумейський. Але, якщо сам кесар із сенатом за такого його тримають — сирійському легатові нема чого кирпу гнути. Ах, ще з тою кесаревою вояцькою ріднею! Забувають, що для політики є на Сході лише два шляхи — меч або облесливість. Та пощо тупити мечі, коли облесливістю можна виконати все докладніше, а головно приємніше! Але, що ця тверда макітра на приємностях розуміється!.. Одначе ці думки заховав Квірін для власного вжитку, а до Вара нахилився з найпривітливішим усміхом:

— От тобі й маєш! Невже ж таку важливу річ можна вирішити отак одразу! Невже ж він, славетний Публій Квінктілій Вар, не ущасливить своєю присутністю цього дому на дальші дні! Не зробить приємности господареві і гостям, цілій римській колонії, що хоче побачити його не на одній ще гостині?! Невже...

Широким, округлим рухом правиці надавав Квірін своїм словам переконливого тону, що бринів щирим жалем і легким докором. Але Вар дивився в ті хитрунські очі, в глибині яких тріпалися якісь причаєні вогники, дивився й мовчав. Чемність мусіла дотримати всіх приписів гостинности, але Квірін напевно не вболівав би, якби він, Вар, виїхав до Кесарії чим скоріше. Хіба Квірін не настільки хитрий, щоб не датися обдурити Іродові і його іродіянському кодлові? Слави успіху він, Вар, йому не заздрить...

Квірін замовк і стер з чола перлинки поту. Варів погляд і мовчанка трохи ніяковила його. Іншим разом він би й не дуже настоював, але для вирішення справи перепису рішуче потребував у Єрусалимі самого легата. Присутні прикивували головами на Квірінове припрошення, а Сестерцій, від уяви про гостини, сопів ще голосніше. Мовчанка ставала неприємною.

Нарешті Вар заговорив. Ні! Він не може тут залишитися довше! В Кесарії чекають важливі справи. Хоч і як йому приємна гостинність господаря й увага присутніх... Він прикивнув головою до товариства. Але обговорити термін і при-

значити головних урядовців — це можна ще сьогодні. Завтра все піде до Риму, а він, Вар, до Кесарії.

Квірін аж підвівся. Мабуть, щоб увільнити і другу руку для підсилення красномовства. Але з улесливого тону він перейшов на довірливо-підсмішкуватий:

— Та де там! Де там! — замахав руками. — Ні за що! Жадних наказів, жадних термінів! Це Юдея! Тут усе треба починати від Ірода, від первосвящеників, садукеїв і цілої тієї юрби іродіян, що товчеться біля Іродового палацу! Видати наказ без їхньої згоди, значить подражнити ціле це гніздо шершенів! І то без жадної користи!..

Сестерцій так пильно слухав, що аж забув сопіти, прокуратор роздивляв нігті, а молоді вояки перехилили знову по чаші. Лише сухий Децій ввесь час виглядав так, ніби ось-ось має зачути наказ "до зброї!" Вар не піддавався:

— Добре мені панування Риму над цією землею, коли тут на все треба питатися дозволу в цього жидівського кодла на чолі з блазнем королем! Чи не значить це підкопувати авторитет Риму?

Квірін з усмішкою хитав головою:

— Рим уже настільки тут сильний, що за свій авторитет боятися не мусить. Та й що спільного має авторитет з інтересом? Якої ще слави хочуть шукати римські штандарти в цій землі? Лише слави нищителів, у випадку необережного роздратування жидівських пристрастей. Тож достойний Вар уже знає їхнє відношення до перепису. Пощо ж до цієї справи, що її найкраще поладнає язик, заплутувати без жадної потреби зброю? Чи не краще зробити вигляд, як це зрештою робилося досі, що Рим шанує Помпееву умову з Сальомеєю Гасмонідкою, поважно ставиться до своїх протекторських обов'язків і радиться з Іродом та всім його кодлом у такій важливій справі, як перепис. Само собою, що вони будуть кривитися! Хто не кривитиметься, коли зачує, що йде про його шкуру? Але те, що питається їхньої згоди, залоскоче їхнє самолюбство, а далека погроза сирійськими легіями на чолі з самим Варом, значно зм'якшить їхній припадковий опір. Без меча й крови будуть так спритно обскубані, що й не запримітять! Ще й вірність будуть засвідчувати!

Лише треба їм про ці легії виразно пригадати. А це найкраще зробить лише сам найдостойніший Вар...

Квірін смачно посміхався, недбало жестикулюючи, до Вара, то до присутніх, що лише притакували. Лише Вар почував себе ніяково, бо йому здавалося, що це вже справжня лекція східньої політики, яку ще мав би повинність вичитувати іншим, а не вислухувати сам. У душі признавав Квірінові рацію, але хитрунсько-переконливий заступників погляд дражнив його й викликав на спір. Відчуваючи свою перевагу, Квірін не хотів допустити його до слова:

— Хай ще шляхетний Вар не забуває, що тут повстання виникають з менш важливих причин, ніж перепис, який усі ненавидять. І хоч легіям повстання не страшні, але пощо ризикувати? Вирізані міста податків не платять, а Римові тепер іде не про славу, а про гроші. Тут же, як це Варові вже відомо, і про якогось їхнього пророка починають клепати. Він має прийти й повиганяти римлян. Звичайно, дурниці, але даремно не треба дражнити й комара! А тому найкращою радою було б, якби Вар одклав свій від'їзд бодай на декаду. Щоб у спокої й докладності перевести з ким належиться всі поради... При цій нагоді можна з пустелі такі килими одержати...

При словах про килими Вар насупив брови. Наче блискавка освітила його думки! Та ж цей сирійський бастард вживає проти нього тих самих доказів, що їх вжив і він у листі до Клявдії! Що за зухвалість перехоплювати на півдорозі листи, його власні, Варові листи! Всіх рабів зі свого почоту, на чолі з Клеантом, накаже він збичувати! Зрадники!.. Давно б варто себе оточити лише глухими й німими, як ось ця сьогоднішня Квірінова обслуга! Зрадники!.. Глянув на Квіріна гострим, ворожим зором, але той одповів йому тим самим ласкаво-усмішливим поглядом відданого господаря й приятеля... Зрадники!.. Але вже відчував, що справа програна. Одначе постанова про бичування відтяжила його злість. Знову пригадав собі своє становище гостя:

— Ну, то вже добре!.. хай там його! А в душі — збичую! на смерть збичую зрадника Клеанта!.. Але декада! Це вже занадто! Нараду можна відбути завтра!

Квірін засміявся й у його тоні звучала полегша перемоги:

— Завтра? Ха-ха-ха! Та ж завтра вже майже сьогодні! Пощо цей спіх?.. — І Квірін зводив догори очі й руки, наче взиваючи всіх богів Капітоля на свідків можливости такого бажання. — Славетний Вар забуває, що тут на Сході, в Юдеї, в Єрусалимі, під боком у найоблесливішого римського союзника Ірода, не можна робити все таким темпом, як десь там у Ґалії: veni, vidi, vici!.. Тут усе рішається при забаві, в гостині, без поспіху, з розмислом. Хай ще Вар пригадає собі, — Квірінів голос забринів стурбовано-довірливими нотами, — що за своїх останніх відвідин у Єрусалимі він не зустрівся з Іродом. Цього не бувало ще ніколи, щоб леґат не прийняв Іродової гостини. Тепер він її хоче влаштувати. Чи знає славетний Вар, що, довідавшись про його приїзд, Ірод залишив своє лікування і навмисне прибув до Єрусалиму. Ґотується велика гостина. Не бути тепер на ній — смертельно образити Ірода... Цілий успіх цього дипломатичного тягу залежить од леґатової присутности... Щоб додати ваги обіцянкам і погрозам... Щоб полоскотати жидівсько-ідумейське самолюбство...

Вар слухав уже байдуже й дивився на присутніх. Сестерцій радісно кивав до Квіріна, Ґален теж співчутливо посміхався, вояки гралися порожніми чашами й прикивували теж. Лише Деції нарівнявся й поправив на голові вінок, наче вояцького шолома. Видно, всі вони були на Квіріновому боці... І з байдужим рухом згоди та вимушеною усмішкою Вар вигідно осів до подушок. З віддихом полегші приліг також і Квірін. Але не вгавав:

— Ти значно полегшив мені мою майбутню працю, славетний Варе! Всі ми вдячні тобі за твоє рішення. Але ти не будеш шкодувати, що не поспішив з поворотом. Гостина в Ірода буде надзвичайно цікава. Такої не побачити й у Римі, не кажучи вже про Кесарію!..

Квірін засміявся, а за ним засміялися й інші, вважаючи порівняння за добрий дотеп. Вар відпружив м'язи: цього було занадто для його вояцької природи. Гостина, якої й Рим ще не бачив, та ще й у жидівському товаристві! Звичайно, який там Ірод жид!.. Але все ж таки!.. І він лише кисло всміхався на Квірінову балакучість.

Вони їли, пили, розмовляли, Сестерцій розказував масну сторійку з останньої гостини у первосвященикового заступника Гамана, а раби рухалися між столами беззвучними тінями. За партським звичаєм, що вже досягнув і Риму, вони були зроблені глухими і без'язикими, щоб не підслухувати при гостині таємниць й не подавати далі. Квірін мав завше останні досягнення в вигодах життя. Наливали зручно вино, підкладали під руки охолоджені хустки для витирання розпалених облич, й обтирали прихолоднілою водою спітнілі ноги. Ніхто не звертав на них уваги, були добродійними речами оточення. Тепер Квірін дав знак управителеві, що стояв біля дверей — очі на присутніх і господареві — й гостям виміняли порожні й крихкі фінікійські чаші, в яких червоне вино вигравало кров'ю, на важкі, лідійські, з цизельованого електрума та внесли нові амфори. Почалася друга частина гостини — пиятика.

Вар мав неясне бажання встати, покинути цю компанію, в якій не мав уже чого робити. Але нераз відчув, що не має чого й не має куди поспішати. Обважніле тіло вгрузло до подушок, але хотілося вгрузнути ще більше, спертися ще вигідніше й ще безтурботніше. Немов одгадуючи його думки, раб підсовував йому під лікоть ще одну подушку. Почав її вмощувати, але раптово спинився: як далекий подув з альпійських схилів озвалася здаля знайома свиріль. Раз, і вдруге, і знову. Це з-поза дверної завіси затремтіла рідна мелодія. Вона прикувала Вара до місця, вона заслонила цю залю, терасу, гостину. І як до такту цим приворожливим звукам, з'явилася перед столом танцюристка. — Вар навіть і не помітив. Здалося, вона там була від початку гостини, була там ще від учора, була там завжди... Як частина цього вечора, цієї зазивної, обезвладнюючої ночі, сучастка раптового спогаду про схили альпійського передгір'я, де за юнацьких часів були такі неповторні весни. Вар знову не бачив, що і як вона танцювала. За мелодією й ритмом покидав цю гостину, Єрусалим, увесь цей галасливий, облудний Схід. Вертався до своїх піній і прозорих пергол батьківського атрія, до чистого обличчя своїх гір... Бистрим оком спостерігача кинув на нього Квірін, посуваючись до Галена:

— Ах, ніби тягар мені з серця спав! Ніколи не думав я, що з цим ґальським медведем буде стільки праці! Але заряджено дуже добре! Якби сирійські танці були спочатку — чого доброго, ще втік би. Знаю його примхи ще з Риму. Осганній з тих, що всюди носять з собою свої квіритські чесноти. І пощо таких посилають на цей Схід — не знаю! Сиділи б в сенаті, робили до всього поважну, батьківську міну, або без кінця задиралися зі своїми ґалами чи ґерманцями. А нам тут не робили б зайвого клопоту. А то пришлють сюди цих спізнених Катонів і турбуйся ними! Але й на таких є медицина! Глянь-но, як смокче самоське! Побачиш, що залишиться до самого ранку! Ще й не сам одійде на спочинок... І Квірін жартівливо штовхнув Ґалена попід бік...

А музики вже пригравали щось іншого. Щось важкого, густого, солодкого, мов ці чаші золотистого самосу, що самі аж просяться перехилити їх, вбрати до себе. Наче ці рухи золотистих тіл, що вихиляються до їх такту перед столом, наче ті пахощі, що падають тонкою росою на довкілля. Вхопити б їх, змішати, наповнити чашу і влити в себе разом із цією ніччю і тьмяною близькістю далеких зір. Ще згадав свою Клявдію... Має їй описати цю гостину — він завжди це робив... Прийшли на думку римські порядки, якими так добре керувалися в Кесарії... Навіщо було сюди їхати!.. І сам протягнув рабові порожню чашу.

ЦЕРЕМОНІЯ прийняття кінчалася. Перед Іродом і Варом ще вклонялися якісь греки, урядовці, купці, а то й просто запрошені на гостину багаті чужинці, що їх був повен Єрусалим. Ірод любив многолюдне оточення, а під старість не міг уже обійтися без численного товариства. Гамір натовпу, шум багатоголових гостин, численність почоту й товариських забав стали для нього невідкличними потребами. Його постійна хвороба — нестерпна сверблячка, відбирала йому сон. А коли засипляв — мучив його безперервно той самий кошмар: Арістобул й Александер грізно наступали на нього з мечами. Мотузи звисали їм з ший, а з синіх облич позирали на батька страшні, вирячені очі. Тоді Ірод кричав у жаху й прокидався мокрий від поту й майже божеволів від страшної сверблячки. Найкраще почував себе, коли серед бенкетного гуку й веселощів міг нараз заснути й одпочити пару годин в колі бенкетуючих гостей. Тоді не з'являвся кошмар і не так мучила висипка. Гості ж не сміли переривати гостини.

Довге прийняття нудило Вара, й він розглядався по залі. Іродів палац, як і храм, були найновішими будовами в Єрусалимі, бо й досі ще над ним працювали. Але головна палацова будова була давно викінчена і служила вже для щоденного вжитку царського двору. Казали, що це був найкращий королівський палац на всьому Сході. Під час передостанього заїзду до Єрусалиму Вар оглядав його у відсутності Іродовій, і він тоді зробив на нього враження. Але не так величиною, як розкішшю розбудови. Стільки коштовного мармуру, барвистого каменя, дорогого дерева, золота, бронзи й срібла — не було скупчено на жадному місці і найкоштовнішої римської будови. Палац побудовано на новогрецький зразок, але ця варварська пишнота цілком відчужувала його римській душі. Заплава мозаїк, інкрустацій і тканин перешкоджала увазі спинитися на чомусь одному, бо все, зда-

валося, кричало: "Дивіться, якому могутньому, багатому й щасливому володареві я належу!.." І від цієї настирливої пишноти Варові робилося ще неприємніше. Хіба ж може бути порівняння між марнотратством і несмаком цього палацу й палацами римської шляхти на Тразіменському, наприклад, озері? Ах той Схід!.. Тепер вони знаходилися в так званій Августовій залі — кожен покій носив ім'я римського достойника, з тих, що були Іродовими прихильниками — найбільшій залі для прийнять. Її стіни, завіси, стеля — все було вкрито фресками, мозаїками й мальовилами з Октавіянового життя. Августові чесноти, намножені на тріюмфи, перемоги й успіхи — це був справжній храм, присвячений його божеству. Не було лише вівтаря з його погруддям і жарівні з фіміямом перед нею. Місце для нього одначе було, але порожнє. Квірін нахилився до Вара і, вказуючи очима на це місце, зашептав, наче вгадуючи Варові думки:

— Там-он мало бути погруддя Августове. Лише, щоб не дражнити жидів, які теж приходять на прийняття, його там досі немає!

Вар прикивнув головою. За цих кілька днів перед гостиною він завдав собі труду оглянути храм і довідався багато цікавих речей про виключне ставлення римлян до жидівської віри й звичаїв. Так йому було давно відомо, що римські відділи, вступаючи до міста, здіймали зі штандартів кесареве погруддя. Але лише тепер він дізнався, навіть сам бачив на власні очі на мурах храму великі таблиці, на яких сповіщалося, що вступ до внутрішнього двору для нежидів був заборонений під карою смерти. Його до внутрішнього двору, з невеликим почотом пустили. Це вже зарядив Квірін. Але до святилища не смів і він, не смів навіть їхній головний первосвященик. Квірін радив йому принести в храмі жертву. Варові це не лежало на мислі, хоч один з його попередників приніс колись жидівському богові навіть цілу гекатомбу. Ні, не годиться римському легатові запобігати вже аж так ласки в цих огидних жидів! Він це сказав тоді Квірінові, який лише зідхнув, але не настоював. Під враженням храмових одвідин він почав і краще розуміти Ірода, який, зламавши старий храм, будував новий, не жалкуючи видатків. Розумів, але не виправдував. Бо жиди ненавиділи його так само, як і перед

тим! О, Ірода було за що ненавидіти! Так, вони ненавиділи кожного, хто не був з їхнього племени. Треба було лише подивитися в ті очі їхніх жерців, що вели його через храмові подвір'я! Стільки в них було ненависти й погорди, що йому, воякові, зробилося неприємно. Брр! Так би опинитися без зброї серед розлюченої юрби таких жерців!.. Він одвернув увагу від розгляду залі й почав розглядати Ірода.

Від того часу, як вони бачилися останній раз в Кесарії, Ірод цілком не змінився. Зрештою, його голова була так підправлена зручним голярем, що зміни були тільки до кращого. Волосся було нафарблене й накручене, обличчя побілене й підсурмлене як у найзнаменитішого міма, грубі уста яскріли червоністю пурпуру і смолиста борода спускалася на могутгруди, як у перського вельможі. Тримався він рівно й рухався ходою важко-узброєного вояка-гопліта. Вар дивився на його широкі груди циркового борця, на могутні старанно виголені руки й не сумнівався, що ще донедавна цей ідумейський велет міг, як оповідали, одним раптовим натиском зломити хребта найміцнішому коневі. Він мав уже безперечно під шістдесят, але, судячи за зовнішністю, міг жити до ста. Так, з першого погляду це був справжній князь. Здавалося, що саме такого роду володарів мав би посилати на землю мудрий розмисел богів. Але погляд його очей уже давніше звернув Варову увагу. Так дивився не володар, не впевнений у своїй керівницькій вищості посідатель права й сили. Вар знав, де він бачив такий погляд: його мали ті вільновідпущенці, що тепер усе частіше добивалися в Римі високого становища. Так, так! Не погляд патрона, одвертий і певний, але погляд учорашнього хитрого, облесного раба, що недавно ще мусів хилитися до землі перед патроном. Тепер, хоч і позичив він своєму бувшому панові гроші, хоч і сам має уже чимало рабів, але дивитися колишньому володареві до очей таки не може. Дійсно. Був це погляд, що мінився кожного менту, залежно від того, на кім зупинявся. На собі відчував його Вар завше солодко-улесливим дотиком. Але спостерігав, скільки було в нім самовпевненості й погорди, коли торкався низько схилених спин звичайних гостей.

Повз Ірода йшли вже останні гості, і Вар пізнав їх. Низький, худорлявий, з якимсь затурканим виразом очей, що

перебігали з Ірода на Вара, й із Вара на Ірода, наче шукаючи на них якихось ознак, — це був Матіяс — головний первосвященик. За ним підносився Гаман, його родич і заступник, найвизначніший своїм впливом член синедріону. Вони удвох вітали Вара при оглядинах храму. Решта — були члени того ж синедріону, а всі вкупі члени їхньої партії садукеїв. Вони вважалися за римських приятелів, хоч Вар був певен, що при першій римській невдачі з них стануть найзавзятіші римські вороги, як і решта жидівського народу. Ще в храмі звернув Вар увагу, що вони вклонялися йому не так, як інші, але так, як тепер Іродові: підносячи лише обидві руки до висоти рамен. Вар знав, що йому, кесаревому заступникові, належить бодай поясний уклін, також як і князеві. Тепер він пригадав це і звернувся до Квіріна:

— Чи вони, Квіріне, ось так уклонялися б і кесареві?

— А чому ні? — відповів байдуже Квірін.

— І ми їм це дозволяємо?

— Це мудро дозволяли наші попередники, дозволяємо й ми. Цебто ти, достойний Варе, як заступник Авґустів і я, як заступник твій, — хитро засміявся Квірін. — Римові це вигідніше, ніж їхні поклони.

Вар зніяковіло замовк, почувши у відповіді науку в таких самозрозумілих речах. Ні, останніми днями цього навчання тут було аж забагато! Хотів щось одповісти, але згадав останню гостину в Квіріна й стримався... Так, у цій землі, де найвищими досягненнями була вигода, зиск і користь, лише такої науки можна було сподіватися. От де тепер учився звичаїв його Рим і ввесь Захід! Знову хотів почати розмову з Квіріном, але Ірод підносився з трону, сурми згучали, й ідумейська варта робила шпалір до залі гостин: із Октавіянової переходили до Цезарової залі.

На гостині Варові було приготоване найпочесніше місце. Він з Квіріном сиділи поруч Ірода за окремим столом. Знаходячись по Іродовій лівиці, Вар мусів уже розмовляти з царем і це його не тішило. Остання їхня довша розмова в Кесарії не залишила в жадному з них приємних споминів. Квірін, праворуч від Ірода, був на чатах. Він здавав собі справу, з цілої своєї відповідальности, знаходячись поруч обидвох блазнів, як у думці мав їх, і був готовий щохвилини

встрягти до розмови. Він знав, який Ірод підзорливий, знав, як діткнулася його Варова неуважливість, знав, як Вар не вміє говорити потрібних речей у потрібну хвилину. А сьогоднішня хвилина була найпотрібніша. Обидвом треба було бути ще й за перекладача. Бо хоч Вар говорив досить добре по-грецьки, але Ірод вживав лише грецького діялекту сирійських міст, домішуючи ідумейські й жидівські слова, і його іноді тяжко було зрозуміти. Він знав добре й по-латинському, але, як був у поганому настрою, навмисне робив вигляд, що не розуміє нічого.

Та сьогодні Ірод був не до пізнання. Це вже Квірін збагнув у залі прийнять, коли чув його голос і бачив спокійні рухи. Мабуть добре виспався, не мучила його сверблячка й не бачився з сестрою, — подумав Квірін. І як тільки вони зайняли свої місця, Ірод зразу й звернувся до Вара, та ще й по-латинському! Ні! Під щасливими оменами почався сьогоднішній день!

— Я більше чув про тебе, ніж бачив тебе, достойний Варе! Слава про твої перемоги в Ґалії дійшла до нас скорше, ніж ти сам. — І він грубо засміявся, викривлюючи свою маску міма. Квірін збентежено завертівся, відчувши, що розмова сходить на слизьке. Але Ірод змінив тему:

— Скажи мені, славетний Варе, чи все воно так згоджується з твоїм досвідом про Ґалів, як це писав блаженної пам'яти Юлій?

— Ти читав його записки про війну в Ґалії, царю?

— Я не дуже добре володію вашою мовою, але мої перекладачі все мені переклали на грецьке. Не один раз навіть читав. Прекрасна річ! Я читав і ніби був там сам з безсмертним Юлієм. Подивляю великого імператора, але подивляю й ґалів. Юлій справді мав достойних супротивників. Тим більше йому слава.

Вар був заскочений цим одвертим поглядом на великого Цезаря. Цей Ірод справді був не лише жорстокою, але й розумною людиною. І в цей мент він навіть йому сподобався. Розмова почала бути цікавою:

— Так, ґали дуже добрі вояки. Одні з найліпших, які я знаю. Повні презирства до смерти й одчайдушно хоробрі.

— О, я все пригадую собі те місце в Записках, де божественний Юлій описує, як під час облоги у пролом міської стіни на місце забитого ґала ставав новий, щоб за хвилину й собі впасти. І так цілий день. Чув я, що вони йдуть до бою, як мої ідумейці — з великим криком. Правда все це?

— Правда, могутній царю! Я часто бував і сам свідком ґальської безмежної хоробрости. Навіть до безрозсудного безглуздя. До бою вони справді йдуть з великим криком. Щоб застрашити ворога. Але потому б'ються затято й мовчки. Твоїх ідумейців, царю, я в бою ще ніколи не бачив. Чув лише, що дуже хоробрі вояки.

Іродова маска знову викривилася усміхом. Йому не можна було зробити нічого приємнішого, як похвалити його ідумейців.

— Ти думаєш, що з моїх ідумейців були б добрі леґіонери?

Вар цього не думав. Навпаки, він, як і більшість римських військових, завше був тої думки, що зі східніх народів ніколи не можна буде створити війська на зразок римський. Брак дисципліни, витривалости, мужности й почуття обов'язку були цьому на перешкоді. Певний відсоток східняків у леґіонах ще можна було терпіти, але леґії з самих тільки цих сирійських греків, ідумейців, жидів, сирійців... Один сміх! Було відомо, що численні князі на схід від Сирії вже не раз пробували заводити у своїх військах римські військові порядки. Навіть римських дезертирів до себе на службу переманювали. Але ніколи не щастило їм створити війська, рівноцінного римському. Ідумейці напевно не творили б вийнятку. Найбільше, що з них могло б бути — це не погані помічні відділи. Але Іродові треба було позолотити піґулку, і він, не довго думаючи, одповів:

— Під римським керуванням були б з них також добрі леґіонери!

Лише побачивши, як зійшлися в Ірода брови, зрозумів Вар, що ляпнув велику дурницю. Обидва замовкли. Квірін слав до Вара благальні погляди. Ах, цей Вар! Над столом звисла важка мовчанка, і виклик сурем вдерся до залі кличем визволення. На велетенському срібному полумиску, що підносився на могутніх ношах, вносили якогось дивовижного

звіря. Раби спустили ноші перед Іродовим столом і чотирьох александрійських кухарів стало за ношами з довгими, блискучими, наче мечі, ножами. На ношах знаходилося справжнє диво куховарства: молодий, печений гіпопотам. Як і коли він дістався з Нілу до Іродової кухні, — Вар уявив собі його довгий шлях — і як там його приправляли, — це було таємницею кухарів, що виглядали скорше як жерці. Але тепер він наче живий, визирав із гущавини свіжих папірусових паростів, роззявляючи на стіл свою пащу. І Вар зловив себе на зацікавленій думці, яка саме частина цієї печені припаде на його долю. Коли королівський стіл натішився поглядом на печеню, і раби пообертали гіпопотама пащею до всіх сторін залі, — буря окликів й оплесків супроводила видовисько, — Ірод майнув рукою. Кухарі перекинули гіпопотама на спину, розтяли навхрест черево і витягнули з нього щось, загорнутого в листя. Запах коріння й сосу залоскотав у носі, обвіваючи стіл. Варові мимохіть збіглася слина, й він пригадав собі Квірінові твердження, що ніде не роблять таких підлив, як при Іродовому дворі. Гіпопотама однесли геть.

Коли теє "щось" переклали на другий полумисок і звільнили від листяної обгортки, — з нього стався медвідь. Його випростали, й він сидів, мов живий, спустивши на волохатий живіт пазуристі лапи. Заля лунала окликами, гості водили носами. Вар подивився на сусідній стіл праворуч, де сиділи римські достойники. Сестерцій умлівав від радісного передчуття, що випромінювало з його обличчя. Коли оклики вщухли, й заля втихла, Ірод знову майнув до кухарів. Медведя розтяли, і з його черева вийняли прекрасного пірястого струся й пересипали на новий полумисок. І знову сурмили сурми, заля аж гула окликами, Ірод задоволено посміхався, Вар і Квірін також бавилися. Із струсем зробили те що й із його попередниками і вийняли з нього біленького баранця. А з баранця так само вийняли павича, що на полумиску зараз же гордовито розклав віялом свого хвоста, з павича барвистого флямінга, з того перепелицю, тучну єгипетську перепелицю, з неї коса, а з коса якогось сіренького птаха. І за кожним разом через Іродів стіл ішла нова хвиля тонких ароматів і Варові збігалася слина в роті. "Соловей", почув він від Квіріна, коли пташку переклали на золоту тарілку. А над

ним так само стояли кухарі зі своїми ножами. І в солов'єві було щось. Ірод звернувся до Вара:

— Чекаємо на тебе, славетний Варе! Дай знак рушати!

Це була велика честь для гостя дати кухарям знак — перебрати символічно на себе обов'язки господаря. Очі залі були скеровані на Вара. Він підніс й опустив руку. Засурмили сурми і спустилися ножі. Як їх чотири могли вміститися в цій пташині і що з неї могли звільнити — було справді загадкою. Але з солов'я таки справді щось вийняли, розклали на чотири золоті тарелі, і царський управитель поставив їх перед Іродом. "Царські оливи, царські оливи!" — залунало залею. Так, це дійсно були оливи, по одній на кожній тарілці. Узявши до обидвох рук одну з тарілок, Ірод звернувся до Вара піднесеним голосом. У притихлій залі його було чути в кожному кутку:

— Тобі, славетний Варе, як заступникові божеського Авґуста на цій гостині, хай вічні боги продовжать дні його панування, належиться ця олива. Прийми й спожий її в довір'ї й радості!

Перебравши з уклоном тарілку, хотів Вар одповідати, але Ірод подавав другу:

— А це для твоєї особи, як гостя мого дому, славетний Варе!

На відповідь уже не було часу, бо сурми гриміли, й заля стрясалася від окликів на честь Авґуста, Вара й Ірода. Вар підніс першу оливу до уст, поклав на язик, потиснув, і вона розплилася по піднебінню незвичайним смаком. Друга була ще смаковитіша. Смакував і свою Ірод, з півзаплющеними очима ворушив щелепами Квірін, наче занурений у глибоку задуму. Але заля згучала оплесками й кличами. Раби піднесли срібниці на вмивання рук і, коли все стихло, Вар звернувся до Ірода:

— Твої оливи, царю, знамениті! Вірю, що й сам божественний імператор не відмовився б спожити їх. Прийми мою подяку, великий царю!

Ірод задоволено посміхався. Особливо титул "великий" з уст цього, неабиякого римлянина, приємно діткнувся його самолюбства. А Квірін втрутився також до розмови й у його голосі тремтіло захоплення:

— Знамениті, царю! Присягаюся всіма олімпійцями, знамениті! Нічого подібного не знайти на всіх віддалях звідси до Сходу й до Заходу! Але ці царські оливи треба вміти не лише приправляти, царю! А це вміють лише в тебе. Їх треба також і смакувати, так, як вони приправлені. Смакувати, так би мовити, йдучи назад усіма змислами. Відчувати всі смаки нараз і кожен зокрема. Від солов'я до гіпопотама. Бо, розтираючи по піднебінню твою, великий царю, оливу чув я й божеський спів Фільомелі — цього птаха вічних богів, і підподьомкання перепелиці в росистих полях Сарону, милувався барвністю королівського флямінга й Юнониного птаха, відчував прохолоду медвежих стежок у ливинських лісах і їхав у сам палючий полудень по Нілу, коли гіпопотами ледь вистромляють ніздрі із дзеркальної поверхні!.. Усе було в твоїй оливі, великодушний царю!

Ірод виглядав ще задоволеніше, а Вар слухав із здивуванням цей дитирамб оливі. Не зле, цілком не зле! Але, чи годиться таке Квірінові? І в Римі складали вже орації й оди до страв, але робили це досі раби на замовлення своїх господарів або запобігливі клієнти для патронів. Ніколи патриції варварським царям!.. Ні, рішучо, йому, Варові немає місця на Сході!.. Чи принаймні в Єрусалимі!..

А гостина вже розпочалася насправді. Забігали раби з полумисками й амфорами, залунали звідкись співи й музики, хвилясті тіні почали простягатися від стовпів, обвішаних лампадами, що вже перемагали перший наступ смерку. Гостина гула веселими голосами, Ірод кидав по залі задоволеними поглядами. Він не пив нічого й їв лише молочну страву, бо різні м'ясива й гострі підливи згіршували його хоробу. Мало їв і Вар, лише Квірін робив честь добірним стравам і напоям царського столу. Він забажав спробувати бегемота і його м'ясо здалося йому знаменитим. Вар від нього відмовився. Так само й за римським столом їли й пили без запрошень. Сестерцій почував себе, як риба в воді, і цілий стіл стрясався реготом од його жартів і приповідок до страв. Ліворуч, за окремим столом, сиділи жиди. Гладячи довгі бороди, граючись цицесами — священними підвісками на одязі, вони були зайняті власними розмовами. До Вара долітали їхні слова в незрозумілій мові, і часом чийсь жидівський погляд спинявся

на ньому, але, зустрівшись з його зором, ставав наче порожнім і байдужнів. На їхній стіл не подавали жадних страв, крім овочів і вина в маленьких амфорах. Вар запитливо подивився на Ірода:

— Вони не їдять з твого стола, царю? — І кивнув у бік жидів.

Ірод нахмурився. Він дуже не любив, коли йому звертали увагу на жидівські окремішності. Ах, яку охоту мав він, бувало, на своїх перших володарських гостинах устати від стола й зімняти об голови цих привередливих, облудних, фальшивих жидів усі срібні полумиски! Теж законники! У себе вдома обжираються й упиваються не сугірше від обжери Сестерція, але як-но покликати їх на гостину — роблять із себе недоторканих праведників! Не для закону! О, ні! Лише-но, щоб уколоти його, свого князя! Ось, мовляв, ми! Жиди! Ми тримаємося закону й пророків не як ти, ідумейський покурче! Не забувай, що це ми, лише ми — синедріон і старші — підтримуємо тебе і твою владу, яку ненавидить кожен жид!.. Ірод перехоплював погляд колючих Матіясових очей і ніби вичитував з нього всю стримувану нехіть і ненависть цієї землі до нього, Ірода...

Ірод чим далі тим менше припускав до себе обманливі почуття про жидівські симпатії. Він їм розбудував храм, що дорівнювався й Соломоновому, а вони його зненавиділи ще більше, бо він дозволив і самарійцям одбудувати собі свою святиню на Гаризімі. Він їм поставив такі будови, стіни й вежі, яких місто не мало ніколи, а вони з радістю побачили б його голову на найвищій з веж. Коли місто гинуло від голоду, він з власної скарбниці купував їм хліб й олію, але вони нарікають, що він мусів узяти кільканадцять талантів срібла зі скарбів Давидового гробу. Їхній Гиркан був узяв звідти ще більше, але на це ніхто не скаржився... Ірод знав дуже добре, що про нього говорили в усіх колах єрусалимського населення. Його шпигуни були всюди, а раніше, казали, й він сам переодягався й ішов у юрбу, щоб почути, що говорять про нього. Ідумейський заволока, злодій, узурпатор, римський підлабузнювач, братовбивця — це була думка про нього в усіх колах населення. Спочатку він боявся цієї ненависти, почав карати всіх, хто її виявляв, далі почав запобігати їй

дарами, будовами, широкою княжою великодушністю. Але нарешті переконався, що нема чого боятися й карати. Бо та ненависть така безсила й безплідна, як ті, часом, смоковниці, що чим менше несуть плоди, тим пишніше виглядають. І якщо почати карати за неї всіх, хто її посідає, треба було б винищити майже всіх жидів. Тому тепер він обмежився на спостерігання серед жидів лише свого найближчого оточення, та й то не робив з їхньої ворожости жадного висновку. Збагнув, що синедріонові й усій цій садукейсько-первосвященичій зграї він потрібен багато більше, ніж вони йому. Бо за свої первосвященичі привілеї й впливи вони готові заплатити більше, як того вимагали римляни й він, Ірод. Вони самі були свідомі своєї залежности від Ірода, знали, що цар знає про них не менше, ніж вони про себе, й ця свідомість пекла й дошкуляла їм. За неї вони відшкодовували себе безсилим презирством, прихованим під плащем відданости й послуху... І, перемагаючись, Ірод пояснював Варові:

— Це священики й учені. Рабанами звемо їх. Закон дозволяє їм за чужим столом лише їсти овочі й пити вино!

Квірін веселим насмішкуватим поглядом подивився на жидів і засміявся до Вара й Ірода:

— Але зате вино використовують вони найдокладніше. Особливо в себе вдома!

Зустрівши насмішкуватий погляд Варових очей, Матіяс одвернувся, але Ганан сміливо дивився до царського стола, не відвертаючи зору й з ласкавою усмішкою гладив плекану, кучеряву бороду. Це ось цього Ганана збирався Квірін зробити первосвящеником, якщо Матіяс буде дуже впиратися проти перепису. О, цей напевно не буде кривитися, щоб заслужити собі римську ласку й первосвященичe місце. Вар порівнював його випасеність з худим Матіясом і пригадував собі Цезарові слова, що грубих ворогів володар не мусить боятися. Мав правду: загинув од руки сухого Брута... Коли перед кількома днями Квірін хотів запросити їх для розмов із Варом, — той одмовився мати з ним до діла. І Квірін не настоював. З синедріоном він уже сам краще добалакається. Вар хай залишиться цілком для Ірода.

ВЕЧЕРЯ тяглася безконечно, чергуванню страв не було кінця, гості давно вже були переїджені й упиті. Вар пив лише студену воду з кислим сихемським вином. Ще не міг, хоч і хотів би, забути останньої гостини в Квіріна. І те, що досі не написав про неї жінці, й те, що знав, що ніколи про неї не напише, найбільше муляло його спомини. Навіть і не позирав на танцюристок, що вже давно викручувалися перед царським столом. Квірін спостерігав це й у дусі реготався. Він був уже на доброму підпитку, але гостина його бавила. Перекидався короткими розмовами з Іродом і Варом, оплескував танцюристок, жадав інших вин. Ірод також не нудився. Він розсилав по залі страви зі свого стола, й ощасливлені честю гості дякували й вклонялися під звуки сурем. За римським столом панував Сестерцій. Йому й іншим римлянам теж дісталися якісь вибрані птахи. Але Варові було нудно, й він зрадів, коли нарешті Ірод почав з ним розмову про військові справи. Цар мабуть був дуже задоволений, бо нараз заговорив доброю латинською мовою, й нав'язав знову до перерваних запитів про гальські і германські війни. Вар пізнавав у нім доброго фахівця, і швидко обидва так заглибилися у розмову, що не помічали бенкетного гамору й музики. Квірін прислухувався й забавлявся спостереженнями гостей.

Ірод не любив римлян і боявся їх. Хоч ціле життя він їх ані разу не зрадив, зручно використовуючи суперництво тріюмвірату, сенатські й консульські інтриги, але він добре знав співвідношення сил на Сході й розумів, що проти Риму не вдіяти нічого. Просто не було рівновартісного йому супротивника ані в силі війська, ані в зручності керування підбитими народами. Римських імператорів і їхній сенат усе краще й вигідніше було мати за друзів, як за ворогів. І це переконання його ніколи не завело. Так само він був у найліпшій згоді й навіть приятельстві з усіма сирійськими легатами. Правда, це коштувало його не один десяток талантів, але він знав,

що й найпильніший чабан мусить платити данину вовкам. А ситі вовки не такі небезпечні, як голодні. Вар, перший, був для нього загадкою. Дарунки приймав, але ніколи не віддячувався й не жадав більше, наче байдужий до доброго срібла й щирого золота. Уникав зустрічі з ним, але й не встрявав у його володарські справи. А кращого заступника, як Квірін, тяжко було й вишукати. Сьогодні Ірод пізнавав у Варі вояка — зрештою його римські приятелі так йому завжди Вара й визначали, — а це був рід людей, яких він найменше підозрівав. Ні, цей Вар починав йому навіть подобатися. І навіть та місія, з якою він тут у Єрусалимі, і про яку вони мали радитися завтра, не така вже й страшна. Перепис Іродові також не подобався. Його ціну для римського фіксу він знав дуже добре. Але примирився з ним, бо довірочно довідався, що Рим переведе його за всяку ціну. Тепер ішло про те, щоб дати на перепис згоду з найбільшою користю для себе. І зараз же почав діяти. Він дуже любив несподіванки заскочень і перервав Вара:

— Цей перепис мусить бути?

Ірод з приємністю побачив, що Вар, зразу не второпавши, невшолопливо дивився на нього. Лише Квірін, що добре знав цю Іродову властивість, усміхався, спостерігаючи обидвох. Вар роздумував не довго. Нарешті!

— Мусить бути, царю! Такий наказ і бажання божественного Августа й сенату!

Він твердо вимовляв кожне слово, наче голосячи воєцький наказ. Дивився Іродові просто ввічі. Ірод відвів свій погляд.

— Знаю це, шляхетний Варе. Але чи в Римі свідомі того, як до цього поставляться жиди?

— Рим цікавиться лише, як до цього ставишся ти, могутній царю!

Уже сказавши, зрозумів Вар, що нехотячи зробив Іродові велику приємність. Той аж підсунувся до Вара, й обличчя йому вияснилося. І, слухаючи його відповідь, Квірін подумав собі, що Ірод навмисне говорить так голосно, щоб було чути не лише при їхньому столі:

— Божественного Августа і славетний сенат ніколи ще не завела моя вірність! І не заведе! — Ірод кинув догори

головою, наче норовистий ідумейський кінь, і продовжував вже багато тихше, нахилившись до Вара:

— Лише звертаю твою увагу, чеснотний Варе, що перепис може бути притокою до повстання. Вони, — кивнув головою до жидівського стола, — не люблять переписів. Не люблять усі. Та з цими нічого. Первосвящеників і синодріон я тримаю ось де! — він стиснув свій могутній п'ястук і поклав перед Варом на стіл. — От гірше буде з простим народом, бо всіх під'юджувальників і не виловити. Фарисеї й зелоти про це потурбуються...

— Я знаю це. Але хіба ж ти боїшся їх, царю? — усміхнувся Вар, а Квірін нетерпляче зашарпався, наче збираючись чомусь перешкодити. Він не чекав, що Ірод розпочне розмову про перепис на гостині й це псувало йому настрій.

— Я боюся жидів? — випростався Ірод. — Та кожен опір цих вошивих часникожерів рознесуть мої ідумейці на копитах. Але що скажуть у Римі, коли довідаються, що я запричинив повстання?

— Рим до твоїх ідумейців, царю, придасть ще мої легії!

Квірінові це сподобалося. Такої саме мови й очікував він од Вара.

— І проти Месії дав би Рим свої легії?

У цьому запиті пізнав Квірін причаєну непевність. І навіть Вар пильно подивився на царя. Так, хоч Ірод і не був жидом, але був вихований у жидівській вірі. З її приписів не робив собі жадних турбот, бо посилав гроші й на храм Юпітера капітолійського до Риму й єгипетським оракулам й Ефеській Діяні — Астарті. Але віра в Месію знайшла собі найміцніше місце в його істоті. Майбутній кесар цього світу був йому джерелом постійного страху й недовір'я. Прийде — не прийде! Буде — не буде! А що, як справді прийде? Так, як про нього говорять пророки? Такий, як його очікують фарисеї! Що тоді? Що буде тоді з ним, Іродом?.. І Квірін, здається, міг би читати всі ці сумніви й страхи в його погляді, якби цей не був звернений до Вара. Але Вар одповів, задумавшись лише на мент:

— Рим не знає й не знатиме тут жадного володаря крім тебе, царю, що з ласки кесарів і волі сенату є володарем цієї країни. Мої легії тут на те, щоб у потребі підперти списами

права твої й Риму. Хто тут проти тебе, той і проти Риму. Хто проти Риму, той і проти тебе! Це я, Вар, заповідаю тобі, царю!..

Вар сказав і глянув на залю, наче вичікуючи від присутніх підтвердження своїх слів. Але всі були зайняті гостиною. Танцюристки вихилялися між столами, музики вигравали свої мелодії, мандруючи від стола до стола, жиди розмовляли між собою, римляни почували себе якнайкраще. Гості сперечалися, співали, вимагали вина й страв, і раби метушилися, не встигаючи наливати й подавати. Ірод був задоволений:

— Я радий чути твої запевнення, славетний Варе! Вони мають для мене ціну слів самого божественного Августа. Не думай, що Ірод боїться! Але я не хочу, щоб у Римі з'явилася хоч тінь сумніву у моїй вірності й необхідності мати мене тут, старого, досвідченого союзника. А щоб ти не сумнівався в моїх словах...

Ірод устав і махнув рукою. Музики перестали свирілити, раби спинилися, шум затих, всі очі звернулися до царського стола. Вар не зводив очей з Ірода, а Квірін причаївся зі запитом в погляді. У тиші залунали врочисті Ірода слова:

— З довір'я божественного кесаря Августа й моєї волі, для піднесення добробуту й сили цієї країни, що від часів Давидових непочислена була, наказую перепис великий!..

Квірін схопився за голову й одразу витверезів. Що вони наробили? Ці два стультуси! Так ось без жадної підготовки, без жадного порозуміння з жидами! А він, осел єрусалимський, сидить, смакує й бавиться, в той час, як ця двійка виробляє йому під носом, що хоче... Ну, таке проголосити! Це навіть і на блазня забагато!.. Квірін ледь простяг руку, щоб звернути на себе Варову увагу, аж несамовитий крик од жидівського стола розлягся по тихій залі. Це первосвященик Матіяс вилазив з-за стола, стрясав кулаком в Ірода напрямку і потік слів сипався з його уст:

— Перепис! Бодай же на тебе чорний рік, ти ідумейче! Ограбувати хочеш нас! Ожебрачити! Обдерти! Бодай же на тебе чорна смерть! Ти не цар нам! Ти — душогуб, курвій, моабіт, ворог! Ти огида, прокляття, облуда!

У залі ніхто ані пари з рота! Всі немов задубіли. Ненависть жидів до Ірода була відома. Але, щоб ось так виявляти її прилюдно, та ще й первосвященикові! Цього ніколи не бувало! Це наче заклик до повстання. А від римського стола дивилися з презирством на худого, старого жида, що верещав несамовито далі:

— Ти думаєш, ми забули тобі Гасмонеїв! Не довго вже тобі панувати. Почекай, почекай! Прийде й на тебе Месія!

Цілому Єрусалиму було відомо, що на Матіяса часом "находило". Але, щоб аж таке у нього вийшло! І так прилюдно! І так гостро! Очі присутніх перебігали від священика до царя в напрузі очікування. Але Ірод стояв, як соляний стовп над Солоним морем. Ані риска не скривила його обличчя. Іродів почот задубів од страху. Знали, що цареві часом наче подобалося дозволяти своїм ворогам говорити собі ввічі найобразливіші речі. Тим страшніші бували наслідки помсти. Лише кутик уст злегка пошарпувало, й Вар пізнав, яким страшним зусиллям той велет себе стримував. Матіясів вибух його збентежив дуже, здавалося Варові, але тільки-но впало слово "Месія", як Іродом наче стрясло. Він подався вперед, аж важезний кедровий стіл двигнувся на залю, і важкий п'ястук з такою силою гупнув об дошку, що аж стіл затріщав. Невідомо що сталося б, якби між ним і жидівським столом не було стільки перешкод. Але в цей мент з-поза завіси з-заду вискочила ідумейська варта, й уже стояла стіною перед столом, одділяючи царський стіл од залі. Юрба жидів штовхала Матіяса в протилежний бік, до виходу. Але напружений Ірод одразу наче зм'як, немов зсунувся, одвернувся від стола й, не глянувши ані на Квіріна, ані на Вара, зник за завісами, оточений ідумейцями.

У залі зчинився гармидер. Гості почали хвилюватися, дехто збирався на відхід. Але скоро з'явився управитель і з низькими уклонами перепросив Вара й Квіріна. Цареві не є можливо бути далі на гостині, але він просить своїх гостей бавитися далі. Гостей на залі не треба було довго впрошувати, залунали оклики на честь Ірода, й гостина продовжувалася далі. Але римляни на чолі з Варом залишили палац.

З духоти й бенкетового чаду вони вийшли до прохолодної ночі і її чисте повітря й тиша видалися Варові невимов-

но солодкими. Він запропонував Квірінові не сідати до лектики, а пройтися пішки, і Квірін мовчки прикивнув на згоду. Вони пішли вперед, залишивши почот ззаду й відпустивши дударів, що з Іродового наказу мали їх допроводжувати до самого дому. Повними грудьми вдихав Вар тьмяне повітря і відчував, якими чужими були йому всі ті справи, що залишилися за ним на бенкеті. Як гарно було б тепер бути в Італії! Або обходити сторожу нового опідія у ворожій країні, чути переклики чуйних вігілянтів і бути свідомим свого діла, як вояка й вождя переможних легій. А не висиджувати по жидівських бенкетах. Хотів поділитися тими думками з Квіріном, що йшов мовчки поруч. Його мовчанка дихала докором. І нараз Вар зрозумів, що Матіясів бешкет у залі вартий більше уваги й перейшов сам на розмову:

— Багато дурниць скоїлося сьогодні, Квіріне. Є в них і моєї вини частина. Та не казав я тобі, що краще мені від'їхати до Кесарії. От тепер і маєш!

І в Квіріновій затримці на відповідь було для Вара більше докору, ніж у повільному тоні слів:

— Ти не знаєш Сходу, Варе!.. Ти знаменитий вояк, але...

— Але?

— Але не знаєш також й Ірода.

— Сходу я дійсно не знаю й, мабуть, і не буду знати. Але про Ірода знаю все, що можна знати про душогуба й тирана. Матіяс сьогодні не перебільшував, обдаровуючи його своїми прозвиськами. І я знаю про цього жидівського тирана досить, щоб погоджуватися з думкою божественного Августа, що краще бути римською свинею, як Іродовим родичем...

— Це нас не має обходити, шляхетний Варе!

— Чому, Квіріне?

— Гад жере гада!..

— Ах, так! Що ж нас має обходити?

— Месія, Варе! Лише Месія! І передусім лише Месія!..

— Як Месія? — аж спинився від подиву Вар. — Цей уявний пострах Ірода й жидів? Тінь уяви навіть, Квіріне! Він має нас обходити? Нас, римлян?

— Може й тінь, Варе, але іменем цієї тіні дихає уся країна. А Ірод уміє розрізнити тіні від реальности. Він добре знає свою Юдею. Четвертий десяток літ керує нею ме-

чем і медом, кров'ю і вином. Усіх приборкав, нікого не боїться, лише Месії. Бо знає, що цей народ ним живе. Знає, що він чекає його ще з тих часів, коли, Варе, ще й нашого Риму не було. Так, Варе, так. З цим очікуванням цей народ живе і з ним умирає. Я знаю й Ірода й жидів!.. Всі чекають! Дехто з радістю, дехто зі страхом і непевністю! Чекають...

— Хай чекають!

— Те саме й я сказав би, якби не знав, що з цим іменем тут сполучене повстання. Саме тепер незадоволення Іродом досягло верха, саме тепер ці чутки про Месію набрали нечуваної сили. А цей перепис, та ще й так по-блазнівському проголошений, може бути олією на вогонь жидівського незадоволення нами й Іродом. Повстання...

— Втоплю його у їхній крові! — не витримав Вар.

— І зробиш із цієї країни пустелю. Чи не думаєш ти часом, що Авґуст і сенат збираються закладати збірку руїн і згарищ?

Квірін переходив на свій звичайний насмішкувато-приятельський тон, і Вар уже знав, що протирічити йому зайво.

— Правду кажеш, Квіріне! Все правду! Але чи не здається тобі, що забагато придаєш значення вигоді, зиску, податкам, грошам. Не за гроші Рим став тим, чим він є, але бувши тим, чим є — придбав добробут світу.

— Це все дуже добре, Варе. Але тільки як ultima ratio. Якщо чогось можна досягти зручністю політики — не треба ступлювати мечів. Хіба ж це не є Авґустовою думкою також? Божественний кесар хоче започаткувати добу золотого віку...

— Маєш правду, Квіріне! Але вже сталося! Що ж тепер робити?

— Що? Послухай! На кесаровому місці я б цього перепису зовсім не робив. Казав уже я тобі про це. Знайшов би на Ірода й жидів інші мореси. Але, про що тепер говорити? Моєї ради не питалися й треба лише виконувати наказ. Отож перепис зробимо, як ми вже міркували, найкраще по жнивах, пізньої осени. До того часу все вговкається. Прийдеться мені над тим багато попрацювати. Але на кожен випадок тримай, Варе, свої сирійські легії на поготівлі. І єрусалимську залогу мені підсиль.

— А що первосвященики?

— Їх боюся найменше. Багато галасу — мало наслідків. Матіяса треба буде скинути. Первосвященство пообіцяю Гананові. Аж труситься за ним. За це матиму підтримку його й усіх садукеїв у їхній раді. Через Ірода всі іродіяни будуть із нами. Тяжче буде з фарисеями, зелотами особливо, та з усіма тими, що ми їх не знаємо. З усіма тими, що на один лише поклик Месії, або якогось іншого завадіяки, накинуться на нас розлюченими псами.

— Залогу я тобі підсилю. Обсади лише всі вежі. Чи вежі Іродового палацу обсаджені теж?

— Ні. Я про це думав, але Деції каже, що не має досить вояків.

— Вояки будуть.

— На них тоді лише й надія.

— Я завтра покидаю Єрусалим, Квіріне. Обговори з Деціем справу залоги. Чого потребуєш — зброї й людей — негайно пришли гінця до Кесарії.

Квірін прикивнув головою, мовчанка знов оповила хідців. Ззаду чулися перегукування римлян із своїх лектик, з недалекої міської стіни обзивалися переклики вартових. Смолоскипи почоту кидали ззаду довгі, метушливі тіні, а нічні вогні на Антоніевій вежі палали здаля низькими зорями. Квірін зідхнув і промовив наче сам до себе:

— Відібрати від них Месію й немає нам чого боятися в цій країні. Немає для чого тримати легії, будувати цитаделі, вивищувати стіни й вежі! Відібрати від них Месію й перестануть вони бути жидами. Тоді до їхнього храму внесемо Юпітера Капітолійського, а їхнього Єгову поставимо до Пантеону. І будуть вони нам менше небезпечні, ніж греки!.. Знаєш, шляхетний Варе, що мені часом приходить до голови? От як, наприклад, у цей мент! — Квірін спинився, зближаючи обличчя до самого Варового лиця, заглядаючи ввічі й дишучи на нього винним духом. — Приходить мені на думку, що й Римові не пошкодив би такий-якийсь Месія!..

Вар одчахнувся: такого від Квіріна він не сподівався.

— Що з тобою, Квіріне? Чи не підпив ти над міру? Мабуть, виноленція наводить на тебе такі думки! Якого там Месії нам потрібно? Навіщо? Це лише цим полохливим, безсилим жидам мріяти про нього! Та ж відомо, що влада віч-

ного Риму й так потриває над світом не менше п'яти тисяч років! Не годиться нам, римським квіритам, навіть припускати щось такого до мислі! Що з тобою? — У Варовому голосі бриніли тони щирого здивування й легкого докору.

— Так... нічого... — була байдужа Квірінова відповідь.

Обидва мовчки рушили далі. Ніч миру й спокою, наче справді початок п'ятитисячного золотого віку, ласкаво дотикалася кожної часточки буття, й навіть зоряний меч Кеціль-Оріона був одвернутий у цей мент од землі.

СТАВШИ майже перед сорока роками юдейським владарем, Іродовим першим державним чином було вимордувати більшість членів старого синедріону. Саме тих, що їх були понаставляли в синедріонському уряді Гасмонеї й що були відомі відданістю старому володарському родові. Не давши єрусалимській шляхті спам'ятатися від тієї кривавої несподіванки, Ірод негайно попризначав нових членів, вибраних із тої ж садукейської шляхти, обсипав їх дарунками й маєтностями, але призначив і своїх улюбленців та прихильників із маловизначних родів, а також і кількох фарисеїв. Тепер, хоч серед сімдесят і одного члена синедріону садукеї мали й далі більшість, але вона вже була зобов'язана Іродові й римлянам. І ввесь час хитрун Ірод мав із колись ворохобливим синедріоном цілковитий спокій, керуючи ним, як і цілою Юдеєю, бичем і медом. Тому Матіясів вибух був такою несподіванкою.

Коли вчора садукеї вийшли з бенкетної залі, кожен з них очікував, що ось-ось їх дожене відділ ідумейців. Що було б далі, ніхто не відважувався й додумувати, але кожен у дусі прощався уже зі своєю родиною й близькими. Були такі пригнічені, що без докорів і розмов примістилися по своїх лектиках і цілий почот подався до Матіясового дому: небезпека й страх тримала всіх укупі. Але за всю дорогу не сталося жадних перешкод, і всі трохи спам'яталися. Найбільше й найскорше, мабуть, Ганан. Бо коли гурт лектик спинився перед священичим домом, він висів перший, поміг

висісти Матіясові, і його іменем запросив усіх на хвилину до середини. Ніхто не сперечався і великий передпокій заповнився мовчазним гуртом. У світлі лямпад Матіяс наче змалів і ще більше схуд і постарівся: в лектиці він опам'ятався й тепер мабуть усвідомлював собі всі наслідки свого вибуху. Як сів у крісло, так і охляв, наче півпорожній міх. Як це могло статися з ним — сам собі не міг вияснити. Ірод узурпатор і кровожер, Ірод злочинець і святотатець! Це знає кожен, знає це й Ірод сам. Яка сила змусила його вирватися з такими словами? Він похитував головою, напружуючися звести до купи причини й наслідки, й не знав того, що це не первосвященик Матіяс кричав і проклинав сьогодні кривавого ідумейця, а душа Ізраїля прорвалася сьогодні через його уста. Не знав і не здогадувався, лише тремтів од страху.

На первосвященика — коген гароша — його наставив Ірод лише тому, що Матіяс не належав ані до одного з впливових садукейських родів, які мали традиційний привілей на обсадження цього високого місця. Не визначався він ані особливою вченістю, ані пошанівком. Навпаки, сварливий, дрібничковий і зарозумілий, він не з'єднав собі друзів серед свого оточення. Такого первосвященика Ірод саме потребував. За інших обставин увесь синедріон був би лише радий, якби йому трапилася негода. Але не з такої жахливої причини, як образа Ірода, прилюдна образа зі згадкою про узурпаторство, Гасмонеїв і Месію. Ні, Матіяса треба боронити, бо тим самим кожен боронив і самого себе. Але що почати?.. І від безпорадних думок гурт лише безрадно збився до кута покою. Лише погляди всіх були скеровані на Ганана. Але Ганан не квапився. Він почав пошепки розмовляти з управителем Матіясового дому, що, напівзодягнений і збентежений, стояв біля дверей і давав накази слугам. Потому зникли слуги й управитель, замовкли жіночі голоси й плач, що чулися з глибини дому, й пізні гості знову залишилися самі. Матіяс і далі сидів похнюпившись, він лише був одмахнувся від управителя, який звертався до нього за наказами, а рабани все стояли й лише стурбовано водили очима за кожним Гананови рухом.

— Ша! Тихо! — почав Ганан, хоч ніхто й не збирався порушити тишу. — Тихо! Вже сталося!..

— Кожної хвилини тут можуть бути ідумейці. Чого ми чекаємо? — обізвався хтось похмуро з гурту. І всі перестрашено звернулися поглядами до входу.

— Можуть! — погодився спокійно Ганан. — Але так само можуть вони знайти нас і по домах. Далеко не втечемо. Але я думаю, що вони не прийдуть.

Матіяс підніс голову й обвів усіх каламутним зором, що спинився на Ганані з заблиском надії. — Твоїми б устами Господа хвалити! — обізвався нарешті.

— Але сполягати на те, що вони не прийдуть, не можна. Можуть прийти завтра, через тиждень, через місяць. Такої образи Ірод не забуде!

— Раду, Ганане, раду! Маєш її? — обзивалися з гурту.

Тепер Ганан сів і погладив бороду. Від цього руху присутнім стало легше. Рабани почали сідати також.

— Маю! Негайну раду. Вона захоронить нас усіх. Лише ша! Тихо! Мусимо її виконати негайно, бо час наглить. Ти, високодостойний, — звернувся до Матіяса, — ти збожеволів. Що? Не хочеш? Не віриш? Волієш, щоб тебе задушили, як Гиркана? Зараз тебе покладуть до постелі. Я вже післав за рофою. Як треба, покличемо й лікаря асаїна. Хіба я не маю рації, друзі? Нічого не жалуватимемо, щоб наш коген гарош, хай Вишній охороняє його ще многі літа, був здоровий. Але тепер він хворий, тяжко хворий! Затьмарився дух його, Азазель говорив його устами сьогодні на бенкеті...

Ганан говорив турботливо й переконливо, хоч у його тоні звучав легкий насміх. Але присутнім ставало легше. Це справді була рада! Проти божевільного не може бути жадних обвинувачувань, на блазня жадної кари. Бо навіть залізні ланцюги не встані часом перешкодити злим словам і вчинкам біснуватого. Правда, з коген гарошом кінець! Десь у підміському маєтку мусить заритися він до кінця днів своїх... або Іродових...

— Твоя правда! Єдина це рада, мудрий Ганане! Добра рада! Але чи повірить цьому Ірод? — почулися голоси.

— Про те, щоб вірив, постараюся вже я, — самовпевнено відповів Ганан, підносячися з крісла. — А тепер, друзі мої,

розійдіться кожен до дому свого. Сьогодні, як сонце зайде, після вечірньої молитви, прошу вас до мого дому. Пішлю гінців до всіх наших друзів зі синедріону. Залишуся ще трохи, щоб поговорити з рофою!.. — Від цього наказуючого тону присутнім ставало безпечніше.

Рабани виходили з кімнати. Ніхто навіть не кинув погляду на Матіяса. Він уже не був навіть коген гарош, але взагалі був ніщо. Прощалися з Гананом. І коли останній з них зник за дверима, Ганан плеснув у долоні. Увійшов управитель зі слугами. З криком зірвавшися з місця, хотів кинутися до дверей Матіяс. Але міцні слуги вхопили його спритно в цупкі обійми, широка рабська долоня закрила рота, й первосвященика винесли з кімнати у глибину дому. Ганан мовчки й байдуже приглядався короткій боротьбі, з очей управителеві котилися сльози. Але він теж уважав, що для його пана це ще був щасливий кінець, як порівняти з долею багатьох коген гарошів. З Іродом не жартують.

Тут же, з Матіясового дому, розіслав Ганан гінців до всіх садукейських членів юдейської найвищої ради-синедріону, запрошуючи на вечірню нараду. Перепис і раптове збожевоління первосвященика мали бути предметом нарад. Він навмисне розтолковував кожному гінцеві, про що має бути мова. Чим скорше розійдеться вістка про біснуватість Матіяса, тим більша буде надія на безкарність його виступу на бенкеті. І з рофою він говорив довго й переконливо. А коли вернувся до власного дому — відчув, що сьогодні вже не буде жадного сну. І, лігши на ложе, почав обдумувати працю дня, що надходив. Вона мала вирішити його долю.

П'ять садукейських родів належало до так званих первосвященичих, себто таких, що сягали аж до Аарона й мали право й перевагу над іншими претендентами на титул коген гароша. Це були фамілії Фабі, Бостос, Кантера, Ананос і Рамгіт. Звичайно, ані Ірод, ані римляни не підтверджували їхніх привілеїв, але все таки Ганан, що належав до роду Ананос, дістався на місце гарош гамішнега — первосвященикового заступника. Його вплив серед садукеїв і роля серед членів синедріону назавжди закривала йому дорогу до первосвященичого титулу. Такої впливової людини на першому місці серед жидівської ієрархії не потребували покищо ані Квірін

ані Ірод. І до вчорашнього випадку на гостині Ганан мудро мирився зі своїм підрядним становищем. Тепер перед ним несподівано відкривалися неочікувані перспективи. Чутка про перепис, підтверджена вчора таким блазнівським способом, буде йому першим знаряддям для осягнення цілі. Матіясів вибух — другим. Ні, який Ірод не був жорстокий, але саме тепер він не відважиться на жадне насильство проти синедріону і шляхти. Ні, страх перед Месією й наслідками перепису — цього забагато й для Ірода. А римлянам іде найменше про покарання блазня первосвященика. Їм також перепис важливіший, ніж жидівські амбіції. Лише зручно повести справу — і він, Ганан за кілька днів буде первосвящеником. Лише зручно все приготовити!.. І Ганан обертався на ложі, нетерпляче вичікуючи світанку. І ледь заблисли над Єрусалимом вершки оливових гайків, як дім заметушився, виконуючи Гананові накази.

Перед тим, як вийти з дому, Ганан наказав принести з потаємного сховку свій скарб. Відкривши важку скриню, він довго перекладав у ній перли, намиста, золотом цятковані футерали на пергаментові сувої. З усміхом потримав у руці зі срібла ковані, золотом інкрустовані ланцюжки на ноги. Вони колись належали його жінці, коли вона ще була панною з роду Фабі. Там усі дівчата носили такі ланцюжки, які їм перешкоджали робити широкі кроки й охороняли перед втратою незайманости. Ганан не мав доньок, і в їхньому роді таких заходів дівчата не потребували. Шукав далі і не знаходив, чого хотів. Аж на самому дні лежала торбинка, що її потребував. Розв'язав шнурки, витяг маленьку, чорну, вже не нову скриньку з напів витертими золотими мальовилами якоїсь почвари. Всередині лежав подовгастий, прозорий кавалок, наче вигладжений уламок леду. Був опуклий, наче велика сочевиця, і коли Ганан підніс його до ока й наставив з другого боку руку — сіть пор і зморщок на руці видалася маленьким гірським краєм, з горбами і проваллями і стовбуристими паростями похилених волосків. Це був один із найцінніших предметів його скарбу. Казали йому батьки, що один з його прапрадідів одержав цей чудний кавалок застиглого леду від одного з перських сатрапів за урятування життя. Прадід був великим рофою, майже чудодійним лікарем,

що його знання й досвід забезпечили родові виключне становище за часів Великої Неволі. Цей чарівний лед забезпечить становище й нащадкові. Ганан замкнув скриню, сховав у рукав прадідівський талісман і, закликавши слугу, казав приготовити лектику. За півгодини він виступав із неї перед Квіріновим палацом.

Гананові відвідини в леґатового заступника не були нічим особливим і дверник негайно покликав управителя для зустрічі відвідувача. Всі знали, що Ганан з Квіріном були добрими знайомими, майже приятелями, якщо приятелем міг бути жид і римлянин. Але всі знали також, що їхні відносини надзвичайно корисні обидвом, а найліпше це знала челядь Квірінового палацу, бо й сама з того мала користь. І управитель грек вітав Ганана з привітливою пошаною. Для будь-кого іншого Квірін ще б спав. Він пізно прийшов учора з гостини і висиплявся у затіненій, затишній спальні. Його будити, — краще вже будити лева! Але Ганан був не "хтобудь", і управитель обіцяв, що він подивиться, чи патрон уже збудився. За хвилинку він кликав садукея до спальні.

Квірін давно вже був збудився, коли управитель заглянув до покою. Учорашній бенкет його хоч не дуже зміг, але після кожного бенкету він не міг довго спати, хоч би й як був перевтомився. По кількох годинах важкого сну прокидався раптово, наче його шпигнули в серце. Потому вже не міг заснути й лежав з важкими думками, розкалатаним серцем і пізнім каяттям. Лікар давно вже радив йому остевід коштувань цього зрадливого самосу, хоч би перед тим заприсягався всіма олімпійцями навіть не торкнутися його! Ах! Голова гула, в роті було огидно, а згадка про вчорашній вибух Ірода й первосвященика робила думки ще тяжчими. Тьфу! І Квірін навіть зрадів, коли почув, що Ганан чекає в атрію. Негайно сюди глечик студеної підкисленої води! І покликати садукея!

"Тіло чужиниця тілу осла подібне!.." — згадав Ганан вирок неписаного закону. Хоч садукеї усного закону не дуже й дотримувалися, але глядячи на розхристаного римлянина, ледь прикритого тонкою матерією сорочки, й розкиданими прикривками, не міг Ганан не дати за правду цій характеристиці. Навіть і вільнодумним садукеям, не кажучи вже про

фарисейських хаберимів, та взагалі цілому народові, була питоменною більша або менша міра соромливости, що так гостро відділяла жидів від закоханих до власного тіла греків і римлян. "Ніколи сволоки мого дому не бачили подолка моєї сорочки, ніколи не сягнув я рукою під пояс свій!" — знову пригадав собі усний закон й одвів очі від Квіріна, вклоняючись і бажаючи доброго здоров'я. І подивившись на цього ошуканця над ошуканцями, як звав Ганана Квірін, стало нараз проконсулеві легше. Він засміявся, показуючи Гананові на кріселко:

— І тобі, достойний Ганане, не спиться після вчорашнього самосу?

— Славетний Квіріне! Мені б може й спалося, але не самос потурбував мене так зараня до тебе. З найдостойнішим нашим коген гарошом є дуже зле!

— Це я бачив і чув ще вчора. Живий ще він? — у Квіріновому тоні почувся Гананові висміх. О, цей римлянин добре знає, від чого б міг тепер умерти Матіяс! Але Ганан удавав щирість.

— Живий ще! Але затьмарився дух його! Нечисті демони увійшли в нього і міцно тримаються в нім. Храмовий рофа не відходить від нього. Змовлення нашого мудрого царя Соломона проказували над ним, найславніші змовлення проти нечистих духів, і нічо не помагає. Зілля махеронське приправляють йому й без жадної полегші. Здається, що це духи пом... — хотів сказати "помордованих", але швидко поправився — померлих Гасмонеїв опанували його, високодостойніший Квіріне, — з жалем докінчив Ганан, і знову одвів очі від підсмішкуватого Квіринового лиця.

— Маєш рацію, Ганане! І мені здається, що то духи померлих Гасмонеїв обсіли вашого первосвященика. Кожен, хто вчора чув його, не має в цім жадного сумніву, — тепер Квірін уже не стримував своєї насмішкуватости. — Здається мені також, що крім Іродових ліків жаден лік його не вилікує. Але я певен, що Ірод йому своїх лікарів не пішле. Як ти думаєш?

— І я думаю так, пане. Принаймні не посилав досі.

— Що думаєш робити далі?

— Ще сьогодні Матіяс буде поза містом. У затишному

домі, далеко від єрусалимського життя, йому буде легше переборювати своїх демонів.

Квірін був у доброму настрою. Ах, цей Ганан!

— Знає Ірод, що сталося з первосвящеником?

— Я не був у нашого найсвітлішого князя. Але думаю, що знає.

Квірін не сумнівався, що Ірод знає. При його широко розгалуженій сітці шпигунів це було певно. І якщо він досі не послав до Матіяса своїх майстрів на небіжчиків, то значить справу перепису й Месії брав поважніше, ніж будь-яку іншу. Приємно мати до діла з розумними людьми!

— Значить ти, достойний Ганане, прийшов до мене першого?

— Я не знаходжу тут у місті нікого іншого, хто краще розумівся б на цій справі, як ти, кесарів заступник. — Не називаючи Іродового імени, Ганан давав зрозуміти Квірінові, що він рахує його важливішим за Ірода. Хитрий і розумний жид! — думає задоволено Квірін. Лише йому бути первосвящеником. А головно багатій! Заплатити може. Приємно мати до діла з розумними людьми! Ах, як приємно! І йому чомусь прийшов до голови Вар, що тепер, мабуть, також ще одсипляється в задушній світлиці палацу.

— Слухай, достойний Ганане. Будемо говорити одверто. З Матіясом уже кінець. Що вартий тобі уряд коген гароша?

— П'ять талантів срібла, п'ять мін золота й перепис, найславніший Квіріне! І ніхто про це не буде знати! — спокійно відповів Ганан. Він чекав цього запиту, знаючи, що Квірін мусить його поставити. Грецькі міняйли не давали римлянинові спокою із заплаченням боргів.

Квірін весело засміявся:

— Ха-ха-ха! І ніхто про це не буде знати! Ти дотепний, Ганане! Але, коли я одержу десять талантів срібла, десять мін золота й перепис, — тоді хай знає про це ціла Сирія!

— О, найславніший! Ти хочеш зруйнувати мене!

— Ганане! Ставши коген гарошом ти відбудуєш руїну ще блискучішою!

Ганан не відповідав. Це було багато, дуже багато! Десять мін золота! Але первосвящеництво було того варте. Варто б було навіть позичити ці гроші. Але в старій скарбниці

Гананового роду, у таємному сховку емауського дому, було не лише по десять талантів чи мін. Одначе він з обережности зідхнув із глибоким жалем:

— Половину перед, решту опісля. Хоч як і тяжко мені це, славетний Квіріне! А ще ж скільки зажадає наш могутній цар!

— Це вже його справа, скільки. Моя ж справа зробити так, щоб він забажав срібла й золота саме від тебе, Ганане! Хіба не так? Чи ти думаєш, що такий Япай не дасть йому також стільки?

Ні, Ганан цього не думав. Навпаки, він був переконаний, що Япай бен Йосиф з родини Рамгітів дав би за когенство більше, ніж кожен, хто давав би багато. І тому він лише запитався:

— Коли маю післати срібло?

— Чим скорше, тим краще! Здай управителеві. А як буде з переписом?

— Це вже буде моя справа, найясніший пане! Сьогодні всі наші, — садукеї, — поправився він, — матимуть нараду в моєму домі.

— А решта членів синедріону?

— Нас більшість, високодостойний Квіріне!

— Ну, добре! Про це ще матимемо час розмовляти! Зрештою навіщо з тебе первосвященик? А тепер я мушу вставати. Сьогодні буду розмовляти з Іродом. Гадаю, що сверблячка, Месія й твоє золото зроблять його податливим на первосвященство для тебе!..

Квірін весело сміявся, спускаючи ноги з ліжка й збираючись плеснути в долоні. Але Ганан устав, протягаючи руку:

— Ще хвилинку, найясніший! — Він витяг з рукава капшучок, вийняв скриночку й, одкривши, подавав Квірінові. Той узяв скриньку і запитливо дивився то на Ганана, то на сочівку.

— Що це, Ганане?

— Маленький дарунок для тебе, найясніший. Гірський лед із підхмарних гір землі Сін. Від страшного холоду на тих високостях він застиг на віки. Тепер уже ніколи не розтопиться. А має він дивні властивості: дивися!

Ганан наставив сочівку проти руки і показав Квірінові,

як має дивитися. Проконсул роздивив руку, матерію сорочки, підніс сочівку до ока. Важкий кусень гірського кришталю приємно холодив руку, і те, що через нього бачив, було цікаве.

— Твій дарунок мені подобається, Ганане! Якщо він так само побільшує й гроші як нитки моєї сорочки, то це дарунок без ціни, — сміявся Квірін.

— Він має ще й іншу властивість, найясніший Квіріне!

Ганан узяв знову з рук Квірінових сочівку, підійшов до вікна, відсунув занавіску. Гарячий промінь поклався віконним чотирокутником на мозаїку підлоги. Ганан намірився сочівкою на свій рукав, і перед здивованими очима Квіріна з рукава почала струміти тонесенька смужка диму. Садукей показав рукав: кругло пропалена дірочка, наче від маленької жаринки, прожерла тканину. Дійсно чудодійний кристал!

— Хоч і лід це, але від сонця приймає силу палити й запалювати, славний Квіріне!

— Цікаво! — протягував Квірін, і собі наставляючи сочку на руку. Але за хвилинку відшарпнув її з легким викриком:

— Пече!

— Пече, мій пане! — погодився з усміхом Ганан. — Якщо наставиш та м'який кужіль, матимеш вогонь кожного разу, як потребуєш.

— Справді цікавий дарунок, — обережно вкладаючи кришталь до скриньки, погодився Квірін. — Наче кавалок Прометеєвого вогню... — додав замисливши сь.

— Що ти сказав, мій пане? — не зрозумів Ганан.

— Так, нічого для тебе, Ганане! А тепер скажи мені, якщо можеш і хочеш: не боїшся ти того вашого Месії? Що від одбере од тебе твоє, таке дороге, когенство?

І Квірін веселим насмішкуватим поглядом оглядав садукея. Той витримав погляд, і його голос був начебто щирий:

— Мій ясний пане! Якщо об'явиться Месія, той, кого, як тобі відомо, очікує ввесь наш нарід, я буду перший, який передасть йому своє когенство. Але справжній Месія, не якийсь там перший-ліпший бурлака, що почне ворохобню. Таких Месій я не боюся. Чи ж не стоїмо ми під опікою великого Риму, його кесарів і тебе, славний Квіріне!

Квірін підсміхнувся:

— Ну, добре, добре! Ти, мабуть, маєш свій засіб розрізняти правдивого Месію від неправдивого. Ми ж, Ганане маємо свій. І цей засіб зветься римська міць. Ну, але досить! Можеш бути певен: жаден Месія твого первосвященства від тебе не відбере!

Він плеснув у долоні. Раб увійшов до кімнати, і Ганан уклонився, простуючи до дверей. На серці в нього було легко й радісно. Маючи за собою Квіріна, він міг рахувати себе вже первосвящеником. Випроваджуючи садукея, управитель вклонявся нижче, ніж звичайно: вправленим оком пізнавав, що дарунки будуть такі, яких уже давно не було.

Ганан сидів у лектиці, й відпочивне почуття відпруження й певности огортало його істоту. Мета досягнута! Хай тепер пробує Месія перешкодити йому, великому коген гарошеві Гананові! Хай спробує!

ПРИВІТ Хармідесові, чесному двесникові дому славетного Публія Квінтіля Вара, в Римі, від скриба Клеанта!

Скориставши з нагоди, що патрон посилає додому кілька сувоїв килимів, засилаю й я тобі, дорогий учителю, цю епістолю. Взиваю при цім у духу всесильного Ескулапа, який на твою правицю зіслав би швидке і тривале видужання, щоб міг я порадуватися власноручній вітці від тебе. Розумію й відчуваю з тобою, як то тяжко тобі було перейти до дверництва від нашого шляхетного писарського ремества. Кожного разу, як після довгого патронового диктату починають мені терпнути пальці, згадую я про тебе, мій учителю, й прошу, щоб боги зглянулися над твоєю теперішністю й моєю майбутністю. Як помагають твоїй правиці ті купелі, про які я тобі писав минулого разу?

Пишу тобі ще з Кесарії, після повороту з Єрусалиму, де ми з патроном пробули більше декади. Хоч і відомо тобі, як він не любить ані того міста, ані взагалі цілої тої країни, але все ж таки ми мусіли туди навідатися. Я не шкодую, хоч

був там попав у велику небезпеку. Патрон йняв підозріння, що я зрадив зміст його листів і обіцяв мене зканчукувати, коли вернемося до Кесарії. Моя невина вчасно з'ясувалася, але, що сталося з винуватцями і що відчував я, очікуючи незаслуженої кари, — можеш собі уявити. Та все ж таки перебування у Єрусалимі я не шкодую. Був це час і одпочинку для моїх напружених пальців і насолоди для мого зголоднілого духа, коли я міг досхочу зануритися в твори нашого божественного Платона, новий список яких дістав недавно з Александрії. Наші пани розуміються на нім, як пацюки на вині. Немає нічого дивного: місце для варварського духа не далі брами Великого Логосу!

В Єрусалимі ми спинилися в палаці проконсула Квіріна, Публія Септимія, патронового заступника на Палестину. Того Квіріна, що його батько, півнаш-півсиріець, пишався, пригадуєш, збіркою всіх Есхілових трагедій. Де вона тепер? Бо синові вже не до Есхіла, та й його грецька вимова просто жахлива. Патрон більшу частину часу провів у нарадах або одпочивав від двох великих гостин — чисто варварське обжерство й пияцтво — а я мав час читати, думати й оглядати місто. Воно велике, але немає в нім нічого цікавого для нас. Ірод набудував силу палаців і перебудовує жидам їхній храм. Але що цікавого й вартісного може створити світ після нашого пантеону? Їхній храм випадає як купа каміння, а жерці видаються мені юрбою причинних. В амфітеатрі, на зразок латинський, смердить кров'ю і тваринами. Казали мені, що кожних п'ять років одбуваються там гри на честь Цезара. Шкода мені його тіні. А взагалі, не варто на все це ступлювати стилоса...

Наших там багато. Що вони роблять, — ти знаєш. Те що й усюди: багатіють і хиляться перед римською каліґою. Пальці ж наші корчить од чужих стилосів, а грецька душа викривляється від чужих ідей. Але, що проти цього може чинити філософ, та ще й раб і скриб славетної фамілії Варів?.. Та досить нарікань! Краще послухай про одну пригоду, яка там сталася зі мною та змушує мене й далі обтяжувати твою терпеливість.

Одного дня, перед полуднем натрапив був я, блукаючи по Єрусалимі, на малий шиночок під мурами, а в нім на ста-

ре самоське. Те, знаєш, що єдиного його ковтка вистачає, щоб оживити в грецькій душі всі відчуття рідної землі. Власниця того шинку, вдовиця Клеофаса зараз же пізнала в мені земляка й запросила до садочка за хатою, де кількох одвідувачів смакувало, як хотів і я, те ж самоське. Мене зустріли ніби давнього знайомого — все наші земляки — й запросили до гурту. Розмовляли про якусь нову філософію. Але, ухилившись од розмови, пив я самоське й лише з великою цікавістю слухав. Промовцем був теж наш земляк, але звідкілясь із Великої Греції. З його слів виходило, що він належить до якоїсь філософської школи, незнаної мені, але подібної, як я розумів, до наших пітагорейців. Її члени живуть майже анахоретами: не їдять м'яса, не знають жінок, перебувають на відлюдді. Та в цім ще не було б для мене нічого дивного.

З перебігу розмов довідався я, що свою філософію засновують вони виключно на жидівській космогонії, на жидівських філософах — вони звуть їх профетами, — які нібито віддавна заповідають прихід якогось великого, найбільшого профета, майже деміурґа. Цікаво, що про тих профетів не згадує нічого ані Платон, ані Айнесідемос. Одначе нашому землякові нічого не перешкоджало так певно стояти за тими жидівськими сподіваннями, як мабуть того не робив би й справжній жид. І це, вчителю, до такого дійшли греки!

І ось із його слів довідався я, що той очікуваний має зватися так якось як Мейсеос, чи Мойсіс, що по-нашому значить Христос. Він буде сотером не лише для тих, хто в нього вірить, але й для цілого людства. Ні, ти лише уяви собі, вчителю! Спасителем усього людства! Не лише їх, жидів, чи й нас, греків, але всіх, усіх, в Азії, на Сході й Європі! Від гіперборейців до стовпів геркулесових! Щось подібне має, як пригадую, й римський Верґілій у своїй четвертій еклозі Буколік. Він там також пророкує, що з приходом на світ якоїсь дитини зійде на землю золотий вік. Якби я не був переконаний, що наш земляк не знає латинської мови, — міг би думати, що він начитався Вергілія. Але ж Верґілій не філософ, а поет! Найнебезпечніша істота серед громадян держави, погоджуюся з божественним Платоном. І так дивно звучить для нашої філософської логіки, коли мрії поетів, усе

одно, чи жидівських чи грецьких, робляться об'єктом філософських міркувань.

Але той промовець увесь час оповідав про очікуваного Мейсеоса з таким переконливим запалом, немов сам він уже був одержав від нього вістку, ніби вже бачив його десь за містом, розмовляв із ним, діставав од нього накази, чи поради. Цікаво, що він називав його, як і Вергілій, дитиною, яка буде подарована світові. Він давав йому вишукані й переконливі імена, звучи його Тавмаст, Символ, Теос могутній, Архонт мужній, Патір вічности й Базилевс миру. Він говорив про його предивні діла й учинки, так немов вони почали вже діятися, а народи й землі починають користати з його добродійности. Він говорив, що той Мейсеос змінить світ, перебудує його від основ: не буде тоді ані зла чи насильства, не буде воєн, ні бідних ні багатих, переможців і переможених, рабів і патронів... Справді золотий вік!.. Які захоплюючі образи, які великі надії!..

Але я посміхався. Та ж то справді міг би бути лише Логос (він і так навіть називав його), якщо зміг би подолати всесильну Ананке й божеських даймонів у кожному з нас! Ту Ананке, що її не в силах змінити й вічні боги! Тих даймонів, що не підлягають і олімпійцям! Божественний Платон, який просвітив душу людини, як промінь просвічує кристал, і той сумнівається, чи людська природа зможе обійтися хоч би без того, щоб бодай не терпіти рабства. Треба справді бути Великим Деміургом, щоб змінити натуру людську, треба справді бути засліпленим на природу світу, щоб вірити, що такий Христос може прийти, що вже йде та закликати і очікувати його.

Отож я слухав цього спантеличеного жидівськими ідеями земляка й думав собі: жаден профетос не переконає мене, що цей галасливий, смердючий і забобонний жидівський народ може видати з себе всесвітнього сотера... І він має спасати й нашу Гелладу!..

Мені нарешті стало смішно й нудно. Я допив своє вино й залишив шиночок. Та й швидко був забув про цілу пригоду. Але ось, дорогий учителю, від кількох днів, особливо як минулася небезпека бичування, переслідують мене дивні сумніви. Бо перечитуючи нашого спільного вчителя, не мо-

жу не бачити, як жалюгідно не вирішив він до кінця відношення ідей до реальности. Чи пам'ятаєш ти, як у Парменідові припускає він, що між ідеями й речами не є можлива співучасть? Навіщо ж тоді ідеї й пощо речі? Навіщо я тоді існую, як Варів раб, а він, як мій патрон? Чи ж ідея рабства ніяк не зв'язана з твоїми пальцями, покрученими від довгої писарської праці?

І мені починає здаватися, що мій земляк-блазень має правду, очікуючи свого Христоса-спасителя. Якщо, за словами Великого Вчителя, над космосом речей мають запанувати ідеї, то чи ж не повинно нарешті прийти до тої рівноваги, в якій розплинеться твоє й моє рабство, неволя нашої Еллади, римська загарбливість, жидівська зарозумілість?.. І багато подібних думок приходить мені на мисель.

Пробач же мені ласкаво, дорогий учителю, що обтяжую тебе такими нефілософськими міркуваннями. Але проти моєї волі запали мені в душу слова земляка про Мейсеоса-сотера, й іноді ловлю я себе, як, у часи задуми над дощиною, креслить мій стилос це дивне ім'я: Христос...

Бажаю ще раз твоїй правиці, дорогий учителю, швидкого видужання, а твоєму духові ясности й ласкавости, щоб швидка відповідь од тебе була цілющою олією на поранену сумнівами душу твого відданого учня Клеанта.

ЧАСТИНА ДРУГА

ВИБРАНЕЦЬ

НАД краєм звис полум'яний полудень. Усе обважніло від спеки. Навіть настирливі шпаки, від яких треба стерегти виноград на дозріванні, і ті поховалися в затінок. І Пасхур теж умостився в холодок смоковниці, щоб пополуднувати. Залізний гак замість правої руки зручно притримує на колінах паляницю, а лівиця вправно відломлює кавалки. Не кваплячись, їв Пасхур. Та якби й хотів поспішатися — не може. Бо піводрізаний язик важко повертає в роті кусні паляниці й сиру. Ох, як же тяжко буває каліці дістатися до їжі! А ще тяжче її спожити! Тепер Пасхур уже звик. Але що то було перед роками! Того страшного Року Королівської Зорі, Року Великого Перепису!

З повстання проти римлян нічого, само собою, тоді не вийшло. Проти переваги римської міці заслабке було народнє обурення. Заслабке й неодностайне. Бо коли Галілея вибухла вогневищем спротиву — Самарія й Юдея обмежилися порожніми словами. О, ті юдейці! Зручні й спритні на торг, на крик, на під'юджування. Відомо, що коли юдеєць кричить, значить не його б'ють, але він б'є. Коли ж доходить до мечів — першими гинуть галілейці. Так було завше з тими хитрими юдейцями, нащадками хитро-умного Йосифа... А в наслідок усього залишився Пасхур із відтятою правицею, випаленим оком, відрубаною нижче коліна лівою ногою, відрізаним язиком. Це ще був для нього досить несподіваний, бо щасливий вислід. Якщо рахувати щастям животіння на границі між шеолом і життям. Бо від Пасхурового рідного міста,

цвітучого Галілейського Сефорісу, не залишилося й сліду. Навіть саме місце, де колись стояло воно, переможець заорав і посипав сіллю. Під зуби борон залізних, до розжарених печей цегляних заганяв колись своїх переможених ворогів цар Давид. Тепер решту тих, що залишилися на живу в Сефорісі, наказав був римський леґат на Сирію Публій Квинталій Вар порозпинати на всіх перехрестях юдейських, самарійських і галілейських доріг. Лише тим найщасливішим, чи може найнещаснішим, відтято руки чи ноги, рани пришкварено гарячим асфальтом і пущено геть. На острах Сирії й Палестині, на доказ непереможности Риму і його леґії.

Чим більше одчай і нещастя, тим глибше й забуття. Не витримав був тоді Пасхур і затьмарився йому розум. Зістав ясним на все, що було перед повстанням. Але, як тоді боровся, як був переможений і на острах усім покараний, — того вже не пам'ятав. Лише тим, мабуть, і втрималося його понівечене тіло. Тепер мандрував від оселі до оселі — жива осторога перед твердою римською рукою. Де міг — заробляв, де міг — жебрав. Більше жебрав! Багатії відганяли його від своїх порогів, щоб, боронь Боже, не донеслося до римських посіпак й іродіянських вух, що вони підтримують кесаревих ворогів. А що можуть дати нуждарі?

А все таки вони, біднота єрусалимських ремісничих вуличок, ковалі й колесники, вкували йому потайки гака до руки й доробили до ноги дерев'янку. З ними легше було дістатися далі, легше знайти кавалок хліба, ніж перед тим, коли, в спеці, спразі й голоді треба було очікувати при дорогах ласкавішої душі, що підвезла б від села до села. Ще в тій Самарії якось ішло. Немає там стільки законників, учених, хаберимів, як у цій Юдеї, де перехожий боїться осквернитися не то що дотиком — навіть поглядом на обдертого, голодного каліку. Боїться як не кесаря, то Бога.

У Геброні затримався Пасхур найдовше. На господарстві заможного законника Давида потребували вартового до винниці. А каліка так жалібно мичав, так жахливо крутив своїм єдиним оком, що Давид прийняв його стерегти не лише свою, але й винницю вдовиці Елісеби. Бо, від часу смерти її чоловіка Захарія, прийняв на себе опіку над його сином Єгохананом. І тільки-но рожевів схід, тільки-но починали обзи-

ватися з гебронських гайків горлиці, — як Пасхур уже був при праці. З усіх боків було чути без перестанку його тріщалку, й на всі сторони розліталися сполохані птахи. Черкала об жорству обкована дерев'янка, вимахував гак до такту калічої ходи, й боязко зазирала на Пасхура з-поза мурів гебронська дітвора. А коли вже не можна було перед ним нікуди сховатися, — з острахом притискалися до ребруватого каміння огорож, щоб лише якось уступитися з дороги. Але неприсутній духом, з поглядом без думки й зацікавлення, проходив біля них мовчки Пасхур. Тільки коли приносили йому їжу, — засвічувався його зір заблиском свідомости.

Сьогодні дитина побачила Пасхура вперше. Елісеба боялася, що налякається. Але, побачивши каліку, Єгоханан лише замовк. Став перед ним, уп'явшись очима, не відриваючи запитливого погляду, який по черзі пересувався від залізного гаку до перекривленого жуванням обличчя, порожньої сльозливої очниці. Елісеба чекала, що не витримає, й повінь настирливих запитань вирветься з дитячих уст. Але дитина все стояла мовчки, не відводячи зору від Пасхура, немов заворожена каліковою бездумною мовчазністю. Елісеба вже заспокоєно дивиться на дитину й бачить, як поволіповоленьки, немов боячись звернути на себе Пасхурову увагу, посувається хлопчина дозаду. Він не відвертається від каліки, лише простягає руку за себе, наче намацуючи там якусь опору. І, діткнувшися Елісебиної руки, з коротким викриком жаху кидається їй в обійми та ховає голову на материних грудях.

Тепер уночі, коли духота не дає спати, коли безконечністю здаються хвилини безсоння, й лише півні міряють їхню застійність, — передумує Елісеба минулий день. Але тільки-но торкається його, — й думка враз зривається і мчить назад, усе назад, до того страшного року, року Захарієвої смерти, року великих надій, радощів і безмежного болю. А як лише-но згадає, — так і зазвучить їй у вухах той останній, передсмертний викрик: "Богдан, Єгоханан". Так виразно бачить розширені запитом несподіваного очі, простягнену кощаву руку, розметане по долівці сиве волосся... Так ясно це бачить і чує, що аж мусить стріпнутися, щоб одігнати настирливу нестерпність утрати. Підноситься, спирається на

лікоть і починає прислухуватися, як дихає цей малий богоданний Єгоханан. Не дочекався його Захарій! Коли мав нарешті дістати сина, коли мали сповнитися найглибші бажання цілого їхнього життя, коли мав побачити, як зеленіє й розквітає прив'яла галузь його роду — одійшов до шеолу... І прислухаючись до дитячого диху, не може стримати Елісеба радісного зідхання. Це ж бо дихає син! Його син! Їхній син! Той, кого вона вимолила! Дитина великого сподівання, терпіння й радощів.

Обережно, напомацки встає Елісеба, досягає постільки й уклякає перед нею. У темноті не видно нічого, але їй і не треба роздивлятися. Без світла бачить це любе, солодке личко, обличчя сина, єдиного сина! Обнявши руками постільку, притиснувшись чолом до її твердих билець, вертається Елісеба знову до минулого... То дійсно був страшний рік! Той рік великого перепису! Ті грізні чутки і знамення, ті очікування пророків, ті надії на Месію! Щось справді великого висіло тоді в повітрі. Щось несказано важкого, пригнітливого, безпросвітного! Але й солодким почуттям сподівань стріпувалося тоді серце, як ніколи перед тим! Бо тоді сталася та подія на леваді, тоді була остання Захарієва подорож до Єрусалиму, з якої вернулося лише його тіло... І горе, і радість, і щастя і смерть!..

Ах, що то був за рік! Якими зорями зоріли тоді небеса! Якими передзвістями було розбурхане Ізраїлеве серце! Яким завзяттям палали очі молоді! Ніколи перед тим, — може лише за колишніх славетних Макабеїв, — не бували такими завзятими запальні пригадки про колишніх борців за свободу! Але не об'явився ніхто з очікуваних, не було ані Ґедеона, ані Самсона, ані лева Юди! Не дав про себе знати й Месія! Виболілий, вимріяний, річками крови ствердженій Месія!

Ні, таки дав був знати! О, як боляче, криваво й безнадійно! Під великою кривавою зорею народився був, казали, в Вифлеємі. Навіть недалеко від Геброну. Народився й дав знати Іродові, що мусить той уступитися з загарбаного Давидового престолу. Але не був Месія. Загинув. Бо мечем наказав витяти Ірод усіх первородних у цій Вифлеємській околиці. О, скільки крови й жаху, скільки материнських сліз пролилося тоді! Хоч би за справжнього Месію! І вона Елісе-

ба, тремтячи від страху, як і багато інших жінок гебронських, матерей первородних синів, ховалася в старих печерах. Дехто втік навіть на Синай, дехто до Єгипту... Римляни, кажуть, спинили тоді ненажерливого Ірода... О, тоді, за тих днів печерної самоти, зрозуміла Елісеба, що то значить бути матір'ю! Ні, не тільки материнські радощі! Не багато їх, мало їх, не часті вони! Більше горя, й страху втрати, й болю! Всього, про що віщував колись пророк:

— Голос із Рами чути, плач і квиління гірке-прегірке! Рахиль ридає за синами своїми й не може втішитися, бо немає їх!..

Немає їх! Як немає тихого, серед левад і садків забутого, галілейського Сефорісу. Перший із жінками й дітьми, старими й молодими, мужніми й одважними повстав назустріч Месії. Перший і останній!.. Що зістало від нього? Те, що колись від великого Єрусалиму, перед неволею й руїною... Навіть ще менше... За що?..

За порушення судового присуду, за зневагу права, за недотрим закону множиться меч і морд, — казав часто Захарій, — чума й посуха! Люди на вагу споживають хліб свій, їдять і не насичуються!.. За це був уже раз загинув Єрусалим. Чи не за це покарано й Сефоріс?.. Цілу землю ізраїльську?.. За гріхи батьків може!.. Від рабана Давида довідався раз Захарій старовинний переказ про таємниці чужинцевої сили, — пригадала собі. Був мудрий Соломон, але не втримався: узяв за дружину доньку фараонову. Тоді застромив архангел Гавриїл до моря тростину, і пісок почав облягати її. Аж велика земля утворилася довкола тростини, й Риму місто велике постало на ній. Він уярмив потому нащадків Соломонових!.. За гріхи батьків, за побитих пророків, за непослух і зраду Вишнього!..

Так прудко вирують думки, що Елісебі не всидіти біля постільки. От би зірватися, побігти назустріч тим споминам, охоронити, допомогти, захистити від страшного кінця. Бо все скінчилося так жахливо, так невблаганно жорстоко, як про це сповіщали пророки й погрожував закон. За тих часів, коли ридав Єремія над згарищами Єрусалиму, коли йшли в неволю найкращі сини народу, а недобитки ховалися по звірячих норах...

— А де його рука?.. а де нога?.. а хто йому відрізав?.. а чим він їсть?.. а де його мама?.. — згучать Елісебі наново вчорашні Єгохананові запити. Що мала йому відповісти? Що від грудей матерніх одірвали їх, об каміння розбили немовлят, списом простромили груди, придушили щитом, припалили розжареним залізом!.. Цю любу голівку, цього вимріяного, виблаганого, єдиного!.. На все життя, на всі дні! Тут і в шеолі!

Елісебині думки знову залишають сполоханими птахами Геброн. Мчать до Єрусалиму, летять до обезсиновленого Вифлеєму, кружляють над пусткою Сефорісу. Щоб таки повернутися назад, до цієї малої постільки, в якій рівно дихає син. А одна з думок росте, розростається, наповняє цілу істоту, спиняється над заголовком постелі й не хоче відступити хоч як відганяє її Елісеба, хоч як боїться додумати її до кінця. Бо страшна вона, немає в ній покори й беззаперечливого прийняття долі. Виринає вона, все виринає наверх із крутіжу інших думок, переганяє суперниць. І хоч на мить, на єдину блискавичну мить, страшну мить, але бачить Елісеба когось... Юний, потужний і радісний стоїть він, у бурі захоплених привітів і в блисках перемоги на чолі дужого, великого, вічного народу. А ім'я йому...

— Бо хто матиме міць, щоб стримати день приходу його? Хто відважиться на спротив, коли він об'явиться? Мов той вогонь, що стоплює срібло й перечищує золото до найвищої щирости їх, — так перечистить він народ свій. Щоб привернути йому блиск і могутність, щастя і славу — літо Господнє милостиве!

———□———

Ті роки мигтіли наче спиці в колесах прудкої колесниці. Але колесо народнього життя залишалося на одному місці. Бо спинив його великий перепис, ставши могилою, до якої було поховано всі народні сподівання. А між ними його найбільшу надію — Месію.

Тодішній римський леґат на Сирію Публій Квінктилій Вар і його палестинський заступник Публій Септимій Квірін мали колись обидва правду. Квірін добре передбачав, що

Юдею не мине повстання, а Вар не помилявся, що втопиться воно у власній крові. Так і сталося. Жертва Сефорісу була зайвою: кращі загинули, гірші зігнулися ще нижче. Серед вифлеємських немовлят загинув і Месія. Садукеям стало легше, бо він перестав їм уже й снитися, а їхній первосвященик великий коген гарош Ганан був, не боячись Месіїної об'яви, найщасливішою людиною серед Ізраїля. Запальним же фарисейським хаберимам залишилася хоч і солодка, але безвтішна втіха, що кості Варових легій, з ним самим, сефоріським катом, рознесли хижаки по Тевтобурґському лісі. Загинув й Ірод, розжертий до костей своєю сверблячкою, видужав і вернувся до свого єрусалимського дому Гананів попередник на первосвященстві Матіяс... Велика тиша запанувала ізраїльською землею...

Так, про Месію забули. Лише найзапекліші хаберими поривалися часом з думками про нього, старі посивілі ґаони заглиблювалися в розшуки помилок, що призвели до передчасної надії, і навіть зелоти згадували про себе своїми короткими мечами не так часто, як за тих, перших днів перепису. Амгаареци ж існували далі своїм звичайним життям: сіяли, жали, молотили, родилися й умирали. Та ще платили податки, ті ж самі, одвічні податки, іродіянському кодлові, що пережило Ірода й знайшло в його нащадках достойних охоронців. А за ними грізна постать караючого Риму заговкувала навіть і натяк на спротив чи незадоволення. Біля Гебронської криниці давно вже не провадилися розмови про Месію. Якщо комусь тепер і проривалося знечев'я це ім'я, то він перелякано замовкав й обережно оглядався, чи не видно десь наблизьку пересторожливого Пасхурового привиду.

Але поки мертві дотлівали, а живі доісновували, — нове життя набирало сили під руїнами надій. Ще нібито ніде не було знати його проявів, ніде не поширювано про нього чуток. Але воно було, було вже тут, між цими віковими гебронськими мурами, причаїлося в їхніх шпаринах і заховалося в заломах. Хто мав очі — бачив, а хто мав уха — чув. Несміливо зустрічали його наймолодші, ті, що тепер-но дорослали на юнаків. Але їхні серця розкривалися самі назустріч йому — пожадливі, спраглі живого слова про волю й

боротьбу. Несміливо покищо прислухалися до його перших закидів, що в біді народній винен найперше сам нарід. Бо при першому звуку легіонерських буцин утекли вожді й керівники, утекли мудрі й учені, маючі й достатні, залишивши Пасхурів на поталу ідумейським списам і римським мечам. Утекли, щоб схилитися в поросі перед сходами намісничого палацу, викупили себе порозбиваними об мури немовлятами, згвалтованими юнками, розп'ятими юнаками... Отож, хто мав уха — чув, хто мав очі — бачив, що ізраїльський світ знову починає ділитися на старих і молодих, на покірних і бунтівливих, на тих, що все вже знайшли й заспокоїлися, й на тих, що шукають, не знаходять, борсаються, але не піддаються. Зі змислами, загостреними вдовиною самітністю й материнською любов'ю, була Елісеба до цього світу найближча, бо мала з ним зв'язок через Єгоханана.

Хлопчина ріс на радість матері й заздрість сусідам. Коло криниці знову не бракувало в'їдливих завваг про щастя єдинаків. Але тепер вони вже не дотикалися Елісеби гіркістю й болем, бо знала: була це лише заздрість до її стрункого кедрика Єгоханана, такого гарного зі своїми довгими кучерями й свіжістю смаглявого личка. Бо гебронські хлопці були чорні, з вовнистим волоссям хлопці, сухі, як недалека Юдейська пустеля. Лише в своєму синові пізнавала Елісеба соковитість Галілейських краєвидів, їхні рум'яні ранки й погідні вечори, а в хлопчикових очах — сині даляви рідного Кенезаретського моря.

Удома, й у школі старого вчителя Самлая, що ще вчив Єгохананового батька, дитина була слухняна й покірна. Самлай не міг нахвалитися Єгохананом. Ніхто так швидко не схоплював нової приповідки Премудрого Царя, ніхто так швидко не рисував своїх літер, як він. Лише любив запитуватися. Не було такого "так", на яке не знаходив би свого "чому". Тоді, при очікуванні відповіді, спостерігали Самлай і мати, що перед ними наче не дитина, не мале хлопченя, що як усі діти, настирливо допитується про світ і події. Ні, це вже доросла людина, мала досвідчена доросла людина, яка все знає, все розуміє, лише все перевіряє своїм таємним, бездосвідним знанням. В таких випадках Елісебі здавалося, що

це не її син. Це був... той!.. І тоді вона відвертала очі, щоб у страху й передчутті не придивлятися до дитини.

Але як тільки-но малий виходив на вулицю, як тільки-но опинявся серед крику, галасу й вереску дитячого Геброну — ставав не до пізнання. Прудкий і звинний, з довгими кучерями, наче Авесалом, він мчав на чолі своїх вірних друзів до хлоп'ячого бою. Все попереду, все перший, прудкими поривами східнього суховію. Не дурно ж так полюбив гратися у військо. Уперше був побачив вояків, коли якось ішли через Геброн римські когорти. Це було видовисько! Ліс списів, гущавина каліг з рівномірною важезністю кроків. Під ними вгиналася земля й розступалася вулиця. Це були люди! Де таких здибати в Геброні? Ще ніхто не казав йому, а він уже знав: це переможці! Лише переможці можуть нести на собі стільки сяйного металю, рипливого ременю, мати такі різьблені щити й чубаті шоломи. А на чолі їх, на баскому коні, саме сяєво з краси й міці — вождь.

Ця зустріч перевернула щось у дитячій душі. Не хотів гратися ні в що інше, як в тих могутніх спижево-ремінних людей, у того міцного, що вів їх. У тих, що перед ними вступалися з дороги не лише зустрічні, але, здавалося, й стіни! Так ось це були ті римляни! Ті, прокльони на яких чув кожного дня не один раз, чув так часто, що вже навіть і сам лаявся прозвищами на них, не уявляючи, за що вони стали такими. Ах, може це й правда, все, ще каже про них Самлай і згадують дорослі. Напевно правда. Але чому ж такі приманливі їхні лави? Чому здається, що немає нічого кращого й приманливішого, як наподоблювати їхні кроки і звуки їхніх сурем?

Елісеба швидко спостерегла це найтривкіше враження й занепокоїлася. Ті, що були панами й гнобителями народу, ті, бачила, ставали й панами синової душі. Їхня міць і сяєво зброї промовляють до хлопця зрозумілішою мовою, ніж ці гебронські мури, що аж устрягають у землю під тягарем їхнього панування. Та хто ж цьому винен? Кого бачать гебронці з мечами й у шоломах? Давида, Гедеона чи Юду Макабея? Хто сліпить їхній зір сяйністю щитів? Кого мають наподоблювати їхні діти і про чию зброю мріяти? Що може

дати їм цей застійний Геброн, його сонливе життя? Його покора й послух?

Елісеба була слухняною жінкою своєму Захарієві, але ніколи такою, як гебронські жінки, що бачили в чоловікові беззастережного володаря й пана. Так, це правда — багато, може аж забагато, — думалося часом Елісебі, — має прав і обов'язків мужчина перед законом і народом. Багато наказів мусить пильнувати, щоб бути вартим умови Єдиного з Ізраїлем. Жінці залишилися лише три речі до пильнування: очищення, жертва тіста й суботні свічки. Досить з неї! Слабкої, недосконалої, більш нечистої як чистої істоти! Мудрий і вчений, праведний і розумний навіть це слово "жінка" — іша — вистерігається вимовляти, щоб не осквернити ним уст своїх. Не "жінка", але "дім" мусить він казати, говорячи про свою дружину. Коли Елісебині брати студіювали неписаний закон — вона наслухалася від них багато. Старий рабан, що навчав їх усному закону, хотів раз пояснити своїм учням, що таке жінка. Але не сміючи вжити цього слова, ніяк йому це не щастило: діти не розуміли старого законника. Всіляко викручувався раві — діти не розуміли. Нарешті, щоб хоч пояснити, про що йде мова, додумався — сказати, що мова йде про те, що завше стоїть коло хатнього вогнища. Хто це? І діти відразу зрозуміли: мітла, мітла!.. Багато сміху було тоді в хаті, навіть посміхався й батько. Одначе в своїй Галілеї звикла Елісеба до іншого відношення чоловіків і жінок, ніж цього можна було очікувати зі суворих приписів закону. Бо рибалка йшов на озеро, а чабан до гір, залишаючи дружину саму панею дому. Не так як тут, у Юдеї, де ціле життя, без перерви замкнене подружжя в рямці хати, близького поля й левади. Слухатися — було першим заповітом гебронських жінок, лише слухатися, запобігаючи ласки в свого володаря — чоловіка! Правда, Захарій не був безоглядним володарем, радше старшим другом. Але ця покора й послух, якими були просякнуті гебронські жінки, разили Елісебу ввесь час. Ставши вдовицею, відчувала їх ще сильніше, ніж за часів подружнього життя. Бо не тільки між чоловіками й жінками, а в усіх думках, чинах і словах гебронського роду.

Замислюючись над долею сина, що знаходить перші звена переможного життя, боялася Елісеба, щоб не прищепилася його душі та покора. Бо бачила себе на леваді, стояла навколішках під смоковницею, відчувала, як рухаються уста тодішньою молитвою за нарід і сина. Чи за покору молилася й послуху благала? Бо чула знову ласкавий голос Захарія, що за свої сприймав її молитви. Знову переживала піднесення, що давало її життю надію, а вірі — міць. Але, що мала чинити тепер, щоб керувати сина на ту путь, якої для нього бажала? Не знала, і гризотою повнилися її думки. Аж прийшло це пізнання від старого Давида.

Мала Рут, Давидова онука, прийшла раз увечері кликати Елісебу до старого. Це її здивувало. Відколи був Давид Єгохананови опікуном, ніколи ще не кликав Елісебу до себе. То її повинністю було знаходити час, коли можна було потурбувати його нечисленними справами опіки. Швиденько зібралася й уже була в Давидовому домі.

Раві зустрів її, сидячи в широкому патріяршому кріслі, й видався їй немов воскреслий праотець. Наче розуміючи вагу зустрічі, зникла кудись Дебора. Хвилинку дивилися мовчки одне на одного. Від часу Захаріевої смерти старий майже не змінився. Лише пасма колись білого волосся стали жовтавими і ще більше зкошлатилися брови. Але очі були пронизливо-зосередженими, як і раніше. Під їхнім поглядом спустила Елісеба зір.

— Давно вже хотів я говорити з тобою, Елісебо!

— Слухаю тебе, найдостойніший!

— Чув я — виховуєш зі сина іродіянця!

Наче хтось знечев'я ляснув бичем перед Елісебою. Аж здрігнулася. Дивилася збентежено на старого, не знаходячи слів. І нараз побачила в його очах, що він знає про Єгохана те, що й вона. Знає її думки. Але зворушеними устами зашепотіла, знову схиляючи голову:

— Не розумію тебе, найдостойніший рабане!

— Не розумієш? Добре, — поблажливість причулася Елісебі в Давидовому голосі, — лише римляни в голові у дитини! У легіонерів лише й грається, хлоп'ячий гурт на

них лише зводить, про них лише говорить. Тепер розумієш, Елісебо?

Відповіла, не підносячи голови, й сама дивувалася, що уста говорять не те, що хотіла б відповісти: не виправдуватися, а просити помочі й поради, яких лише тут могла дістати.

— Дитячі забавки, найдостойніший! Що є важливого в дитячих грах?

— Чим грається дитина — тим живе дорослий. Мідяний посуд од скверни миють, глиняний — розбивають. Знаєш це?

Хвилину було тихо, а відповідь лише прошелестіла:

— Знаю!

— Що хочеш робити?

І нараз Елісебі стало легше на серці. Так, тут був цей справжній запит! Значить буде й справжня відповідь на сумніви останніх днів. І вже з довір'ям, ступаючи крок допереду, щиро видихнула:

— Поможи мені, найдостойніший!

Тепер уже мовчав Давид, але Елісеба бачила, як йому розійшлися брови. Рука пройшлася по бороді й наче сам собі пригадав на голос вірш Приказок:

Мітла й цупкий з оливи прут
дитині розум додають;
самопас пущена дитина
ганьбою матір оповине...

Елісеба мовчала. Помовчав знову й старий, гладячи бороду:

— Маєш правду, Елісебо! не личить віник майбутньому назорею. Пораджу тобі інше. Ходи-но сюди!

Ухопивши спертий об крісло костур, Давид підвівся сірою горою. Повернувся до дверей у глибину кімнати й поволі вийшов. Нічого не розуміючи, йшла за ним Елісеба. Спинилися на кам'янистому подвір'ї, звідки був широкий розгляд на Геброн й околицю. Схилялося до смерку й через кружину простяглися довгі відпочивні тіні. Старий підніс костур і майнув ним широким кругом, але не сказав нічого.

Таємничість вечора трепотіла над ними крилами перших кажанів:

— Дивися!

З Давидового двору був погляд, що охоплював ціле місто. Після вавилонської неволі воно вже ніколи не розбудувалося таким, як було ще за часів останніх царів, не важучи вже про Давидову добу, коли Геброн був навіть довший час столицею. Тепер з величного колись палацу й мурів Давидового замку залишилися лише сірі стіни, серед яких гралися діти й вигрівалися ящірки. Кам'яна купа Макфели — подвійного гробу — де лежали Авраамові й Сарині кості, — стояла одаль сиротливою напівруїною. Через винниці й левади тяглися розвалені мури колишніх міських стін... Руїна старої величі й слави! Тільки зелена купа Авраамового дуба підносилася живою пригадкою з далини: від величі й слави залишилися не лише згадки, але її надії пробудження і зросту.

— Бачиш, Елісебо! Геброн! Старий і новий! Земля обіцяна! Це каміння, ці стріхи, стіни, гаї й левади! Кому це належить? Хто проливав за них кров? Чужинці? Римляни? Діди й прадіди наші! Про це мусиш розказувати синові. Дитяча душа тепер як родючий намул Йордану. Що засієш до неї — вродить стократ. Засівай же до неї духа праотців наших. Їхню віру і їхню боротьбу. Лише вони сміють кільчити в назореєвій душі. Чуєш? Єгоханановi ти тепер за батька і за брата! Чуєш? Потому я переберу його. А тепер іди!..

З ДИТЯЧИХ років знала Елісеба безліч казок, переказів, легенд. У Галілеї знав їх кожен. Розказували собі їх рибалки на берегах Кенезаретського моря, чекаючи на поворот човнів із товаришами. Розказували чабани на Кармельських схилах, коли не спалося біля отар в довгі осінні ночі. Розказували внукам старі діди, що вже тільки стерегли левад і жили споминами й уявою. Ціла Галілея жила легендами. І для практичного юдейця галілеєць був висміху вартим мрійником. "Дурний, як галілеєць" — було це улюблене порівняння юдейців, що ніяк не могли й не хотіли розуміти галілейської натури.

Прийшовши до Геброну, Елісеба ще довго зідхала за своїми зеленими горбами й м'якими людьми свого племени. Ці, тут, були їй затверді, засухі, без запахів зелені та квітів, як ті скелясті гори, що стали на границі їхньої землі. Їхні перекази були так само не цікаві, як і вони, їхні казки й легенди — безбарвні й сірі, як і вони. Лише часом від свого чоловіка довідувалася вона якусь гарну історію, яка нагадувала їй батьківщину. Захаріева баба була теж із Галілеї. Тому, мабуть, за перших років подружжя, ще цілком молоденькою жінкою, знайшла вона так багато спільного в Захаріевій душі. Сидять, бувало, вечорами на винниці, на кам'яній огорожі, звідкіля такий широкий вигляд на околицю, і Захарій оповідає. Умів оповідати. Знав докладно історію свого міста, його завоювання й розвитку, його міці й слави за Давидових часів і занепаду в останні часи. Знав не лише те все, що належало знати зі закону писаного й усного, але ще більше: все те, що утримувалося в пам'яті гебронського населення. Але головне вмів оповідати. Під розмахом його руки, простягненої в напрямку міста, під звуками його мови і блиском очей оживали руїни, й життя струмило між залишеними від життя мурами. Наче довгий сувій часу розвивався перед Елісебиними очима.

Тепер, гладячи синові голівку, вглядаючись у вечірній сутінок, наподоблювала Елісеба розмірну Захарієву мову. Спочатку дитина спокійно лежить у неї на колінах. Стільки бо є солодкої бездумности у відчутті м'якого маминого бедра, в шаршавості її спрацьованої руки, в ласкавих звуках голосу, в перелетах безшумних кажанів між коронами левадних дерев. Але, як-но з'являються перші особи, — хлопець не може стриматися. Підводиться й сідає, щоб бачити мамині уста, щоб не лише слухом, але й зором схоплювати з них чарівність подій. Як потік поспішає повз нього історія Геброну.

Ось, куди лише досягне око, розляглося таборовище кочового народу. Немає де проступитися між подертими шатрами, що вже й у Мізраїмі не були новими, між чадливими кизяковими ватрами, гикавими ослами, верблюдами, кіньми, жінками й дітьми. Табор схвильований. Уже давно стоїть він на цім місці, на розмежжі обіцяної землі й жовто-фіялкової пустелі. Ось нарешті перед ним цей Ханаан, ціль безцільних блукань і страждань! Ось він! Такий уже близько-привабливий, що від самої цієї близькости серце захлистується сумнівом. Невже не він?! Невже це той самий край, до якого обіцяв завести їх Господь і пророк? Тому бо, щоб мати непохитну певність, останнє переконливе пересвідчення, вийшли потайки таборові звідці до тієї землі, й тепер нетерпляче очікує їх народ. Тому й хвилюється табір, тому й виглядають на всі боки заблуканих вістунів, і цілі дні маячать на довколишніх горбах гуртки нетерплявих таборян.

Та нарешті вони приходять, вони вже тут! З гамором вереском і гуком розступається перед ними море юрби. На високості, коло вождевого шатра, розкладають звідці все те, що принесли з собою на показ народу: плоди обіцяної землі. Сірим полозом-гадом суне юрба повз поміст. Очі кожного розкриті на неочікуване видовисько. Ці велетенські грона винограду! Ці невидані яблука, гранати, дактилі й фіги! А овече руно! А ячмінне колосся! А вощини меду!.. Багата була земля египетська, ще й досі ввижаються стомленим мандрівникам її достатки. Але таких плодів не родила й такого добра не видавала! Міцний і могутній Адонай! Великий і мудрий його пророк Мойсей! Дійсно варто було покинути Єгипет,

тинятися пустелями, хвалити Бога прабатьків і слухатися Мойсея. Щоб за це дійти до такої землі, опанувати її для себе і для своїх нащадків!.. І до пізньої ночі чується Єгохананові — як гуде на краю пустелі предківський табір, як розвивається перед помостом з дарами сувій захоплених глядачів, як радісно гукають осли, нетерпеливо іржуть коні, й не можуть утихомиритися розгукані діти.

Але вже зранку, — притишується до таємничости Елісебин голос, — вже зранку снуються табором несміливі чутки. Правда, мовляв, багата й красна та обіцяна земля, родюча і привабливa, але ж міцних і дужих оборонців посідає вона. Амалекити, гесеї, ебусеї, амореї, хананеї — все племена сильні й багаті, живуть там у містах великих, твердинях неприступних, на верхах недосяжних. А між ними енакові сини, що посідають Гебронський край, наймічніші й наймогутніші. Їхня постать є постаттю велетів, і сини ізраїльські перед ними, мов та сарана перед верблюдом! Не лише важко — просто неможливо буде опанувати ту землю! Бо немає нарід сили на те, замалий він числом мужів своїх. А від блукань у пустелі охляли м'язи мужів, і зіслабли серця сильних. Марною, о якою марною, була довга путь із захисного Єгипту!

Елісебин голос підноситься й міцнішає, набуває співучої ніжности, коли говорить про красу Ханаану, про радість таборян, про захоплення глядачів плодами нової землі. Але стишується, слабшає, наче спускаючись до глибокої прірви, коли доходить до ламенту і плачу в таборі, до нарікань на вождя, до бідкань над втраченим Єгиптом, його масними горшками, тучними стравами, прохолодними напоями. Ах пощо, пощо було так легковажно залишати благодатну ту землю, де так безтурботно працювали на ласкавих панів! Хіба шкодували вони для слухняних слуг повних м'ясива горнят? Чи не досталь давали їм цибулі і хліба? Непокірних і лінивих карали й навіть жорстоко карали. Але ж цього вони самі собі заслужили! Ні, від добра захотілося добра! Захотілося якоїсь невиданої, нечуваної землі, де колись жив прабатько Авраам. Коли це було? Кому це так закортіло? Чи ж не все одно, де, нарешті бути похованому? У пекучому піску цього пустельного Фарану чи в мулистому ґрунті єгипетського Гесену? Дурні й божевільні були, покинувши за намовами сво-

го божевільного вождя благодатний, щасливий, ласкавий Мізраїм! А тепер ще божевільніші, намагаючнсь посісти землю, що має таких потужних і жорстоких панів! Чи ж не краще буде вернутися назад, до так легковажно залишеного краю? Великодушні пани напевно простять покірним рабам, знов дозволять працювати і спокійно споживати заплату під берлом великих фараонів...

Єгоханан боїться дихнути. Він бачить, он там у левадних долинках, тих переляканих жінок, бачить дітей, що чіпляються перелякано за мамині спідниці, бачить чоловіків, що, без пуття, мечуться по табору. Він задирає голову, щоб побачити вершок Давидової вежі, — такі великі були енакові сини, — і йому здається, що то не перші зорі засвічуються над кружиною, а очі жорстоких велетів пильнують меж обіцяного краю.

— Такі були великі, як римляни, мамо?

— Та де там! Ще більші! Вдвічі більші! — зводить догори руку Елісеба, щоб показати висоту велетів. І Єгохананові здається, що як у нічному присмерку губиться горі мамина рука, так у підхмарній висоті губилися й шоломи гороподібних енаків.

— Мали шоломи? І списи? А чи великі щити?

— Все мали! Мали все! Були сильні, могутні й жорстокі. Тому й злякалися їх звідці, і свій страх прищепили цілому народові!

— Правда ж, мамо, лише один Калеб не злякався енаків?

Так, лише Калеб, син Єдонів, один із дванадцяти звідців не набрався страху. Серед боягузтва решти звідців, серед нарікань, плачу й погроз переляканої юрби, лише він один не перестрашився. Та й чого мав страхатися? Мав віру, непохитну віру в призначення свого народу. Віру, що була міцнішою від усіх твердинь енакових і глибша від ровів довкола них! Віру підтверджену обіцянками Єдиного! А за ту віру, за непохитність бажання, за певність у силі свого народу і за відданість власній правді, лише він пережив кару сорокрічного блукання по Фаранській пустелі. Кару, протягом якої вимерли всі учасники виходу з Мізраїму, всі, що пам'ятали його рабські праці, його бичі для непокірних і

масні горшки для слухняних і влесливих панських слуг. І коли нове покоління, що зросло й виховалося на свобідних пустельних мандрах, що загартувало тіло спекою пустельних днів і студінню пустельних ночей, а душу — витривалою жадобою виконати Адонаєві заповіді, — коли це нове покоління стало на межах обіцяної землі, — воно без страху ввійшло до неї і стало її паном. А тоді Калеб, син Єдонів, дістав при розподілі Ханаану оцей Геброн, цілу околицю, горби, долини, поля й садки. Він переміг вождя енаків — велета над велетами Абре — і заклав місто Геброн...

Скільки разів чув уже цю оповідь хлопець, але кожного разу все тим самим чаром огортає його Елісебине оповідання. Майже напам'ять знає він і повторяє за матір'ю, яка не говорить, а просто рецитує Калебову промову, й у нічній тиші її слова пливуть над левадою співними тонами:

— Велика, прекрасна й вельми, дуже добра є та земля, яку ми бачили за тими горбами. Молоком і медом плинуть її ріки, під тягарем плодів угинаються віти дерев, а збіжжеві стебла ледь витримують тягар свого колосся. Правда, сильні тілом і твердинями своїми є народи тієї землі. Але пощо жахатися їх? Як хліб наш щоденний будуть вони перед нами, бо відступив Господь од духа їхнього й оддав їх у руки наші! Кинув їх у порох під ноги наші! Він буде змагатися поруч нас, він мором ранить їх і спалить їх, як солому! А нас зробить народом великим!...

— А нас зробить народом великим!.. — ще раз урочисто повторяє Елісеба. І при цій повторі вискакує хлопчик і, випроставшись, кидає до затихлої пітьми:

— І як зробив Калеб енакам, так зроблю і я ворогам нашим!..

А замовкла Елісеба посміхається у нічній тиші, не до нього, а до далекої уяви, з якої вирастає постать того... очікуваного... великого...

Так знайшла Елісеба шлях до душі свого сина.

Елісеба майже ніколи не згадувала Єгохананові про батька. А як іноді й говорила, то були це уривки дрібних споминів, натяки, недокінчені речення, які, почавши казати, спиняла, вривала. Чому це так ставало — не усвідомлювала собі. Чи то може була стриманість, — що має розказувати ди-

тині про свого чоловіка, — чи не хотіла роз'ятрювати спогадами досі незагоєну рану подружньої розлуки, чи рахувала сина замалим ще. Єгоханан про батька також багато не розпитувався. "Батько помер", — цієї свідомости йому цілком вистачило. Тих, що вмирали, відносили туди, до печер за Геброном. Вони вже ніколи не верталися... Але, як тільки до його життєвого кола увійшла наука закону — тоді з нею ввійшов до Єгохананового життя й ніколи не пізнаний батько.

Школа рабі Самлая, гебронського вчителя дітей, знаходилася влітку під широкою катрагою його дому. Велике подвір'я, бруковане широкими чотирикутними плитами, було лише низеньким муром відгороджене від садка, що спускався по схилі в долину. Виноград перепинав свої пагони через огорожу, досягав стіни будинку й оповивав прибудовану неприступною зеленою завісою. Під катрагою лежали солом'яні мати для учнів, а в куті здіймалося кам'яне підвищення, щось наче залишки підставця для колони. На тому підвищенні сидів старий Самлай. Ходили хутки, і Самлай навіть сам підтримував їх у принагідних розмовах, що його дім стоїть на місці колишнього Давидового судилища. З підвищення під катрагою цар Давид творив колись суд над гебронцями. Здається, що з цього сумнівного переказу Самлай робив для себе дуже корисні висновки, бо, сидячи на підвищенні, з сувоєм на колінах і довгою лозиною в руці, він поглядав згори на своїх учнів, як колись, мабуть, Давид на підданих.

Так, це були Самлаєві піддані. До такту лозини розгойдувалися їхні постаті, і співні хлопчачі голоси виспівували до такту проказане речення. Єгоханан був наймолодшим серед них, і Самлай садовив його біля себе, на підвищенні. Серед одноманітного виспівування дзвінкий Єгохананів голосок тремтів джерельцем скельної криниці. Самлай прислухався й задоволено гладив бороду: йому здавалося, що чує голос Єгохананового батька, що так само був його учнем перед довгим шерегом років.

Сонце йшло через подвір'я, розпалюючи сірі плити, але під катрагою був приємний холодок. Зі свого місця Єгоханан мав широкий розгляд на поля й левади, на сірі руїни давніх твердинь і на далеку дорогу до Єрусалиму, що губилася між

горбами. Його думки мандрували по цій дорозі геть од Геброну, а слухняний язик вимовляв сам перші мудрощі науки: послух і покору до батьків, а голос заспівував дзвіночком:

— Слухайся, сину мій, батькової науки й не нехтуй порадами матері своєї!..

Решта дітей приєднувалися вроздріб:

— Бо науку добру дають вони вам! Не залишайте, не залишайте законів їх!

Не була це легка наука. Давно забута мова прабатьків, що нею був написаний закон, була важка й незрозуміла для дітей. Зрештою Самлай не дуже намагався товмаченням. Діти мусіли знати все напам'ять. Розуміння приходило опісля, або й не приходило. Для дітей вистачало знати святі слова Божої мови. Лише часом, наче оп'ятий якимось сумнівом, давався Самлай до перекладу на арамейське. Але сам плутався у своїх перекладах і залишав ці невдалі спроби. Так вони і проходили напам'ять початки писаного закону, коливаючись і виспівуючи, виспівуючи й вихитуючись, заколисуючи старого вчителя до півдрімотного куняння. Лише, коли доходило до улюблених Самлаєвих місць, він наче прокидався, і його лозина погрозливо вихитувалася до недвозначних наказів:

— Не віднімай від юнака послуху, бо, діставши віником, від того не помре він. Ти мітлою його лупи, і душу його визволиш від вічного вогню! Карай сина свого замолоду, й дасть відпочинок старості твоїй, блаженною зробить душу твою!..

Небагато давала Самлаєва школа; трохи читати по-гебрейськи й значно менше розуміти, трохи писати, щоб потому швидко забути цю мало корисну штуку. Діти священиків довго не затримувалися в Самлая. Після перших років перебирали дальшу науку їхні батьки. Єгохананновим учителем стався Давид.

Спочатку хлопцеві було шкода того часу, коли мусів, на протязі дня, перебувати в Давидовому домі. На левадах чекали численні товариші, веселі ігри відбувалися без нього по закутках дворів і вулиць, а він мусів переписувати без кінця одне й те саме речення на воскованій табличці. Показував старому, Давид дивився хвилину, наче виписуючи очима кожну літеру і кидав коротко:

— Ще, сину!

Єгоханан писав ще раз, і ще раз, і ще раз, щосили намагаючися покласти всі літерні тяги так само, як на взірці. Але чув те ж невблагально-спокійне: Ще раз, сину! Нарешті не витримав:

— Так уже добре! — Його голос злегка тремтів.

— Ще раз, сину! — спокійно кинув знов Давид, подивившись так само пильно на дощину.

— Ні! Я вже не буду більше писати! — Хлопець заклав табличку за спину й залишився стояти перед Давидом.

Старий підніс голову й уважно глянув на Єгоханана. Дитина не спустила очей, і Давид посміхнувся.

— Чому, сину?

— Бо я не знаю, чому мушу переписувати так багато. Жадної хиби там немає! — Він протягнув дощину до старого.

Давид розглядав Єгоханана. Жаден учень ще ніколи не дозволив собі такого. Вони покірно писали й переписували і знову списували, лише-но почули його наказливе "ще раз!" Здається, що якби ціле життя наказав їм переписувати одне й те саме речення — ніколи не спротивилися б! Тільки ось у цього немає послуху. Галілейська кров! Бурхлива й небезпечна кров! Наробить вона хлопцеві багато шкоди. Але чи личить майбутньому назорееві бути покірним, як старий осел?.. І старий простяг руку за дощинкою:

— Якщо хочеш знати чому — скажу тобі, сину. Дивись! Ось тут, на взірцеві, пергамін загнувся й утворив маленьку риску. Вона не належить до письма. А ти ввесь час повторюєш цю риску, навіть не подумавши, що вона сюди не належить. Ти виростеш і будеш мабуть переписувати закон. Якщо робитимеш це без думки й уваги, — багато лиха накоїш! Чи ж не кажуть мудрі, що, придавши або віднявши від писаного закону одну однісеньку літеру, можна такою неуважністю знищити світ! Уважай! Уважай, щоб навіть муха, сівши на твій пергамін, не зробила своїм слідом, наприклад, із літери далед літеру реш і не спотворила закона! Вважай, сину!

СТАРОДАВНІ Захарієві пергамени, старанно загорнені в різнобарвні полотна, причаїлися на високій полиці. Лише час від часу струшує з них порохи Елісеба і хлопець має при цім нагоду діткнутися до них. Коли він ще не ходив до школи й не вмів читати, він лише з острахом надгортав край сувою і задивлявся на рядки літер. Він тягнув пальцем по них і від того дотику відчував ніби доторкнення великої таємниці, яка чекає на нього за їхніми рядками. А коли Елісеба розгортає перед ним увесь сувій, — Єгоханові здається, що вузька смуга, це наче продовження її темних, жовтаво сірих і спрацьованих рук, які з жилками-рядками літер звиваються на дерев'яне "серце". Але за хвилину це вже не материні руки, а руки того невідомого, що звався його батьком. І хоч хлопець і знає батьків своїх товаришів, але Захарія не може собі уявити інакше, як довгі-предовгі звої пергаменових сувоїв, що переходять у смугляве, зморщене обличчя. А над ними вже — жадне обличчя, ніяка постать! І він стоїть у задумі і гладить цей шерхуватий пергамен; гладить цю уявну руку, відчуваючи її суху теплоту, її шаршаву ласкавість, аж мати мусить легким зусиллям витягнути йому сувій з-під рук. А опісля пергамени складаються на полицю до нового прятання, а дитячі уяви причаюються між ними як ті тонкі, дивнохвилюючі запахи, що їх вони видають із себе.

Але виявилося воно цілком несподівано. Вернувшись, якось, підвечір з левади, застала Елісеба сина за іншим сувоєм, ніж його шкільний. Барвиста загортка лежала на долівці і, підібгавши під себе ноги, сидів коло неї Єгоханан. Він водив пальцем по сувоєвих рядках і так старанно ворушив устами, що навіть не запримітив приходу матері. Аж шарпнувся, почувши її голос:

— Навіщо взяв із полиці закон? Що з ним робиш?

Але відповідь була для Елісеби ще більше несподівана, ніж для хлопця запит:

— Читаю про батька, мамо!

І забреніла в цих словах така самозрозумілість, така переконливість дорослої людини, що Елісеба ще більше здивувалася: мужам бо належить читати закон і вивчати пророків. Але що було в законі про Захарія? А хлопець замість пояснення підтягнув трохи вище пергамен, нахилився над ним, як це роблять учні усього світу, коли читають щось незвиклого і, тягнучи поволі пальцем зправа наліво по рядках, заколивався й зарецитував:

— Лише-но нагострю вістря меча свого й ухопить спис рука моя, як почну мститися ворогам моїм, а тим, що ненавиділи мене, відплачу! Стріли свої напою кров'ю, а меч мій нажереться м'яса, крови і м'яса ранених і полонених, як-но почну мститися ворогам моїм! — І, піднісши до матері голову, продовжував тим самим голосом, як і читав:

— Чом забили римляни мого батька, мамо? — І в дитячому запиті забреніла така безчуттєва твердість, що Елісеба аж злякалася й нахилилася над хлопцем, кладучи йому руку на голову:

— Хто тобі казав це, сину?

— Хлопці!

— Що вони казали?

— Що мого батька забили римляни.

— А ще що?

— Більше нічого... — І повільно відвертаючи від матері голову, немов не бажаючи вже про це говорити, кинув зі студеним докором:

— Чом ти мені ніколи не розказала про це?

Елісебі немов щось обернулося в серці від того тону докору. Хвилину стояла вона над ним зі спущеними безвладно руками. А потім присіла й умостилася біля хлопця. Тепер це прийшло. Прийшло те найважливіше, коли треба було сказати синові все. І про батька й про назорейську обітницю. Треба нарешті сказати йому, о, ні самій собі, що не для неї росте він... Найпалкіше, найрадісніше й найболючіше признання матірнього серця...

І вже давно минула пора вечері, вже давно смерк обгорнув вулицю, а вони все ще сиділи одне біля одного. Обнявши хлопця за плечі, дивлячись перед себе, немов розгля-

даючи подію, яка відбувається перед очима, розповідала Елісеба Єгохананові про його батька. І відчувала знов, що говорить не малому хлопченяті, а оповідає дорослій людині, рівній їй досвідом й думками. Ні, навіть більшій від неї, бо ось ця дитина вже стала головою роду. А через нього, мужасина, виконує вона, жінка, своє післанництво в житті своєму і народньому.

Мовчки слухав хлопець і в дитячій голові роїлося від думок. Тепер уже знав він, що він назорей. Знав, що вибранець він, знав, для чого його призначили батьки й яка путь стелиться перед ним. Не міг би її тепер ще окреслити дитячим розумом, але чуття говорило, дитяче мале чуття, першими озвуками майбутніх юнацьких мрій.

Розмова скінчилася. Хвилину сиділи обоє непорушно. Потім Єгоханан перший зворухнувся, устав і, притягнувши осліп, хотів покласти закон на полицю. Елісеба не могла не посміхнутися до себе від цієї хлопчачої напруги, взяла сувої від сина і поклала на полицю сама. Пригладила непокірні кучері і мовчки взялася роздмухувати на вогнищі вогонь. А після швидкої вечері, коли вже й каганець був загашений, обоє, як завше, сіли біля порогу. Єгоханан вхопив Елісебу за руку:

— Правда, мамо, що дозволяєш мені?

— Що, сину?

— Читати з батькових сувоїв?

— Дозволяю, сину. Але я думаю, що ти ще замалий, щоб читати ввесь закон!

— Ні, мамо! Я в батька один! Помщу його смерть!

І коли такими недитячими словами відповідав Елісебі хлопець, то відчула вона, що ось справді віднімається від неї син і віддається даром й офірою всьому тому, що причаєно чатує на нього там-он, у тих сувоях на полиці, в законі і в пророках народу:

— Бо помстить кров слуг своїх і зведе помсту на ворогів своїх і очистить землю й нарід свій!

Котрий уже раз передумує Елісеба синову долю. Бачить його вождем — і підноситься їй серце щастям. Уявляє собі його жертвою і стискується її істота невимовним болем. Мали правду тоді сусідки біля криниці, коли стільки говорили

про Месію, коли вже тоді боліло їм серце на одну лише думку про те, що може підуть їхні сини на смерть і на муки. Тепер лише відчуває вона, як тісно, пов'язано й переплетено складається нарід з синів і дітей усіх його матерей. І хіба коли один умирає за всіх, чи не дає тим самим життя другим? Якби всі матері цілого народу лише тремтіли за життя синів своїх, то що сталося б з народом? Чи піднісся б він з глибин падіння свого, якби не було жертви, що викупила б його? Ні, таки не мали правди тоді сусідки, як з презирством і заздрістю дивилися на неї, самітню бездітну Елісебу.

І коли в такому хитанні сумнівів втихомирюється Елісебина душа, то згадує собі дні очікувань і надій. Ні, ні! Таки не для роду й плоду власного дістала вона від Вишнього сина. Коли б для цього тільки — дав би їй Господь мабуть не одного лише. А так має єдиного, щоб був єдиним між народом і першим серед землі. Та це ж його благословляє праотець:

— Аж прийде той вождь, що збере довкола себе ввесь нарід Ізраїльський!

Як тільки-но усвідомив собі Єгоханан вивчені в школі молитви й міг уже сам спотикатися через рядки закону, мусів ходити до молитовні. Як єдиний муж у роді, як єдиний правний заступник його перед обличчям Єдиного. Спочатку дивно йому було між тими дорослими, що поза молитовнею гнали його часом як збитошника й урвітня. Спочатку ніяковів, але швидко звик і не лише що перестав відчувати вийнятковість свого положення, але навпаки стало йому здаватися, що так і має бути, так і має він стояти на місці свого батька. Тепер уже і співав, і взивав, і підносив руки, як усі ті дорослі, що приходили сюди святити суботу за свій рід і нарід. Схована за ґратами жіночої половини молитовні не могла Елісеба відвести від сина захопленого погляду. А цілий урочистий суботній день відчувала на синові якесь сяєво майбутности.

Спочатку як до новинки, опісля зі звику й розуміння

власної гідности, прив'язався Єгоханан до молитовних зібрань. Бо в ній не лише молилися. Тут сходилися чутки, новини й вістки не лише з міста, але і з цілого краю. Тут можна було довідатися й почому міра ячменю в Єрусалимі, як платиться сир у Тірі, скільки дають за мед у Магдалі і про що говорили, або, точніше, про що мають говорити на найближчому засіданні синедріону. Тут вимінювалися останні новини з Риму за такі ж із Александрії, тут часом нарікали всі гуртом на податки і, хоч обережно, але лаяли римлян, митарів й іродіян. З тої мішанини чуток, натяків і сплетень творив собі Єгоханан уяву про життя Геброну. Про життя, чини й думки тих досвідчених і мудрих, із яких, йому здавалося, складався той таємничий, великий світ. І чим більше видавалися ті розмови таємними й незрозумілими, — тим сильніше притягали його, тим більше давали праці думкам і уяві.

Найбільше з цілого перебігу молитовних зібрань не любив Єгоханан читання письма. Це коли на візвання старшого виходив хтось із присутніх, брав подаваний йому сувій закону, розгортав, прочитував кілька рядків і починав говорити. Коли б Єгоханан знав добу перед великим переписом, — міг би порівняти, якими іншими були тодішні читання. Месія не сходив тоді, бувало, з уст промовців, підносилися п'ястуки, дзвеніли заклики і погрози. Пристрасністю і запалом згучали тоді збори. Тепер було не те. Бо давно вже самі від себе, без жадного зовнішнього примусу, почали вибирати суботніші промовці із закону місця сумирніші від сумирних. Та й читачі були не ті, що колись. Замість запальних молодиків виходили тепер усе сиві і спрацьовані мужі, слова яких згучали все тими самими закликами й попередженнями. Як тільки-но з'являвся старий Самлай, гебронський книжник і вчитель, усі вже знали, що не буде говорити нічого іншого, як лише те, що втокмачував у школі до дітей. Про що б не прочитав, усе зводив нарешті до своєї улюбленої приповідки: "Не залишай молодого без науки, бо навіть як і цілий віник розтріпаєш на нім — він од того не вмре". А що в молитовні мало було старших віком од Самлая, то слухачі припускали жартом, що його погрози торкаються цілої молитовні. Про необхідність бути задоволеним сучасним станом

речей, ніколи не повставати проти сильних і могутніх, — починав і кінчав своє висвітлювання закону ткач Небат. Коли ж виходив на підвищення коваль Хор, то вже навіть і не розвивав сувою, а просто грозив якомусь уявному лінюхові: "Доки будеш лежати, ледащо? Чи швидко прокинешся? Дивись! Уважай! Бо трішки поспиш, трішки подрімаєш, трішки спустиш руки й зараз же, мов подорожній, причимкує вбогість, а нужда причвалає, як їздець!" І Хор підносив п'ястука, ніби хотів ударом молота об ковадло припечатати незрушимість своїх погроз. Так, не могутні й палкі пророки, не мудрі й одважні судді ввижалися тепер Геброну.

То Книга Приповідок стала тепер для Геброну невичерпним джерелом послуху й покори. Бо хіба ж не покора й послух дають безпечне життя? Чи ж не тепер саме є відповідна пора, щоб слухатися й коритися? Кому й коли було від того зле? І Єгоханан слухає і йому робиться нудно. Сотку разів чув він це вже в школі. Тоді, зручно звинувшись під лікоть дорослих, він вислизує з молитовні геть. Умостившись одаль на кам'яну огорожу, безтурботно бомбає ногами над безоднею, вдивляється в синю далечінь й пускає на привілля свої вільні думки. Усе про покору й послух! Про послух і покору! Усі закликають до них, вихваляють і змушують до них. А вийдуть з молитовні — лають митарів і римлян. Та лише лають, бо слухаються. А чи слухалися пророки царів жорстоких і підлих? Хіба був слухняним Самсон? А Пасхур — свідок неслухняности. І за що тоді потерпів батько?

А недалеко від хлопця спинилися на розмові двоє гебронців, залишивши молитовню. Єгохананові навіть не треба обертатися, щоб пізнати їх. Один із них ткач Небат. Він сьогодні знов торочив своє про покору велику, що є джерелом великого спокою. Другий — Давид. І це трохи дивує хлопця, бо не чув і не бачив діда на довшій розмові з кимось у місті. Старий говорить своїм звичайним повільним, розважливим голосом, і Єгоханан нащулює вуха і причаює дих, щоб не пропустити нічого з його слів:

— Не пізнаю я нашої молитовні, Небате! Наче сходини мертвих, а не збори живих ці наші суботні моління. Так, ніби не вибраний народ збирається на молитву. Наче не нарід, який хоч і терпить, але сподівається. Немов тіні в шеолі ше-

потять усі лише про спокій, спокій і тільки про спокій! Так, ніби не нас, живих і відчуваючих життя, вивів Господь із Мізраїм і з Вавилону. Вивів нас не для спокою великого, а для всякчасного мордування життям. Для сприймання його не лише зігненим хребтом як осел, що підставляє спину палиці свого господаря. Покликав нас у життя, щоб приймали ми його душею нашою, нашими радощами й печалями, всією повнотою істоти нашої. Він, Єдиний, карав і прощав нас, благословляв і проклинав за діла наші, а не за спокій наш. А тепер ось лінощі й байдужність оп'яли серця наші, й ніщо не термосить нас до зусилля позбавитися їх. Навпаки! Ще повсякденно кличемо до покори й спокою великого, який пасує тільки тим, у печерах!.. І Давид простяг костур у напрямку гебронських печер мертвих.

Єгоханан ще ніколи не чув, щоб таке говорив Давид. Звик при зустрічі з ним низенько вклонитися і на кілька байдужо-спокійних запитів старого відповісти тихим "так, ні". Бачив його завше мовчазного, чи то на порозі дому, чи то серед гебронських вуличок, коли йшов на левади або до молитовні. Дідова мовчанка вимагала шанобливого відступу більше ніж проявів пошани. І її виявляли Давидові всі гебронці, вступаючись шанобливо з дороги цій сивовійній скупченості, цій причаєній мудрості. І тепер хлопець, захоплений цікавістю, ще більше напружував слух:

— Що хочеш, достойніший, — чув Єгоханан улесливий Небатів голос. І хлопець, навіть не обертаючись, так і бачив, здається, покірно зігнену постать ткача. Бути спокійним і розважливим це, на мою думку, те найліпше, що може робити нарід у теперішнім своїм положенні. Лиш-но пригадай, до чого довела нас зелотська впертість, шоб за кожну ціну визволитися з-під римського панування. Чи ж не на всі протиримські виступи прийшов перепис? А чим, як не Іродовим біснуванням над первородними заплатив нарід підстьобування до Месії? А чим скінчилося повстання тих запальних галілейців? Де дівся Сефоріс, чому засіялася наша земля хрестами? Тому тепер, достойніший, так усі і прагнуть тиші, миру й спокою, що краще вже жити, лише жити, хоч потихеньку, але все таки жити, ніж висіти на дереві. Та ж живому псові краще, ніж мертвому левові, достойніший!

— Знаю, знаю! — гупнув Давид палицею. — Мертві мудрощі мертвих душ! Не для цього сказав ці слова Проповідник, щоб виправдувати кволість нашого життя. Для народу краще жертви і хрести, ніж той мертвий сон, яким спить Геброн. Той сон, який тобі так подобається, що радиш ніколи й не прокидатися. Після хрестів залишаються мученики, а після мертвячого сну трупи.

— Так, як мудрий Давид, так нам досі говорили зелоти. Та ж це були їхні слова, що краще загинути, ніж жити рабами римськими. А коли прийшла пора гинути, — були першими, які нас покинули напоталу легатові Варові.

— Що це ти так напосідаєшся на тих нещасних зелотів! Чи не ними були набиті йотапатські підземелля?

— Не дуже, найшановніший Давиде. Кожного, кого катували римляни, підозрівали в зелотстві. Сумніваюся, щоб у Сефорісі та серед розп'ятих було багато зелотів. А в нас, у Геброні, сам знаєш, їх ніколи не водилося.

— Знаю, що не водилося. Тому й не маємо ми й мучеників, як Галілея. Але треба було прямо належати до зелотів, щоб бути зелотом. Після того перепису ввесь нарід став зелотським, бо по-зелотськи думав.

— Даремно підозріваєш мене, Небате! Застарий я, щоб бути зелотом. Та й не той ще зелот, хто на цілу губу лає іродіян і згадує пророків. Скажу тобі коротко: Краще народові йти шляхом зелотів, ніж жити отак, як заспані сови, ховаючись від денного світла.

— Не знаю, мудрий! Але я, все ж таки, думаю, що краще народові жити як сові, ніж як той Пасхур, що стереже винниць. А що нарід мовчить — це йому не шкодить. І лев ричить, коли на нього зі скелі впаде камінчик. Коли ж скотиться брила, — мовчить і потиху зализує рани. Чи ж не так тепер і з народом?

Розмовляючи відходили Давид і Небат, але напруженим слухом ловив ще хлопець останні слова:

— Не зле порівняння, Небате! Не зле! Хоч і не знав його Проповідник. Але не забувай, що не покірними мудрощами живий буває нарід, а мечем предків і духом пророків! Куди ж нараз подівся той дух, питаюся я?..

Великою таємницею дихнуло зі слів розмови на роз-

криту до всілякого сприймання душу хлопця. Зелоти! Так часом лаяли насерджені батьки розбишацьких хлопців і страшили цим словом пустотливих дітей. Але Давид не страшив і не лаяв. Навпаки, поруч пророків і вождів ставив цих невідомих, що про них ніде нічого немає в законі. Зелоти! Які вони? Заторкнена думка намагається створити якусь уяву і нічого не може створити. Лише уявління велетів многоруких, многоголових, могутніх виростає з-поза обрію. Ось ступають вони розгойдано-важезною ходою по горбах і долинах. Під ними вгинається земля, перед їхніми батавами ідуть громи й блискавиці. За ними стелиться смуга потолочених чужих шоломів, щитів і нараменників. Але ні! Зелоти не такі! Напевно не такі. Вони не мають ані могутніх пліч, ані жилавих велетських ніг. Вони такі, як усі гебронці, звичайні люди. Лише, що вони не бояться римлян, не жахаються болю, коли ріжуть їхнє тіло, випікають очі, вирізують язики. Не жахаються! Це — похмурі, сиві Давиди, покалічені Пасхури! Це ті, що на хрестах і в підземеллях. Ті, що кликали нарід до боротьби й помсти. Значить зелотом був і Самсон і Гедеон. Були ними пророки... Був і батько... значить зелотом мусить бути кожен, хто хоче визволити з неволі Ізраїль...

Сьогодні не поділився Єгоханан своїми думками з Елісебою. Залишив їх у собі як власне відкриття великої таємниці. А коли прийшла ніч і почав засипляти, побачив себе нараз у сяєві зброї, як на чолі сотень, сам зелот над зелотами, іде широким шляхом звойовувати римлян. За ним гуде розбурханий Геброн.

ЛИПНЕВЕ сонце пражить невмолимо... "Наче всі ідумейські пустельні демони дісталися до своїх полум'яних сагайдаків"! — думає центуріон Гней Рутен, куняючи в сідлі. Він уже навіть немає сили розтирати по обличчі все нові й нові струмки поту, перемішаного з тонким порохом дороги. Лише колись, ще за дитячих часів, зазнавав він, здається, такої спеки на дюнових узбіччях тихої Гарумни. Але там бодай можна було освіжитися в прохолоді її хвиль. А де ж тут вода і прохолода? Вода і прохолода! А спалив би внівець полум'яний Феб і цю землю й усіх її мешканців!

Центуріон спинив коня й озирнувся. Невеличкий відділ розтягнувся небезпечно рідко. Втомлені вояки ледве волочили ноги, і їхні клунки на довгих списах хиталися немов у п'яних. Вантажні віслюки перестали від утоми навіть стрепувати вухами. Цю спеку було б, властиво, треба перечекати десь у затінку, а після, під вечірній холодок, іти аж до півночі. Але жадного затінку на цій проклятій Берсабській дорозі сьогодні ще не спіткали. Центуріон почекав на найближчу групу вояків.

— Послухай, Нігріле, як ще насправді далеко до того Геброну?

Ветеран легіонер, що ішов спереду, порівнявся і так прудко вдарив рукою об меч, що аж забряжчав на грудях ретязь ветеранської відзнаки:

— Давно вже не був я тут, пане! Останній раз за часів славетної пам'яти Вара. З Берсаби до Геброни рахують тут вісім парасангів.

— Ці варварські міри нічого мені не кажуть. Скільки це буде наших миль?

— Це буде, пане, — задумався на хвильку ветеран, — трохи менше тридцяти римських миль або біля двісті п'ятдесяти стадій.

— Маю таке враження, що ми їх уже сьогодні пройшли не один раз! А де ще Геброн?

— Хто міряв ці пустельні придороги, пане? — знизав плечима Нігріл. — Але мені пригадується, що нам від цього місця вже залишається менше дороги, ніж ми пройшли від ранку. Якщо я не помиляюся, пане, — зідхнув ветеран, розтираючи по лиці піт.

— Це ти потішив мене! Виходить, що до Геброну дістанемося лише ввечері або аж пізно вночі?

— Якщо придамо до кроку, мій пане!

— А десь наблизу немає гайку або води?

— Не пригадую собі, пане. Але здається мені, що немає. Зустрінемо кілька зруйнованих садиб. Немає при них ані джерела ані затінку...

Не залишилося нічого іншого, як іти далі. У цім тонкім піску, під пекучим промінням не можна було, знав Гней Рутен, іти приписаною вояцькою ходою. Але що сталося б, якби на втомлений і розтягнений відділ вилетіли от з-за тамтих горбів повстанці? Ні, на цій дорозі спинятися не можна! Аж до Геброну! Треба придати до кроку, дотримуватися походового ладу!.. За інших обставин центуріон зумів би пригадати своїм лятрункулям-бандитам, — так він часами ласкаво прозивав своїх вояків, — як мають придавати до кроку ветерани. Але на жаль цілий похід мусів пристосовуватися до ходи одного віслюка з його дивним вантажем. Тепер цей осел поволі наближався до центуріона. Загорнена в брудний, подертий ідумейський бурнус лежала на сідлі людська постать. Голова на ослячій шиї була загорнена краєм плаща, руки безвладно звисали поруч підобганих стременами ніг. Два вояки, без клунків, але зі списами й щитами на поготівлі, йшли поруч, третій був за погонича. Відділ поволі підтягатися і скупчувався біля центуріона. Скидаючи з пліч списи з клунками, вояки спиралися на зброю, обтираючи залиті потом лиця. Кілька спритніших уже примостилося в тінь ослів. Центуріон зліз із коня й підійшов до їздця на віслюкові. Вояки вдарили об мечі.

— Живий ще в'язень?

— Ще дихає, пане!

Піхвою меча штовхнув центуріон до нерухомої людської маси. Ледве чутний стогін озвався від неї.

— Дайте йому напитися!

Нігріл приступив зі глиняною баклажкою й відтягнув з в'язневої голови прикривку. Скуйовджене чорне волосся розкинулося по плечах лев'ячою гривою. І знову ледь чутний стогін озвався від скоцюрбленої постаті. Вояки схопили в'язня по-під руки й із зусиллям підвели з ослячої шиї. Набрякле від приливу крови в'язневе обличчя було аж синьо-рудим. Борода, в якій уже пробивалася сивина, була так само скуйовджена, та ще й позлипалася чорними кров'яними ковтунами. Очі були заплющені, голова хиталася. Але все ж, не зважаючи на безпомічність, в'язнева постать робила враження, що належала, мабуть, за здорова, міцній, могутній людині. Нігріл доторкнувся баклажковим отвором спухлих в'язневих уст, але вони не зворухнулися. Ветеран притиснув баклажку, вона черкнула по зубах, але в'язень не відкрив рота. Нігріл запитливо подивився на центуріона.

— Такий сильний муж, пане, й так швидко охляв.

— А чи добре ти переглянув його рани?

— Добре, пане! Обмив оцтом й намастив олією. Та й тих ран не є вже так багато. Принаймні жадна з них не небезпечна. Лише руки посічені та ребро пробите списом. Вийшло трохи крови, але все вже й присохло. Ми ж на твій наказ щадили його, більших ран не завдавали!

— Справді дивно. Муж дійсно сильний. Думаєш, до Кесарії витримає?

— Мусить, пане. Але гадаю, що в Геброні треба буде задля нього зробити довшу заставку. Там він трохи очуняється.

— Ми не сміємо довго зупинятися в оселях. Та ще таких як Геброн.

— Так, пане. Але околиці Геброну самі садки й виннии. Знайдемо місце за оселею. Там буде безпечніше.

— Ну, добре! Побачимо! А тепер напій його силоміць!

Вояки вхопили в'язня за плечі й перегнули назад. А Нігріл витягнув меча, устромив лезо між затиснені в'язневі зуби й підважив щелепи. Потім приклав баклажку і підкислена оцтом вода потекла, гольгаючи, до в'язневого горла.

По горлянкових рухах було видно, що в'язень жадібно п'є. Але очі залишилися закриті. Центуріон пильно спостерігав цілий прояв:

— Маєш правду, Нігріле! У Геброні дійсно треба буде довше відпочити. А то цей жидівський пес здохне мені на дорозі. Дай наказ, щоб придали до ходи. Бо заставлю йти тріумфальним кроком. Лізете як заспані воші!

Центуріон знову рушив наперед, а вояки, лаючись про себе, вишиковувалися за ним. Тепер уже відділ не розтягався, бо погрозою іти тріюмфальним кроком за такої спеки не можна було нехтувати. А вояки знали свого центуріона: він не кидав погроз на вітер. Відділ сунув далі. В'язень знову безвладно лежав у своєму сідлі. Його обвислі руки вигойдувалися по обидвох сторонах віслюкової шиї, наче продовження звірячих вух.

Ціла ця виправа перстала подобатися центуріонові, хоч спочатку він узявся за неї дуже ревно. Сталося це перед кількома декадами в Кесарії, коли його покликав до себе префект Павло Лігурцій. Заклик був вояцький, пильний, і Гней Рутем тоді здивувався. Він знав Лігурція, що той ніколи не квапився. Префект приняв його в лазні, вигідно розлігшись на м'яких загортках після партянської купелі. Не випростуючи руки, лише кивнув головою в напрямку стола:

— Візьми й читай!

На столі лежала писальна табличка, стара, обтовчена табличка, подряпана од частого вжитку. Таких табличок вживали найбільше по крамницях. Але дуже виписаним і рівним письмом на ній стояло: "Іродіон, лев пустелі, римським шакалам. Залишіть цю землю й нарід! За морем маєте свого досить. Інакше зроблю вам усім те, що одному цьому з вас. Я сказав".

— Розумієш? — запитався префект.

— Коли маю вирушити? — лише коротко перепитався Гней Рутен.

Префектове обличчя роз'яснилося. Він любив Гнея Рутена й довіряв йому найбільше з усіх своїх центуріонів, як взагалі цінили галів у римських легіях тої доби. Від Цезаревих часів почало їх у римському війську прибувати. Це були найкращі вояки, особливо, як з дитячих літ одержали

виховання в Римі і потому служили в провінційних легіях. Окремим же довір'ям тішилися найвірніші з вірних: рутени від Ґорумпи. Префект знав, кого треба закликати. І тепер поволі почав розказувати центуріонові історію писальної таблички.

Палестинсько-ідумейські кордони ніколи не були безпечні від нападів сусідів. Відкриті за Берсабою до пустель Сур і Сін, де блукали окремі племена кочових ідумейців, вони завжди були приманою для їхнього войовничого грабіжницького духа. Поки ще був на живу Ірод — він умів собі з ними давати раду, але його невдалий нащадок, син Архелай, більше турбувався про забезпеку власної особи проти ненависти єрусалимців, як про безпеку південних кордонів. Тому до південної пустельної країни Негеб почали згромаджуватися всі незадоволені іродіянськими порядками, почали множитися напади й грабунки на подорожніх. Поки тими подорожніми не були римляни — ані Єрусалим, ані Кесарія ними не турбувалися. Зрештою спочатку випадки були дрібні й на повстанчі дії неподібні. Але від недавнього часу об'явився там небезпечний ватажок, на ім'я Іродіон. Хто він — грек, ідумеєць чи жид — ніхто не знав. Якби займався лише грабунком — Єрусалим послав би на нього відділ ідумейської кінноти. Але він почав шарпати римлян, роблячи заскоки на Негебу аж до Юдеї й підбурюючи населення до повстання проти Архелая й римлян. Цього вже було забагато. І міру римського довготерпіння перевершила остання подія. Перед певним часом верталося до Кесарії невеличке посольство, що в одного з набатейських ватажків придбало кільканадцять рідкісних коней, призначених для кесаревої стайні в Римі. Та ані Кесарія, ані Рим не побачили ні коней, ні посольства. Десь за Берсабою перепинив Іродіон отой посольський відділ, і до Кесарії з'явився лише один вояк. Дійшовши з оповіддю аж сюди, префект замовк.

— А що сталося з рештою? — запитався Ґней Рутен, коли мовчанка простягалася, а в префекта на чолі гнівно зійшлися зморшки.

— Усіх закопали живцем! — одповів префект, не дивлячись на центуріона. — Але одного з них, — ти знаєш, ветерана Альтуса, — послав нам Іродіон з цією нахабною епіс-

толею! Та наперед позбавив його мужньої сили. Зрештою Альтусові це вже не вадить! — докінчав похмуро Лігурцій. А на запитливий Рутенів погляд додав: — Учора доніс цю нахабність з єрусалимською ескортою, а сьогодні настромився на меч!

Центуріон знав Альтуса, як його знала вся кесарійська залога. Заслужений ветеран, найвищий вояк своєї легії, її аквіліфер — орлоносець — він був останнім часом у прокураторовій варті в Кесарії і придбав собі за миру славу тим, що міг перепити кожного вояка східніх легій. Ґней Рутен добре розумів, що після того, що зробив Альтусові Іродіон, легіонерові не можливо було бути ані аквіліфером, ані навіть вояком. З такої ганьби єдиним виходом залишалася добровільна вояцька смерть. Але цю смерть треба було помстити! І він лише коротко відповів префектові:

— Я помщу його пане!..

Обговорили всі подробиці виправи і через кілька днів Ґней Рутен вирушив із Кесарії до Аскалону морем. Морську путь вибрали навмисне, щоб чутка про виправу не випередила самої виправи. Тут у Сирії, й особливо в Палестині, набралися римляни сумного досвіду, що справи поширювалися несподівано швидко й ніяк не можна було довідатися як і через кого це робилося. Лише з Аскалону подався відділ до околиць Берсабе суходолом.

Було це складне завдання, шукати в цій пустельно-безлюдній місцевості слідів повстанчого ворожого загону. Тим більше, що не приходилося сподіватися прихильности з боку цього населення. Але крім свого відділу центуріон мав ще інших, більше надійних помічників. У тороках сідла мав він приховану не одну сотню срібних цезариків, що за ними був такий великий попит на всьому Сході. А в своєму поясі ще й кількадесять золотих монет з профілем славетної цариці Клеопатри. Хто б не піддався цезарикам, напевно скапітулював би перед египетською царицею. Коли треба було досягнути чогось — Рим не скупився ні на зброю ні на гроші. А тут ці останні більше заважили, ніж мечі невеличкого відділу. Бо дійсно, не минуло й двох декад, як Іродіон був у римських руках: спритний Нігріл блискучо перевів цілу справу, й відділ не зазнав жадної втрати. І коли тепер Ґней Ру-

тен згадував про те, як це сталося, то властиво й не дуже радів із такої легкости, що з нею виконав наказ. Воякові не годиться мати до діла зі зрадою і зрадниками...

Пригадуючи тепер, як він мусів платити тому молодикові, що визрадив місце, де переховується Іродіон, центуріонові захотілося плюнути від огиди. Але загусла слина не дозволяла. Оглянувся лише й побачив свій відділ знов далеко за собою. Притримав трохи коня. Цікаво, що зробить з тими грішми той молодик? Але здається йому, що в ветерана Нігріла він бачив при грі у мору підозріло багато срібняків... Та що йому властиво до того! Тороки вже не відтягають сідла, й Іродіон тут. Хай тепер Нігрілові буде тяжче. А тому молодикові напевно вже стало легше... І не лише від грошей... А зрештою, що йому справді таки, до того!.. Лише не годиться чесному воякові мати до діла зі зрадою й зрадниками...

Сонце вже не пече, а просто палить вогнем. Кінь ледве ступає. Навіть розтоплюються думки.

Лише простягнувшись на кінській попоні й допиваючи келех вина з водою, — відчув Ґней Рутен, як йому гуде в голові від сьогоднішньої дороги. Відділ досягнув Геброну вже пізно ввечері й поки знайшлося місце для табора, поки всі розташувалися, — впала ніч. Як перепуджені сислі, поховалися від римлян гебронці, і на вулицях відділ не зустрічав нікого, крім дітей. Та й ті виглядали на вояків з-поза плотів. Коли би не Нігрілове знання мови та не цікавість жиденят, — невідомо коли би знайшли криницю. А так, хоч уже й при місячному сяйві, але всі встигли напитися і змити з себе порох дороги. Центуріон наказав обмити й полоненого. Швидко були спечені й з'їджені підпалки, сурмач просурмив свій тяглий заклик до нічної варти. Гасли ватри і, бурчачи прокльони на тверду жидівську землю, вмощувалися до сну вояки. Таборовий галас потрохи завмирав, від Геброну брехали на місяць пси, щосили намагалися заглушити їх цикади. Центуріон уже обернувся на своїм ложі, щоб спати, але згадав ще про в'язня. Його вмістили недалеко у винничному гнітилі й поставили варту. От була б турбація — майнуло Рутенові в думках — якби Іродіон утік!.. І хоч зараз же відігнав від себе думку про таку можливість, але все таки встав, щоб ще раз перевірити варту.

Хоч центуріонові такі переходи були не впервинку, але сьогоднішній таки дався в знаки. Це відчував Ґней по ногах, що ступали немов чужі й ввесь час зашпортувалися об каміння. Обходячи простягнених вояків, центуріон дійшов до гнітила. Була це звичайна серед палестинських виноградників будова. Кам'яні стіни, старанно затинковані глиною, підносилися лише до висоти пліч а вище несли над собою на дерев'яних стовпах солом'яну стріху. Далі кілька кам'яних східців вело до прохолодного простору, де стояли амфори з вином, висмолений збірник на мошт і лежало дрібне приладдя виноградаря. Тепер на східцях сиділо двох вояків при зброї. Побачивши центуріона, вони зірвалися на ноги. Не звертаючи на них уваги, зійшов Ґней Рутен у долину. Просто перед ним, осяяний повним місячним світлом, лежав на долівці горілиць в'язень. Лежав нерухомою масою, як удень у сідлі, й у синявому світлі місяця здавався сам синявим трупом, а не живою людиною. Навіть волосся, здавалося центуріонові, прибрало труп'ячо-синяву фарбу. І з його нерухомости дихало на центуріона мертвячою задубілістю. Хотів запитатися вже у вояків, що є з в'язнем, але з брязчанням меча вже стояв коло нього Нігріл.

— Зле виглядає в'язень! Як йому, Нігріле?

— Здається, що гірше пане. Я звелів його обмити й намастити рани олією. Нічого не їв, лише пив воду. Лежить, як бачиш, трупом. Але ноги й руки я все ж наказав йому зв'язати. З цими жидівськими псами все треба бути обережним, пане!

Центуріон нічого не відповів і лише, одвівши очі від в'язня, перейшовся очима по ряді глиняних глеків під стіною.

— Порожні, — зітхнув з таким щирим жалем Нігріл, що Рутен мусів усміхнутися. Обидва вийшли з гнітила. Центуріон спинився, дивлячись пильно на ветерана:

— Нігріле! Я відповідаю за в'язня перед префектом, а ти перед мною. Вважай!

— Чую, пане! Ми добре його стережемо, як бачиш, хоч і непотрібно це все... — А побачивши запитливий вираз на Рутеновому обличчі, додав: Забагато для цього галілейського завадіяки честі, а для нас турбот! І в Нігріловому го-

лосі була така презирлива переконливість, що центуріон знов запитливо подивився на нього:

— От тобі й маєш! Говориш немов би й не римський ветеран, Нігріле. Хіба ж не знаєш, навіщо ми його потребуємо в Кесарії?

Вони знов прийшли до центуріонового місця відпочинку, й Ґней Рутен сів на попону, спершись плечима об стовбур. Йому чогось перехотілося спати. Чи виною тому був прохід, чи настирливе місячне світло, але хотілося ще поговорити, й він запросив Нігріла ще трохи залишитися. Нігріл умостився навпроти, центуріон витяг з сідельного тороку свою власну баклажку,, плеснуло вино й нерозріджене потекло до келиха. Нігрілові блиснули очі й, напившись та обтершись, він уже не мовчав:

— Ти пригадав мені, пане, мою відповідальність. Але ж Іродіон може нам у дорозі й померти. Чи не краще було вертатися до Кесарії морем?

— Маєш правду, ветеране. Але як довго довелося б чекати на попутний корабель, сидячи в пристані? Та ж ми собі не замовили для повороту жадного судна. Суходолом тепер буде значно швидше. Та й розголосу нам тепер нема чого боятися. Лише треба пильно вартувати. Хто його зна, чи немає цей жид тут більше прихильників, ніж там, у пограниччі!..

— Буде виконано, пане! Ще ніколи не сталося, щоб Нігріл заспав варту, пане! Перевірятиму кожну зміну. Але тут, мені здається, немає нам чого боятися. До Геброну прийшли ми несподівано, всі мешканці поховалися перед нами, як руді миші. Про безпеку я спокійний. Сумніваюся також, щоб і самому в'язневі пощастило звільнитися. Він цілком безсилий і добра варта при нім. Ні, пане, не турбуйтеся. До Кесарії ми його напевно довеземо. Лише навіщо, знов запитаюся я. Бо, пробач мені, пане, досить наслужився я в легіях, але досі не можу зрозуміти, як це ви, римляни, захочуєте панькатися з такими ось бандитами, як цей Іродіон. Ні, не можу зрозуміти! Будь здоров, пане! — І Нігріл перехилив келих.

Ветеран давно вже не пив, утомився, зле повечеряв і тепер центуріонове вино його розібрало. Він розбалакався.

Він добре знав, що Гней Рутен не римлянин, але ще краще знав, що назвати чужинця римлянином було не сугіршим похліблюванням. Центуріон посміхнувся:

— Якби я не знав Нігріле, скільки можеш витримати питва, — мабуть з тобою міг конкурувати лише покійний Альтус, — подумав би, що тебе вже обійняла виноленція. Бо що ти розумієш під паньканням?

— От те, пане, як ми тут поводимося з Іродіоном і з подібними йому. Звичайно я знаю, що йому приправляється. Та навіщо це все?

— Щоб іншим неповадно було, Нігріле! Сам знаєш, дивитиметься такий ось розбештаний субространець-волоцюга — на розіп'ятого бандита, слухатиме його зойки і звірячий рев й раніше добре подумає, ніж захоче також сам наподоблювати його вчинки.

— Пробач мені, але я думаю, що ти помиляєшся, пане.

— От тобі й раз! Думаєш, що відстрашування є помилкою?

— Ти сказав, пане! То мабуть у Римі така смерть ще може відстрашувати ваших плебеїв од повстання й ворохобні. Але не тутешніх, не галілейців.

— Чому саме галілейців? Звідки ти знаєш, що Іродіон із Галілеї?

— Напевно не знаю, але припускаю, пане. Бо досі, хто не починав тут заколот — усе був із Галілеї. То в нас у Кесарії лише думають, що всі жиди як жиди. Але я їх пізнав добре! Ті, що з Юдеї, ті єрусалимські балакуни, вони за гроші готові й рідного батька продати ідумейцям, та ще і діда дати на добавок. Галілейці не такі. Для них гроші нічого не варті. Для них слава все. Особливо ж у галілейської молоді. Розіпнуть такого Іродіона, а через півроку співатимуть про нього пісень усі рибалки й чабани в Галілеї. А через рік об'явиться десь і наслідувач, маленький Іродіон. Вони, ті галілейці, не так бояться мук, як того, що про їхню смерть ніхто не довідається...

— Ну добре. Але все ж таки, чому ти думаєш так упевнено, що наш в'язень також із Галілеї?

— Я вже казав, пане, що юдей на таке не пішов би, щоб задиратися з римлянами. Кожен тутешній ворохобник походить лише з Галілеї.

Центуріон не сперечався. Щось справді було правдивого в цім погляді на палестинські речі досвідченого ветерана східніх легій. Щось більшого від простого небажання волочитися пісками пустельних доріг із в'язнем. Але хотів ще довідатися про щось:

— Почекай, ветеране! Здається, що ти, дійсно, маєш рацію. Але чому тоді, як ти сам мені розказував, стояли за часів Варових хрести з порозпинаними бунтівниками від Кесарії до Птолемаїди. Помогли тоді!

— Помогли, пане, але не страх хрестів. Юдея тоді й без хрестів тремтіла. А в Галілеї мала вчинок не кара, а лише те, що просто винищено всіх бунтівників. Так як зробив Вар із Сефорісом.

— А що ти зробив би, наприклад, з таким Іродіоном?

— Для Іродіона, пане, — зі спокійною річевістю почав по короткій надумі Ніґріл, — я пропонував би таке: як-но тільки ми його захопили, — зробити йому те, що він зробив, пане, моєму другові Альтусові. А після віддати його тирункулям-молодикам, щоб над ним позбиткувалися. Хай привчаються не бути бабами. А коли би від нього залишилося лише дрантя, — закопати його десь у долинці, щоб не смерділо. Не люблю смороду!

Центуріон змушено засміявся. Ніґріл починав йому бути неприємним. Варвар таки завше варвар. У суді й карі все вважатиме лише акт помсти й ніколи йому не піднестися до поняття римського права про вину й кару... І, щоб позбутися вже балакучого ветерана, Ґней Рутен потягнувся й позіхнув:

— Забалакалися ми, ветеране! Чи не час для перевірки варти?

Ніґріл устав, засалютував і подався до середини левади. Центуріон почав знова умощуватися на ложі, примощуючи під голову сідло. Над околицею стояв повний місяць. До рідкого брехоту гебронських псів домішувалося тягле переспівування вартових: "чату-у-й, варт-у-й!" Під смоковницею гупав часом копитом прив'язаний центуріонів кінь.

І Гней Рутен не спам'ятався як заснув. І зараз же був геть із цієї палестинської винниці, був уже тисячі миль далеко, на призабутих гаруменських берегах. Лежав на леваді у колисці, під вітистою морвою, а над ним схилялася мати з тяглим заспівом галльської думи про хоробрих і чеснотливих мужів, що не знають зради, підступу і східньої безчесної смерти...

ПОВОЛІ, поволеньки розплющував Іродіон очі. Сяйво повного місяця вдерлося до них болючим вістрям. Кілька разів глипнув, щоб звикнути й почав обережно обертати голову, роздивляючись довкола. Коли його приволікли сюди ввечері, не мав на це можливости. Байдужим від спеки й утоми був цілий світ, і зайвою припадала свідомість. Тепер нерухомість відпочинку і прохолода ночі зробили своє і знов привернули охоту до оточення. Але ворухнутися не міг, бо відчув, як затерпли зв'язані руки й ноги. Перед собою бачив отвір дверей, коло них дві нерухомі постаті вартових, вправо й уліво самі амфори. Так, звичайне виноградне юдейське гнітило. Стіни, як звичайно в усіх таких гнітилах, не досягають до стріхи. Через них вигідно втікати. Майнути б так через садки й левади! На схід, все на схід, до недалеких Юдейських гір. А там його можуть шукати всі легіони Риму. Бо він пізнав увечері, що це Геброн. Старе Давидове місто, що завжди давало притулок цьому цареві-Блукареві, як і багатьом іншим утікачам. Давало! А тепер лежить він, спутаний наче баран на жертву, серед цього міста колишніх вольностей, римською чужинною жертвою... Хай!..

Увесь час, усю дорогу від Берсабе, відганяв від себе Іродіон думки про втечу. Ні, мабуть, їх навіть не було в спорожненій утомленій свідомості. Досить уже намордувався й навоювався! Скінчити на хресті не сугірше, ніж померти в якійсь пограничній печері загнаним звірем. Хай же тепер кати, як захочуть, поводяться з ним, хай везуть куди хотять! Для чого ще намагатися?.. І лише тепер, відкривши очі й побачивши себе самотнім серед гнітила, сама собою вдер-

лася у свідомість думка про можливість утечі й повороту до старого життя. Але блимнула і знов загасла... Хай!..

Всю дорогу від Берсабе до Геброну його серце палало ненавистю. Була вона дошкульніша від демонських стріл пустелі, сушила, пекла й палила як Ваалова піч. Спалювала того, хто ненавидів. О, якби можна було скерувати її полум'я на ненавидимих! На тих, що ніколи, або лише іноді, та й то лише, щоб полоскотати власну затерплість, зойкам і стогону відчиняють двері душ своїх. На тих, що для них увесь розпач і одчай народу виливаються лише в словах марних зідхань: "Ах, коли ж нарешті прийде до нас Месія? Коли з'явиться Самсон, щоб міцною рукою зломити міць гнобителів наших? Коли прийде Гедеон, щоб нарешті визволити нас? Куди поділися відважні Макабеї?.." Ах, на них, на них би мала впасти ця палаюча ненависть!

Довкола панувала тиша. Не озивалися вже й пси, замовкли й вартові, не чути було навіть і шелесту листя. Від такої тиші ще прудкіше розбіглися думки і гнітило наповнилося нестерпними пристрастями життя. Іродіон шарпнув собою. Тонкі ремінці на руках і ногах нагадали себе різким болем. Іродіон шарпнувся ще міцніше і в напруженій тишині йому здалося, що шарудіння було чути аж до Геброну. Але вартові при вході так само непорушно повертали до нього свої спини. Ах, помочі, помочі! Але від кого і як? Від цих гебронських, що мабуть, від одного лиш погляду на римських посіпак розбіглися на всі боки злодійкуватими шакалами. Від цих гебронських, братів тих із Берсабе, які стократ присягали йому вірність, але продали за шеляг зломаний, за ас витертий, за грошик негодящий. Продали як теля різникові, як вола на жертву, як козла на відпущення гріхів! Віл знає господаря свого, а осел — яслі свого пана, лелека знає гніздо своє, а ластівка — час прилету свого, лише вони не знають, кому служити й до чийого дому нести вірність свою! Раби! Раби з серцями дерев'яними, зором каламутним, ходою шакалів, і з намірами дитячих злодіїв-гієн! Плем'я останніх упідлених слуг, слуг найбруднішої роботи! Ні, не люди, а осли! Осли, що ревуть, але все таки йдуть, куди жене їх злібний погонич — тверде серце їх! Упираються, але йдуть і доносять накладений на них непосильний

тягар неволі!.. Прикласти ж їм ще вантагу! Бити їх так, щоб шкура відставала від сухих костей, щоб тріщали й ламалися ребра! Тоді, може, завиють голосніше, загикають протягліше й упруться раз назавше! Серед необрізанців тіла живуть, а в самих серце необрізане! Мохом воно обросло б їм, цвіллю обволіклося б їхнє сумління, якби повсякчасно не гукати до них, не ворушити, не ломити костей їхній байдужості!..

Ах, ціле життя, довге життя пішло на це термосіння, на розбуджування заспаних сердець! На гасла гучні й роз'ятрюючі, на заклики бундючні й многообіцюючі, на докори образливі й несправедливі! Ціле життя віддано було на противенства многі, в небезпеку й посміх вкинуто було! Лише-но, щоб у сон найсолодший, у бездум'я ласкаве й лагідне не впала душа народу. Щоб пручалася, боронилася, не згоджувалася й ображалася! Тільки в тому й було життя, те лише і стало ціллю: розбуджувати в народі пристрасті, бути вихорем, що підносить хвилі моря, навершує піскові кучугури й ламає пальми. Бо лише під подувом цього вихору почує чужинець-пан, що не вдома він у землі цій, не на спокій і відпочинок йому земля ця!.. О, якже тяжко було все це робити! Ще перед великим переписом здригалася була земля ця, як жінка для первака свого, передродовими болями свободи. Не треба було тоді великих зусиль, щоб викликати знов уяву Месії, образ вільної землі, марево волі! Вистачало, бувало, слова, короткого слова, гасла, як уже здригалися зібрання молоді кличами свободи і збори старших — прокляттями навалі чужинців. Тепер лише всі нарікають, що нічого з того не виросло, крім хрестів. Але хіба ж був легким шлях до обіцяної землі? Скільки їх упало від меча в боях, від голоду і спраги в пустелі, від гніву Вишнього в засушливому Фарані! Чи ж без змагань приходить перемога? Лише-но, щоб не охляв запал сердець, не вмерло бажання перемагати, не притихли заклики до свободи й правди. Ціле життя було віддане на це! Задля цього залишив він дім свій, відкинув дідизну свою, віддав усе, що найбільше кохала душа, в жертву народу своєму... А тепер приходить кінець... Кінець!..

Іродіонові ставало гаряче від палкости цих думок. Свідомість змагалася між безнадійністю свого положення й жагою волі. Ще дорогою так солодко було піддаватися безвольній псальмопівцевій гіркості: "Душа моя серед левів, живу серед підпалячів, між людьми, уста в яких наче списи і стріли, а язик — ніби меч гострий!.." Дійсність же була ще гірша. Не серед левів могутніх, а серед смердючих гієн і злодійкуватих шакалів жив він! Не серед підпалячів чужого, а серед покірних паліїв усього свого! І він має піддатися їм! Стати жертвою цих боягузів! Скінчити на ганебному хресті, лише тому, що ті нещасні жебраки тіла й духа поласилися на римські срібняки? Він, що інших вів до непіддайности. має піддатися сам? О, ні! Ні! Цього не буде! Утікати, втікати! Ради них, щоб не були такими! Задля них і лише для них! Звільнитися, звільнитися!..

В'язень напружився, крутнувся й сів. Могутнє бажання свободи шпигнуло його мозок! Звільнитися зараз же, в цей мент! Самому! Хоч із зв'язаними руками й ногами, хоч обезсиленим і хворим, але звільнитися! У цей самий мент, коли все спить передранковим сном, сплять море й земля, води й небеса, звірята й роди. Лише воля, могутня воля до існування, не хоче приподоблюватися смерті... І коли Іродіон сів, то перед його очима ніби плигнула по амфорах якась тінь. В'язень закам'янів, боячись обернутися, щоб не сполохати того, від кого за плечима падала ця тінь. І по ній він бачив, як хтось поволі обертав на всі боки головою, ніби оглядаючи гнітило.

Іродіонові стало моторошно. Наче відповідь на заклик його душі об'явилася ця тінь. І, зробивши зусилля, він скрутив голову назад і глянув угору: на стіні, саме в просторі під острішком, зарисовувалася мала силюета. Вона перехилялася вже до гнітила, обмацуючи камінь стіни. Обличчя ховалося в тіні, але по всій поставі видко було, що це не доросла людина. Іродіон дивився задубівши, як постать пересунулася через стіну й сковзнула долі, між амфори. Так, це був хлопець. Без шелесту, приклавши руку до уст, він прослизнув між амфорами й припав до в'язневих ніг. Трохи шарудіння, й Іродіон відчув, що його ноги вільні. Шарпнув зв'язаними руками, і так само за мить і вони були вільні. Усе

відбувалося швидко й беззвучно, як блискавка, як думка! І коли Іродіон уже був вільний, — хлопець показав на стіну. Він нахилився до в'язневого вуха, його довгі кучері залоскотали Іродіонові чоло, й гарячий шепіт обпік щоку:

— Сторожа спить! За мною, зелоте!

Зник час. Зник біль. На його місце вступило переможне життя. Рішучістю наллялася воля, і сила прудко забурхотіла в тім, що було досі тільки стомленим тілом. Так само нечутно, як і хлопець, вислизнув Іродіон на стіну. Десь поділися роки і юнацька звинність опанувала кожен рух. Місяць при заході вдарив просто ввічі, і в'язневі на мент здалося, що речі всього світу дістали очі й уп'ялися в нього. Один лише мент завагався та зараз же таки зсунувся за хлопцем із стіни. Хлопець припав до землі і почав плазувати геть. Втискаючись ліктями в ямкуватість ґрунту, поліз за ним Іродіон. Совгаючись по гостро жорствуватій сухій землі, між шелестливими стеблами, ввійшов він знову в свідомість свого положення. Не було воно нове. Вже багато разів у житті приходилось так уникати небезпеки, або йти небезпеці назустріч. Ніколи, як в такі хвилини не відчував він так дошкульно своєї істоти. І з усіх минулих випадків пригадався йому чомусь один, перед багатьма роками в Єрусалимі, коли так само мусів він плазувати через храмове подвір'я до скриту священичих кімнат. Але тепер було ще небезпечніше. Був серед ворожого табору, напівобезсилений від ран. Лише обережність, тиша й нагода могли врятувати його. Шлях здавався безконечно довгим, руки й ноги дряпалися до крови. Але Іродіон не відчував нічого, крім нерівностей ґрунту, до яких втискався цілою істотою і лише сунувся за хлопцем. На мент затрималися в тіні куща і саме тяглий, співний оклик "варту-у-уй!" протяв повітря. Іродіон аж відчув, як під ним подалася земля, так притисся до неї. Але ніякий вартовий не повторив більше оклику і знов стало тихо. І коли вже здавалося, не буде кінця плазуванню, — хлопець перед Іродіоном сковзнув кудись униз. Останнім зусиллям дотягся й Іродіон до краю: низьким уступом починалася інша левада, і в'язень також зсунувся долі.

Тепер обидва були в сутінку густої смоковниці. За плечима залишалася винниця з римським військом, перед ними

був довгий левадний схил, порослий деревами. Червоний місяць шкірився між їхніми стовбурами. Хлопець подивився на Іродіона, поклав руку на уста й показав дозаду. На левадній межі зарисовувалися непорушні вояцькі сильвети: спершись на списи довартовували зміну вігіліянти. Утікачі саме прослизнули між ними. І чи то від такого безпосереднього почуття небезпеки чи від передранкового холоду, але Іродіон відчув як йому холод побіг по плечах. Та не було часу роздивлятися. Хлопець знов показав рукою вперед і плигнув безшумно під найближче дерево. Іродіон скочив за ним. Ще хотів затриматися, хотів запитатися на ходу, хто він такий, цей хлопець, якому так чинно мріються зелоти. Хотів до нього придивитися бодай у присмерку гайку. Але гострий вигук сурми вдарив бичем по околиці. Підстьобнутий ним, плигнув Іродіон могутнім кроком уперед, долі по схилу, залишаючи хлопця далеко за собою.

Жадобою погоні захлистувалися за ним сурми.

Легіонерські буцини сурмили сьогодні вже вдруге. Але не жадібний заклик до переслідування, а тяглий клич розлуки. Римський відділ вишикувався на леваді в дві лави, довгі лави, одна проти одної. Між ними утворилася вояцька вулиця. Легіонери стояли при зброї: шоломи на головах, щити на поготівці, мечі в правицях, списи застромлені коло ніг. Сонце ще далеко не дійшло до полудня, й тіні від вітей краяли темними перетинами сяйність шоломів, нараменників і блискучість щитів. Урочиста тиша панувала над відділом. Ніхто не обзивався до сусіда. Очі всіх були звернені на один кінець лави. Там, теж при зброї, сидів на коні центуріон, а перед ним озброєний ветеран Ніґріл. І розмова, що вони провадили, складалася з такого ж саме настрою напруженості, як і все це вояцьке зібрання. Кожне їхнє слово мчало блискавкою до настороженої лави:

— Отож в'язень утік, ветеране! Я відповідатиму за нього перед префектом, ти — перед мною. У Кесарії нас і вігілянтів судитимуть. Що скажеш на це, ветеране?

— Я винен, пане!

— Знаєш, якої кари заслуговує варта й ти?

— Знаю, пане! Але старим ветеранським звичаєм дозволь мені покаратися самому. Ти знаєш цей звичай, пане!

— Знаю, ветеране! Я цього й чекав від тебе. Але своє рішення ти мусиш досвідчити перед цілим відділом. Бо я відповідаю й за тебе. Ти готовий, ветеране?

— Готовий, пане!

— Говори!

Нігріл обернувся до лави. Всі очі були на ньому.

— Вояки! Я відповідаю за втечу в'язня. Як і вігілянти, що мали варту. У Кесарії нас судитимуть. Ви знаєте, що за це чекають буки. Але ветеран сміє покарати себе сам, відібравши собі життя добровільно. Тому тут, перед усіма вами, я проголошую: без насилування й добровільно я вибираю собі меч. Знаєте, вояки?

Лава захвилювала. Нігрілові слова діткнулися їхніх вояцьких сердець, хоч вони й знали суворі закони свого ремесла і здогадувалися, для чого їх вишикував тут центуріон у цю незвиклу лаву. Усі, як один, вдарили в щити і вояцький оклик пролунав левадою. Вони любили свого ветерана. Гней Рутен майнув рукою, і тиша звисла над лавою напруженим очікуванням. А Нігріл приступив до центуріона і почав складати перед конем свою зброю. Центуріон голосно спинив його:

— Залиши при собі зброю й відзначення, ветеране! Такий вояк, як ти, має право вмерти зі зброєю!

Вояки знов ударили в щити, й оклики згоди залунали над лавою. Але сурми засурмили наново, й до Нігріла підбіг один із вояків. Йому віддав ветеран свого меча. Вояк побіг на другий кінець впоряду. Там, на кінці вулиці, він вишпортав своїм мечем ямку, встромив до неї держальном ветеранського меча й затолочив калігою. Очі лави перебігали від меча до Нігріла. А ветеран стояв перед центуріоном і чекав. Гнеєві Рутенові було шкода ветерана. Був це добрий вояк, але помогти йому центуріон не міг. Його самого, хоч і римського горожанина, чекала в Кесарії мабуть деградація, а ветерана, як і сторожу, жорстока кара, буками, від якої не кожен залишався живим, а як і залишався, то лише безпомічним калікою. Тут принаймні Нігріл умре з честю, як вояк. Третього рішення не було... А вояк, закопавши меча, поспішався на своє місце в лаві. Буцини завили. Ветеран рушив з місця:

— Прощай, центуріоне! Хай охороняє тебе Мітра!

— Прощай, ветеране!

Нігріл обернувся до вулиці. З вистромленим списом і щитом на поготівлі він ступив уперед проти застромленого в землю меча. Очі всіх легіонерів втиналися в нього серед невимовного напруження. Але Нігріл не дивився ні на кого. З очима вп'ятими вперед ішов він гордовитий, наче бог війни. Але після кількох кроків не витримав. Бардит — бойовий клич їхньої легії — видерся з його горла клекотливим викриком. Сурми й вояки підхопили його несамовитим зойком. Нігріл скочив уперед...

Нігріл біг. Вояки в лаві піднесли над вулицею свої мечі. Вони мали право тепер рубати відсудженого, але жаден з них не відважився б спустити свого меча на ветерана, й мечі творили над Нігріловим шляхом метальне риштування. Але Нігріл уже не бачив цієї останньої вояцької почести. Застромлена смуга меча була його ціллю. Але він бачив не її, а щось вузьке, нагострено-блискуче, що застиляло леваду, обрій, сьогоднішній день і простягалося поза світ, де чекав його соняшний Мітра...

Гней Рутен сидів випростаний у сідлі і, ледве-ледь нахилившись, глядів, не відриваючи зору, за ветераном. Чув сурми, бойовий клич, бачив блиск мечів над ветерана головою. Чув і не чув, бачив і не бачив. Увесь зосередився на постаті, що мчалася від нього. І коли вона враз упала, скорше здогадався, ніж відрізнив серед гуку тіла, що вдарилося об землю, легкий зряскіт. І віддихнув...

Аж до пізнього вечора стояла над левадою й тяглася через околицю задушлива курява від кострища мертвих.

Перемігши з допомогою ціпка стрімкий схил доріжки, дібрався нарешті Давид до вершка й, тяжко віддихаючи, розглянувся довкола. Сумно було подивитися на нього. Римський відділ, що був отаборився на Давидовій леваді, поплюндрував її як слід. Мала правду вчора Дебора, коли бідькалася над цілковитим майже знищенням. І справді, від кількох смоковниць залишилися лише високі стовбури, бо рубачі навіть і не намагалися, щоб зрубати деревину як слід. Кільканадцять яблунь і гранатів було знищено вщент і з виноградом, що їх оповивав. Багато лоз лежало посіченими й галузки з нестиглими гронами засмічували винницю. Чого не зрубали

— те поламали, пообсмикували, потолочили. Купа попелу сіріла біля гнітила, на якому бракувало солом'яної стріхи, вжитої мабуть на розпал кострища.

Погляд на поруйновану винницю в перший мент боляче діткнувся Давидового серця. Та ж деякі з порубаних дерев походили ще від його діда й батька, деякі садив і щепив сам. Знав історію кожного корча, кожного закруту лози на гранатовому дереві. Треба починати наново! Наново, коли тінь життя простяглася вже до могили, а шеол не турбується ані про гранати чи яблука, ані про лози й смоковниці!... І ось починати наново!.. Але як швидко прийшло обурення, так швидко і промайнуло. За хвилину вже спокійно дивився на діло руїни. Та й пощо хвилюватися? Чим кращий він, Давид, від решти народу свого, що лише його з-поміж усіх має минати рука ворогів? Чому йому має бути добре, коли всім є зле? Чом має він упиватися вином і насолоджуватися гронами, коли нарід немає часом і води на освіження? Навіщо смоковницям давати плоди і полям урожаї, коли їхніх господарів ведуть на тортури й голодну смерть у підземеллях?..

Спершись на ціпок і повільно розглядаючися на всі сторони, щоб не пропустити ані найменшої шкоди, додумував Давид ці гіркі думки й гадав, що вже заспокоївся. Думав, що вже байдуже дивиться на мертві галузки й голі стовбури. Але обманювався. Бо це не заспокоєння вступило до старечого серця, але обурення й гіркість доступили такого ступеня, що для їхнього виявлення не вистачало їм зовнішніх проявів. Та й до кого було кричати? Кого проклинати? Замало проклять і плачу, замало зойків і нарікань, не досить викриків болю! Та й які ще уста, гіркі і проклятливі, може ще мати людина після Єзекеїла?.. Тому й хотілося стояти спокійно, тихо позирати на руїну й гіркість свого безсилля занурити до безмежної терпкости народнього існування. Щоб біль власний став од того малим, маленьким, малесеньким — цілком непомітним! І коли припустив до своєї свідомости це порівняння, відчув Давид, що тепер таки насправді заспокоївся. Не було ради!.. Треба все починати наново: посадити смоковниці, щепити яблуні, підрізувати, обкопувати й підв'язувати!.. Нема ради: життя!.. І вже цілком зрівнова-

жений обернувся Давид до доріжки, щоб вертатися до хати, але перед ним стояв Єгоханан.

Погляд старого роз'яснився. Мавши лише доньку Дебору, а від неї знов таки лише внучку, тяжко ніс колись Давид кару безсинів'я. Потім, коли перетривала його душа тягар думок, перестав тим турбуватися. Навіщо йому сини, коли ввесь нарід став йому синами й доньками найулюбленішими? Є чим пишатися, над ким бідкатися, про кого турбуватися. Для власних дітей можливо й не було б уже в душі місця. Але в глибині істоти все таки тремтіла легенька заздрість от хоч би до свого приятеля Захарія, що вже і після смерти, але дочекався сина. Тому то, ставши опікуном Єгохановим, звертав на нього більше уваги, ніж на інших дітей. Але далі цього зовнішнього, Давидове зацікавлення хлопцем не сягало. При рідких зустрічах з приємністю вів рукою по довгих кучерях хлопчачої голови й питався про науку — от і все. Лише один раз розмовляв про хлопця з Елісебою. Від того часу не говорив з нею про вислід своєї ради. І тепер хотів пройти мовчки, але самітність думок на зруйнованій леваді спинила його:

— І на вашій леваді, Єгохапане, так само поруйнували все римляни, як і тут? — Левади Давидова й Захарієва були недалеко одна від одної. На сусідніх левадах римський відділ також рубав дерева для кострища.

— Ні, — крутнув головою хлопець. — Лише кілька сухих глодових кущів вирубали на межі. І додав голосом малого знавця: — Щоб спалити вояка, багато дерева треба було!

Давид, як і цілий Геброн, знав уже про це, що один римський вояк настромився на меч і його спалили. Знав і те, що в'язень, якого ескортував відділ, уночі втік. Ні для кого не було таємницею, що смерть вояка мала зв'язок з утечею в'язня. Але подробиць не знав ніхто. Раділи, що в'язень утік, байдужі були до смерти римського вояка. На левадах відділ побув до ночі, і коли вирушив далі по єрусалимській дорозі, ніхто вже ним не цікавився, крім метких хлопців, що цілий день спостерігали легіонерське пристановище.

— А ти, я бачу, таки підглядав за вояками?

— Так, підглядав і все бачив. Але зелот таки втік! — І при останніх словах Єгоханан знизив голос.

Давид пильно подивився на хлопця:

— Що ти плетеш? Звідки ти знаєш, що то був зелот?

Єгоханан без страху підійшов ближче, й між дідом і хлопцем почалася розмова. І слово за словом, риска за рискою перед Давидом поставала картина втечі Іродіона й роля при ній Єгоханана. Старий слухав короткі відповіді Єгохананові, і його серце наповнювалося подивом. Так ось, цей хлопець, дитина, була єдиною людською істотою з цілого міста, повного сильних і розумних мужів, не побоялася великого чину. Хто навчив її? Де? В теперішній гебронській молитовні Небати й Самлаї? Проповіді покори і приклади послуху? Невже ж це наслідок його порад, даних тоді Елі-себі? Невже це вислід жіночої вихови, на сором мужам і провідникам народу?

— Хто повів тебе на це, дитино?

— Я сам!

— Сам то сам, але все ж, хто сказав тобі, що то був зелот?

І зі ще більшим здивуванням слухав тепер Давид оборону зелотів. Бо то міг бути лише зелот і тільки зелот. Бо це зелоти одні борються з чужинцями за свободу Ізраїля, вони одні не потурають чужоземцям. Вони продовжують діло славетних непіддайних Макабеїв... Хлопець говорив, а Давид слухав, дивлячись на ці блискучі очі й чувши переконливі хлоп'ячі слова, вже не розпитувався більше. Велика втіха входила до його душі. Це ж значить сам собою прийшов хлопець до свідомости, що повинність кожного міцного м'яза, меткого ока й гарячого серця є стати всюди, де можливо і як можливо, проти насильства й поневолення. Від дорослих заховав Єдиний, від мудрих і сильних оп'яв таємницею, щоб виявити дітям! Яким же сильним мусить бути дух народу й Божий закон у душі цієї дитини, коли тепер уже знає вона, що й як має робити! О, не всохло ще те дерево, яке видає з себе такі парості! Не страчений ще нарід і воля Господня в нім, коли множить із себе таких дітей! І якби не було в Геброні ані одного, хто хотів би взяти на себе великий тягар труду й боротьби — цей буде тим! Він сам накладе на себе

вантаж служби народньої, підбадьорить пинявих і піджене млявих. Він буде зелотом, якщо зелотів не було б, він перший піде назустріч Месії, і його першого покличе Месія до себе! Це він, це такі, як він, приправлять вождеві шляхи приходу, нарівняють стежки його! Який же щасливий Захарія, як радіє дух його, що дочекався такого сина!..

Спершись плечима об мур, старий так занурився в свої міркування, що вже перестав і слухати, що далі розказував хлопець. А Єгоханан далі оповідав із дитячою легкістю і йому зовсім не вадило, що старий мовчав і не перепитував. Бо в дідовій мовчанці відчувала дитяча душа велику згоду з його вчинком, відчував хлопець, що виконане тої ночі було не лише добре, але було й єдине, що треба було виконати. І Давидова мовчанка говорила йому без слів, що так зробив би й Самсон і Ґедеон, Калеб і цар Давид, — герої його мрій зелоти. А старий нарівнявся й наблизився до хлопця, кладучи йому руку на голову:

— Нікому ще не говорив про це?

— Нікому!

— Тож і не розказуй. Щоб не рознеслося по місті й не наробило шкоди. Вуха мають не тільки зелоти, сину!

І тепер від цього так часто вживаного але несвідомого "сину" відчув Давид, що знайшов того, кого хотів би мати своїм сином.

ДАВИД знайшов не лише сина, але й самого себе. Перед жадібністю дитячої істоти, яка поглинула його думки, наче спрагла земля росу, відкрив він нарешті віконця своєї замурованої душі. Як колись це був зробив раз перед Єгохананом батьком. Але тоді сталося те від нестерпного дальшого затаювання їх у собі. Тепер, навпаки, надила нестерпність зберегти їх у свіжій пристрасності хлопця. Прищепити йому, просякнути його істоту тією найсвятішою любов'ю і ще святішою ненавистю, якою колись так горіли пророки, що полум'я те спалювало всю ганебність народнього життя. Багато її тепер було в народі. Може ще більше, ніж за первопророчих часів. Великого пророка чекає народнє життя, щоб могло нарешті від тої ганебности очиститися. Другого Мойсея або Ілію. Нових скрижалів, але не кам'яні, а залізні! Щоб приправити нарід на вічного й невідкличного Месію. І так хотілося, так хотілося продовжити ці присмеркні дні старечого існування! Щоб ще тут перед шеолом, защепити цій молодій душі всю пристрасність очікування того, хто прийде.

І Давид говорив. Забув, що перед ним була майже дитина. Та — якби й усвідомлював — не було вибору. Хлопець був єдиним у Геброні, що вартий був науки. Чей же не Небатів буде навчати й не Самлаїв запалювати гнівом і захопленням? І Геброн часто був свідком, як, спершись рукою об Єгохананове плече, мандрував із ним старий Давид на левади. Там часто можна було бачити їх у тіні дерев, наче вірних друзів, що довіряють один одному свої таємниці. Замовкали, коли надходив хтонебудь сторонній, навіть Елісеба. Лише по блискучих Єгохананових очах здогадувалася вона, що то були за розмови. Але ніколи не розпитувалася. Їй вистачало лише пригадати собі свою останню розмову з Давидом про сина. І вона бачила знов великий розмах руки ста-

рого, що ним загорнув він тоді не лише батьківщину, але й цілий світ. Усе для її сина, все для Єгоханана!

А молодеча душа немов спрагла земля, наче кретська губка. Напоїти її зраня й до вечора заховає життєдайну вогкість. Так напоювалася тепер Єгохананова душа Давидовими думками, яких марно було шукати на поверхні гебронського життя. Бо в словах старого знаходив хлопець підтвердження всього, до чого домислювався сам, знаходив точки опору дальших міркувань і думок. Ще дитина, але вже починав прагнути за одним великим мірилом, яким міг би зміряти минуліть і будучність народу. І все більше, все більше розумів, що тим мірилом має бути лише Месія.

Тепер дійсність Гебронська припадала старому дивно непотрібною. Пощо, властиво, турбуватися врожаєм, коли з нього скористає чужинець? Пощо плекати худобу, коли її забере зайда? Навіщо робити щось іншого, ніж те, до чого кликали пророки? Пощо бідкатися над сьогоднішнім днем, коли він не має забезпечувати завтрішню перемогу? Лише пророчий шлях і пророча мета — єдині варті наслідування! І хоч приходило старому часом до голови, що пророки частіше їли, ніж пророкували, але зараз же пригадав собі, що дні його вже похилилися вечірніми тінями і треба спішитися, треба поспішати наситити дитячу душу всім тим, що єдине було дороге й важливе.

Але якщо Давид міг затримати в собі свої думки на довший час років, то не міг Єгоханан зробити з своєї душі могилу для тієї палкости, що пробуджувалася в його істоті. Не розділити її, не роздати іншим, не ощасливити нею тих, що були найближче думками і помислами, було б неможливо. Ті друзі, довірені й близькі приятелі, були тут. На тих самих левадах, де були кутки глухіші й тіні глибші, там сходилися найвірніші з вірних. І все, що переходило від Давида через Єгохананову істоту, відбивалося в їхніх душах дзеркалевим відбитком. А потім наповняло Геброн чутками й натяками, недомовками й загрозами, очікуваннями й напругою. Уже й старші почали звертати на це увагу. Ось росте хлопець без батька, під кермою відлюдного Давида. Хоч і шанобліва особа старого, але чи годиться робити собі довіреного з такого підлітка, як той ще Єгоханан? Промовлене він перекрутить

на своє, а з недомовленого зробить, що сам захоче. Та ще й понасаджує в голови товаришів усього такого, чого їм на розум не прийшло б. Бо нема де правди діти, меткий хлопець, багато батьків мали б радість з таких синів, але... І з того "але", коли бесідники обговорювали Єгохананів вплив на молодь, можна було зрозуміти більше недовір'я й побоювань, ніж похвали у попередніх словах. Бо де це, нарешті, видано, щоб у Єгохананових роках юнаки так мало працювали, а лише-но гаяли час порожніми балачками? Колись більше трудилися, більше молилися! Бігали собі, правда, за дівчатами, але менше стромляли носи до сувоїв, надмірне студіювання яких ще нікому не приносило користи й личить лише єрусалимським книжникам. Добре, Єгоханан нарешті піде до Єрусалиму, куди ведуть шляхи всіх назореїв. Але іншим молодикам залишатися в Геброні. І цього книжного мудрування для них забагато.

— Особливо ж багато непослуху! Непослуху забагато! - говорив Самлай, пересторожливо підносячи догори палець й повагом оглядаючи зібрання під шкільною смоковницею. І слухачі прикивували головами, а Небат запобігливо тер руки. Справді, послуху мало! А в назорея його мало б бути більше. І хоч ніколи, правда, не виступав Єгоханан ні з чим проти старших, але кожному, хто з ним почне говорити, зараз же стане ясним, що в його ніби то покірній уважливості заховані всі сатанинські гордощі. Стоїть ось так, спустивши руки, очі долі, як належиться молодикові перед старшими, слухає й пари з уст не пустить. А потім одійде й гордовито тріпне кучерями та й іде собі з гордовито піднесеною головою, наче норовистий ідумейський кінь. А за столами збирає таких самих лоботрясів, як і сам, і говорить з ними до охрипу і ніяк не можна довідатися нічого путнього, що їм там утовкмачує в голову. Кажуть, що лише про вождів і пророків розмовляють, про закон і Месію. Але очі їм світяться й уста кривляться, немов понапивалися якого чарівного напою. Ні, рішучо Єгохананові вже пора до Єрусалиму, пора починати назорейське служіння при храмі. Чим скоріше відійде, тим краще буде для нього і для Геброну. Бо інакше буде ще від нього клопіт для міста!.. Пом'янете оці слова!.. І Небат переконливо оглядав замовклих старших, шо лише

прикивували на всі його пересторогн. І так не раз обмінювалися думками під шкільною смоковницею, але далі прикивувань не йшло. Бо лише один погляд на сиву Давидову могутність, що проходила вулицею в супроводі Єгоханана, замикав балакучому Небатові уста і схиляв голови прикивувачів у низеньких поклонах. А коли минала їх ця дивна пара, — лише поглядали на себе і знов прикивували один до одного, немов признаючи якусь дивну, але ненаправну вже річ.

Були це знов жінки, які донесли Елісебі про міркування старших. Елісеба вислухала й навіть не моргнула бровою. Минулися вже ті часи, коли натяки, в'їдливість чи співчуття сусідок могли вивести з рівноваги її душу. Що Єгоханан був інший, ніж усі хлопці, — вона не потребувала цього казати собі. А як і чула, то ці розмови наповняли її душу гордощами, а не турботою. Той, хто призначений бути назореєм — має бути іншим від інших. І ніколи не говорила Елісеба синові про гебронські чутки, ніколи не випитувалася вже його про те, що робить і що говорить з товаришами у вільний від праці час. Лише з однаковою любов'ю спостерігала, як все легшою й легшою стає для синових рук сокира й мотика, як для його душі все ширшає й ширшає народній обрій. Так, із дитини формується юнак, а з юнака муж, істота того, хто... І боялася домислювати до кінця ці занадто сміливі, але такі солодко-спокусливі материнські думки.

Сонце припікає вже зраня. Рістня ще по-весняному ясно-зелена і прорізи в молодому листі творять з виноградних лоз прозорий зелений завій мережок на сірих стовбурах олив. Підманений цією тендітністю обрисів, прозорістю обріїв, зеленим шумом садків вибрався сьогодні Давид із Єгохананом на левади. Останніми часами все тяжче й тяжче було старому поборювати стрімкість схилів, і якби не опора в молодому Єгохананові, хто зна, чи відвідував би вже свою улюблену леваду. А так сьогодні знов приєднався до цієї передлітньої святковости всього сущого. Тепер сидів на левадній межі і, проходячи очима по околиці, немов уперше, чи може востаннє, вітав її ніжну ласкавість солодкими словами царя і пророка:

Глянь же, поглянь: проминула зима,
зливи промчалися, вихрів нема,

квітами вбралися шати землі,
горлиці голос лунає здалі,
смоква пальчасті пустила листки,
винниця шле аромати тонкі.

Єгоханан залишив старого і пішов працювати. Сьогодні Давид був незвикло мовчазним і свій настрій передав і йому. Хлопець ішов між деревами, бездумно скубаючи листячка, не спиняючись ні на чім увагою. Постояв біля найбільшої смоковниці, сам не знаючи чого хоче й обернувся до межі. Коли відходив, Давид сидів на кам'яному приступку, тепер побачив, що старий стоїть. Стоїть незвикло, простягши руки до гебронської долини і щось мабуть говорить, бо довга борода рухається до такту слів. Єгоханан здивовано підійшов ближче. І вже чув, як врочисто й повагом падали звуки, але слів ще не можна було розібрати. Єгоханан підійшов ще ближче й тепер чув усе. Давид не звертав на нього жадної уваги, не помічав його. Він не вгаваючи стрясав простягненими руками, і його голос зростав і могутнішав, спадав і знов підносився, ніби комусь наказував, погрожував, закликав і переконував. І в тих словах пізнавав Єгоханан вічні голоси суворів, що почали тут промовляти Давидовими устами. Мурашки забігали йому по спині, слухавши цей урочистий голос і врочисті слова.

— Зверху, зі скель дивлюся на тебе! Зі шпилів гірських бачу тебе, народе мій! Бачу як приходить, іде, наближається до тебе день той, розпалений, мов піч золотарська. У ній розтоплений і перечищений будеш до найвищої щирости своєї! І тоді в диху полум'я прийде до тебе володар, якого шукаєш і вождь, за яким тужиш! А потім обтече тебе спокій рікою повноводною, і як повінь заплавить тебе слава народів! Благословлю тебе руками своїми, останніми силами духа свого віншування складаю тобі, народе мій!..

Говорив уже із зусиллям, немов справді збираючи всі сили й останні слова вигукнув з неймовірною напругою, наче хотів, щоб до найкрайніших меж землі досягли вони. Вигукнув і великою сірою масою почав осідати на каміння межі. Єгоханан кинувся до старого. Прибіг, уклякнув біля нього і підніс старечу безвладну голову. Давид тяжко дихав і хапав повітря. Єгоханан не міг відірвати погляду від його обличчя.

Забув навіть закликати на поміч, захоплений його виразом. Бо хоч груди й боролися з дихом, але очі дивилися в далину з вогнистою ясністю, і світлість обличчя вражала життям. Випростаний на межі, нагадував стовбур кедра, приправлений на будову. Хлопець виломив гілку і почав обвівати Давида. Потрохи старий заспокоювався, немов починав дрімати. Єгоханан сидів і приглядався до гри тіней і світла на Давидовому обличчі. Скільки так пройшло часу — хлопець і не спам'ятався. Мабуть досить, бо сонце припікало вже дужче й мухи ставали дошкульнішими. Давид знов починав бути неспокійний. Знов почали ходити груди, напружилося тіло і пальці рук почали шарудіти по одягу, наче обштрипуючись. І нараз руки сперлися об землю, й дід сів так прудко, що Єгоханан аж злякався. І погляд старого вернувся з далини, спинився на хлопцеві й засвітився свідомістю:

— Ближче, ближче! — скорше здогадався, ніж почув Єгоханан. — Ближче, ближче!

Настрашений хлопець усе таки підсунувся до Давида. Старечі руки твердим стиском ухопили Єгоханана за плечі. Вони кам'яними брилами притиснули його до землі, і, мов зачарований, дивився хлопець Давидові ввічі. А той зашепотів йому просто в обличчя:

— Не кажи, що дитина ти... Він з тобою!.. Куди пішле тебе — йди! Що накаже — говори! Не бійся, не бійся нікого... бо він покликав тебе! І будеш від сьогодні... вождем народів... володарем королівств! Щоб витереблював і нищив... руйнував і плюндрував... будував і защіплював!..

Голос ставав уривчастим, слова плуталися, погляд каламутнів. Руки задубіли на раменах хлопця, а той і далі боявся зворухнутися. Аж один ковток, ніби останній ковток повітря струснув дідовим тілом, і він перекинувся горілиць, тягнучи за собою Єгоханана. Руки хотіли ще триматися, ще хапалися за плечі, але стиск увільнився, і Давид лежав на межі, нерухомо вглядаючись у блакить.

Перший раз діткнулася смерть Єгоханановоï свідомости. Перший раз у житті мусів очиститися від дотику до мертвого тіла. Лежав під хатою, не сміючи ночувати в ній, поки був нечистим приписаний час, і не міг заснути. Дивився в зоряність небес, часом схоплював зором зірчастий галаган, що

котився звідкілясь згори й не докочувався кудись долі. Звідки, куди й навіщо? І не переставав думати про Давида. Був ось Давид чистим, коли жив, рухався й мислив і нараз стало нечистим його тіло, коли одійшов з нього дух. Куди одійшов? До праотців і пророків? Зустрінеться там з батьковим духом і розкаже йому про сина? Одійде колись і він туди? Увесь народ! Усі вибрані й погорджувані, всі благословенні й прокляті? Чи пролетять, як ось цей пролетів галаган — із безвісти в безвість?.. І не мала на це жадної відповіді молода душа, крім тривожного сумніву: а пощо ж тоді боротьба велика й мала безмежна людини й народу? Чи ж не краще може плекати покору велику, якої досить для цих днів земних, для спокою повсякчасного? Але молода істота, повна сил і снаги ніяк не могла сприймати беззастережно спокійних думок покори і вже черговий галаган давав почуттю вистачальну відповідь своїм бистрим летом, сліпучим блиском і таємничістю свого приходу й відходу. Аж сон нарешті переривав незвиклі думки.

Та ранком, коли розвинув сувій закону, — був це Проповідників сувій. Ніколи раніше не замислювався над ним. Повними темноти й чужости, тоскно-загрозливими були все його слова. А тепер набули вони змісту і припадали знайомими, давно відомими, лише призабутими поняттями: "Бо немає навіки спомину про мудрого, як і про блазня... Те, що нині є і буде в будуччині, зникне також свого часу в забутті, і як кінчається вік мудрого, так минає й вік блазня..." Аж шарпнув сувоєм від цієї безнадійности, що стиснула аж за горло сухим задрапом сліз, коли читав далі: "Подібність синів людських і подібність тварин однакова єсть. Як умирає теє, так умирає й це... Дух той самий мають усі й нічого немає людина більше, ніж тварина!.. І живому псу є краще, ніж мертвому левові".

Коли Елісеба ввійшла до хати, побачила незвиклу картину: син сидів за читанням, але не читав. Паргамен зсунувся йому з колін на землю, та він не помічав, мабуть, нічого, дивився бездумними очима перед себе, і сльози котилися йому по обличчі. А його викрик стиснув Елісебине серце, як ще ніколи так воно не стискалося за сина:

— Мамо, скажи! Скажи мені, мамо! Де батько мій? Ку-

ди подівся Давид? Куди відійде народ наш?.. Чому живому псові, каже Премудрий, є краще ніж мертвому левові?

Елісеба схилилася й заглянула Єгохананові ввічі. Було в них стільки дорослої мудрости, що ніяк не могла зрозуміти, звідки узялася в сина та печаль, яку відчувало і її серце. Хотіла відповісти йому великими й мудрими словами пророків, але відчувала, ах, як же близько й безпосередньо, що це були б тепер порожні слова розуму проти гарячого чуття молодечого протесту: пощо і куди? Тому не сказала нічого, а просто сіла біля сина й обгорнула рукою його плечі. І так, обнявшись, сиділи довго мовчки, і ця мовчанка була їм найкращою втіхою.

О ЯК смакує мед після полинової горечі трав і яка лагідна прохолода відпочинку після спеки блукань! А молодечий сум — немов та хмарка над Соляним морем: розійдеться скорше, ніж збереться, й життя всюди й завше перемагає смерть. Не дурно ж мусів нарешті признатися Проповідник, що "повернеться порох до землі, де спочатку був, а дух поверне до Бога, що його дав..." Здається, вчора лише помер Давид, вчора лише лежав на цій межі запереченням життя й буяння, росту й цвіту, пісень і радощів, а сьогодні вже знов тут весна. Нова весна, та сама весна на тих самих гебронських межах, бо дух од Бога знов оживотворив їхній порох, і все стало знов таке саме, як було тої весни, навіть ще бурхливіше, тьм'яніше, приманливіше!

Велика зміна сталася за цей час з Єгохананом. Ніби діткнувся його істоти своїм палаючим вуглем-жариною янгол смерти і відімкнув двері до таємниць життя. Цілий рік поволі відхилялися вони й тепер саме, з наступом ароматів, співом птахів і горяччю променів, відкрилися врозтіж. Задивився через них на непізнані досі речі й не може знайти ніде місця. Бо куди не піде — не знає, яка сила й пощо вабила його. Утомний неспокій жене з місця на місце, від думок до безум'я, від праці до безділля, від ліношів до праці. Немає ніде пристанку. То здається, що цілий Геброн з посміхом спо-

стерігає його неспокій, то припадає, що світ уже цілком забув про його існування. Ні, навіть не забув, а просто погорджує таким незначним, непотрібним, зайвим сотворінням, як він. Мужчини дивляться з погордою, а жінки з посміхом. Товариші глузують, а друзі ухиляються від зустрічі! Найкраще втекти від усіх, утекти від них, байдужих чи насмішкуватих, утекти на край Геброну, поза цю землю, за Велике море! Бути самому!

Відтоді почалося теє. Хотів чи не хотів, а осередком думок його й уяв ставала жінка. Не та, що бачив на гебронських вулицях із глеком на раменах, з біллям біля потоку, серед поля чи левади з мотикою або серпом. Не жінка-дружина, мати й сестра й не полохливе дівча, що з виприском сміху відвертається при зустрічі. Ні, якась інша, непізнана, невідома, незнана, якої й не було у Геброні. Але все таки не вгавав тинятися по левадах і межах, дряпаючись між кущами й камінням, з пересохлими устами і зморе́ними коліньми, сам не знаючи, де шукати її й куди від неї втікати. Тепер вона, лише вона заповнювала сувої законів. Спокушувала Йосифа, облещувала Самсона, зраджувала Голоферна й підшептувала Соломонові паморочливі слова Пісні Пісень. Та де Соломонові! Це не премудрий цар, а він, Єгоханан, міг би співати їх тепер на гебронських левадах і межах. Вглядаючись у рожевість заходу в бездонність нічних небес, у неокресленність солодко-тужливих поранкових даляв, що заволікали левади, Палестину й увесь світ, — він напевно створив би ті п'янкі рядки. Бо вони кружляли в його думках, співали й перекликалися, дзвеніли і тремтіли перед уявою слуху й самі злітали з уст. Блукавши між терновими живоплотами, між кам'яними межами піль і винниць, сидячи по закутках Гебронських околиць, згучали йому з серця його власні акорди, що їх колись склав цар-поет:

— Які ж красні ніжки твої в черевичках, княжа доню! Пупчик твій, мов кухлик кругленький, не без напою, живіт твій, як стіжок пшениці, оброслий квітами! Груди в тебе ніби двійко теляток-близняток сарни, що пасуться між квітками! Горло твоє — вежа з кости слоневої, очі — ставки езебонські, а голова як Кармель!.. О, яка ж красна, яка привабливa, ти, кохання прерозкішне! Захопила ти серце моє, сес-

тро моя, дружино! Полонила серце моє одним лише поглядом ока свого, єдиним рухом шиї своєї!..

Усім цим почала відзначатися тепер Деборина Рут. Ще недавно, ще перед тижнями було це для нього невиразне дівча, як і безліч усіх дівчат гебронських, що сміються невідомо чого, сумні бозна з якої причини й шепотять по кутках, немов сполохані тіні. Хоч часто бував у Давидовому домі раніш, за дитячих часів бавився з Рут, як з найліпшим приятелем. Але опісля закон, школа й товариші закрили були цілий світ, і лише цієї весни відкрилися очі.

За гарячого полудня, коли околиця млосно причаїлася в неприступній спеці, Єгоханан подався за місто. Розпечений порох дороги набивався між пальцями ніг, обпікав шкуру і змушував шукати затінених смуг під кам'яними огорожами. І це дратувало. Був у одному з тих, тепер таких частих, настроїв, коли сам не знав, куди йде і звідки вертається. Так і тепер, зайшов аж у долину біля бетсурської дороги. Це нею втікав, мабуть, перед роками з Давидової винниці зелот. Що сталося з ним, куди подався і де тепер знаходиться? А в долині привітала Єгоханана прохолода. Бо гущавина олеандрів трималася вогкости долинного струмка й невеличкі плеса потоку тхнули свіжою вогкістю. Єгоханан оддавна знав тут одне місце під скелястим виступом берега, оточене колом олеандрів. Там можна було без перешкод купатися в прозорому плесі й залишитися з думками далеко від людей і міста. Ніхто не знайшов би його в тій схованці, куди вело лише кілька вузьких сернячих доріжок під склепінням олеандрових кущів.

Хлопець звернув із головної доріжки, просмикнувся, зігнувшись, під тісною стелею листя й ось-ось уже був на своєму місці. Але приріс до доріжки: в його схованці хтось був. Ще не бачив, хто, але чув обережні сплески води і притишену мелодію пісні. Кров ударила йому до голови: співав дівочий голос. Був знайомий і боявся його пізнати. І ще більше злякався б, якби то був голос незнайомий. Це лише Рутин голос міг бути таким солодко-зазивним. Але хіба такі слова може співати Рут?:

Ходи, любий, ходи
у поле із хати,

в запашному садку
будем ночувати.
Спозаранку-рано встанемо,
нашу винницю оглянемо:
чи квітує виноград,
чи є зав'язки в гранат...

Ціла Єгохананова істота скупчилася в млосному напруженні не стратити нічого з цієї давно знаної пісеньки. Так, ніби вперше почув її, ніби ніколи ще не чув, не чув її на гебронських левадах, бо тепер лише вона продерлася до його свідомости і до його серця. А коли сріблястим дзвіночком відбренів кінець пісеньки:

а потому там
я тобі своє кохання дам, —

Залишився він хвилину в солодкій непорушності. Наче памороки оп'яли його істоту і, занурюючись у їхні хвилі ще глибше, ще бездонніше, посунув хлопець назад по доріжці, боячись сполохати недосяжну несподіванку. Але зараз же спинився, хвилину вагався, обернувшися знову до потоку і прислухаючися. Співу вже чути не було, лише плюскіт води. І нараз без вагання Єгоханан рішучо подався в сторону потока, нарешті присів за корч і тихесенько розгорнув останню завісу олеандрових галузок.

По коліна в прозорій воді плеса стояла нага дівчина. Час од часу згиналася, набирала до пригорщі води й виплескувала на себе сріблястим дощем. Краплини мінилися на сонці всіма барвами веселки й дотикалися мінливими перлинами дівочої шкіри. Блискотливими струмочками стікали вони по ніжності дівочих грудей, округлості живота, опуклості бедер... А збентежене плесо метушилося плямами гарячих полисків по її смаглявому тілі, від круглих колін до обвитої косами голови...

Так, це була Рут! Нова, ніколи невидана, неочікувана, несподівана Рут. Соняшна, промениста і прихолодна, зі спокусливими тінями в заглибинах пружевого тіла, з горяччю тепла на нап'ятих опуклинах — вона була дівчиною його мрій! Так, це за нею, лише за нею, тужило його серце, коли останніми днями шепотіли уста без слів: "О, яка ж ти красна, приятелько моя, яка же ти хороша, кохання прерозкішне!.."

Єгохананові спинився час. Притягуваний чарівним видом, він лише чимраз сильніше притискався до куща. Галузки затріщали. З коротким викриком присіла до води Рут. Ламаючи по дорозі перешкодливі галузки, втікав від потока Єгоханан, забувши про обережність. Чув лише мелодію пісні і плюскіт сріблястої води та примружував очі, ніби затримуючи цим в уяві несподіваний образ великого, ущасливлюючого збентеження.

ЄГОХАНАН тепер знав, за чим тужить. Боявся зустрічі й шукав її. Тисячами дрібних причин змушував себе ominати Деборину хату, уникати Рут. Але як не намагався — завше знайшлася тисяча перша причина, щоб побачити її. Заходив до хати і тремтів очікуванням. Намагався не дивитися на дівчину, не бачити її, але все ж бачив блиск дівочих очей, лукавість усмішки й щось холоділо йому біля серця від приманливости Рутиного голосу. А коли зустрічався з її поглядом, — запалювався полум'ям до корінців волосся. Тоді лише затинав нігті в долоні, змушуючи себе лишатися в хаті і не втікати. Спочатку боявся, що Рут здогадається, хто сполохав її при потоці. Але дівчина не подавала жадної ознаки, що може його підозрівати. Нічого не змінилося в її попередньому відношенні до Єгоханана. Лише сміється, здавалося хлопцеві, дзвінкіше й лукавіше дивиться ввічі, ніж раніше. А коли, сміючись, закидає голову дозаду, то її сміх починає перлитися знайомими тонами, в яких солодко-холодіюче серце пізнавало заклик царської пісеньки: "в запашному садку будемо ночувати..."

Розмовляв з Рут мало. Для довгих балачок було між ними замало притоки. Вона, старша від Єгоханана, була вже дівчиною на виданні. Що могла мати спільного від хлопця, та ще й майбутнього назорея? Обмінювалися словами лише про звичайні, буденні речі. Але Єгохананові й цього було досить. Як відтоді було вже для нього цілком досить солодкого явища її золотистого тіла, щоб серед своїх гордовитих думок не лишатися самітним. Тепер і на найдальших і най-

більш відлюдних мандрівках по гебронських околицях не був уже на однині. Бо не лише між рядками Пісні Пісень причаїлося її паморочливе тіло. Воно було в обрисах далеких скель і в округлості кущів, в заломах кам'яних огорож і тінистих закутках левад. Під кожним жіночим одягом, у кожному заблиску лукавого жіночого зору була вже захована "княжа доня", чарівлива красуня наймудрішого царя. Вона, Рут, була всюди! Але найбільше серед пророків, вождів і героїв — улюбленців Єгоханановых. Бо вона була й Міріям — Мойсеєва сестра, й Ревека — жінка Якова, й вельми прекрасна Сара — праотцева дружина. Це вона була варта праці і труду цілого праотчого життя на чужині, це вона була пророчицею Деборою — могутньою визволителькою й чарівною Естерою, спокусливою Юдитою і солодко-притульною Рут! Рут, Рут! Ніжна, солодка, вірна й покірлива Воозова жінка! Не дурно ж і ти, дівчино, маєш це найсолодше ім'я!..

Тепер Єгоханан мимоволі ставав Рутиною тінню. Куди б не йшла вона, куди б не обернулася, — здаля або зблизька все бачила Єгоханана, що ніби навіть і не звертав на неї жадної уваги, немов лише випадково опинився на очах. Але жіноче відчуття вже сказало їй правду. І з соромливістю відганяла від себе думку про можливість його присутности біля потоку. Подобався їй. Від матері й інших жінок чула про нього або хвалу або заздрісні нарікання. Пам'ятала, як любив його дід, і як хлопець був невідлучним супутником останніх днів старого. Справді, був вартий дівочої уваги! Буде з нього найкращий юнак у Геброні. Але що з того? Назорей не для дівчат, і дівчата не для назореїв. Та й до того вже давно було умовлено, що восени видається вона за Озію, Небатового сина. З ним уже почала і сходитися на левадах... І, уявляючи собі Єгоханана на місці мужнього Озії, ще лукавіше блискала очима на зніяковілого Єгоханана.

Раз увечері западало сонце за грозову хмару. Знав, що початок літа лякає зливами, але дощ буває зрідка, бо хмари залишають свій грозовий тягар ще над Великим морем. Але після спеки дня все причаїлося в очікуванні прохолодної вогкости й миротворчого вечора. Гнаний цією тишею пішов Єгоханан на леваду. Сів під кам'яною огорожею, вигідно спершись плечима, щоб розглядатися по притихло-на-

пруженій кружині, пустити на привілля горячі думки. Швидко темніло. На розмажжі ясніючого західнього неба і чорної хмари тремтіла жаринкою перша зірка. Єгохананові здавалося, що то Рутин мінливий зір надить його на далекі межі й обіцяє там сповнення недомріяних бажань. Сидів і дивився, як темніло небо, як родилися зорі — Рутині очі — як погрозливо кублилися й розтавали між ними ворожі хмари і затиралися невиддю обриси далечини. Довкола була тиша горячого вечора, наповненого тріскотнею цикад.

Од торкоту камінців по доріжці спам'ятався й поглянув у бік звуків. Двійка коханців, приваблених вечором і тишею, йшло на леваду. Не бачучи Єгоханана, вони спинилися наблизу. Хлопцеві затаївся дух. Боявся навіть глибоко віддихати, щоб не прозрадитися і ввесь зосередився в зір і слух. Та як не придивлявся — не міг пізнати нікого з них, бо смерк оповив пару своїм серпанком. Лише на тлі неба було видко, як юнакові руки сковзають по дівочих бедрах, а уста шукають себе і знаходять. І так стоять ці дві постаті на тлі грозового заходу, то зливаючись прудкими обіймами в одне тіло, на хвилю роз'єднуючись, щоб ще палкіше притулитися в мовчазних пестливих обіймах. Кров стукала Єгохананові в скронях, аж, здавалося, її стукіт мусить чути тих двійка. Але зайняті собою, захоплені своєю приманливістю, п'янкою боротьбою, вони не звертали ні на кого уваги. Камінці котилися їм з-під ніг, сандали рипіли об землю, поцілунки звучали стлумленими сплесками, а Єгоханан без диху спостерігав цю чарівну боротьбу і хотів би, щоб не було їй кінця. Мовчки зігнулися обоє й сіли. І тепер Єгоханан пізнав їх: Рут і Озія! Пізнав і задубів. Бо хотів зірватися з місця, хотів бігти, втекти, але не міг. Безвільна істота поринула в повінь шепотів, і зідхань, і зойків, а затятий до темности зір скорше відгадав, ніж побачив, де кінчається білість розхристанового одягу й починається знайома золотиста смаглявість дівочого тіла...

А потім уже не пам'ятав, як зірвався нарешті з місця і скочив у долину сполоханим оленем. Ще ніби чув за собою переляканий дівочий викрик, але опісля цілком забувся, де саме блукав і з якими думками. Прийшов додому, коли стіни міста почали сіріти передранковістю і нарешті відчув ве-

лику втому, велику вичерпуючу втому, якої ще не відчував ніколи у своїм житті. Упав на постіль і заснув без видів і снів.

ЗМІНА, що відбулася з Єгохананом, не сховалася від Елісебиної спостережливости. Це вже був не син, не та дитина, над чиєю колискою схилялася колись, уся напружена й чатівна. Не той хлопчина, що грався на Самсона й Ґедеона, що пустував із хлопчаками і схилявся над довшими, ніж сам, сувоями законів. Це вже був чужий і незнайомий юнак, за яким оберталися дівчата. Був це вже майже муж, погляд якого промовляв до матері не дитячими примхами, але майже мужеськими прикметами. І неспокій, болючий неспокій чим далі, тим частіше хапав Елісебу за серце. Ось вона відкладає, все відкладає виконання своєї обіцянки офірувати сина на службу Єдиному. А час утікає, як вода Йордану, чи струмки потоків гебронських. Та що станеться, коли смерть прийде раніше, ніж виконання обіцянки? Але, як же розлучитися з ним, віддати його на завше, зробити так, ніби його ніколи й не було!..

Коли приходили такі думки, намагалася що-сили відганяти від себе їхню настирливість. Хіба ж не заслуговує вона, мати, затримати біля себе свого сина аж до смерти? Того, якого не лише вимолила й випросила, але якого виплекала всіма зусиллями свого духа! Цього єдиного! Затримати хоч трішки, хоч ще трошечки, на незначний уже відламок часу, щоб потім уже цілком і без обмеження належав лише Вічному!.. Тому тепер знов почала вечорами вчащати на леваду. Уже тяжче було підноситися по стрімкості доріжок, як тоді, перед роками. Але й тепер ішла сюди з надією, що так, як випросила була собі там колись сина, — так і тепер випросить собі його наново. Починала наново боротьбу матері за дитину. Знала, що не для неї ці думки, але часом попускала солодким мріям, що сунули на кожну матір дорослого сина, уявляла собі Єгоханана одруженим...

Але, ставши під рідною смоковницею, не знаходила тих

слів, якими тоді молилася й того запалу, з яким у ті дні схилялася перед Ним. Тепер же не лише з мовчазними устами, але й із замовклим серцем дивилася на околицю, що викликала була тоді такі палкі молитви, щирі обіцянки, вогненні бажання, а тепер залишала байдужими уста й серце. Ні, не байдужими, бо неспокій, влізливий, настирливий неспокій, плазував за нею, коли верталася до міста. Якийсь ледве відчутний, ледь здогадний докір тремтів біля неї і з острахом розуміла, як то легко просить серце і приєднуються до нього уста, коли благають за річ праведну, і які непорушні вони в благанні за неправість! Коли ж нарешті в боротьбі з сумнівами й протиріччями охляли сили, побачила Елісеба, що нічого не вдіяти. Мусить розлучитися.

У розмовах із Єгохананом ніколи досі не спинялася на його і своїй назорейській обіцянці. Бо здавалося: почне говорити й хижим птахом, орлом ливанським, примчить розлука із майбутности в теперішність, вихопить їй із рук сина драпіжними кігтями! І чекала й боялася, що Єгоханан почне говорити сам, а тоді знала, що не знайде в себе жадного слова на заперечення, а прийме все, як наказ, чим спізненіший, тим суворіший.

Боялася, чекала і тремтіла! Аж воно нарешті прийшло, таки прийшло.

Увечері, коли Елісеба вже прибрала хату і збиралася вийти геть, Єгоханан заступив їй дорогу. Щось такого важко-спокійного було в його погляді, що аж здивовано відступила. Так мудро дивляться лише або дуже малі діти, або похилені над могилою мужі. Вже частіше спостерігала в нього цю перезрілість і лякалася її, але ніколи ще не була вона такою виразною, як саме сьогодні. І Елісебине серце тьохнуло.

— Почекай, мамо, хочу з тобою говорити.

— А що це тобі так нараз приспішило? — спробувала жартувати, але усмішка не хотіла сплинути на уста. Єгоханан далі дивися на матір своїм дивним поглядом:

— Вже великий я, мамо! Прийшла пора. Ти ж обіцяла мене Господеві. Час мені до Єрусалиму!

Елісеба слухала і з радістю спостерігала, що неспокій залишав її істоту. Так ніби цих лише слів бракувало, щоб

зробити її спокійною вже назавше, відвіяти неспокій геть, прикликати з далини спокійні, беззатримні і ясні думки, яких давно, віддавна вже не було, коли починала думати про розлуку. Невимовно зраділа, відчувши цю внутрішню злагоду, і ласкавим рухом притягла до себе сина, намагаючись зазирнути в його заволочені присмерком очі:

— Маєш правду, Єгоханане! Але чом саме тепер прийшли тобі ці думки про відхід? Чому так зразу?

Єгоханан хвилину мовчав. Що мав одповісти матері? Що останні дні були для нього горном палаючим, у якому перетоплювалися його бажання? Були блискавкою, що освітила його майбутність від сходу до заходу і показали йому приманливість самітнього шляху. Були безконечною мукою, з якої був єдиний шлях утечі: на старі доріжки мрій, на широкі просторіні забутих думок. Може і сказав би все те, якби вмів висловити й висвітлити не лише матері, але й собі все те, що за останні дні пройшло через його істоту. Бо, як не вчитувався в Проповідникову гіркість, як не відпочивала на ній його ранена душа, але все таки не міг сказати з ним, що "краще є день смерти, ніж день народження людини!" І це ось лише переможне життя дало йому непохитну відповідь:

— Прийшла пора, мамо! Не місце мені в Геброні! Господь мене кличе. Не затримуй мене!

І стільки було переконливости у Єгоханановім тоні, що Елісебі аж мурашки пройшли по спині. То справді вже не був син, а вибранець і назорей, що може вже й тепер розмовляє з Єдиним! І, притягши Єгоханана до порогу, сіли обоє, як не сиділи вже разом від давніх часів. Ця близькість, може остання близькість рівної з рівним, зворушила Елісебину душу. І негадано перед синовою уявою розвинувся сувій подружнього життя матері, такого бідного на зовнішні події і такого переповненого напруженим очікуванням. Довгі роки бездітности, мабуть роки кари за якісь великі гріхи їхні або й цілого роду перед Господом. Посміх оточення, пекуче відчуття незнаної вини, від тої незнаности ще пекучішої й нестерпнішої! Опісля безнадійність і нарешті велика обіцянка, після якої прийшло народження сина! Чи ж справді не для служіння

народу і Єдиному був післаний він батькам? Тепер прийшла пора здійснити обіцяне. Добре!.. Хай буде благословенне ім'я Його!

Єгоханан був збентежений щирістю материного тону, незнаними сторонами їхнього життя. Він слухав так пильно, що стратив відчуття часу. Тепер він сам себе також розумів краще. Внутрішня напруга сумніву цілком увільнилася. Зір нестримно і без перешкоди маидрував у далину майбутнього. Так, назорей! На нього він обраний ще перед народженням. Наставлений за пророка і вождя! Так! Ось для чого з'явився він у світ! Не для марного зідхання на гебронських межах! Щоб таки насправді, а не в уяві і мріях, не в снах тонких й химерних, творити пророчі діла, продовжувати їхню чинність! Працю тих, що навертали серця народу до свого Господа, а владу речей його до власних рук! Для того й було народження, благословення Давидове останніми земними словами на гебронській межі, були сумніви, муки й видужання... Так занурився в повінь цих нових думок, що ледве чув далі Елісебині слова. Ах, як добре буде відійти до Єрусалиму, залишити Геброн, приятелів... шкода лише матері! Та що вдіяти! Ідуть нові часи, нові досягнення!.. І ніщо так легко не кидається в їхній вир, як запальний молодечий дух!

Єгоханан ледь пам'ятав, чим закінчилася розмова з матір'ю. Було вже пізно, але дряпався по стрімких доріжках на найвище місце за гебронськими межами. Ніч була солодка й зоряна, як завше. Іншим разом усі змисли були б полонені нею. Іншим разом слух був би захоплений таємними шепотами, зір — невиразністю притулених силует, солодке знесилення стояло б за плечима. Тепер усього цього не було. Не було й ночі, не було Геброну. Бо то не зорі простелилися сріблястим шляхом від краю до краю світу. То міріяди блискучих днів простяглися перед рідним народом у безвість часу, а молодечий дух пророка ішов попереду. Іти! Швидше йти! Щоб виконати все обіцяне і пророковане! Все те, що колись лише привиджувалося, а тепер стало переконливою впевненістю:

— Раніше ніж у лоні матері починався ти, — знав я тебе! І раніше, ніж увійшов ти в життя — на пророка народів покликав я тебе!..

НЕ було року, щоб Єгоханан не відвідував Єрусалиму. Так належало за законом писаним і звичаєм неписаним. Але коли писаний закон закликав до Єрусалиму на Пасху, то неписаний звичай відкладав відвідини на осінь, коли спорожніли садки й села, а наповнялися шпихлірі й калитки. Єгоханан дуже любив ці подорожі. І шум гуртків і чужоту зустрічей і новину околиці. Поки був малий — швидко втомлявся й опісля спав у вигідному сідлі родинного віслюка. Потім уже, підрісши, шкода було на сон часу, щоб не пропустити нічого з чарівного перебігу мандрівки. А сам Єрусалим спочатку забивав памороки. Стиск юрби, звуки чужих мов, незвикла врочистість богослужень, — все не залишало місця в істоті для думок, бо запаморочувало змисли і лише для зовнішнього полонило чуття. Тільки-но повернувшись до Геброну мав, бувало, час Єгоханан перетравити враження й додумати до кінця уривки думок. Тепер з мандрівкою було інакше. Не на відвідини, не на коротке побачення ішов до Єрусалиму. Це вже була розлука. І коли відходячи оглянувся був напослід на Геброн і коли пильно вглядався в придорожню околицю — розум казав йому: востанне! Та не відчував жадного жалю, жадного суму. Навпаки. Коли надвечір побачив був з далекого горба святе місто, відчув ніколи перед тим непізнане почуття. Один мент, лише мент тривало воно, але на той мент аж захлиснулася душа невимовним піднесенням. Зникло довколишнє, теперішнє, а на місце його з'явилося враз майбутнє, та мета, велика мета, для якої тепер ішов до міста. Коли вклякав — був ще гебронським хлопцем Єгохананом, що йде до міста по назорейську мудрість і посвяту. І нараз, на один лише мент, став вождем і широка завіса розкрилася негадано перед його зором, показуючи досягнене й виконане. Мент промайнув, але ще якийсь час залишилася піднесена непритомність, немов догасаючий відгук давнього заклику. І було це все таке переконливо-живе, що аж не хотілося зрушитися з місця. Зусиллям волі спо-

нукав себе прискорити кроки, щоб дігнати гурт гебронських прочан, що поспішав до міських брам.

І цього разу зупинився Єгоханан із матір'ю в старому, віддавна знаному заїзді. Тепер він був переповнений прочанами й ледве-ледь знайшли місце для себе і свого віслюка. Ніч під острішком, з незнайомими подихами довкола, з бурмотінням прочан через сон, тупотом копит — усіма чужими тривожливими закликами чужоти — пройшла Єгохананові майже без сну. Турботливо подивилася ранком Елісеба на почервонілі синові очі. Та Єгоханан відчував наче б були вони присипані горячим піском. Але це не перешкоджало його настроєві. Учорашнє піднесення не зникло. Навпаки. В цей день, перший день єрусалимської і храмової свідомости, піднесення ставало нетерплячкою. Скорше б, скорше!

Після невибагливого сніданку обидвоє подалися до міста. Не дурно ж так берегла Елісеба загорнений до хустки разом з грішми глиняний черепочок. Було на нім кілька рядків, що їх нашкрябав Самлай до найвченішого Гаріма, відомого фарисея й члена синедріону. Стільки разів уже мав Єгоханан цей черепочок у руках, що його зміст знав напам'ять: "Самлай Гарімові привіт! Це передає Єгоханан, син Захаріїв. Він тобі скаже, чого хоче. Будь йому за Аарона перед сильними. Так! Місяця тішрі другий день". А на звороті: "Передай Гарімові від Самлая". На цей черепочок була велика надія. Бо ще мало було дати обіцянку назорейства. Треба було, щоб храмова управа такого назорея прийняла до гурту храмових учнів. Хто мав кілька зайвих срібняків — тому це тяжко не було, але Єгоханан тих срібняків не мав забагато і більше надіявся на те, що він священичий син та на Гарімову поміч.

Тривало майже півдня, поки в сплетах вуличок під Гнійною брамою допиталися нарешті до Гарімового дому. Довго оглядали його Елісеба з Єгоханаком, поки відважилися боязко застукати до невеличкої брами. І коли ввійшли до просторого подвір'я, яке мав кожен багатий єрусалимський дім, то оточення здалося їм невидано-розкішним. Довго й недовірливо випитував їх старий воротар і коли нарешті показав, куди мають іти далі, то обидвоє відчували себе такими маленькими й незначними в порівнянні зі славетним Гарімом, як ніколи перед тим у житті. Другий слуга розділив їх: Елісебу повів на

жіночу половину дому, а Єгоханан по східцях пішов на стріху, де саме тепер кінчав свою молитву Гарім.

З душевним тремтом вступив хлопець до кімнати, де мало рішатися його майбутнє. Він терпеливо стояв біля порога, чекаючи, коли обернеться до нього Гарім, який ще не скінчив молитися. Обернений лицем до білої маси храму, що біліла здаля, він коливався в розмірному такті молитовних взивань, простягав і спускав руки. Як же можна турбувати такого благочестивого мужа, та ще й під час молитви? Як можна заважати його вибраному духові підноситися до Господніх вершин? А ще хто? Він, гебронський хлопчак! Такий маленький, такий незнаний у порівнянні з цим високоученим фарисеєм, гаоном храму, членом синедріону, одне слово якого перед Господом має більше ваги, ніж усі його, Єгохананові, благання! І якби не несміливість, що прип'яла його до місця, прип'яла так, що навіть боявся поворушитися, щоб шелестом навіть не перешкодити Гарімовій молитві, то напевно втік би. А так стояв затерплий і слухав і слухав знайомі слова молитов і бачив храм і довгі торочки Гарімового одягу, що коливалися за кожним рухом заспокійливим гойданням і далекий позаєрусалимський краєвид і йому ставало, так ніби був тут уже колись давно-предавно і тепер знову вернувся до цього знайомого місця.

А Гарім молився, навмисне довго молився, відчуваючи за собою відвідувача. Хоч не знав, що це за прихожий стоїть за його плечима, але той уже з першого разу мусить знати, що Гарім є таки справжній хаберим, вартий бути фарисеєм, охоронцем закону і народних традицій. У Гарімовому домі було зокрема наказано слугам пускати відвідувачів на дах і то саме під час молитви, щоб вони могли переконатися наявно у Гарімовій святості. Коли ж нарешті всі молитви були змовлені й усі приписані рухи виконані, — він обернувся. "Ну, можна було й не намагатися так", — подумав, бачучи перед собою незнайомого молодика. Але на низький Єгохананів поклін милостиво кивнув головою і терпеливо слухав. Невідомо, на що може придатися левові комар!

Коли поволі розібрав написане на черепочку, аж гарячому від Єгохананової руки, — зрозумів усе. Кілька разів перевів зір з черепочка на хлопця і назад. Само собою, що

поможе! Випадає на неабиякого прохача, що на назорействі хоче перебути скрутну пору хатнього лиха. На все життя? О, це значить справді! Пам'ятає, дуже добре пам'ятає Захарія. Не був фарисеєм, але все ж фарисеям сприяв. Та ще й до того з такого старого роду. Та ще й з Геброну, де кожен хоче бути розумнішим за Єрусалим. Так, так пригадує собі і його смерть. Тоді в храмі? Але помер в Геброні? Справді, справді, то лише в Єрусалимі сталося йому під час богослуження, те нещастя, що занімів на ціле життя. Добре, він, Гарім, уже потурбується про те, щоб Єгохананові було дозволено швидке прийняття до гурту пророчих учнів і менша жертва. Мабуть немає на велику? То нічого, вистачить малої.

Єгоханан червонів, признаючись у своїй бідності, але й це із задоволенням приймав під увагу Гарім. Значить тим міцніше можна буде прив'язати хлопця до храму. З таких стають справжні книжники, не як от ті багаті садукейські синки, що ніби роблять ще храму й честь тим, що записуються до його учнів. Таких, ось саме таких потребує фарисейство, щоб нарешті могло зламати садукейську міць. Обов'язково за хлопця треба буде промовити, щоб довго не чекав... І, слухаючи, перепитуючи й розпитуючи Єгоханана, все більше сподобував собі його фарисей. Коли відпускав, навіть поплескав по смаглявій щоці, покритій першим пухом юнацтва, аж хлопець зніяковів ще більше.

Після відвідин у Гаріма Єгохананове піднесення ще збільшилося. Гарім, ученіший Гарім, окраса єрусалимських гаонів, говорив з ним, поплескав по щоці, обіцяв щонайскорше поклопотатися за нього перед синедріоном! І цілими днями тинявся хлопець по місті, не відчуваючи часу й утоми. Кожного разу, як він бував у Єрусалимі, храм притягав його таємничою міццю. Але все не було часу піддатися їй без застереження. Бо треба було поспішатися з багатьома іншими речами; жертвою, святкуванням, дорогою. Похапцем схоплював кілька вражінь, щоб загубити їх до наступних єрусалимських відвідин. Але тепер на все був час. Цілими днями блукав під храмовими стінами, входив до подвір'їв, торкався могутніх мурів, заглядав у кожен куточок. Подвір'я поганців як завше ошоломлювало. Чим більше дивився, тим більше не знав, на що раніше подивитися, що раніше подив-

ляти. Чи різнобарвність мармурових плит, чи стрункість піднебність гарних стовпів, чи рух прочан, чи багатство крамниць, що товпилися між стовпами, наче заблукані вівці в кедровому колонному лісі. Міняйла брязчали грішми, трусили калитками, викрикуючи скільки яких грошей дають за священний храмовий сікель, голуби в клітках сполохано воркотіли, ягнята жалібно мекали, а всюди, всюди стояли і ходили групами чужинці, найбільше чужинців, і розмовляли безліччю незнайомих мов.

Так, ці чужинці робили найбільше враження на Єгоханана. Кожного разу вони торкалися його думок й уяви турбуючими запитами. Чого хотять вони від храму? Чи не переберуть на себе Господніх обіцянок і благословень, як провіщає в гніві Єдиний, коли чужинцям хоче віддати свої заповіти? Єгохананові робилося страшно. Ні, ні, цього бути не може, нізащо не може бути! Це лише остання, найостанніша погроза пророка, що чужинцям, які виконуватимуть закон, оддасть Єдиний свою обіцянку і своє царство над світом! Ні, ні! Це страх! Це лише страх жене чужинців ближче до вибраного народу. Прийде доба й таки справді кожен чужинець буде радий, коли зможе вхопитися за подолок одного жида, щоб попасти з ним у вічне царство. Так! Приєднатися до блискучої будуччини, яка чекає вибранців, хотять усі ці чужі серця, чужі мови. Сподіваючись, що бодай відблиск тої слави, яка розблиститься над вибраним народом, упаде й на їхні голови. І Єгохананові щось стукало в грудях од гордощів і захоплення.

Але здивування не кінчилося подвір'ям поганців. Бо там, у його глибині, були дальші мури і брами, а над ними написи в багатьох чужих мовах, яких не розумів Єгоханан. То були попередження чужинцям про заборону йти далі, куди сміли вступати лише вірні. То були брами лише для Ізраеля. М'язисті вартові в коротких туніках, з цупкими киями в руках, підозріло оглядали кожного прихожого. Декого завертали, й коли той починав сперечатися, — лише штовхали його киями в груди, відштовхуючи все далі, все далі від входу. Бо не дай Боже увійшов би поганин до подвір'я вірних, і тоді синедріон мав право віддати його на смерть. Тоді не по-

могло б й іродіянське чи римське заступництво. Краще помилитися сторожі, ніж опісля не помилятися синедріонові.

Це подвір'я вірних подивляв Єгоханан ще більше. Великі дерев'яні скарбоні з написами про те, на що йдуть вкинені до них гроші, висока різьблена ґалерія, на якій сміли бути під час богослуження жінки, завіси покоїв, вставлених у стіни двору, — все сяяло міддю, золотом, сріблом, буяло барвами й стрункістю визерунків. Убога гебронська молитовня! Хоч і багато коштувала вона колись цареві Давидові, хоч після полону вавилонського стала вона знов багатшою між іншими, але як же далеко їй було до храму! Дійсно, лише тут, між цим сяєвом, блисками й барвами може достойно замешкувати Єдиний. Лише до цієї сяйности може зійти вибранець, лише тут знайде він достойні рямці для свого приходу. Месія, Месія! І під враженням храму, його величі і своїх мрій не помічав Єгоханан навіть римлян. Та зрештою в багатонародньому Єрусалимі вони й не кидалися ввічі. Коли бачив тепер їхні відділи, стиснені вузькими єрусалимськими вулицями, не міг собі уявити, що від них усі пониження храму й народу, що проти них має набиратися сили духа. Блиски їхніх нараменників здавалися йому каламутними в порівнянні з сяєвом храмового позоліття, а їхня нечисленність — незначною краплиною перед могутністю народного моря. Лише хотіти, лише вхопити, одностайно струснути стовпом цього філістимського Риму! Вхопити могутньою самсонівською правицею! І тоді нічого не залишиться ані від тої он-там Антонієвої вежі, повної римських вояків і зброї, чужинчого насильства й утиску, ані від того там-он Іродового палацу, повного зради, підлоти й обману... Блукав, мріяв й замріяний вертався назад до заїзду, де чекала на нього Елісеба, все терпелива й радісна.

З ПІВТЕМНОЇ, засмородженої відпадками вулички, яку обступили сліпі мури, треба було застукати до неможливо вузької фіртки, майже щілини, в високій, чорно-сірій стіні. Тоді лиш, на умовлений спосіб стуку, фіртка відчинялася й прихожий опинявся в розлогому атрії. Ніби звідкілясь із коринтської околиці перенесли до єрусалимського оточення цю білість мармуру, стрункість лапатолистих колон, барвистість мозаїкових визерунків на підлозі й стінах. Бракувало лише статуй богів і героїв біля плюскотливого водограю. Усе було таке свіже, радісне, молоде, що прихожому з темної вулички здавалося, що він опинився в новому житті. Та коли добре приглянутися, — видко було, що мармур давно вже нечищений, колони подряпані, мозаїка де-не-де випала. Неохайність сховалася по кутках, і лише їхній затінок мирив вибачливе око чужого відвідувача з єрусалимською байдужністю до чистоти й порядку. Не дурно ж греки дивилися на Єрусалим, як на великий смітник, і навіть римляни, що в себе в Римі мали несугірші смітники, говорили з призирством про єрусалимські бруди. Зрештою, вони впадали ввічі усім палестинським відвідувачам, що в себе, по селах і містечках, пишалися чистотою і затишною привітливістю простих жител.

То лише для простолюддя було непростимим гріхом переймати чужинецькі звичаї. Первосвященик же Ганан міг собі мати поганський атрій без страху, що його осуджуватимуть. Бо вищих над ним не було, а на суд нижчих він уже давно не звертав жадної уваги. А зрештою в гарячі палестинського сонця такий атрій є найлюбішим місцем не лише для відпочинку, але й для усяких зборів, що так часто мусять відбуватися в первосвященичому домі.

Властиво кажучи, Ганан первосвящеником уже давно не був. На це чільне місце його був настановив колись заступник сирійського леґата Публій Септимій Квірін, ще в році Великого Перепису. Він тоді замінив був занадто задирчас-

того старого Йоазара, що надміру гостро й непримиренно ставився проти того перепису. Ганан же зумів у ті часи так влучно погодити інтереси римські, іродіянські й садукейські, що Квірін, хоч і очікував від нього таких здібностей, але все ж таки був приємно вражений їхнім розсягом. Сам крутій між римськими крутіями, лише він зумів оцінити як слід Гананову геніяльну крутійську природу, віддячивши йому за всі служби для Риму первосвященством. Інші прокуратори палестинські були на жаль до Ганана значно менше ласкаві й поблажливі. Навіть і для Квірінових безличних наступників була Гананова жадність грошей і запопадливість занадто нестерпною і більш простолінійний, ніж його попередники, прокуратор Валерій Ґрат позбавив Ганана первосвященства. Але гананівців спекатися не міг. Як губовиння в кедр, так вросла ця садукейська родина в єрусалимське життя. Найсильніша, найвпливовіша, найбагатша! Лише її члени і могли бути первосвящениками, бо, не дай Боже, був би ним хтось не з їхнього кодла, то не мали би римляни спокою від гризні біля храму. Тому нарешті Ґрат і послухав був ради тих, що знали жидів краще ніж він, і замість Ганана наставив за первосвященика його сина Елеазара. "Покарали рибу втопленням!" — глузувала єрусалимська колонія римлян з приводу цієї виміни. Бо, хворий од надмірного вживання життєвих радощів, був Елеазар лише тінню свого батька. І ніщо на первосвященичому дворі й у синедріоні від заміни батька сином не змінилося. А єрусалимці й надалі звали Ганана найщасливішою людиною в Ізраелі.

Ганан дуже добре знав, що про нього думають і римляни, і його земляки, але не переймався тим. Бо як щирий садукей ніколи не тривожив себе безплідними міркуваннями. Так! Найщасливіший в Ізраелі? Правда! Значить, любить його Господь, коли благословляє нащадками, мудрістю й маєтками. Чи може більше любить тих, що ціле життя сидять біля Сілоамської купелі, жебраючи в перехожих хліба, а в Господа здоров'я? Ні, раз найщасливіший, то й треба використати якнайбільше це Боже благовоління! Поки не похилилися до могили дні людські. Бо ж коли прийде пора тілу відійти на схил Бетанії — буде всьому кінець!..

Сонце вже схилялося до Оливної гори, і Єрусалим починав поволі відживати від нестерпної денної спеки. Тим приємніше було сидіти під розлогістю кущуватих, перевитих лозами атрієвих олив і пити холодну етамську воду, що її ці римляни завели нарешті до міста. Сьогодні ж у Гананового атрії невелике товариство з особливою приємністю домішувало її до густого фігового вина. Сам господар дому, високий, товстий, як семеро корів тучних, як сім колосів повновісних, сидів у найширшому кріслі — осередок уваги присутніх. Борода його була біла, як схили Кармелю, але вії й волосся під священичим завоєм ледве зачинали ще сивіти, а очі й зуби блищали, мов очі лиса з Рефаїмської долини. Кожен, хто так бачив його в цьому кріслі, — панівного, самовпевненого і черствого, не міг сумніватися, що бачить перед собою не лише людину найщасливішу, але охоче вірив не рідким чуткам, що не лише для танцю перед веселими гістьми водять часом до первосвященичого палацу, через потайну фіртку, красних сирійських танцюристок, або смаглявих ідумейських співачок.

Праворуч від батька сидів його син Елеазар, теперішній первосвященик. Худий, похнюплений, ніби заляканий, він виглядав наче купа всіх нещасть єгипетських. Злі язики єрусалимські — а тих було у відношенні до гананівців значно більше ніж добрих — казали про Елеазара, що він переставав бути міхом нещасть лише після трьох логів міцного сихемського вина. А взагалі, коли в Єрусалимі вимовляли слово первосвященик, то мали на увазі Ганана, а не його сина. Сам батько теж не був, мабуть, високої думки про свого високопоставленого нащадка. Принаймні не виявляв її зібраним. Сидів відвернувшися від сина, і коли навіть мусів звертатися з запитами, то, не дослухавши відповіді, скорше обертався до свого сусіди по лівиці — зятя Каяфи.

Каяфа також давно вже не був молодиком. Навпаки, в його смоляній бороді проблескувала вже не одна сріблясta нитка. Але ввесь його зовнішній вигляд свідчив, що колись він таки справді був першим джигуном єрусалимського товариства. Та не лише був, але й досі ще не цілком розлучився з цією ролею. Бо волосся його бороди було старанно завите в струмисті хвилі, голова виблискувала золотим піском,

а по цілому атрію ширився задурманюючий пах якихось індійських пахощів, що їх посіданням міг пишатися в Єрусалимі один лише Каяфа. Його туніка вигравала мінливістю фарби, а тканий золотом пояс і довгі, срібно-сині торочки плаща мальовничо лежали на колінах. Кожен, хто пам'ятав Ганана за часів його мужнього віку, бачив тепер у Каяфі Гананове відродження, і не сумнівався, що зять буде достойним наступником тестя, коли нарешті невдалий Елеазар докучить римлянам або зіп'ється на смерть. Треба було бачити, як улесливо зверталися до Каяфи присутні, щоб не сумніватися, що це саме буде достойний представник Гананової родини на первосвященичому місці.

Гості були все такі ж садукеї, як і господар, все члени синедріону або ради, зв'язані між собою як не родинними, дальшими й ближчими, відносинами, то спільними садукейськими інтересами. Лише на краю півкола присутніх знайшло собі місце двох гостей, що трималися осторонь цілого товариства. Цих двоє найбільше впливові із нечисленних фарисейських членів синедріону. Обидва, Гарім і Емер, мали найбільший вплив серед фарисейства й особливо вчений книжник й запеклий хаберим Гарім. Емер був його родичем і найближчим приятелем і не можна було в Єрусалимі уявити Гаріма без Емера. І хоч останній ніякими особливими фарисейськими якостями не визначався, але із дружби з Гарімом і на нього падала частина приятелевої впливовости. Зрештою в синедріоні Гаріма боялися більше ніж усіх останніх фарисейських членів синедріону, саме задля його впертої налізливости і дрібничкової злобности, що вміла завжди з садукейських обставин вишпортати якусь неприємну річ й ужити її, в разі потреби, для цькування садукеїв і своєї нарешті користи. Використовуючи таким чином садукейську нехіть до кожного розголосу, що торкався їхньої репутації і спокою, мався Гарім у синедріоні найкраще з усіх фарисейських членів, пильно слідкуючи й приймаючи жадібну участь у кожному розподілі дібр та не забуваючи при цім і свого вірного підголоска Емера. Заздрість і ненависть зжирали по черзі Гарімову істоту й лише багата участь на синедріонських прибутках мирила його із зненавидженою садукейською громадою. Тому завше на засіданнях синедріону почував себе він

у напружено-приправленому стані. Як той хижак, що або сам скочить здобичі до очей, або, загнаний у сліпий куток, мусить боронитися до останнього. І тепер шепотів Гарім до Емера:

— Потягни-но носом, потягни! Як пахне! Чи не запах це, часом, крадених храмових пахощів? Чути мабуть аж за стіною! Але того смороду, що розлазиться по місті з його дому, не заб'є жадними пахощами! О, ні!

— Маєш рацію, Гаріме. Поки він сидить й розпускає свої аромати тут, Никифор вдихує аромати його Сальомеї, — моргнув до Гаріма Емер.

— Зрештою, яка різниця! Не буде сидіти тут — лежатиме біля Никифорової Сузи. Треба приятелеві віддячити! Ах, содомит мерзенний, — сичав Гарім далі до Емера, колючи Каяфу ненависним поглядом.

Цілому Єрусалиму було відомо, що Каяфа не дуже покладався на вірність ложу своєї жінки Сальомеї, Гананової доньки. Одначе за тією вірністю мабуть і Сальомея не дуже тужила. Бо Каяфу заступав у неї часом його приятель Никифор, один із найбагатших єрусалимських греків. А за це Каяфа віддячувався Никифоровій жінці Сузі, також цілими днями не виходячи з грецького дому. Це було загальною таємницею і ніхто в Єрусалимі не сумнівався в правдивості цих справ, і всі обурювалися. Бо як би Каяфа набрав собі кількадесять наложниць — ніхто б тим у Єрусалимі не переймався. Чи не мали їх Давид і Соломон? Але отаке явне запроваджування римських звичаїв, як оця виміна жінок, це не давало спокою єрусалимським язикам навіть і серед поблажливих на подібні речі садукейських кіл. Дійшло раз до того, що Ганан дозволив собі, правда досить сумирно, звернути зятеві увагу на його поведінку, що не приносила жадної користи Гананової родині. Але Каяфа подивився тоді на тестя таким студеним поглядом, так холодно і сухо натякнув на Гананових сирійських плясальниць, що Гананові всі дальші слова присохли до язика, й він уже ніколи не турбував зятя зауваженнями на подібну тему. І Каяфа мав спокій, а крім свого тестя він погорджував цілим світом.

Емер похитував головою на Гарімове сичання, хотів ще щось додати, але господар закінчив розмову з зятем і плес-

нув у долоні. Все притихло, й Гананів звучний голос, у якому ще не було нічого страченого, пролунав атрієм. Притихли всі розмови, зашаруділи стільці, тіснішим стало коло, очі всіх звернулися на Ганана. Усім було надміру цікаво, для чого запрошено їх на цю післяполудневу нараду.

ЗАСІДАННЯ синедріону відбувалося звичайно щодня після першої жертви, крім днів суботніх і свят. Сьогодні була просубота й чергове засідання відбулося вже вранці, хоч тривало лише кілька хвилин. Млявим голосом, як завжди після богослуження, коли не встиг ще випити своєї долі вина, констатував був Елеазар, що жадних справ до обговорення немає (хоч за дверима добивалося до синедріону кількох прохачів), і розпустив збори. Але декого з членів дігнали після Гананові післанці й запросили на відполудня до його дому. А що при тім запросили Гаріма й Емера, то було ясно, що нарада має торкатися питань загального значення, де фарисейство матиме також рішальне слово. І тепер збори горіли нетерпінням. І може б цю нетерплячку Ганан простяг на ще деякий час, але знав, що в сьогоднішній присуботній день не можна фарисеїв надовго стримувати від приписаних молитов, хоч можна добре використати їхню скруту з передмолитовним часом. Він плеснув у долоні і його голос точився ласкавістю:

— Найдостойніші! Найученіші! — почáв він, пересуваючись зором по присутніх, ніби торкаючись ніжним поглядом відданого приятельства кожного співучасника. — Найдостойніші! Щоб не затягати надовго нашого наступного посуботнього засідання, скликав я Вас сьогодні. Мусимо порадитися в одній найважливішій, надзвичайній справі. Не хотіли ми з первосвящеником, — і він зробив головою знак у бік Елеазара, виносити її на збори цілого синедріону, а може навіть і храмової ради, поки не будемо певні, що за нею стоїте ви, найдостойніші!

Він майнув рукою, і хлопці, що розносили напої й воду в глиняних, потягнутих вогкою повстю глечиках, наповнили

кожному швиденько його чашу. Лише фарисеї дістали чисту воду. Хлопці наповнили чаші і зникли із атрія, а Ганан ще раз повів очима по колу, немов перераховуючи всіх, і погладив бороду:

— Хай же буде вам відомо, найдостойніші, — Ганан поволі вимовляв кожне слово, наче викладаючи цінні самоцвіти, — що з храмовою скарбницею стоїть справа дуже зле! — Він спинився, щоб подивитися, яке враження зробили його слова. Коротке зідхання перелітало зборами, а Гарім навіть шарпнувся на своєму місці.

— Зле стоїть справа з нашим храмом, кажу я вам. Бо як так піде далі, найшановніші, то не матиме він із чого існувати. Самі знаєте, яка тепер на Заході запанувала велика непевність. Вона відбивається на нас. Римляни все більше потребують грошей і мусять збільшувати податки. Це ми давно вже відчуваємо в нас дома. Тому то так раптово зменшилася тепер десятина з нашого краю і значно знизилися датки з-за моря. Колись така Александрія була найбільшою нашою підпомагачкою, а тепер не дає й половини того, що колись, за моїх молодих літ. Колись прибережні міста Кілікії, Памфілії, Лікії, а особливо Азії були нашими найбільшими добродіями — тепер минулися часи їхньої доброзичливости. А храмові видатки не лише що не залишаються тими самими, але все збільшаються, все ростуть. Бо ж і військовий податок, цю тяжку аннону, мусимо тепер платити. Як так далі піде, — храм зубожіє цілком!

— А чи знає про це прокуратор? — почувся Емірів запит, і всі голови з цікавістю звернулися на нього.

Ганан звів брови. Він не любив і найменшого натяку на прокуратора, бо такі натяки, здавалося йому, ущіпливо дотикаються знаної зміни в його ведучому поставленні серед храмової ієрархії. І коли замість відповіді на Емерову заввагу він спочатку зідхнув, то всі відчули це як відсудження фарисейської натактовности. І лише Гарім з внутрішнім задоволенням ковтнув черговий ковток води. Мовчанка нависла над атрієм, лише Елеазар міцно потягнув із чаші, а Каяфа й далі пильно розглядав нігті, наче неприсутній духом.

— Що зможе в цій справі прокуратор? — з легким докором у тоні перепитав Ганан. — Йому наказали з Риму при-

слати на одну тисячу талантів срібла більше, а він хоче зібрати дві тисячі. Що нам у цій справі може допомогти прокуратор? Хоч би й знав про положення храмової скарбниці краще ніж ми самі. Якби він і міг нам помогти, то не захотів би або не зміг, бо єдина поміч, якої від нього можна б було чекати й якої він нам не дасть — це зниження аннони. Ні, ми самі мусимо щось робити, ми самі мусимо собі помогти. Тому й покликав я вас, мудрі й учені, щоб порадили, як з'єднати порушену рівновагу між прибутками й видатками, без того, щоб збільшувати храмові податки. Те, що ви ухвалите, піде після на загальне зібрання синедріону. А як не ухвалите нічого, то принаймні знатимете, про що й як маєте міркувати. Але спочатку вислухайте господарську справу, що її давно вже я дав на цю потребу виготовити. Прочитай її, Каяфо!

Лише тепер одірвався Каяфа від студіювання нігтів. Знудженим рухом засунув він руку до бганок плаща і витяг звиток пергамену. Поволі розгорнув, витер уста і почав вичитувати. І голос його звучав одноманітно, як і числа, що злітали з його уст. Стільки-то й стільки хомерів, ефів і сеїв збіжжя — пшениці, ячменю, гречки — від місяця нісана аж досі дістав храм в десятинах, офірах і жертвах. Стільки-то видано з того на утримання храму й, на жаль, стільки-то треба було відчислити на аннону. Недостачу треба було доповнити із шпихлірів. Стільки-то атів, шалішів і гінів олії було на прибутку, але ще більше треба було видати. Значно зменшився приніс у жертву худоби. Лише піднеслася кількість жертовних горлиць. Так само стоїть справа з вином, пахощами, винним моштом, медом, оцтом. Шпихліри випорожнюються, але не наповнюються. Треба сягати глибоко до храмової скрабниці. Чим далі — тим глибше! Минулого місяця було видано більше як гривню золота, п'ять гривень срібла, але не одержано ані гривні срібла, ані міни золота!.. І чим далі вичитував Каяфа, чим більше чисел проходило перед увагою слухачів, — тим ясніше ставало кожному, що храмове господарство переживає кризу. У правдивості Каяфових інформацій ніхто не сумнівався. Занадто тут були всі свої, щоб їх обманювати. Запрошення на пораду фарисеїв навіть підкреслювало щирість справ. І тому, коли він скінчив вичиту-

вати, наступила хвилина тиші, в якій урочисто прозвучав заклик господаря:

— Отож чули, найученіші! Порадьте! Що маємо робити?

Фарисеї слухали Каяфів відчит найуважливіше, але з найбільшим недовір'ям. Не було, здається, жадної причини не вірити йому, але все, що виходило від садукеїв, було для фарисеїв варте сумніву. Тим більше, що таке рідке запрошення на приватну нараду, як сьогоднішня, було вже само собою досить підозріле. І Гарім нахилився до Емера:

— Щось тут не теє, Емере! Коли треба розділяти храмові прибутки — нас не запрошують на пораду. А коли треба поповнювати нестачу — зараз таки згадують про нас. Але почекай, я їм зараз подам раду, від якої не дуже то врадуються! — І Гарім скоро підвівся з кріселка, ледь стримуючи радість з нагоди дошкулити садукеям:

— Якщо видатки перевищають прибутки, то на це може бути лише одна рада: щадити! Щадити на всіх можливих видатках. Не знаю, які можливості має для цього справа храмової скарбниці, але я міг би порадити одне видатне джерело ощадности. Це — первосвященичі платні насамперед, а потім — платні членам синедріону. Знизити їх — і будуть гроші на залатання найбільших дір у видатках.

Усі присутні обернулися до Гаріма, а чийсь в'їдливоспокійний голос із садукейського гурту запитав:

— І тобі теж зменшити, Гаріме?

Насмішка торкнулася Гаріма наче бич норовистого коня. Відкинувши поли плаща, що перешкоджали рухам, він уже не міг спинитися. І всі знали, що його тепер буде тяжко спинити. Буде говорити до захрипу, поки не спиниться сам, ковтаючи повітря, немов риба на сухому. Ще тяжче буде йому заборонити рознести будь-яку справу по Єрусалимі. Серед фарисеїв, прудких і фанатичних хаберимів, серед тих, що не вилазили з диспутів біля храмових воріт, був Гарім справжнім авторитетом у всіх справах, що торкалися храму. Під'юджені ним, могли всі ті "пророки", пророчі учні, вчені, або лише насвистані прихильники віри і звичаїв, накоїти багато неприємностей садукейській верхівці, викликати навіть втручання самого Риму в храмові справи. А цього собі садукеї

на жаден спосіб не бажали, бо за кожною інтервенцією Риму біднішала храмова скарбниця й меншали права первосвящеників і синедріону. Тому то й терпіли в садукейському синедріоні тих кількох фарисеїв. Догоджуванням кільком головним хаберимським горлаям викуплювалася якщо не прихильність, то бодай мовчанка цілого їхнього осячого гнізда. Бо інакше ніколи б не сиділи, от як тепер, Гарім й Емер у Гананового атрію. Хай же тепер трохи вибалакається. І йому стане легше і синедріонові ясніше, чого в цій справі можна очікувати від фарисеїв. Тому Ганан терпеливо слухав Гаріма, гладячи свою бороду, Елеазар потягував із чаші, Каяфа знов нахилявся над нігтями, а решта садукейських гостей наслідувала спокій господаря. Лише Емер пробував кілька разів шарпнути приятеля, щоб сів, але той лише вступався від нього, вимахуючи руками в напрямку Ганана:

— Так, зменшити й мені! Зменшити платню всім. Навіть не те, щоб зменшити, а просто нічого не брати! Жадного срібла з храмової скарбниці! Та ж із нас ніхто не є такий бідний, щоб потребував храмових грошей! Пропоную синедріонові не брати від храму цілий рік платні! Виконуймо свої обов'язки задурно! Пропоную...

Піт стікав Гарімові з чола й він увесь час обтирав його рукавом, і тому його пропозиції губилися в густоті полотна. Емер не на жарт почав турбуватися. Таку дурну пропозицію! Б'є по садукеях, а все таки найбільше по собі! Спинити б його! І так шарпнув Гаріма, що той хитнувся й мимохіть сів. А Ганан зараз же, щоб не допустити фарисея спам'ятатися, вхопився промови. Лагідно, без жадного зворушення, ніби тільки-що чув найприємніші речі, почав він, оглядаючи привітно по черзі всіх присутніх, наче до кожного зокрема звертався зі своєю промовою.

— Чули ми тут, високодостойні, пропозицію найученішого Гаріма. Лише з великої любови до храму могла зродитися така жертвенна думка. Всі ми дуже вдячні за це найученішому Гарімові. Гадаю, що висловлюю оцим думки цілого зібрання, коли подякую йому за цю його пропозицію!

Дехто із молодших садукеїв аж зашарпався на кріслах від здивування. Навіть в Елеазарових очах засвітилася свідомість, а Каяфа подивився на тестя довгим поглядом. Чи ж

справді хоче Ганан підтримати пропозицію цього блазня фарисея? Відректися платні! Це ще вигадав! Але, запримітивши на обличчях присутніх легкий неспокій, перейшов Ганан знов по гостях ласкавістю погляду і продовжував ще лагідніше:

— Але я запропоную щось ще більше, ніж високодостойніший Ганан. Храм дійсно знаходиться у великій скруті, як нам тепер висвітлив Каяфа. І ми дійсно лише самі можемо прийти на поміч, як оце нам порадив достойний Гарім. Та зректися платні мало. Без тих кількох срібняків може обійтися і храм, і ми. А от я пропоную взагалі членам синедріону відмовитися від усіх прибутків, що їх вони дістають від храму. Цього вже буде значно більше й напевно збереже захитану рівновагу храмового господарства. Чи ж не так, Каяфо?

Каяфа тепер уважно слухав і притакливо кивнув головою. Він зробив це із легким серцем, бо вже зрозумів, що має на меті своєю пропозицією хитрун Ганан. Лише решта присутніх робила й далі великі очі.

— Авжеж, високодостойні! Відмовитися від усіх прибутків. Цим маю я на меті всі винниці, оливові садки, гнети, млини й левади, що ними кожен користується від храму. Маю на увазі ріллю, що її дістаємо кожен рік на вжиток, і садки, що дають такий добрий урожай, і вулики й пасовиська. Все, що належить храмові, але дається нам на вжиток за нашу працю. Від цього всього пропоную я відмовитися нам, а краще віддати в оренду митникам. Така оренда принесе храмовій скарбниці стільки прибутків, що зразу ж покриються всі видатки, ще й лишок чималий зостане. Буде від того добро не лише храмові, але й слава нам, його добродіям. Що скажете на це, найдостойніші?

Ганан закінчив і вигідно вмостився у кріслі, не спускаючи погляду з облич. Він бачив, що його пропозиція влучила по живому, бо садукеї здивовано переглядалися, а Гарім і Емер схвильовано шепотіли. І коли Ганан зустрівся з фарисеєвим зором, то зі задоволенням побачив у нім справжнє спантеличення. Та й як його могло не бути! Висловивши свою пропозицію, Гарім думав, що офіруванням тих кілька срібняків, які дістає річно з храмової скарбниці, здобуде собі й усім фарисеям, членам синедріону, ще більшої похвали серед своїх прихильників. Первосвященикам же, які дістають

значно більше, дошкулить найміцніше. Але й із первосвященичою платнею тих кілька мін срібла, що їх виплачувала храмова скарбниця синедріонові, справді не робили великого тягару для храму. Але яке б це зробило враження завтра в Єрусалимі, коли б кожен довідався, що лише вони, фарисеї, є тими справжніми оборонцями закону і храму. Але те, що говорив тепер він, Ганан, — це справді вдарило б по фарисейській кешені. Хай тепер попробує Гарім відмовитися від тієї винниці, що йому приділено її під Емаусом, від того олійного гнету, що має наполовину з Емером, від тих оливових дерев, які дістав цього року з великої храмової фундації... І додумуючи свої завваги, Ганан ледь стримувався, щоб не посміхнутися до зніяковілого Гарімового обличчя. Але відвернувся й запитливо подивився на Каяфу. Той зрозумів:

— Маємо тут пропозицію наймудрішого Ганана. Вона таки справді на мою думку зможе помогти храмові вийти зі скрути. Якої думки про неї найученіший Гарім?

Тепер уже Гарім не поспішався так нагально з відповіддю. Ах, ти, садукею проклятий! Блюдолизе римський! Пощастило тобі злапати мене! Якби це не тут, у твоєму огидному домі, — так би плюнув у твою задоволену хитру пику! Як же зручно викрутився, мамзер садукейський! Та що робити? Гроші від храму як платня дійсно не мають великого значення. Без них легко можна обійтися. Але що робити без тої нивки, левади й виноградника? Якщо погодитися з Гананом, то треба опісля й далі боронити його думку. А тоді, чого доброго, садукейська більшість синедріону таки справді готова переперти свою пропозицію й усе відібрати. Гананові не станеться нічого. Завжди знайде спосіб, як нагарбати ще більше. Але... і тепер уже піт від цілком іншого хвилювання звогчив Гарімове чоло. Емер поглядав на нього зі зворушенням. Він теж рахував, що Гарім дався злапати у сіть Гананових хитрощів. Бо пристати на його пропозицію — це було не лише пошкодити собі, але й кільком іншим фарисейським членам синедріону, що ніколи не простили б Гарімові такого рішення. І коли тепер Гарім почав говорити, то Емер добре розумів, чому його голос зашпортується:

— Та воно звичайно, пропозиція найдостойнішого Ганана є добра. Та ж Гананова мудрість відома всім. Не дурно ж звуть

його найщасливішою людиною в Ізраелі. Але, чи не буде це занадто великою офірою з боку членів синедріону. Ніколи Господь не бажав собі таких жертов і офір, які би загрожували існуванню самого жертводавця. Бо коли ми повернемо храмові все, що дістаємо від храму, — чи ж не потерпить від цього дехто із членів синедріону? Та ж відомо всім, що хто біля вівтаря стоїть — від олтаря й живиться...

Гарім пикав, мимрив, тягнув речення, як густе тісто. Каяфа з неприхованою погордою дивився на його покірну тепер постать. Ганан так само достойно оглядав присутніх, а решта садукеїв, второпавши в чім справа, лише посміхалися. Ах, Ганан! Справді хитрун неабиякий. Так спритно обернути цілу справу проти фарисея! Хай дійсно попробує зректися всього, що дістає від храму! В жебри піде!.. Навіть Елеазар цілком прочуняв і роздивляв присутніх так, ніби їх поперше бачив. Ганан почував себе цілком паном ситуації і міг кожної хвилини перебити Гаріма, але навмисне лишав йому час виговоритися й показатися перед зібранням у всій невідкличності поразки:

— Отож мені здається, що найученіший Гарім уже не стоїть за своєю пропозицією. Розумію його. Храм дійсно від того мав би дуже мало, а ми без потреби втратили б те, на що маємо право за свою працю для народу. Думаю, що всі тут присутні мають таку саму думку й певен, що справа відмовлення від храмової заплати вже не буде підноситися на зборах синедріону! — Ганан хвилину помовчав, з ласкавою усмішкою шукаючи Гарімового зору й, не зустрівши його, провадив далі: — Але храмові помогти все таки треба й от я маю цілком іншу думку. Найкраще б можна було зменшити видатки так, щоб усіх назореїв при храмі й усіх пророчих учнів послати додому, а дальших не приймати!..

Ніхто мабуть не очікував чогось подібного, бо шелест здивування перейшов у гудіння. Фарисеї просто заметушилися. Але Ганан підніс руки і знов увага звернулася на нього:

— Знаю, що дуже незвиклою здалася вам ця думка. А тому, щоб ми мали можливість вільніше про неї поговорити — зробимо невеличку перерву.

Хоч на Гананів заплеск у долоні знов прибігли хлопці, почавши розносити напої, але на них уже не звертали уваги.

Атрій наповнився гомоном голосів. Біля Каяфи згуртувалася більшість присутніх і звідти пливла лише грецька мова, така улюблена серед вищої садукейської верстви. Решта метушилася в гарячих розмовах, а Емер з Гарімом, тримаючи в руках чаші, жестикулювали так, що аж виплескували собі воду на одяг. Гарім не ховав свого подразнення, збільшеного ще останньою поразкою і аж пінився від злости:

— Ні, ти подумай собі, Емере! Вони кплять собі з нас! Вони граються з нами, як кицька з мишею! Примусили мене проковтнути одну образу, а тепер цей садукейський пацюк кидає на нас другу! Та перше вони образили лише мене. Тепер вони хотять образити цілий нарід! Храм! Ти собі лише уяви, Емере! Скасувати назорейство!

Навіть спокійний Емер був схвильований і вже навіть не намагався заспокоювати роздратованого Гаріма. Він само собою теж ненавидів синедріон і садукеїв, але Гарімова ненависть була палкіша. І то не лише тому, що, немов той сидонський раб до кораблевої лавки, був він прикований до садукейсько-синедріонського судна. Ненависть до садукеїв була в нього суто Гарімовська, родова. Його дід і прадід були загинули за часів первосвященства Александра Яная, коли той вогнем і мечем витереблював з Юдеї фарисейський дух. Його батько був одним із тих, що за влади Сальомеї й Аристобула відплатив садукеям свої родинні криваві борги з відсотками. Лише римська каліґа примирила на час обидві партії і припрягла, де могла, фарисейських мулів до садукейської колесниці. І хоч саме з Гарімової родини походив той Садук, який поклав початок зелотському руху для боротьби з Римом й іродіянами, але сам Гарім уже спромагався лише на безсиле гарчання, бувши членом цього зненавидженого синедріону й заспокоюючи себе тим, що якби в синедріоні сидів не він, то вже певно його місце займав би якийсь садукей. Але сьогоднішня справа з назорейством і пророчими учнями так глибоко збурила його фарисейську й Гарімовську істоту, що навіть схвильований Емер забув про своє схвилювання й почав заспокоювати Гаріма:

— І пощо ти так хвилюєшся, Гаріме! Та ж ти нічого тепер не зміниш. Ми тут лише в меншині, лише як сторонні глядачі, й що вони захотять — теє й постановлять. Та не за-

бувай, що й постановити ще нічого не можуть, бо це лише приватна нарада. Поки ж післязавтра скличуть для цього цілий синедріон — буде про їхнє рішення знати половина Єрусалиму. А особливо близько до серця візьмуть цю справу ті з них, яких вона безпосередньо торкається. А тоді це все не обійдеться без заворушень, будуть напевно храмові бійки. Побачиш, що синедріон на Гананову пропозицію не піде. Або принаймні зробить це так, що назорейству від того не буде великої шкоди. Ми ж без хвилювання поставимося їм на відсіч. Дійсно таки вигадали: скасувати назорейство. Від самого Бога наставлене, від Єдиного стверджене. На нім тримається ввесь нарід, на нім тримаємося ми. Не буде назореїв — зле прийдеться й нам, фарисеям. Ну, й хитрун же цей Ганан! Скільки вже не знаю його, а все не можу до решти збагнути його спритности. Одним махом хоче й назореїв позбутися, і нас притиснути, і храмові помогти... Та ти, Гаріме, так не хвилюйся! Легше думку подати, ніж її здійснити!

Емер мав правду. На назорействі дійсно трималося ціле фарисейство. На масі тих, що з цілого народу приходили до Єрусалиму на службу храму й Господеві. Чим гірше жилося народові — тим більше було назореїв. І не так тих, які зголошувалися на все життя, як тих, що приходили до храму лише на обмежений час (термін). Бо священики й левіти навіть за найскрутніших часів мали свою десятину, яка їх бодай охороняла від голоду. Але що робить нуждар, коли приходить неврожай? Дає обіцянку й посилає дітей до Єрусалиму на храмову службу. Що-що, а з голоду там не повмирають. А так і Господеві робиться милим, і дітей забезпечує. Звичайно, що не на все життя. На той лише час, поки знов уродить ячмінь, а оливи почнуть угинатися від плоду. А при храмі його прислужникам не треба вже так дуже й намагатися. Крім сякої-такої праці по храмових подвір'ях та легкої помочі при богослуженнях, у левитському домі — нічого іншого не доводиться робити. Це не тяжка селянська праця з важкою мотикою на полі чи на винограднику. За це при храмі ніколи не бракуватиме їжі, питва й притулку. А за це все можна на короткий час і обіцянку дати: не стригти волосся, не митися, не пити вина й вільний час проводити на молитві. Зрештою, тих обіцянок не так уже точно й дотримувано,

особливо, що торкалося вина й молитов. А тому Єрусалим був повен тих патлатих назореїв, що коло храму снували цілими кодлами. Неохайні, брудні й смердючі, з гривами, як леви, й пазурями, як медведі, були вони пострахом кухарів за обідом і жінок у темних закутках вулиць. Бо ніколи вони не давали, та й ніхто від них не жадав, обіцянки здержуватися від залицяння. Одні з них відходили, другі приходили до Єрусалиму, але ніколи не було їх при храмі так мало, щоб можна було їх не зауважити.

Фарисеї міцно тримали в руках цю молодь, бо всі ті назореї і пророчі учні були не так опорою храмових й народних традицій, як тим запальним матеріялом, в якому так легко було роздмухувати незадоволення садукеями й іродіянами. Велика більшість назореїв і пророчих учнів походила з села і то найбільше із бідного галілейського села, де до смерти ненавиділи тих товстих і випасених, якими їм уявлялися садукеї, римляни й іродіяни. Серед цієї юрби мали фарисеї безліч своїх шпигунів, що всілякими чутками й вістками підтримували в храмової молоді дух протесту й народної нетерпимости. Крім того, кожен фарисей тримав при собі окрему юрбу своїх власних підлесників, що за трішки срібняків, за добру суботню страву і трохи вина готові були захищати своїх патронів до останніх сил. Через них то і тримали фарисеї в руках палестинське й галилейське село: їхніх батьків, матерей, родичів — відданих фарисейству хоч би вже заради своєї молоді. Тому не дурно так хвилювався Гарім, коли уявляв собі, які наслідки могло б мати для фарисейства скасування назорейства.

Садукеї дивилися на масу назореїв, пророчих учнів й інших фарисейських прихильників біля храму, з погордою. На цю купу селюхів, невчених, брудних, неотесаних, без знання грецької мови, без засобів і манір. На цю юрбу лінюхів, як при кожній нагоді називали вони їх, яка заради кавалка хліба і дрібки оливи чи вина готова була вирвати їм, садукеям, серце з грудей, виточити кожну краплину крови. Перетягнути їх на свій бік садукеї навіть не пробували. Цілим своїм наставленням до життя й закону були садукеї далеко від народу. Як між вогнем і водою — між ними й молоддю не могло бути жадної співпраці. Та й зрештою, якими

гаслами могли вони захопити цю палестинську молодь? Ні, садукеї нею погорджували й подекуди боялися. Але не дуже. Бо поки в Єрусалимі стояла римська залога й ідумейська кіннота, — а вони, мабуть Єрусалиму вже ніколи не залишать, — страхатися не було чого. Зрештою, храмову сторожу утримували садукеї, а коли ставав вряди-годи невеликий заколот — це не вадило. Бо все можна було пострашити ним римлян для своєї садукейської користи.

Одначе за останніх часів ці маси молоді при храмі почали вже занадто дошкуляти. Неврожаї кількох останніх років загрозливо збільшували щороку число тих, що хотіли за всяку ціну присвятити себе легкому єрусалимському життю. І не те, що храмові дорого коштувало їхнє утримання. Але через них настрій у місті й околиці ставав занадто ворохобливим: більше ніж коли стали множитися ознаки незадоволення, якого давно вже не спостерігалося. Крайні течії незадоволених почали знов підносити голову серед цієї молоді й зелотський привид стояв перед очима первосвящеників. А це був єдиний привид, якого вони боялися. Бо не знали, де шукати його коріння, кому й скільки заплатити за їхню прозраду. Це був ворог таємний, з яким не можна було ані торгувати, ані боронитися від нього. Лише приймати мстиві, жорстокі, страшні удари невидимих месників. Тому то садукеї так хотіли прорідити цю масу молоді й так боронилися проти цього фарисеї. І Емер далі вкоськував Гаріма:

— Маєш правду, Гаріме, мусимо боронити назорейства. Але робити це треба обережно, дуже обережно! Не треба забувати, що тепер не ті часи, що були перед роками. Добре такому Каяфі, добре всім садукеям. Хто з них живе з ремества, або мусить працювати? А ми — лише но почнем пручатися — зараз таки матимемо кінець нашого добробуту. Що матимемо з того, як викличемо заколот? Його стихомирить або храмова сторожа, або римляни чи ідумейці. А коли за це візьмуться римляни — буде вже пізно радіти з садукейських турбот. Бо чи станеться їм нарешті що-будь чи ні, а нам і храмові напевно буде найгірше. Тоді хоч самим оддавай синів у назореї.

У душі Гарім признавав Емерові цілковиту рацію, але його устами промовляла традиція родового завзяття:

— Але назорейства тоді не буде! Розумієш, Емере! Як погодимося на Гананову пропозицію — з назорейством буде кінець! А тоді так чи інакше і з нами буде кінець! Тоді своїх синів не зможемо навіть у назореї віддати. Просто пішлемо їх до Галилеї сіті плести та кози пасти. Якщо й самі не підемо за ними!..

Їхній розмові не було б кінця, якби не Гананів плеск у долоні. Присутні знов сіли на свої місця і на здивування всіх почав говорити Елеазар і його речення сукалося з нього, як безконечний мотуз з колеса мотузяника. Зміст же був той, щоб високодостойні й високовчені прийшли нарешті до одностайности. Але не встиг ще Елеазар як слід і закінчити, коли Гарім уже вискочив із кріселка й опинився перед Гананом. Не звертаючи уваги на первосвященика, що на своєму кріселку знов обернувся в купу нещастя, він у запалі промови вимахував руками й порскав довкола себе розлюченим борсуком. Аж Ганан мусів злегка відхилитися назад, щоб бути далі від його слини. А Гарім, запінившись, повторяв тепер йому все, що недавно викладав Емерові:

— Так, так! То це все значить заборонити прийняття до храму дітей цілого народу! Це значить, відірвати храм від Ізраеля й Ізраеля відсторонити від храму! Відняти від нього підтримку великої народної традиції назорейства, що лучить Єдиного з його народом! Пірвати зв'язки з минулим! Знехтувати Божий наказ! Цілий нарід віддати в безбожні садукейські руки! Вбити в нім надію на визволителя Месію! Схилити його в поросі перед Римом і його прислужниками! Але головне Месію, Месію витравити з сердець ізраельських. Того Месію, що може бути в кожному з назореїв! Майбутнього царя ізраельського!.. Гарімові не вистачало духу. Він хрипів і ковтав повітря, навіть не завважуючи, що його натяки на садукейську безбожність роблять погане враження, а згадка про царя ізраельського може бути неприємна і йому самому, коли так чи інакше дійде до римських вух. Один лише Ганан не виявляв на обличчі нічого, крім спокійного зацікавлення й, дивлячись на нього, почала також бути спокійнішою й решта садукеїв, хоч Гарім не лише не спинявся, а чим далі, тим більше підносив голос:

— Заборонити назорейство! А куди ж тоді з дітьми свя-

щеників і левітів? Всі говорять, що зменшуються храмові прибутки. А хто турбується тим, що зменшуються і прибутки священиків? Десятина вже стала їм не десятиною, а просто сотиною! Швидко з них, і з їхніх родин жебраки будуть. А тоді кінець і храмові! Кінець усьому! Не треба тоді ані первосвящеників, ані левітів, ані синедріону!..

— Ти зупинися, Гаріме! — не витримав нарешті Агій, наймолодший із присутніх садукеїв, якому нарешті доκучило слухати фарисея. Чого це розкричався перед первосвященниками? Здурів, чи що? Та ж не можна, справді, розмножувати без кінця тих дармоїдів! І Агій так призирливо дивився на Гаріма, наче хотів його стерти на порох.

Замість того, щоб осадити Гаріма, Агієве втручання до розмови лише стало олією на вогонь фарисейського запалу. І хоч Ганан миротворчо підніс правицю, але Гарім скочив уперед підстьобнутим конем:

— Ах, так! То ти, Агіє, також уподобав собі прозивати їх дармоїдами! Бути назореєм, значить у вас, садукеїв, бути лише дармоїдом! Бути назореєм — це по вашому бути лінюхом! Ось недавно зголосилася до мене вдова по одному священикові з Геброну. Повинні пам'ятати ви всі про нього! Захарій із Абієвої черги. У рік великого перепису мав він видіння під час богослуження і був від того часу занімів. Та де тобі, Агіє, таке пам'ятати! Ти ще тоді пішки під стіл ходив! — І Гарім призирливо махнув рукою в бік Агіїв, хоч той далеко не був таким молодим, щоб не пам'ятати обставин великого перепису. — Тепер сина того Захарія привела мати до Єрусалиму, щоб офірувався храмові на все життя. І ми ту священичу вдовицю маємо післати назад до Геброну? Маємо відігнати від олтаря священикового сина? Маємо відганяти всіх тих, що збираються офірувати храмові своє назорейство? Яка ганьба! Яка слава! Що вартий буде тоді в усьому світі храм і синедріон? За морем, у Сирії, Єгипті й Азії? Яка ганьба, яка слава!..

Вичерпаний зусиллям Гарім на хвилину спинився, стираючи піт з лиця, і спокійний Гананів голос опанував збори:

— Не хвилюйся, найученіший Гаріме! Ми можемо прийняти в назореї сина Захарієвого, але не мусимо ще приймати кожного, хто намагається дістатися до храму на легкий

хліб. Зрештою можемо приймати всіх, хто офірується храмові на ціле життя, але не лише на час скрути. Бо інакше таки справді з храму Божого робиться притулок неробів і дармоїдів... — І при цих останніх словах Гананів голос став нараз твердим і рішучим і всі відчули в цім тоні далеку відплату за Гарімову "садукейську безбожність". — Тому ми, мабуть, у цім сенсі й будемо розглядати цілу цю справу на чергових синедріонських зборах. Тим самим і проти сина того... Захарія нічого не будемо мати... А тепер не хочу вас затримувати, найдостойніші! Субота наближається, й мусимо розійтися. Дякую вам усім за участь у зібранні! Мир з вами!

Він підвівся з кріселка, а за ним почали вставати й присутні. Розходилися в жвавих розмовах, і всі садукеї були тієї думки, що таки Гананові пощастить перевести в життя постанову про обмеження напливу молоді до храму. Лише Гарім з Емером ішли мовчки. Обидва відчували свою поразку, але все таки не тратили надії, що при остаточному рішенні справи можна буде повернути її так, щоб і ягнята захоронити й орлів нагодувати.

ДЕНЬ за днем минав, як Елісеба з Єгохананом прийшли до Єрусалиму, а від Гаріма все не було жадної вістки. Невеличкий запас срібняків небезпечно швидко розкочувався, й у заїзді вже почали підозріло поглядати на скупарів-подорожніх, що навіть на свіжі фіґи шкодували кілька мідяків, а відживлялися лише своїми запасами. Захоплений храмом і містом, не помічав Єгоханан нічого довкола себе, запиваючи хліб водою, так усе й мало бути в цім місті його уяв. Але Елісеба гризлася сумнівами. Не подобався їй Єрусалим. Коли раніше ходила до Єрусалиму — були це короткі відвідини храму й міста. Приносили жертву, купили кілька дрібниць і верталися до Геброну. Не входив Єрусалим їй до серця, не мусіла ділити з ним частину своєї істоти, не мала ані часу ані охоти спостерігати міське життя. Але тепер бачила не лише велич Храму, але і злидні єрусалимських закамарків, яких у Геброні й не чувати, нужденність прочанської маси й пиш-

ноту садукеїв, іродіян і римлян. Чи в цім місті має її Єгоханан досягти тієї сили, що зробить його тим, заради чого прийшов він до Єрусалиму? Сумнівалася, але й боялася показати перед сином свій сумнів, боялася засягнути до його захоплення. Але якось ранком, коли надворі було ще сіро й увесь заїзд міцно спав переддосвітнім сном, околицю збурив наглий крик:

— Єгоханана, сина Захаріевого! Єгоханана, сина Захаріевого, з Геброну! — вигукував пронизливий голос, аж сплячі прожогом вискакували зі своїх закамарків і голосно лаялися. Мов уколений вискочив також Єгоханан і збіг на двір до крикуна, що, приклавши руркою руки до уст, вигукував ще настирливіше його ім'я. Довідавшися, що це Єгоханан стоїть перед ним, він так само голосно передав йому, що найученіший Гарім, член синедріону і ради старших, очікує його сьогодні перед полуднем у себе.

Лише-но Гарімове ім'я й титули прозвучали в заїзді, як замовкли незадоволені голоси. Єгоханан із самозадоволенням помічав, як уважно і навіть з пошаною оглядають його тепер нічліжани. Дивіться, дивіться! Такого ось гебронського нуждаря і кличе до себе мудрий Гарім! І жінки навипередки почали помагати Елісебі складати клунки, а чоловіки затримували Єгоханана, зі зацікавленням розпитуючи його, звідки він знає Гаріма і чи не міг би й за них замовити слівце у найученішого. І, не гаючись, Єгоханан вирушив до фарисейського дому.

Хоч було ще дуже рано, але Гарім зараз же приняв Єгоханана в тій самій кімнаті на даху. Тепер уже сам сів і показав юнакові місце біля себе. Натякнув, що багато коштувало праці й зусиль, поки вистарав від синедріону позволення для нього, Єгоханана, скласти назорейську обіцянку на все життя. Не помогло б навіть і те, що Єгоханан священичий син, якби не його, Гарімові, впливи. Але не вдавався в неприємні подробиці зборів у Гананновому атрії і нічого не сказав про пізніше засідання синедріону. З цілої промови дихала на Єгоханана важливість Гарімового становища серед храмових кіл і велика ласкавість, яку він виявляв до незначного гебронського парубчака, хоч би й сина священика Захарія. Відпускаючи Єгоханана, наказав йому, в який час завтра має з'я-

витися до храму на посвячення, де на нього, при вході, буде чекати левіт. Юнак низенько вклонився й, шанобливо торкнувшися білосиньої торочки фарисейського одягу, позадки вийшов з кімнати. Його схвилювання дійшло до верха. Сам не пам'ятав, як пройшов через усе майже місто і знов спинився в заїзді, де вже від нетерплячки не могла собі дати місця Елісеба. І коли розказував їй про прийняття в Гаріма і про те, що завтра, вже завтра..., то Елісеба не чула його слів, лише бачила блискучі очі, в яких сяяло захоплення, і цілу стрункy молодечу постать, що ось-ось здійметься, піднесеться й помчить, криляста, до радісної цілі. У безперестанних хвилях піднесення минав Єгоханановi цей день. Усі його думки, всі мрії, всі постаті гебронської доби прийшли, щоб промчати перед ним востаннє. І не було часу спинятися над кожною з них, лише поглянути, сказати "прощай"!.. Завтра — новий день і нова земля! Прощайте, друзі, приятелі і щасливі мрії, супутники аж до воріт нового життя!..

А на другий день у жіночому подвір'ї розлучився син з Елісебою. Обняла його й не могла відірватися. Ще хвилину, ще останній мент, ще трошки був її, належав матері, як син, як частинка її істоти. Коли тепер увійде до тої-он брами, за ті блискотливі стовпи, піднесеться по тих сходах аж до внутрішнього подвір'я, до місця, де присягне і де прийметься його присяга, назавжди, на все, — тоді нарешті втратить мати свою дитину! Тоді кінець її життю!.. І від цієї блюзнірської думки спам'яталася. Та ж нарід і закон вимагають того! Вишній кличе його, зве! Сьогодні її син мусить відповісти на ті благання, що вона колись посилала Єдиному з-під смоковниці на гебронській леваді. Цей саме день є завершенням усіх молитов її й Захарія. З поспіхом одірвавшись від матері, зник юнак за брамою внутрішнього подвір'я. Елісеба подалася на жіночу ґалерію, звідки видко було ціле внутрішнє подвір'я й жертовний олтар.

А Єгоханан уже на призначеному місці, де поставив його левіт. Перед ним на підвищенні кам'яний вівтар курить димом своїх трьох багать, вправо й уліво виблискують сяйвами металу сурми сурмачів, різнобарвністю виграють одяги співаків, ззаду хвилює багатоголова юрба. Звучать сур-

ми, дзвенять тимпани, луною б'ють від мурів оклики хору. Жертва починається:

— Піднесіть, князі, брами свої! Піднесіть брами вічні! Щоб увійти міг цар слави! Якого ми чекаємо — цар слави! — підноситься й тремтливо ширяє голос запівайла, а сурми підхоплюють його запитливими акордами:

— Хто є той цар слави? Хто є він? — несміливо допитуються дзвінкі дитячі підголоски, і здається Елісебі, що сурми аж захлистуються від нетерплячки назвати його ім'я. Тлумлять свої виклики, хилять їх до землі, але знов зриваються горі могутнім акордним кроком і в збентеженні замовкають. Лише тендітні звуки струн злинають над юрбою, віщуючи солодку злагоду відповіді:

— Господь міцний і сильний! Господь у бою потужний! Він — вічний і незмінний — Той є князь слави! Той є цар слави!.. І цю відповідь струн підхоплює решта примовклих голосів і музики. Ярим і могутнім прибоєм б'є об стіни виклик усіх, що знайшли і прийняли відповідь. Голосніше бренять струни, впевнено приєднується радість сурем, хилиться зворушена юрба. Але Елісеба не чує слова "Господь". Їй звучить лише "Єгоханан, Єгоханан", і вона вихиляється через поруччя огорожі жіночої ґалерії так небезпечно далеко, що жінки поблизу хапають її за плечі, зі страху, щоб не переважилася долі.

А Єгоханан у цей мент не чує й не бачить нічого. Ані того, що близько, ані того, що далеко. Серед цього натовпу прочан він є сам, наче на однині, сам один з напруженим очікуванням того останнього, що має прийти, зараз статися. Спалахами радощів палає серце, вогняними язиками прошиває мозок до нестями. Ступає, підноситься, досягає вершка роз'яснення, досягає болючих памороків, щоб за мент опасти і знов піднестися до ще вищих високостей, де вже тратиться в грудях дихання і зникає почуття існування. Це та радість, що вже підносить його до мети через усі шереги хвилин, через безконечні менти майбутнього щоденного зусилля... Лише коли впало на нього кілька краплин жертовної крови, поплямивши обличчя і новий одяг, лише тоді, опритомнівши, здригнувся. Кінець Гебронові, друзям, матері, левадам! Вони залишилися за краплинами. Тепер тим, що хвилюють тут

стиглим ланом людського натовпу, належить він і його пора. Це вони кличуть на службу й офіру. В невідомості губляться шляхи тієї служби. А ціль уже близька й радісна! Ціль — у єдиному самсонівському могутньому зривові народу до помсти й свободи! Опритомнів цілком, аж як скінчилося посвячення. Згоріла, спалахнувши жовтавим вогником, прядка його волосся, священичі руки притиснули йому долі голову, й Єгоханан одійшов від вівтаря. Стало легше, але було дивно, неочікувано дивно, що все так швидко скінчилося. Роздивлявся довкола, дивився на себе, відповідав на поздоровлення чужих людей. Був той самий, що й перед годинами, все було те саме. Так само світилася мідь, сяяло золото, так само тиснулися до подвіря прочани і так само світило сонце на той сам Єрусалим. Усе було те саме, але й усе стало інше. Між тим, що було, й тим, що залишилося на тривало, простяглася тонка смужка присяги й обіцянки. Який низенький, але який непереступальний поріг!

При вході до жіночого подвір'я чекала на сина Елісеба. Навіть не відважилася обняти його і притулити до себе. Здавалося їй, що сяєво ширяться від розпроміненого радістю синового обличчя, що очі струмлять променистим зором понад голови оточення, що хода стала легка і пружива, як танок гебронських дівчат. Спинився перед матір'ю, нічого не кажучи; лише посміхався таємною усмішкою, якої ще ніколи не бачила в нього. Та й про що було говорити? Перед матір'ю стояла розлука, перед сином — прямування. І Елісеба сама боялася порушити мовчанку, відчуваючи, що все вимовлене тепер буде гірше від того, що безформно, але насправжньо тремтить у чутті. Те чого бажала, за чим тужила, до чого змагала ціле життя, було завершене сьогодні. Чого хотів син — було ще поза межею слів. І так дійшли мовчки аж до заїзду.

— Завтра ранком за брамою!

— Завтра ранком за брамою! — далекою луною обізвався Єгоханан, схиляючись перед матір'ю. До заїзду вже не смів, мусів повертатися до храму, де на нього чекали. Поволі віддалявся від брами, відчуваючи на собі материн погляд. Довго стояла й дивилася за ним Елісеба, на білу постать си-

на, що віддалялася геть із її життя. Гора кошиків на ослові заслонила вулицю.

Без думок увійшла Елісеба до заїзду, бездумно складала клунки, приправляючися на завтрішній поворот до Геброну, одноманітно відповідала на запити. Почала їсти, але не відчувала жадного смаку. Ледь проковтнула кілька кусників, а після затерпло сиділа у своєму кутку, не помічаючи оточення. Гекали вислюки, гупали коні, диміли кизякові ба́гаття, на яких ладили страви, безперестанку хрипів криничний журавель, щось викрикували перекупці-греки, сварилися жінки. Усім минав час, лише Елісебі він зупинявся. Все довкола було чуже й байдуже! Це життя, цей галас, ці люди і тварини. Усе кудись стреміло, за чимось гонилося, чогось намагалося. Але для неї, для неї, Елісеби, був з усім кінець!..

Кінець! Що тепер світові до неї і їй до світу? Що до неї народові? Дістали своє! Наслідок цілого життя, вислід зусиль і боротьби відірвався від материнського серця, наче зрілий плід. Немає плачу, ані суму, ані радощів! Що залишається на яблуневій галузці, коли спадає з неї достигле яблуко? Чи ж той, хто збирає яблука, згадує про віття, на якому достигали? Чи про цвіт, з якого заплідилися?.. Хотіла стрясти з себе цю байдужість, що звідкілясь зверху спускалася на неї немов м'яка, пухната вовна. Кілька разів промайнула думка, що не годиться в цей день піддаватися такому настроєві. Але не було сили на рішучий опір. Було так безвладно-приємно сидіти без зворушення, без найменшого руху і ніби здаля спостерігати своє власне тіло, яке сидить у кутку з простягненими на колінах руками, заглядати в бездонну порожнечу власної душі.

У теплому запамороченні прийшов вечір, і так і лягла спати. Лежала, але не спала. Зорі здавалися нижчими, чомусь наближалися аж до самого обличчя, наче хотіли зазирнути до самісіньких очей. Чи може хотіли насправді пересвідчитися, що то блищать не очі, а ті прозорі краплинки, які викочуються з них. А коли запаморочені змисли опанував нарешті сон, — був він як безодня, в якій стратилася вся її істота. А на дні тієї безодні привиділося Елісебі, що спить вона безтурботним дитячим сном. І сниться їй вічність. Сниться їй, що величезним луком, який десь у безмежжі розкручується

спіралею, простяглася в безвість дорога, а на ній колією від якихось могутніх коліс простяглися сліди вічности. Шлях лежить дивно порожній. Куди не погляне Елісеба, чи в безосяжність минулого, звідки виходить спіраля, чи в безмежність майбутнього, куди загинає лук, ніде ані познаки руху. Борозни колес припали зоряним порохом, але ніде жадної колісниці, жадного руху. І, лише обернувшись, бачить Елісеба, що за нею губляться в далині її самітні сліди. Їй робиться страшно. Страшно дитячим жахом від нестримности шаленого лету. Як же стрімко розкручується спіраля! Як прудко мчать і зникають позаду її власні сліди! А спереду темнота, порожнеча, ніщо! Коли ж хоче все таки краще дивитися назад, щоб бодай мати перед очима мигтіння власних слідів, — від раптового обернення аж забиває дух несамовитим летом. Перед нею віковічність, що рвучкими, нестримними зривами мчить назад, за нею — неосяжність минулого, а між цими двома безконечностями, як колись на порозі гебронського дому, власна загубленість. Але в цей мент чиясь рука обвиває їй стан, підносить і ставить на край шляху. Спираючись на цю спасенну руку, спостерігає Елісеба з глибоким заспокоєнням лет вічности в безмежжя. Не дивиться на постать, що вихопила її з виру лету. Не треба дивитися, бо вона і так знає, хто це стоїть за нею на самісінькому краєчку безодні і пригортає її до себе сестриною рукою. Це — Праматір Роду, що її духом жила вона досі. Праматір усіх поколінь її народу, та, що через неї набули вони всі — матері, сестри, доньки і жінки, — найбільшої вартости в житті народу. Це вона, Праматір, вихоплює кожну з них із лету до безвісти і стоїть над нею заспокоєною спостерігачкою скороминучости. Хоче Елісеба висвободитися з її обіймів, хоче вклякнути перед нею й нараз прокидається. Хоче усвідомити, що то був сон, і прокидається вдруге...

Переддосвітній вітерець шелестить розкиданою по дворі соломою і чути, як ремигають воли. Зорі бліднуть. Невиразна ще ясність сходу виступає понад заїздову стіну. Довкола важко дихають заїздяни, перекидаються неспокійно, бурмотять через сон, хроплять і викрикують. Співають півні. Елісебин учорашній настрій зник немов хмаринка. Таким живим і переконливим стоїть перед нею сон. Згадує, що й перед на-

родженням сина був сон, який підтримав віру і зміцнив надію. Тепер знов. Як вистачило першого, щоб витримати й дочекатися, так вистачить і цього, щоб на всю решту життя заспокоїтися із втратою сина. Чи ж не сором було піддаватися вчора цим думкам? Чи ж не гріхом було припустити до себе безнадійність і жах перед безоднею самотности й порожнечою небуття. Та ж із безвісти вічности до існування в вічності виносить її власний син. Незнану жінку-матір підносить над виром занепаду дитина-муж! Задля цього жила, цього очікувала, за цим молилася! Чого ще більше треба людській істоті? Істоті жінки. Яка мати в народі може рівнятися з нею? Чия жіноча доля така як її? З якою із них хотіла б вона замінятися?.

Елісеба швидко зібрала свої клунки, навантажила на осла й залишила заїзд. На виході з міста, за Долинною брамою очікував її Єгоханан. Коли тепер побачила його — жаден біль, жаден сумнів не торкнувся її серця. Так ніби не на розлуку оце зійшлися. Радісно розпитувалася про минулий день, про перші враження з храму і праці. Звиклий останніми днями до материнської замовклости, відчуваючи в ній якусь далеку, спричинену не ним вину, Єгоханан відчув тепер, що прощається ця вина йому, ожив і радісно відповідав. Ніби якась завіса відхилилася йому з серця, і слова поплили, вільні, свіжі й радісні, як колись у Геброні. І було йому так, ніби не на довший час, може й на завжди, доводиться розлучатися, а лише на хвилину, на день, до близького вже повороту.

Спинилися коло криниці. Ще жваво напоїв осла, набрав до кухлика води на дорогу, але коли застояний осел штовхнув його головою в спину, — біль стиснув за серце. Тепер лише, в останній мент відчув, що ось-ось треба сказати щось останнього, щось такого, що не говорилося раніше, й ніколи вже не скажеться після. Але не знав що й боязко мовчав й боявся глянути матері в очі. Аж Елісебині повільні слова заставили його піднести голову:

— Прощай, сину! Мабуть уже не побачимося. Тут розлучимося, тут кінчаються мої обов'язки й починається твоя повинність. Я віддала Єдиному й народові його все що маю — тебе! Віддай же й ти, сину. Віддавай з утіхою й радістю!

Служи в голоді і спразі, наготі й недостатку. Вклади на себе залізне ярмо праці і жертви, щоб, як віл у плузі, виорав Єдиному його народнє поле. Ти з безвісти Господньої об'явився і через мене ступив на шлях життя. Не схибни з колії! І вдень, і вночі тримайся її, — праці, жертви й офіри. Тоді через тебе пошле Вічний на нарід свій усі благословення і сповнить усе, приречене нам. А тоді будь благословен з народом нашим у місті й на полі, серед мурів й садків, на винниці й у молитовні. Усі вороги твої, що проти тебе обернуться, понижені будуть, а ім'ям твоїм підтвердиться вічність народу і свобода поколінь. А тоді згадай і про матір свою, що через неї сталося все це нам...

Сама дивувалася, що так вільно й легко йшло їй казати ці останні слова. А коли скінчила — обняла сина міцно і прудко, як вже давно, давно не обнімала, може ще тоді у колисці. Але швидко відірвалася, немов одштовхуючи. Зворушений і діткнутий у глибинах чуття, з яких не спромогався винести наверх ані слова, Єгоханан мовчав. Лише схилився перед матір'ю з німим викриком серця.

І довго ще стояв біля криниці, поки аж маленький осел і висока постать жінки сховалися за пагорбком шляху.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МАНІВЦІ

ГЕЙ, ти, Єгоханане! Досить тобі, сисле гебронський, цілими днями пергамени вигризати та по закутках храмових самому тинятися! Ходи-но до міста! Ходи!

Двійко пророчих учнів, молодиків із Сихему, кличуть Єгоханана з собою. Вони втрьох мешкають в одній із отих непочислених комірок, що ними, наче ластівчиними гніздами, обліплена північна стіна храмового муру. І сама комірка наче гніздо. Довкола трьох стін низькі, з дубу тесані ліжка, покриті грубими, від давнього вжитку обшарпаними, постільми з полатаними веретками зверху. На стінах — полиці з пошарпаними сувоями та мідяні гаки зі шматтям на них; під самою стелею заґратоване позеленілими мідяними штабами віконце; двері з широким в'язничним засувом, а над ним угорі продуха, через яку не протиснеться й кицька; над розхитаним столом глиняна олійна лямпа на обштрипаних шнурах зі стелі, в кутку, на ослоні, щербатий глек із водою; півморок-півсутінок, затухло-кислий пах одягу, тіл і страви — от і вся комірчина, новий Єгохананів притулок. Після утульности рідної гебронської хати, після чепурности й охайности рідного дому здавалася часом Єгохананові ця комірка ослячою стайнею, а не людським пристановищем. Непривітність і чужота дихали на нього з цієї нужденности й неохайности. Але занурений у сприймання свого нового життя, — очі на кожному образі, вуха при кожному слові, а серце від-

крите для всього, що дихало народом і його майбутнім, — відганяв од себе Єгоханан усі непривітні враження, об які почала вже з самого початку зашпортуватися його душа. Що йому до цієї комірки, — тимчасового притулку на шляху до розкішного палацу свободи й слави, в якому буде він жити зі своїм народом? Усе це є нетривке й дочасне в порівнянні з вічністю блискучої будуччини! Але Єгохананові співмешканці, Елій і Зофар, робили все від них залежне, щоб те оточення на кожному кроці нагадувало Єгохананові про себе.

Обидва із старовинного Сихему в Самарії, значно старші від Єгоханана, вони були при храмі вже давно. Серед великої кількости пророчих учнів і всілякого ступеня назореїв, вони творили рідкісний вийняток саме тому, що були самаряни. Юдейці ж і самаряни взаємно ненавиділися. Одні одним закидали нечистоту законів, відступництво від первісних Мойсеєвих приписів, порушення чистоти Божих заповідей. Одні й другі рахували себе вибранцями, вартими Месії, але за юдейцями був славний храм у Єрусалимі, а самарянське святилище на горі Гарізім ніяк не могло рівнятися з ним ані багатством ані впливом. Та самаряни були значно спритнішими купцями, ніж юдейці, а це теж ніяк не сприяло добросусідським відносинам. Взаємна ненависть ішла часом так далеко, що самаряни нападали на гуртки прочан, які йшли через Самарію з Галілеї до Єрусалиму, а правовірні ізраїльські хабарими на своїх прощах до храму обминали завжди Самарійський край, щоб не посквернитися дотиком до самарійської землі. Тому в Єрусалимі самарян вважали нечестивими чужинцями, що одначе, не перешкоджало їм вигідно торгувати зі спритними фарисейськими заступниками. Не перешкодило це й Елієві та Зофарові виявити, одного скрутного на врожай року, стільки переконливого каяття в самарянських блудах і так грунтовно очиститися від гарізімської нечистоти, що й найпідзорливіші храмові книжники були переконані в щирому наверненні огидних самарянських поганців і прийняли їх до гурту храмових учнів. А згодом потрохи про їхнє походження забули, і тепер уже мало хто знав, що Елій і Зофар самаряни. Своє положення і сприт вони зуміли використати якнайкраще. У храмовій комірці лише ночували, та й то не завше. Решту часу спотребовували на фари-

сейське товариство: обидва були завзятими прихильниками велемудрого й найученішого равві Ананія, багатство якого, казали, перевищувало його мудрість і вченість. Ставши членами Ананієвого почоту, приймаючи жваву участь у вихованні й розславлюванні свого добродія, Зофар і Елій малися не зле, особливо коли щастило їм урвати хоч крихітку з торговельних прибутків Ананія. Життя їхнє пливло безтурботно й вигідно, й останніми часами вони мали лише одну ціль: приєднати до свого гурту і Єгоханана. От і тепер не хотіли вони відчепитися від нього:

— Який же ти кумедний, Єгоханане! Прилип до своїх сувоїв, як птах на клей. Хочеш усю премудрість проковтнути нараз! Усе одно — вчися чи ні — а первосвящеником не будеш і до сінедріону не виберуть! Куди там! Бери приклад ось з нас і не буде тобі зле!

Хлопці реготалися, а Єгоханан ніяковів, як бувало в таких випадках, і не знав, що має відповідати. Якби дійшло до суперечки про закон — міг би собі порадити. Але до подібних розмов, що порушували йому цілий його власний світ — до цього не звик. У Геброні цього не траплялося і тепер не міг знайти проти них відповідних слів. З душею, розкритою для пізнання, з ненаситним бажанням його, спочатку звірявся товаришам зі своїми мріями, сам відкривав їм завісу зі своїх сподівань. Думав, що захопляться, як він, думав, що стануть поруч. Але слухали мовчки, перекидаючися запитливими поглядами, а коли кінчав, — відчував у мовчанці слухачів насмішливу знудженість. І почалося, що спочатку поволі, а чим далі, тим безсоромніше, кпили собі вони з Єгохананових мрій про назорейство, про храмових учнів, про народ і закон:

— Це все дуже гарно виглядає так здаля, у вашому Геброні, — починав позіхаючи один із співмешканців. Але такими думками й намірами в Єрусалимі довго не втримаєшся. Маємо тут важливіші речі, ніж турбуватися ввесь час народом. Та ще не забудь того, що такі нестримані турботи про народ і закон і зацікавлення зелотами у такого молодого зайця, як ось ти, можуть познайомити тебе і з храмовими підземеллями. Тут часом і стіни мають вуха. А турбуватися про все дозволено не таким ось куцим, як ми з тобою, а старшим,

ученішим, мудрішим, зі зв'язками і впливами. Робиш великі очі? Колись при нагоді поговоримо з тобою про це докладніше. А тепер слухайся нас: хай там собі народ сам собою піклується, а ми будемо теж піклуватися самі собою. Чи не правда?

— Що може бути важливішого від народу? — все таки обурювався Єгоханан. А підземель боятися, — значить ціле життя мовчати. Краще вже відразу німим народитися. Свобода, закон і народ, — це все так тісно сплетене одне з одним, що кожне окремо не може й існувати! Як же може пророчий учень піклуватися сам собою?

— Та й як ще добре може, Єгоханане! Як добре! Передусім кожен з нас є членом народу і, піклуючись сам собою, тим самим, виходить, піклується і народом. Чи ж не так?

Єгоханан був заскочений такими доказами. Непривчений ще до гри слів і словесного шахрайства, він не знаходив одразу відповіді на ці прості викрутаси зарозумілих храмових дармоїдів, і тільки обличчя його виявляло огірчення й нехіть. Але співмешканці ніколи не звертали на це уваги. Так і тепер, обштрипуючи торочки, щоб рівненько звисали з плаща, Зофар недбало кидав Єгохананові свої поучення, перехиляючися на всі боки, щоб переконатися, чи одяг пасує йому так, як він хоче.

— Дивуєшся, Єгоханане? Не віриш? Запитайся наших первосвящеників і членів синедріону, якщо захотять із тобою розмовляти. Та що там багато говорити! Навіщо дійсно перейматися свободою чи неволею народу, коли він так або інакше ту свободу дістане! Час працює за нас! Чим далі, тим ми все ближче і ближче до свободи. А надмірна турбота про закон і народ чи не є також образою Господа? Як ти думаєш, Єгоханане? Та ж народ наш має з Господом умову. Ми виконуємо його закони, а він за це у свій час визволить нас не лише від римської надвлади, але й віддасть нам у панування цілий світ. Навіщо ж квапитися?

Торочки вимагали ще уваги, й Зофар не вгавав сукати мудрість спритних пророчих учнів, що з нею так добре поводилося в Єрусалимі таким, як він, спритнякам:

— Терпеливість і лише терпеливість! Проти рожна не попреш! Поки ж над нами, за гріхи наші, панують римляни

— треба використувати й їх і брати речі такими, як вони є, а не такими, як вони мають бути. Це лише зелоти хотять уже сьогодні запанувати над Римом і розбивають собі лоби об римський мур. А єсеї намагаються довкола себе все направити. З нас же вистачить турботи сьогоднішнього дня. Чекати й мовчати!

— Як то чекати! — просто вибухнув Єгоханан. Та хіба ж чекав Самсон, аж Господь почне визволяти його з неволі? Чи не вхопив сам він стовпів поганського храму і не скинув його на голову ворогів? А Давид...

— Знаємо, знаємо, — сміявся Елій, жартом затуляючи собі вуха. Знаємо, що гебронські паничі розумніші й учениші від єрусалимських хлопців. Чи принаймні за таких себе вважають. Але все ж таки й вони не додумалися до того, що якби Самсон не скинув Даґонового храму на голови филистимлянам, то напевно Господь покарав би їх сам, а Самсон ще міг довший час керувати народом. Га? Але ти, Єгоханане, ще зелений в Єрусалимі. От побудеш тут стільки часу, як ми, — інакше почнеш думати. На багато речей відкриються тобі очі. А головно навчишся не підмінювати життя купою приписів на рятування народу. А тепер ходи з нами! Не підеш — шкодувати будеш!

Єгоханан рішучо похитав головою. Ні, він нікуди не піде. Він краще залишиться, щоб трохи повчитися. Із реготом висміху хлопці не виходять, а просто вилітають із дверей, наче пара застояних ідумейських жеребців. Єгоханан здіймає з полиці свій сувій і сідає на поріг. Двір майже порожній, двері інших учнівських келій позамикані, — бо й хто б у цю пору тримався їхньої неприв'ітности. Єгоханан на хвилинку задивляється перед себе, а його думки тікають від праці. Докази пророчих лінюхів, як він називає про себе своїх співмешканців, йому вже не здаються новими. Хіба не це саме кажуть у Геброні Небат і Самлай! І чи не прикивують їм усі заможні й ситі міщани? Дуже вигідні докази. Мабуть усе таки значно вигідніші для римлян й іродіян, ніж для народу. Скільки ж учених і мудрих уживають їх у Єрусалимі? І Єгохананові думки поринають у його теперішнє життя. Стільки часу вже він у святому місті, а все якось не може допасуватися до свого оточення. Поки блукає сам, між

храмовими стінами, по переходах і подвір'ях, серед юрби прочан, або й на самоті порожніх закутків, поки виконує приписані обов'язки праці й не зустрічається зі словами й ділами свого оточення, або поки не помічає його, — доти йому добре. З середини обзивається знов душевне піднесення, з яким був прийшов до міста і приймав свячення. Але, коли доходить до ближчого стику з учителями й товаришами, з левітами і священиками, — зникає кудись рівновага і спокій, радість і мир, а до серця сам собою закрадається сумнів. Тоді щезає надхнення, й усе довкола стає сірим і безбарвнонецікавим. І Єгохананові робиться страшно. Відчуває, що в цій сірості не міг би існувати, бо без захоплення й палкої віри чи може він бути тим, ким має бути?

Товариші! Прийшли такі ж, як і він, з усіх країн Палестини, навіть з-за моря, щоб офірувати себе на службу закону і храму. А що замість того? Правда, моляться в приписаний час, слухають навчання законників, помагають левітам, виконуючи свою щоденну храмову працю так, якби виконували її й удома на господарстві: без захоплення, без бажання віддати не тільки своє тіло, але й душу у тому святому місці. А їхня робота є немов праця робочих волів, що мусять ходити в тому ярмі, яке наклав на них господар. Праця волів, а не слуг народа, закону й Вишнього. Пробував багато разів починати про це розмови й не лише зі своїми співмешканцями. Але все натрапляв на посміх або непорозуміння. Чого властиво хоче цей гевронський молодик? Хоче виконувати приписи закону ще докладніше і ґрунтовніше, ніж їх виконують найправедніші вчителі закону? Хай почекає! Коли скінчиться для нього доба нижчих праць левітських, — може статися фарисейським учнем. Тоді буде виконувати того стільки, що й дня не вистачить. Або не буде виконувати нічого. Бо все залежить від спритности! Або хай подасться на садукейське прислужництво, якщо його там приймуть. Там життя найлегше, праця найприємніша, а вигоди як ніде. Хоч і тяжко звичайним пророчим учням пролізти туди. Але найкраще хай живе так, як живуть інші. І це життя не погане. Принаймні не треба турбуватися про завтрішній день, не треба гризти щодня ту тяжку скибу, яка зветься палестинською землею...

Після кількох невдалих спроб навернути до себе байдужих, зрозумів нарешті Єгоханан, як зайво розказувати й висвітлювати цим жадібним ситости й лінощів молодикам, що він не заради лише досконалішого виконування приписів закону і не для легкости життя прийшов до Єрусалиму, але, щоб помогти народові піднестися з пониження, досягти свободи в обітованій землі і стати володарем світу. А тут, замість цієї єдиної науки, лише турботи про спокій та вигоду. Ах, як добре все таки було в тому далекому Геброні! І перший раз від часу перебування в Єрусалимі тонкий жаль зашпортнувся за серце Єгохананові. Але тріпнув кучерями, зусиллям волі відігнав його від себе і розгорнув сувій.

БУВ це трактат равві Йосифа, одного з чільних садукейських учених-ґаонів. Раз на тиждень, у затінку храмового подвір'я, викладав він прилюдно. Тоді юрба слухачів оточувала його таким тісним колом, що годі було дістатися до нього ближче. Тому й дістав собі Єгоханан цей Йосифів трактат про свобідну волю, — тема, на яку найчастіше любив говорити законник. І тепер без перешкод занурився в читання. Він читав, що на людські вчинки не має Господь жадного впливу, бо свобідна воля, яку людині дає Єдиний при народжені, є саме те, що впливає на світ речей, незмінний у своїй непорушності. Цілком новими обріями для думок були Єгохананові такі твердження. Було це таке неподібне до всього, чого досі навчався в Геброні. Було неподібне, але так добре пасувало до думок і намірів. Якими ж близькими здавалися Єгохананові ці рядки ґаонового трактату: "Як бо це можливо, — стояло там, — щоб, створивши людину, залишився при ній Господь, наче мати при немовляті, по всі дні життя його, дозорцем і доглядачем? Коли б це так справді було, то чи не стримував би Єдиний повсякчасно своє створіння від усього злого і чи не настановляв би на добро? Але чому тоді на землі існує зло? Чому підпадає людина йому, а Вишній її карає? Навіщо тоді людині свобідна воля? Навіщо може вибирати вона між насолодою й обов'язком, дрімотою і чуванням, працею й лінощами? Навіщо зао-

хочувати блазня до розуму, а лінюха до праці, чи подивляти мудрість розумного, якщо все в житті походить не від вільної снаги людської, не від її змагань, гріхів і заслуг, але вкладене воно в людську природу від дня її народження? Але я, Йосиф, думаю так, що дав Єдиний і єдиний закон всьому світові, на все існуюче під сонцем, від комахи до людини, від травини польової до кедру на Ливані, від краплини роси до хвиль західнього моря. І цей закон не є ані необхідність, ані випадок, але воля, ще керується розумом. Це воля вибирає між добром і злом, знаючи ціну добра; це воля, міцна й непохитна, прислуховується до вказівок розуму і стає на сторону мудрости проти блазнівства".

— Так, дійсно так, — думає Єгоханан. Гедеон і Самсон могли собі вільно вибирати між боротьбою за народ чи спокійним життям. Пророки могли воліти послух нечестивим царям, а не смерть від каменування чи муки за пророцтва. Чи ж не міг і я залишитися в Геброні, щоб спокійно жити біля своєї матері, серед левад і меж? Ні, хотіти! Хотіти! Лише хотіти! Хотіти так, щоб аж шпік у костях почав ворушитися, щоб від зусиль хотіння аж серце підступало під груди, збираючись виплигнути. Щоб істота не мала іншого бажання, іншої думки крім великого хотіння. Тоді лише зродиться з нього чин, а з чину свобода! Так хотіли вожді й пророки!..

Рядки Йосифового трактату видаються Єгохананові ніби навмисне посланими йому провідниками. Яку, дійсно, мудрість треба мати, щоб у кількох реченнях дати читачеві стільки думок! Справді не помиляються ті, які кажуть, що Йосиф є той найвизначніший ґаон. І чому це говорять, що з садукеїв нічого доброго не було для народу? Єгоханан ще не розбирався якслід у всіх тонкостях єрусалимської храмової політики. Про садукеїв говорили ще в Геброні як про приятелів римлян, іродіянських підлизувачів. Та хіба ж може бути римським запроданцем той, хто пише такі трактати? Трактати, що так і кличуть до боротьби, до чину!.. Та згадуючи собі Йосифову зовнішність, як бачив його часто серед храмових подвір, коли той ішов в супроводі двох слуг, що робили йому серед юрби дорогу, — не міг Єгоханан позбутися сумніву. Ті плекані руки, тонко чісана, волосок до волоска, борода, майже прозоре, таке тонке, полотно одягу, чистий

сидонський вісон, солодкий аромат пахощів... З цілої Йосифової постаті дихало плеканою вийнятковістю, виключністю. Якщо всі садукеї були такі, то дійсно тяжко їм злитися з народом, який не має ані таких плеканих рук, ані так дбайливо вирівняних бганок, не має часу на плекання струмистих борід і пахне не сирійськими пахощами, а потомі праці, порохом землі і димом своїх родинних вогнищ... Але на всі ці сумніви був тут трактат, цей захоплюючий бадьорий сувій, що так ясно й безвідхильно показував ту дорогу, за якою тужило серце: "І ще дав усьому живому волю, щоб могло воно вільно вибирати між добром і злом"... І знов підносилося Єгохананове серце, бо кращого свідчення для своїх мрій він ще досі не знаходив ніде поза власною істотою. Так, то були слова і приклади закону, на яких виростала і якими живилася його снага. Але від людини, живої людини сучасности, він ще ніколи не чув таких переконливих поглядів, як слова цього трактату. Був мудрий покійний Давид, але і його мудрість була лише мудрістю віри. А тут говорив розум, гострий людський розум, і він теж казав йому, що його шлях правдивий і потрібний. Заглиблюючись у Йосифові думки, ніяк не міг зрозуміти Єгоханан, як з ними погоджувалася садукейська приязнь з римлянами, про яку чув на кожному кроці, їхнє запобігання ласки в лютого Іродового сина Архелая і їхня байдужість до приходу майбутнього вождя й визволителя. Коли з такими думками був раз звернувся до товаришів, — почали сміятися:

— Диви, диви його, панича гебронського! Чи не хочеш ти часом примилитися до Йосифа? Чи не хочеш стати садукеєм? Нічого, хлопче, не поможе! І не такі як ти підлабузнювалися до нього, щоб попасти в садукейські милості. Та де там! Таких, як ми з тобою, їм непотрібно. Смердить їм наш селянський гній. Куди там!

Не треба було великого дотепу, щоб спостерегти, що пророчі учні, вся та юрба молоді, яка заповнювала храмові комірки, не люблять садукеїв. Уся біднота палестинських міст і сіл із заздрістю нуждарів і недовір'ям бідноти до багатіїв дивилися на садукеїв, які трималися осторонь від галасу і смороду юрби. Це не те, що фарисеї, які любі й дорогі кожному серцю нуждаря вже хоч би тим, що ніколи не скуплять-

ся на обіцянки земного раю на цій землі. Раю масних горщиків, достатків і влади не лише у вільній від римських зайд землі, але величного раю для вибраного народу — володаря над цілим світом. Та Єгоханан не піддавався:

— Я й не думаю підлизуватися. Хочу знати лише Йосифові думки!

— Ха-ха-ха! Він хоче знати, що думає Йосиф про римлян! А що ти за цабе таке велике, щоб він почав перед тобою викладати всі свої думки! Для цього він має вибранців, але, кажемо тобі, не з нашого кола. З ними лише ділиться він своїми думками, а нам, селюкам, кидає те, що їм негоже. Буде він з тобою балакати про римлян і Архелая! Знайшов дурня!..

Так, хлопці мали рацію. Хто такий справді він, Єгоханан, щоб з ним розмовляв славний храмовий ґаон? Але чим частіше виникали подібні суперечки, тим більше не давали Єгохананові спокою настирливі думки. Нарешті не витримав і все таки відважився до самого Йосифа.

БУДУТЬ з тебе, Єгоханане, люди! Будуть люди! Перехиляючись через поручні крісла, поплескав Йосиф по плечу хлопця, що сидів біля його ніг. Єгоханан мусів задирати голову, щоб бачити Йосифове обличчя й тепер від несподіваної похвали зашарівся і спустив очі.

Багато зусиль було коштувало йому дістатися до Йосифового дому. І воротар й управитель з недовір'ям роздивляли неблискучий одяг пророчого учня, його зношені сандали, неплекані руки, погано чесані кучері. Таких відвідувачів далі брами не пускали. Але Єгоханан так настирливо вимагав розмовляти з самим лише равві, що воротар мусів закликати управителя дому, і той нарешті відважився сповістити про це самого господаря. Довго чекав Єгоханан у підворітні, під зацікавлено-недовірливими поглядами воротаря. Уже хотів обернутися й утекти, лише-но воротар одійде до середини двору. Але нараз управитель таки об'явився у воротарні, і Єгоханана повели до середини дому. Йосиф прийняв його знуджено. Правда, він давно вже зауважив у себе на храмових викладах цього молодика, що завше був спереду всіх

слухачів і, з напруженою увагою, здіймав із його уст слова, раніше, ніж вони злітали. Але скільки таких хитрунів не по віку намагалося й намагається пришитися до садукейської приязні! Ціль у них одна: допастися до садукейських привілеїв і без садукейських заслуг ухопити з їхнього положення найбільше користи. Тільки те в садукействі їх і манить! Від таких прозелітів умів Йосиф дуже легко відпекуватися, але вже з перших Єгоханановых слів набрався терпеливости і слухав його не перебиваючи. Аж юнак замовк сам, тріпнувши по закінченні своїми назорейськими кучерями, немов кидаючи слухачеві виклик.

Юнак почав Йосифові подобатися. Видко, що з доброго роду, а не з тих печерних галилейців, які тепер чим далі тим більше посилають свої парості до храму. І видко, що там, у Геброні, не гаяв хлопець часу, а працював не лише руками, але й головою. Правда, один лише закон. Але за те, яка щирість почуття, який запал, яка жадоба пізнання! І все те непізнавальне! Що таке, справді, людина?.. Чи все на світі від Господа, чи й від людини?.. А що ж тоді з законом і народом?.. Таких запитів ніколи не чув Йосиф від пророчих учнів. Коли доходило до ближчих розмов й обміну думок віч-на-віч, — кожен з тих молодиків хотів лише слухатися і за обіцяні блага обіцяв послух і вірність не лише за себе, але й за своїх нащадків...

— Будуть з тебе люди, Єгоханане! Будуть люди! Але забагато хочеш знати нараз. Це лише Соломонові з'явилася премудрість уся нараз і без ніякого зусилля. А решта смертельних мусить продиратися до неї через густі хащі життя. А ти чекаєш від мене, щоб я вклав тобі, також нараз, всю премудрість, якої навчився від інших і набув сам, поміг тобі поглинути її одним духом, без праці і змагань. Ні, Єгоханане! Багато ще мусиш повчитися, багато передумати! Безліч чужих трактатів перечитати і своїх написати, аж зможеш дістати на свої запити таку відповідь, яка тебе буде задовольняти. Та й то ще будуть ті відповіді лише для тебе самого і ніколи для іншого, хоч би він мав і ті самі запити, що й ти...

— А хіба ж ти, равві, їх не маєш?..

Йосиф посміхнувся. Справді таки молодик йому подо-

бався. Шкода не використати такий запал. Чи ж не потребують садукеї справжніх учнів, завзятих і відданих садукейській справі не задля вигоди і суспільного значення, але заради справи самої? Є, правда, й серед садукейських родин досить талановитих молодиків. Але вони тримаються садукейства не з переконання, а лише самим фактом свого походження. Ні, от такого зробити щирим і відданим садукеєм? Чи не був би із нього достойний противник отих біснуватих хаберимів? Тих божевільних, що без розваги й розуму хотіли б кинути нараз цілий нарід на римський меч... І, не відповідаючи на останнє Єгохананове запитання, почав Йосиф сам розпитувати юнака про рід і батьків. Ах, так! Син Захарія з черги Абієвої! Знана черга! І хоч самого Захарія не знав, але зараз же пригадав собі, де чув це ім'я. Так, це Гарім колись на зборах говорив про цього хлопця. Цікаво, чому тепер залишив його без догляду й дозволив ходити самопас? Чи ж у фарисеїв такими людьми не цікавляться? Мабуть ні! Їм завжди ішло про порожніх горлаїв, от як сам Гарім. А з Геброну справді виходили завше завзяті серця. Не дурно ж не боялися колись прийняти до себе Давида, коли про нього ще в Ізраелі мало хто знав... І, поговоривши з Єгохананом ще трохи, відпустив його Йосиф дуже ласкаво. Він поплескав його по свіжій щоці, привітливо посміхнувся і наказав управителеві дати юнакові глечик меду.

Єгоханан ішов від Йосифа сам не свій від радощів. Не міг стримати свого піднесення і не бачив щілини-вулиці, а лише свої широкі обрії. Пригадав знов цілу розмову й особливо тішився із Йосифового запрошення ходити до його власної, Йосифової школи в його домі, де він викладав лише кільканадцятьом вибраним учням. Це буде вікно до нових, ще ширших світів, це будуть нові шляхи до тої самої цілі. Життя було прекрасне, Єрусалим був справді святим містом, його мудреці — найславнішими у світі! Навіть про Зофара й Елія подумав Єгоханан з поблажливим жалем і стріпнув кучерями.

І від цього дня раз на тиждень відвідував Єгоханан Йосифів дім. Ходив туди спочатку зі запалом. Але чим більше придивлявся до того оточення, чим більше пізнавав господаря і присутніх, — тим більше відчував цілковиту непри-

пасованість. Бо все в тім домі було далеке і не своє. Передусім мова. Рідко коли він чув у тих стінах звуки рідної мови, хіба під час викладів самого Йосифа. Всі тут говорили по-грецьки: сам равві, учні, відвідувачі, слуги, цілий дім. Тільки до нього зверталися по-рідному та й то ще вплітали грецькі слова. У Геброні теж багатьох знало цю мову. Особливо купці, що часто вчащали до Єрусалиму, чи до приморських міст. Але нікому не приходило до голови вживати її в родині. Єгоханан знав її дуже мало і від того відчував своє селюхство й чужоту ще сильніше. Самий дім теж був для нього невиданим витвором. Прості Гебронські будинки, навіть Гарімів дім, який ще недавно здавався йому недосяжним верхом пишности, не могли рівнятися з домом Йосифовим. Був це справжній палац, з розлогими дворами, викладеними мармуровими плитами, із затишними куточками, де зеленіли кущі, плюскотіли прохолодні водограї й у великих клітках метушилися барвисті птахи. До кімнат Єгоханан ніколи не потрапляв. Але, коли так виглядали двори й переходи, то як же мусіло бути в середині! Єгоханановi вже не вистачало уяви, щоб міг створювати собі образ покоїв, але спів і барви численних птахів викликали в нього чомусь уяву про рай. Так, це не комірки пророчих учнів, де вічно чути галас із храмових подвір'їв і відчувати сморід від жертовних звірят і птахів. Хоч і тут мусів Йосиф через гамір переривати свій виклад, але це був або пташиний спів, або дівочий сміх. Це дівчата часом перебігали через атрій, від одних дверей до других, ховаючи в рукави свої розсміяні обличчя. Тоді Йосиф спинявся серед речення й терпеливо вичікував тиші, погладжуючи бороду. А Єгоханановi блиском пролітала перед очима гебронська межа.

Ті юнаки, що, крім Єгоханана, приходили на Йосифові виклади, всі були старші від нього віком. Але всі походили з одного й того ж оточення садукейських родин. Серед них почував Єгоханан себе дуже ніяково. Уже бо своєю зовнішністю не був їм рівнею. Зі своїм стареньким запраним одягом, простим поясом і зношеними сандалами не міг він дорівнювати вишуканости їхніх одягів і зачісок, їхнім пахощам і плеканості виголених рук. Був це для нього новий і подиву гідний світ, світ цього розкішного атрія, співу, ароматів, без-

турботности і добірної грецької мови. Спочатку юнаки позирали на Єгоханана трохи скоса, як на невидане звір'я. Але молодість не може довго витримати окремішности і виключности і швидко юнак знав про них усе, що можна було знати. Були синками садукейських родин, а до того ще й вибраних. Могли пишатися батьками — членами синедріону, родинними зв'язками з первосвящениками, високим значенням і вагою родів не лише в ієрархії народу, але й у царському та намісничому палаці. Пишалися не лише батьками й родичами, але і своїми зачісками, плащами, своїми вишиваними поясами й гаманцями, повними срібняків, розтрушували натяки на сирійських танцюристок...

Єгоханан не відчував у собі жадної заздрости. Чемно слухав їхнє задавання, чемно посміхався і притакував, часом навіть і розпитував, що справляло співрозмовцеві найбільшу приємність, часом засоромлено ніяковів, коли занадто одверто згадувалися плясальниці. Але на тім і кінчалися їхні взаємини і стосунки. Чужота була в них для Єгоханана, чужим був і Єгоханан для них. Коли понарозказували йому про своїх батьків, братів, сестер і доми, коли вивели перед ним усю знаменитість своїх родів і положення, — втратив для них цікавість. Трималися свого власного гурта, де було стільки спільного і зрозумілого, де можна було говорити самими натяками, та ще й по-грецьки, не ламаючи собі язика хлопською мовою простого народу. Дехто з них втішався вже знанням і римської мови й дивився на Єгоханана ще більш здалека. А він у вільні хвилини, коли забарювався Йосиф на виклад, а гурт молодиків гомонів у атрії, почував себе серед їхнього гамору і сміху, як у найбільшій самоті, де ніщо не перешкоджало йому заглиблюватися думками в улюблені мрії. Та й що йому, властиво, до цих садукейських паничів? Та ж не заради них ходить він до цього атрія! Лише задля Йосифової мудрости і знання. І коли равві починав говорити — Єгоханан бачив і чув тільки його. А Йосиф говорити вмів. Слова гладко й без зусиль шикувалися в блискучий шерег речень, кожен доказ був зразу без протидоказу, кожне порівняння тремтіло життям і закон ставав гнучким, по-живому пристрасним і много-

обіцюючим для Єгохананових мрій. Навіть знуджені садукейські синки починали заслухуватися й переставали обштрипувати бганки своїх одягів. Чим далі вчащав Єгоханан на ці виклади — тим ширшим починав видаватися йому світ. Аж юнак безрадно спиняв розлет своїх думок перед його простором. Бо, поки він був у Геброні, — доти тим світом був для нього лише народ, його власний вибраний народ зі своїм Божим законом. Вибранець-народ мав умову з Богом, а Бог з народом. Через свій народ ставав Господь учасником земних подій, а через Господа робився Ізраїль співпрацівником божеських плянів. Так завжди думав Єгоханан, і ніколи ані на крихітці сумніву не зашпортувалися його думки. Чи інакше був би він у Єрусалимі? А тут він довідувався, що й інші народи мали теж свої умови з Вічним. От хочби взяти ідумейців — нащадків Агарі й Ізмаїла. Були ці умови недосконалі, може неповні, але все ж з тими умовами народи жили, в них вірили, мали своїх пророків і мудреців, своїм законам присяглих. Їхні закони були для них не гірші від закону Мойсеєвого, а їхні жертви й віра їхніх пророків робили їх перед очима Вічного рівними Ізраїлеві!.. І слухаючи ці відомості, що їх ніби байдуже і між іншим вплітав учитель до своїх промов, відчував Єгоханан, як холоне йому часом серце від подиху студеного сумніву. Але боявся звіритися й не мав кому, нагромаджуючи в собі знання на знання, сумнів на сумнів...

У ТІМ душевнім неспокою, що почав тепер часто гризти Єгохананову свідомість, ставало йому іноді місто й усе його оточення нестерпним. Тоді по гебронському звичаю тікав він від них за міські мури: швиденько прослизував через Овечу браму, виходив на Єрихонську дорогу і перед Бетанією відбочував на доріжки, що розбіглися між кам'яними огорожами садків. Сюди не долітали ані міський гамір, ані міські запахи і здавалося йому, що він знов серед гебронських меж. Мир і спокій обгортали його істоту і знов верталися ясні й безсумнівні думки. Сідав десь під муром у затінку оливи чи смокви й приправлявся до читання. Але читав рідко. Перед ним іздаля був Єрусалим в опарі з пороху й соняшного сяєва, із своїм сліпучо-білим храмом, на якому палали золоті відблиски металю, із своїми сірими купами домів, перерізаних нитками вулиць. Нерозгорнений пергамен залишався забутим на колінах, а думки переганяли одна одну в невпинному колобізі. Все ті самі думки: як погодити те, що бачив і чув довкола, з тим, що мало б бути в цім місті величі й слави, на цій Сіонській горі. Але думки були тут без гіркости й гостроти, і потім просто сидів собі й відпочивав думкою, часом лише стріпуючи непокірними кучерями, немов уперто присвідчуючи якомусь невідкличному рішенню.

Одного разу на такому мандруванні, коли був занурився у мирноту відпочинку, зрушив його спокій звук власного імени. З Єгохананом досить часто бувало таке, що коли він задумувався, то нараз чув за собою власне ім'я. Коли він це спочатку переживав у Геброні, то на звук власного імени завше обзивався, шукаючи того, хто його кличе. Але звичайно ніхто не обзивався вдруге. А коли він про це розказав був матері, — Елісеба спочатку уважно подивилася йому в вічі, а опісля заспокоїла:

— Якщо чутимеш такий голос ще раз — не обзивайся й не обертайся. Це демони пустині приходять он-звідти, від

Соляного моря, і кличуть тебе. Як-но обізвешся до них — схоплять твою душу й понесуть до пустині, а до тебе увійде демонська душа. Не оглядайся й не обзивайся, Єгоханане!

Єгохананові хотілося відповісти, що то може Господні, а не демонські голоси обзиваються до нього. Але материне висвітлення було таємніше й викликало більше остраху. Він часто чув ці голоси в Геброні, особливо в часи задуми, і навчився не відповідати на них: а може і справді таємний Азазель хоче зачаклувати його істоту й виманити до свого пустинного царства? Так і тепер по старій звичці Єгоханан не обізвався і не обернувся до напрямку голосу, аж він прозвучав вдруге й утретє. Тепер юнак устав і роздивився довкола: голос приходив знизу. І дійсно, долі на доріжці, якою він прийшов із міста, стояв якийсь перехожий і кивав до нього рукою. Коли побачив, що Єгоханан звернув на нього увагу, — скочив між плоти і за хвилину стояв перед юнаком. Тепер Єгоханан пізнав його, хоч і не знав його імени. Був це теж один із пророчих учнів, якого він раз-у-раз бачив на Йосифових храмових викладах. Значно старший від Єгоханана й тих молодиків, які перлися перед Йосифові погляди з зацікавлення або вирахування, він зі своєю густою чорною бородою робив сам враження вже готового законника. Єгоханан часто поглядав на нього з пошаною й чомусь він здавався йому наймудрішою після Йосифа особою. І тепер від несподіванки, що побачив його тут, юнак навіть зашарівся:

— Мир з тобою, Єгоханане! Я звуся Снмон, старший пророчий учень. Ми часто бачилися на Йосифових викладах. Пам'ятаєш?

Єгоханан від несподіванки лише прикивнув головою і трохи згодом зніяковіло витиснув із себе:

— Мир і з тобою, Симоне! Я справді звуся Єгохананом. Але звідки ти знаєш моє ім'я серед такої кількости пророчих учнів?

— Знаю від твоїх товаришів, учнів Йосифових.

— Я не є учнем Йосифовим. Лише ходжу його слухати... У храмі й у його домі, — додав Єгоханан, вагаючись.

— І ніхто не слухає його так уважливо, як ти, Єгоханане. Та ще й тепер маєш на колінах його трактат. Чи не правда?

Симон торкнувся сувою, з усмішкою приглядаючись до Єгохананового зніяковіння. І, не чекаючи відповіді, почав умощуватися біля нього:

— Але краще скажи, як тобі подобається життя серед храмових учнів? Здається мені, що не дуже, якщо судити з того, що за вільного часу не блукаєш з ними по місті, а тікаєш аж сюди. Правда?

Єгохананові не здалось ані крихітки підозрілим, що так зразу, немов старий знайомий і приятель, торкнувся Симон його прихованих думок і сумнівів. Він викликав у нього довір'я.

— Мало дбають вони про закон.

— Дбають, кажеш, мало? А хіба можна дбати ще менше?

Єгоханан подивився на Симона, не знаючи з тону його голосу, чи той сміється чи говорить поважно. Але Симон тільки ледь усміхався, і Єгоханан не знав, що сказати. Бо раптом пригадав собі досвід з товаришами, що навчив його не звірятися так відразу зі своїми почуттями. Та Симон не залишав ласкавого випитування:

— Ти, Єгоханане, здається мені, хотів би бути з тими, що про закон і народ дбають більше, ніж у вашому храмовому крилі? Правда?

— Та ж тому й давав я назорейську обіцянку на все життя, що хочу цілим серцем і всією душею дбати про закон і народ, — не втримався таки Єгоханан, щоб своїм звичаєм не спалахнути, тріпнувши непокірними кучерями. І знов спустив очі під пильним Симоновим поглядом.

— Тобі там не подобається?

Запит був поставлений руба, і в Симоновім голосі вже не бренів ані усміх, ані ласкавість. І Єгоханан ще спробував викрутитися від безпосередньої відповіді.

— Йосиф був мені спочатку дуже сподобався.

— А тепер?

— Говорить одне, а робить... інше.

Симон тихесенько засміявся й умостився ще вигідніше, ніби приправляючись до довгої і приємної розмови. І від цьому усміху й довірливого руху, розтало в Єгохананові цілком його недовір'я, і він відчув, що тепер говоритиме з Симоном, як сам із собою.

— Ах так! То це тобі болить? Але, якщо хочеш залишатися в Єрусалимі на все життя, то мусиш знати, що Єрусалим стоїть цією нещирістю. Тут ніхто не говорить того, що робить. Ти думаєш, що римляни вірять садукейським запевненням про приязнь? Або фарисеї вірять садукеям? Чи може іродіяни є щирими приятелями проконсула? Тут ціле життя єрусалимське нещирістю тримається.

— Інакше кажучи — брехнею й обманом?

— Якщо ти любиш такі тверді слова, то брехнею й обманом!

— Але, як же можна з цим працювати для визволення народу?

— А хто тобі казав, Єгоханане, що в Єрусалимі працюють для визволення народу?

— Як? — лише змігся Єгоханан на розпачливий перепит і, увесь зніяковілий, аж зашарпався на місці.

— Замолодий ти ще, Єгоханане! Більше думаєш, ніж спостерігаєш. Думаєш, що в Єрусалимі мали б лише те й робити, що для народу працювати, йому віддавати свої дні й помисли? Ні, живуть тут не для нього, але з нього. З нього живляться й наживаються. От хоч би Йосиф. Уся мудрість і вченість його, як і всіх тих садукейських ґаонів, заради якої так багато горнеться до них, — зовсім не скерована на добро народу, закону й храму. Йосифова мудрість — це гра зі словами. Гра, на яку ловляться часом такі, як ти. Цей трактат, наприклад, що ти тримаєш на колінах, — це безплідна балаканина, що лише баламутить подібних тобі, чистих серцем і щирих помислами, та похлібляє синкам його садукейських приятелів і рідні. А головно похлібляє його власній безсилій душі, дає йому підстави для всього його поступування, виправдує його. Добра мені, дійсно, свобідна воля, про яку так захоплююче-переконливо говорить він ціле життя, коли сам уживає її лише на те, щоб збирати там жнива вигоди й достатку, де повсякчасно сіє кукіль порожніх слів. Та, якби його слова були справді плодом його серця, то чи терпів би він довкола себе тих садукейських вишкрабків, для яких улаштовує ще й окремі виклади? Чи терпів би він коло себе всіх тих римських та іродіянських прислужників? Чи не навернувся б він від них до офірування своєї мудрости й праці

народові? Кажу мудрости, а не порожніх слів, дзвінких як храмова мідь і гукливих, як римські сурми!..

Симон говорив, а Єгоханан здивовано дивився на нього. Це були слова! Це були думки! Він сам шукав їх у собі всі останні дні сумніву й неспокою. Симон знайшов їх на його власних, Єгохананових устах уже приправленими злетіти й відзвучати, і лише висловив їх своїм голосом. Єгоханан аж ближче присунувся до Симона, немов боячись, щоб будь-яке слово не втекло від його слуху й розуміння. Але недовір'я прокинулося в нім ще на останнє:

— Але навіщо ж ти сам, Симоне, вчащаєш на Йосифові виклади? Навіщо так пильно слухаєш їх?

— Щоб пізнати їх і могти говорити про них так, як я говорю з тобою, Єгоханане! Щоб міг відгадувати сумніви таких, як ось ти.

Єгоханан зідхнув:

— Що ж робити мені, Симоне? Залишатися далі Йосифовим учнем? Іти до фарисеїв? Чи... покинути храм?

Він і сам злякався, коли несподівано, без участи його волі й думки, вилетіли ці слова про залишення храму. Навіть стало страшно, і він лише збентежено очікував Симонової відповіді. Той посміхнувся:

— Якщо ти питаєшся мене, що маєш робити, то кепського знайшов порадника. Ти сам мусиш прийти до рішення. своєю власною волею, а не під моїм натиском. Бо інакше твоє рішення буде коливанням тростини від вітру порад. Чи ж не до вживання свобідної волі веде тебе ввесь час Йосиф? — І в Симоновім голосі почувся ледь помітний насміх.

— Ти глузуєш з мене, Симоне.

— Ні, Єгоханане! Не глузую, але поради дати тобі не можу й таки не хочу. Бо справді лише таке рішення матиме для тебе вартість, яке ти зробиш сам, зі свого власного пережиття або надхнення. Бо, якщо ти питаєшся в мене поради, то це значить, що ти сам ще не певен у тім, що маєш робити. Я бачу, що ти з малої, занадто малої кількости тих щирих і відданих храмові й народові пророчих учнів, якими тримається пророчий стан. Було б шкода, якби я своєю радою змусив тебе виконати те, що не випливає з твоєї власної істоти, з твого досвіду. Але, як захочеш пізнати краще ін-

ших, ніж садукеї, то звернися до мене. Тоді може я пораджу тобі, побачивши, що в своєму рішенні ти вже керуєшся досвідом і то гірким досвідом.

— То ти таки фарисей?..

— Фарисеї мене звуть садукеєм, а садукеї фарисеєм. Для тебе я покищо пророчий учень, як і ти.

— Де ти живеш у храмі?

— Я у храмі не живу. Не шукай мене й у місті. Хто я — пізнаєш колись пізніше, або й ніколи не пізнаєш. А тепер прощай!

Єгоханан навіть не встиг спам'ятатися, хоч головою йому пролинула думка, яка аж шпигнула в серце несподіванкою відкриття. Чи не зелот часом цей таємничий Симон? Але Симон уже скочив на доріжку і зник за закрутом муру.

ДАЛІ пішли ті самі дні храмового життя, якими вони були досі: праця в левітському домі, ґаонські виклади, зустрічі з товаришами щодня і щогодини. Давно вже не бачив Симона, але те сім'я, що кинув той у душу юнака, зріло мов дитина в матірньому лоні, обтяжуючи тіло й душу невідкличними рішеннями. Тепер Єгоханан ще пильніше приглядався до свого оточення, особливо в левітському домі. Старі левіти, що були зайняті порядкуванням храму й поміччю при богослуженнях, справді виконували свою працю, як звичні слуги. Тягли її щоденне ярмо, але ще від жадного не чув Єгоханан якогось високого слова чи захоплюючого речення про їхню працю. Були справді лише робочою силою, а їхнє зайняття, високе й почесне левітське ремесло, таким самим ремеслом їхнім істотам, як шевцям шевство, ткачам ткацтво, а ганчарям — ганчарство. З того жили — того й трималися. Приглядався Єгоханан і до священиків, що приправлялися в левітському домі до богослуження: вмивалися, вбиралися і спочивали у вільні години. Прислухався до їхніх розмов й інколи сам розмовляв із ними. І вони всі були в полоні щоденних потреб і свою працю виконували, як ремесло. А що ж уже було казати про всю ту молодь, яка бзуміла в левітському подвір'ї. І був той шум лише шумом звичайних,

щоденних, простих людських потреб, а не високих бажань закону й офіри для нього.

Одного разу, коли Єгоханан виходив із чергового викладу в Йосифовому домі, затримав його Олександер. Був це син Йони, найбільшого єрусалимського багатія після первосвящеників і грека Никанора. Олександер найменше серед усіх молодиків виявляв байдужости до Єгоханана. Він менше ніж інші пишався своїм одягом, батьками і срібняками й навіть часто розпитував Єгоханана про Геброн і життя в домі пророчих учнів. Тепер же звернувся до нього ще ласкавіше, ніж завше:

— Послухай, Єгоханане! чи не прийшов би ти завтра до мене під вечір? Під Рибальською брамою дім Йони. Кожен там тобі покаже.

Відмовлення вже було в Єгоханана на устах, але Олександер перехопив його:

— Лише не відмовляйся, Єгоханане, прошу тебе. Зберуться в мене всі Йосифові учні, щоб поговорити трохи про свобідну волю в житті людини. Буде цікаво. Може й ти скажеш нам щось цікавого при цій нагоді. Про тебе кажуть, що ти дуже розумієшся на таких розмовах. Приходь. Буду чекати. — І, не чекаючи на Єгохананову відповідь, Олександер приєднався до товаришів, що виходили з атрія.

Єгоханан мандрував додому й роздумував над Олександровим запрошенням. Іти йому не хотілося. В Олександровому домі буде безперечно така сама чужота, як і в Йосифовому домі. Що йому до їхніх балачок? Але зацікавлення і уява підштовхнула його не пручатися і, коли прийшла призначена пора, він причепурився як умів і вибрався таки до Рибальської брами. Дім Йони показали йому зразу й не без легкого хвилювання він застукав у фіртку й увійшов на двір. Атрієвий двір був такого самого вигляду, як і в Йосифа, лише ще більший і затишний. Але воротар не дав часу йому довго розглядатися й повів до середини. Там, при вступі до внутрішнього двору, стояв уже Олександер, вітаючи кожного поцілунком. За Єгоханаком приходили вже й інші гості, і йому здалося, що Олександрове привітання для нього було уважливіше, ніж для інших. Від Олександра перебирав гостей управитель і провадив далі. А для Єгоханана там усе було

наче сон. Бо старий раб перебрав його від управителя й завів до запашної, наповненої парою кімнати. І запашна купіль, до якої обережно, немов несучи тендітний посуд, помогли йому зручні руки старого слуги, й ароматна олія, яку після купелі розтерли по нім пруживі, вправлені долоні, й незшивана сорочка та білосніжна туніка, тонкість яких так приємно прилягала на відсвіжене тіло, — все це викликало непізнану досі насолоду й заразом соромливість. Бо ніяк не чекав, що тіло людини, до якого звик ставитися байдуже, без особливої уваги, може бути ціллю такої дбайливости. Але довкола на мармурових лавках так само обслуговували раби й інших гостей. Видко було, що це для рабів звичайна праця, а для цих молодиків — звичайна частина життєвих турбот.

Вимитих, натертих пахощами, з розчісаним волоссям відводили раби гостей знову до внутрішнього атрія. Тут у холодку миртових кущів гуртувалися коло Олександра, що сидів у креселку на чільному місці, усі сьогоднішні гості. Серед них бачив Єгоханан не лише тих, що знав їх із викладів у Йосифовому домі, але і ще кілька незнайомих. Гамір балачок стояв над гостями, довкола обзивалася сама лише грецька мова, часом і латинська. Єгоханан уже зніяковів від самих лише цих чужих звуків, затримавшись біля входу. Але Олександер зараз же зауважив його, підвівся з креселка і поспішив напроти:

— Вітаю тебе ще раз, Єгоханане! Радий, що бачу тебе серед нас. Чи були уважливі раби при купелі? — Він пробіг поглядом по Єгохананновій постаті, і його руки розлетілися широким розмахом до обіймів, і перше волосся м'якої юнацької бороди залоскотало Єгоханана під носом. Він обняв його за плечі й повів до свого місця. Там посадив він його поруч себе й кивнув рабові з кухлем. Той з низьким уклоном опинився перед Єгохананом:

— Вино зі студеною водою, Єгоханане, — запропонував господар, даючи рабові знак. Але Єгоханан лише крутнув головою, й Олександер почав вибачатися:

— Ах так! Вибач, але я й забув, що ти назорей. Лише води! — І поки раб наливав гостеві студеної води до важкої срібної чаші, господар кликав когось із гуртка:

— Ходи-но сюди, Архелаю! Чи не думаєш ти, що пора починати? Щоб до вечері закінчити.

Гості почали метушитися, розсаджуючись по кріселках. Раби поспішно понаповнювали кухлі, й усі нарешті розмістилися широким півколом, у середині якого спинився господар з Єгохананом і той, кого називали Архелаєм. Був це мабуть також один із садукейських молодиків, хоч уже старший віком, старший за тих усіх, що збиралися в Йосифа. Він запитливо подивився на Єгоханана й Олександра і сказав щось по-латині. Господар посміхнувся до Єгоханана:

— Це, Єгоханане, наш приятель Архелай, що буде провадити диспут. Про тебе він чув уже досить і все самі добрі речі й тішиться, що ти також приймаєш участь у нашому приятельському зібранні. Тож починаймо, Архелає! — І Олександер плеснув у долоні.

Архелай кинув в бік Єгоханана порожню усмішку й почав виймати з бганок плаща свої таблички. Гості перестали розмовляти, і раби поспішилися ще раз наповнити келихи. Архелай відкашлявся:

— Отож, друзі, — почав він, оглядаючи по черзі ціле зібрання веселим поглядом, — вирішив я поділитися з вами кількома висновками з тої науки про свобідну волю, яку так захоплююче викладав нам славетний наш равві Йосиф. Хоч і не належу я вже до вибраних його учнів, як більшість тут присутніх, але колись слухав і я зі захопленням його мудрі виклади. Хоч ці висновки, які я зробив собі з його викладів про свобідну волю, може декому з вас і не покажуться новими, але гадаю, що ціна їх у тім, що я зібрав їх усі в одну громаду. Коштувало це мені немало труду позбирати їх з усіх учителевих трактатів, але бажання зробити вам приємність не спинило б мене й перед більшою працею...

Він сьорбнув напою, посміхнувся до Єгоханана і щось пошептав Олександрові. Той лише заперечливо похитав головою й Архелай знов ухопив свої таблички.

— Отож, друзі, всі наслідки, що випливають з Йосифової науки про свобідну волю, розділив я на дві частини. Перша — ті обов'язки, що їх зовнішній світ накладає на людину. Бо й зовнішній світ — це ж знов таки ми самі, які маємо свобідну волю. Це так би мовити, свобідна воля зовніш-

нього світу проти свобідної волі окремої людини. Друга частина — це права, які окрема людина від свого оточення може вимагати. У цім випадку це вже свобідна воля окремої людини проти зовнішнього світу. З першої частини випливають самі лише обов'язки, і я їх у сьогоднішньому викладі не буду торкатися. Вони лежать у тій царині нашого свобідного поступування, яке обмежується свобідною волею інших людей. Важливим для нашого розуміння свобідної волі, таким, що цілком необмежено випливає з самих понять волі й свободи, буде лише право людини на світ, який лежить у досягу її хотінь...

Єгоханан скупчував увагу. Архелая йому було тяжко слухати, бо він звик до способу думок і їхнього виразу, який був у законі. Хоч Архелай говорив зрозумілими словами, але спосіб, як він їх гуртував у речення, був чужий Єгохананові. Щось трохи з нього було вже й у Йосифовій мові, але Архелаєві звороти були Єгохананові незвичні й важкі для слідкування. До того ще гості совгали креселками, сьорбали голосно напої, обмінювалися шепітливими заввагами й веселими усмішками. Все це розсівало Єгохананову увагу, і йому прийшло до голови, що усім цим молодикам ніколи й не прийшло б до голови слухати цього викладу, якби не та вечеря, яка мала за ним бути. Йому чомусь здавалося, що його присутність бавить їх більше, ніж Архелаєві митикування. Бо хтось навіть голосно звернувся до Архелая по-грецьки, а той відповів мабуть, щось дотепно і мабуть, про Єгоханана, бо всі присутні подивилися на нього з веселою усмішкою. І від цієї уваги Єгоханан ще більше зніяковів і затиснувся глибше в своє кріселко. Архелай же пильно подивився на нього і знов продовжував, обтираючи спітніле лице тонкою хусточкою:

— А з цього, друзі мої, ясно, що оскільки дав нам Господь свобідну волю, то цим самим уже й обмежив її лише на наше земне існування, а наше земне існування зробив єдиним місцем для виявлення людиною її свобідної волі. А оскільки в цім житті творить собі сама людина свою власну нагороду і свою кару, — бо ж при свобідній волі інакше бути й не може, — то це значить, що й жадного посмертного життя немає.

Опустивши долі табличку, з якої вичитував усе попереднє, оглянув Архелай знов зібрання й веселим поглядом зупинився на Єгоханані. Спостерігаючи гру м'язів на його обличчі, відчув Архелай, що лише він, отой гевронський селюх, бере поважно все те, що тут говориться. Кожен із присутніх садукеїв знав уже всі докази й протидокази диспутів на цю тему й скорше нудився, ніж цікавився Архелаєвими словесними вправами. Це мабуть лише задля Єгоханановой присутности озивалися ті підбадьорливі прицмокування, коли він, Архелай, робив якийсь блискучий висновок і задля нього прихитував Олександер головою, так ніби вперше чув Архелаєві твердження:

— А якщо могутність Господня обмежила вік людини земним її існуванням, то що ж може бути ціллю його? Чи ж не споживання цілого життя, яке дав Господь людині в усій повноті життьовій, у всіх достатках і милостях, кажучи, хай панує над усім світом і уживає його...

Чимось неприродно-навмисним дихало на Єгоханана від Архелаєвих доказів. Слова протесту вже кілька разів самі тиснулися йому на уста, але він ще стримувався. А Архелай ніби навмисне все частіше позирав на нього, все частіше звертався у його бік:

— Подивімся на Йова щасливого. Щасливого настільки, що й сам диявол заздрив йому. У чім було його щастя? Мав Йов безліч маєтку, рабів, худоби й золота. Мав синів і доньок, що так само були щасливі в житті своїм. Збиралися щодня по черзі одне в одного на веселу гостину з уживанням життя. Якщо і згрішили при цім, то жертва все направила і знову можна було веселитися й радуватися з життя. Радуватися з життя — в цім бо є щастя життя. Поки людина є молода — радість її в тім, щоб їсти, пити й кохати. Коли постаріється — радістю стає тішитися з радощів інших. На досягнення всього цього й має бути скерована свобідна воля людини. Чи ж не так це було в Йова й Соломона? Таж сам Господь благословив цю життьову радість, бо інакше не обіцяв би, як найвищу заплату, земне довголіття, красу і приємності довгого споживання життя. Що ти думаєш про це, Єгоханане?

Хоч уже з його допитливих поглядів під час останніх

речень відчував Єгоханан, що ось-ось промовець звернеться до нього, але прямий запит був усе таки несподіванкою. Він зразу не знайшов голосу, й подивився довкола напівбезрадно, напівзасоромлено. Кілька десятків насмішливо-веселих поглядів були скеровані на нього. Єгоханан відчув горяч у всьому тілі й сам не пізнав свого голосу:

— Слухаю я оце тебе, Архелаю, і щиро обурююся! Невже ж зі свобідної волі стільки й ужитку людині, щоб вибирати з життя самі лише радощі й насолоду? Слухаю я тебе й припадає мені у твоїх міркуваннях шляхотна наука равві Йосифа як красне обличчя, що перекривлюється скаламученою поверхнею води. Чи думаєш ти, що найученіший равві погодився б з твоїми висновками?

Із щирим обуренням глянув Єгоханан по присутніх, але нічого крім веселого зацікавлення не побачив на їхніх обличчях. Так, лише для власної забави покликали вони його на цей диспут. Як того сирійського чаклуна, що на розі вулиці ковтає ножі, зачаровує гадів і продає таємні ліки, збираючи довкола себе веселу й зацікавлену юрбу. Він відчув, що його обличчя пашить ще гарячіше, але не відчував і сліду ніяковости.

— Бо, якщо йти шляхом твоїх думок, Архелає, аж до їхнього кінця, то де ж тоді залишається закон Господень, даний людині, щоб у поті лиця свого з усиллям і тяготою їла хліб свій? Що тоді буде з народом, якщо він прийме таке висвітлення свобідної волі й життя, яке ти ось тут пропонуєш? Як тоді має прийти Месія? Чи теж шляхом насолоди й життьових радощів? Яку відповідь маєш ти на це, Архелає?

— Єгоханан має цілковиту правду, Архелає. Ми всі зі зацікавленням чекаємо, що ти на його всі запити даси вичерпну відповідь, — несподівано втрутився до розмови Олександер. Але тон його слів не сподобався Єгохананові. Не співчуття, але під'юджування звучало в нім.

— Олександре, — звернувся тепер безпосередньо до нього Архелай, — мій виклад свобідної волі зовсім не порушує закону. І я не знаю, чому наш славетний равві Йосиф не міг би погодитися з моїми висновками? Саме того, хто виконує закон, спіткає в житті все те щастя, про яке я тут кажу. Та ж Господь благословляв Йова, Соломона й усіх

царів благочестивих і справедливих лише за їхнє виконання закону! А зробивши умову з Ізраїлем, привів його на високі місця обітованої землі не для надмірного труду й висилювання, але щоб він у спокої їв урожаї польові, брав мед із скель, масло від коров і молоко від овець, щоб їв зерно пшеничне з тучними баранцями і пив добре червоне вино. Чи ж не так написано в законі? І якщо Ізраїль цього всього тепер не має, то лише тому, що не дотримав умови з Вишнім, що вибрав собі не виконання її, але порушення. Чи ж не так?

Він задоволено глянув на Єгоханана й сидів задоволений, вдаряючи злегка табличкою по коліні. Єгоханана кортіло зараз же відповідати, але якийсь молодик із присутніх не припустив його до слова:

— Я також згоджуюся з тобою, Архелає. І мені здається, що Єгоханан тебе не зрозумів. Бо він уявляє собі, що ти твердиш, ніби щастя є вислідом свобідної волі, а ти, як я зрозумів, думаєш, що воно є лише наслідком виконання закону. А свобідна воля людини має виявлятися в тім, щоб до того щастя прагнути, оминаючи гіркости життя. Чи так?

— Ти дуже добре зрозумів мене, — радісно всміхався Архелай. Цілковито так і я думаю про свобідну волю. Але до того всього я ще й не скінчив своїх висновків. Хочу ще далі звернути вашу увагу, що як і з'явиться очікуваний Месія, то лише для того, щоб принести вибраному народові земне щастя. Про це ще докладніше тут у мене на табличці. А тепер на дальший Єгохананів запит, що ж буде з Ізраелем, — маю лише всім нам знану відповідь; буде паном над народами землі! Буде паном з усіма правами і привілеями, які з того панського положення випливають...

— А я на це пригадаю тобі, Архелає, — знов зазвучав Єгохананів голос, — продовження тих слів, що ти їх наводив із закону про те, навіщо привів Вишній Ізраеля до обітованої землі: — Єгохананові слова зазвучали дзвінко й урочисто, немов читання закону на молитовному зібранні: "А тоді обернеться Ізраїль до богів чужих та буде служити їм і погніває мене так, що я змушений буду зрушити свою умову з ним"... Так ось це має бути вислідом свобідно вибраного життя? Вибирати собі лише права і привілеї, а обо-

в'язки лишати Господеві! А за зразком цього жити й далі: привілеї для садукеїв, а повинності для простих! Так?

Єгоханан запалився, і сам соромився свого запалу. Одна частина його істоти тиснула його до кріселка, затуляла рота, але друга ще підганяла. Ці вимиті, напахощені, начісані мамзери-байстрюки, — як лайливо прозивали в Єрусалимі садукейську молодь, стали йому невимовно противні. Друга частина істоти перемогла:

— І ви себе рахуєте вчителями народу? Ви хочете, щоб вислідом вашої свобідної волі було щастя ваше, а цілий народ за вислід своєї свобідної волі мав упокорення на своїй власній землі! Свобідний вибір...

— ... найбільшої кількости насолоди з безлічі гіркостей цього світу, — влучно втрутився до Єгоханановой розпалености чийсь насмішкуватий голос. Веселий сміх покотився по атрію, і Єгоханан на хвилину затявся. Від цього сміху гаряча імла простяглася між ним і зібранням. Він уже не говорив, вигукував:

— Якби так ганебно думав Мойсей, — ми б ще й досі гнили в єгипетському намулі. Якби так думали наші вожді й пророки, — ми ніколи б не повернулися з вавилонської неволі. Якби...

— Якби так думали, — не мав би наш нарід тих нещасть, що має тепер. Коли б не повстання проти Антіохів, не прийшли б римляни. Якби не спротив проти римлян — не було б карних виправ і хрестів на перехрестях, — не стримався й Архелай і перебив Єгоханана так само піднесеним голосом.

— Ага! Тепер мені все зрозуміло! Тому то ви, садукеї, так і тримаєтеся римлян! Це вони уможливлюють вам найбільше насолоди за ціну зради народу. Вам байдуже, що народ наш стогне під чужинецьким ярмом! Лише б оминули вас, садукеїв, гіркості життя!

Єгоханан давно вже стояв. Зі своїм палаючим обличчям, розгніваними очима, блискучими кучерями і простягнутою до зібрання рукою, — він говорив не як гість, а як господар дому до негідних слуг, як той, хто має владу. Гості перестали посміхатися і здивовано переглядалися й перешіптувалися, посилаючи запитливі погляди до Олександра. Господар дивився хвилину на Єгоханана зі своєю незмінною усмішкою,

але коли побачив серед гостей замішання, — обернувся до Архелая, щось пошептав йому, а потім устав і торкнувся Єгохананового плеча:

— Заспокійся, приятелю! Не хвилюйся! Ти, бачу я, не вмієш ще розрізняти чисто розумової уваги від денного бігу речей, жарту від справности. Чи не бачиш, що цілий диспут був лише приятельським розумуванням, щоб збистрювати ум і робити влучнішим слово. Заспокійся!

Його слова звучали не так заспокійливо, як поблажливо, й від їхнього тону Єгоханан опам'ятався. Знову непотрібно вибалакався, знову розкрив перед цими мамзерами свої думки на висміх і пониження! Він сів у крісло, не знаючи куди подіти очі від внутрішнього сорому. А Олександер вже звертався до присутніх:

— Дякую вам, приятелі, за вашу терпеливу участь у диспуті. Тепер, коли ми всі переконалися в Єгохананові перемозі, — він усміхнувся до збентеженого юнака, — перейдемо за хвилину до вечері. Гей!

Вбігли раби, стукаючи кріселками, вставали гості. Зібрання розбилося на гуртки, що жваво обмінювали думками. Архелай розмовляв з Олександром і той виправдувався:

— Та хіба ж я знав, що він скритий фарисей? Ходить з нашими на Йосифові виклади — значить наш. Сам равві запросив його на них. Якби знав — ніколи не влаштував би цього диспуту. Про нього всі казали, що бистроумний юнак. Я думав, що перед вечерою побавимося!

— Та властиво й побавилися. Але, якщо він зі свого дурного обурення почне плескати про все в домі пророчих учнів?

— Не бійся! Я про це вже подбаю! На вечері візьму його під свою опіку... Він засміявся, Архелай зрозумів його сміх й обидва засміялися ще дужче.

Єгоханан стояв осторонь, наче лепруватий. Він не знав, що має почати. Гості стояли собі купками, весело балакали, не звертаючи на нього й далі жадної уваги. Він зробив зусилля й підійшов до господаря:

— Пробач, Олександре! Бачу, що не на диспут, але на посміх закликав тн мене до себе. Дозволь мені залишити твій дім!

— Що ти? Що з тобою? — збентежився Олександер, кладучи йому руку на плече. — Робиш із жарту таку велику річ! Не ображайся! Не псуй товариської забави, лишайся на вечерю.

Єгоханан зробив крок дозаду, й Олександер мусів зняти з плеча руку:

— Дякую, Олександре, але відпусти мене. На гостині залишатися не можу. Вина я не п'ю, на музиці і співах не розуміюся. Лише перешкоджав би вам!

— Як хочеш? — студено процідив Олександер через скривлені уста і плеснув у долоні. Підбіг раб:

— Відпровадь Єгоханана до управителя і скажи, щоб одпустив його з дарунком, як годиться. Мир з тобою, Єгоханане! — знов вернувся він до старого тону й потягнувся до Єгоханана, наміряючись поцілувати його. Але, не чекаючи на дотик Олександрових простягнутих рук, Єгоханан прудко обернувся й попереду раба намірився до виходу. Олександер лише знизав плечима і прилучився до решти гостей, що навіть і не звернули уваги на Єгохананів відхід. А раб вів його незнайомими переходами, нарешті забіг уперед, попросив почекати і за хвилинку повернувся з клунком, подаючи його Єгохананові:

— Мій пан просить тебе затримати це убрання, що маєш на собі й прикладає до цього... Але раб не встиг і закінчити, як Єгоханан вибухнув:

— Дякую твоєму панові, але дарунка прийняти не можу!..

Він вихопив із рабових рук клунок, прудко розгорнув його. Кілька срібняків, що були загорнені в його старий одяг, викотилися на підлогу. Не звертаючи уваги ані на них, ані на здивованого раба, що безперечно перший раз у своїм житті бачив такий випадок, зірвав Єгоханан із себе Олександрів одяг-дарунок і з поспіхом почав натягати на себе свій старий. Ще коли вдягався, зачув зі сторони атрія якийсь спів. Спочатку не прислухався, але вже поспішаючи до воріт усвідомив собі, що це була так звана первосвященича пісня, як називали її загально в Єрусалимі. Бо казали, що її залюбки співають на садукейських гостинах, а головно в Ганана. Вона починалася:

Уживаймо, уживаймо насолоди, поки можемо!
Уживаймо, поки можемо, життя!
Співом — сум, вином — страждання переможемо!
Хай п'янить нас веснянеє завзяття!

Тепер саме співали рефрен:

Заквітчаймось у троянди,
поки не зів'яли!
Хай не буде лук, де б наша
ярість не буяла!

Наче підштовхнутий цими останніми словами, що так добре освітлювали всі наслідки свобідної волі, — подумав собі Єгоханан — подався він геть від дому Йони. Навіть порох з того дому треба струсити зі своїх ніг, подумав Єгоханан, глипнув на ноги і спинився. Він був у дарованих сандалях, які забув скинути в Йоновому домі. Першою думкою було вернутися назад й віддати ці нові, сидонські сандалі, забравши назад свої старі. Але далі подумав, що це вже було б смішно. Був інший спосіб, як позбутися цього садукейського дарунку. На розі сидів жебрак. Він не говорив, лише мичав, смикаючи перехожих за поли. Не доходячи пару кроків до нього, Єгоханан спинився, розв'язав сандалі й поклав глухонімому на коліна. Не звертаючи уваги на його радісне мичання, він чим-дуж подався до своєї комірки. На душі в нього було просто і спокійно.

ДИСПУТ в Олександра став переломом у дотеперішньому Єгохананову житті. На найближчий Йосифів виклад у храмі Єгоханан прийшов, щоб побачитися з Симоном. Він відчував, що йому бракує розмови з цим таємним пророчим учнем. Але Симона на викладі не було. І Єгоханан залишив виклад, не слухаючи Йосифа. Учений ґаон став йому противен. Із-за його плеканої постави виглядало ціле Олександрове товариство, в рівному голосі чулися відгуки Архелаєвого висміху. Ах, як тепер він потребував Симона! Якби знав, де шукати його — пішов би на цілий день поза Єрусалим. Але ніхто не знав, де знаходиться Симон, ніхто його не бачив, і Єгоханан подався на свій звичайний прохід за місто. Умостившись на старому місці спочинку, він за хвилину не вірив своїм очам, коли за шарудінням жорстви побачив перед собою Симона. Від радощів він навіть забувся відповісти на веселе Симонове привітання і тільки мостив йому місце біля себе, підстиляючи полу свого плаща. Але Симон не сідав, а стояв перед Єгохананом, пильно розглядаючи його з веселою усмішкою. Юнак трохи збентежився:

— Що ти побачив на мені такого, що так пильно розглядаєш мене?

— Розглядаю садукейського переможця.

— То ти вже все знаєш? А я так хотів тебе побачити, щоб сам тобі все розказати. Від кого ти чув?

— Про це говорять усі садукейські мамзери. І не треба багато сприту, щоб довідатися у них подробиці цілого диспуту. Але це нічого. Я ще раз хочу почути все від тебе.

— Ах, Симоне! Нема чого багато розказувати. Все, що ти говорив про них останнього разу на цім місці, — все правда. Навіть надто поблажливо говорив ти про них. Це язва на ізраїльському тілі. Мені шкода, що я взагалі ходив на той диспут, на ту раду нечестивих, як каже псальмопівець.

— Ні, Єгоханане! Це саме й добре, що ти пішов. Коли б

сам не мав нагоди пересвідчитися в садукейських якостях, — усе думав би, що Симон знеславляє найученішого Йосифа й усе достойне садукейське товариство. Тепер ти вже не будеш сумніватися, що вони для народу і що народ для них.

— Так, Симоне. Ані на Йосифові виклади я вже ніколи не піду, ані не читатиму ніколи його трактатів. Маєш правду: є це мідь брязкотлива і сурма гуклива. Більше нічого.

— На які ж виклади ти тепер учащатимеш? — І в Симоновому запиті почувся Єгоханановi наче ледь помітний висміх. Він трохи помовчав, перше ніж відповісти:

— Не знаю, Симоне. Покищо не хочеться мені на жадні виклади ходити, до ніякої школи вчащати. Чогось пусті й порожні мої думки, як глеки, з яких витекло вино. Не хочеться мені жадної мудрости й жадного знання. Чи ж не каже премудрий Проповідник, що де є багато мудрости, там є багато гніву, а хто змножує знання — збільшує печаль?

— Ти, Єгоханане, як той молодик, що на нього не подивилася красуня його, і тепер він образився на світ навіть до смерти. Але проходить пару днів і вже друга радує його серце й іншій готовий він офірувати світ. Ні, Єгоханане! Та ж сам ти тепер бачиш, що не на садукеях почався, не ними тримається і не на них скінчиться закон і народ. А без науки й слова ти існувати не можеш. Для них ти і прийшов до Єрусалиму.

— Добре кажеш, Симоне! Пробач мені, що обтяжую тебе такими дитячими розмовами. Але до кого тепер піду? Куди подамся? До фарисеїв?

— А чом би й ні? Чи багато ти знаєш про них?

— Більше ніж про садукеїв колись.

— А чом ти досі до садукейської школи вчащав?

— Сам не знаю. Так якось трапилося було. То ти, Симоне, радиш мені пізнати ближче фарисеїв?

— Я тобі нічого не раджу. Сам роби, як знаєш. Але крім фарисеїв і садукеїв немає при храмі ніяких інших шкіл. А кудись ходити ти все таки будеш. Отож залишаються фарисеї.

— А зелоти? — І Єгоханан пильно подивився на Симона.

— Зелоти? — не відводячи очей перепитав Симон. — Зелоти не мають жадних шкіл. Тих не знайдеш ти в Єрусалимі.

— Я би був радий шукати їх і поза Єрусалимом.

— Ах, Єгоханане! Яка ти ще справді дитина. Ти назорей і прийшов служити храмові й учитися закону. Ще нічого не наслужився і навчився небагато, а вже хочеш бігти за зелотами, яких не знаєш де шукати й навіщо. У Симоновім голосі звучав тепер явний докір і посміх. Єгоханан винувато похнюпився.

— Ти добре сказав, Симоне. Я наче та вередлива дитина. Бачу, що залишаються мені лише фарисеї.

— До кого ж ти хочеш іти?

— Тут в Єрусалимі знає мене член синедріону равві Гарім. Хочу піти до нього. Він також має свою школу. — І Єгоханан розказав Симонові все, що знав про Гаріма. Почав про нього випитуватися, але Симон, за своїм звичаєм, ухилявся від пояснень і рад:

— Сам усе пізнаєш, Єгоханане! Лише не будь нетерплячим! Мудрість треба набувати самому, а не сполягати на розум інших. Почни собі з Гаріма. А після, коли вже пізнаєш його ближче, — і я придам тобі своїх відомостей. Бо хто багато має — багато йому і придасться, а хто має мало — і те йому відніметься. Чи не так?

Вони ще довго сиділи під муром винниці і, коли розлучилися, Єгоханан був цілком готовий іти до Гаріма.

Гарім був здивований, коли побачив його серед своїх відвідувачів. Він навіть уже забув про нього, але зараз же пригадав собі, почувши ім'я Єгоханана, сина Захаріевого, за якого колись був посварився з садукеями. Він уважно вислухав Єгохананове прохання прийняти його до школи, що сходилася в його домі для вивчення закону. Нічого не розпитувався, нічим не цікавився, може тому що не мав часу, бо за Єгохананом ще чекали прихожі, і прийняв його до гурту своїх учнів. Єгоханан почав учащати до Гарімового дому.

Новий, досі мало знаний світ фарисейства став Єгохананові таким самим відкриттям, як колись Йосиф. Але яка велика різниця була між обидвома світами! Немов до різних народів належали вони, з різних кінців землі прийшли до Єрусалиму. Йосиф говорив завжди лише про загальні приписи,

якими керується життя народу. Для нього закон й Ізраїль були найкращими, найдорогоціннішими вогнивами у великому світовому ланцюгу інших, також не кепських, законів і народів. Поки його садукейське поступування супроти закону не здавалося Єгохананові підступним й облудним, — доти він був готовий слухати його науки і навіть боронити її. Але остання подія в Олександровому домі поставила перед ним у всій наготі безплідність садукейських митикувань, і тому тепер з такою щирістю впірнув він у саму гущину фарисейства. Бо для фарисеїв існував лише закон і народ. Усе інше, що наповнювало світ, інші народи, звичаї й закони, були для них менше ніж ніщо. Закони інших народів були перед лицем Єдиного лише неправедністю й гидотою, їхні жертви й благання — смородом перед його вівтарями, безмежною образою й нахабством. Інші бо народи існували лише дочасно, для того тільки, щоб бути тільки принагідним знаряддям Божої кари на вибраний народ. А після для того, щоб могли стати вони підніжками його трону, слугами й рабами його нащадків. Аж нарешті, нарешті, на кінці всіх часів, щоб могли зникнути з лиця землі, як бур'ян від вогню, як роса від сонця!.. Хіба ж можна позичати собі від інших народів погляди на світ і людину, на душу й тіло, на посмертне життя, нагороду й кару. То лише садукеї не цураються цього й не ганьбиться Йосиф. Навіщо ж тоді закон й пророки?

Тому, що для фарисеїв народ був ціллю, а закон засобом, яким народ осягне обіцянки Єдиного, — всією істотою впірнуло фарисейство у виконання закону. Занурилося в гущавину його приписів, які торкалися кожного кроку людини, кожного помислу її, а з ним разом заплутувався в їхню сіть Єгоханан, і то з кожним днем міцніше й міцніше. Але його душа не бурилася. Вона приймала фарисейське вчення як молоде листя поглинає свіжу ранню росу. Так і має бути. Так і має статися. Щоб бути вартим визволення, треба виконати всі приписи, всі повинності. Для чого ж іншого дав їх Господь? Все нещастя народу від невиконання закону! Але в той час, як садукеї виконують його лише, щоб не втратити власного добробуту, — фарисеї плекають його тільки для спасіння народу! Бо вже гріхом є й саме незнання закону, а що ж то говорити про того, хто знає приписи і не

виконує їх? Чи ж не тягне він із собою до безодні загиби . гріху цілий нарід, що карається за гріхи кожного свого члена? Виконати всі приписи, виконати до найменшої дрібниці, не пропустити ані одного моління, ані одного омиття, — чи ж не значить наблизитися не лише самому до досконалости, але наблизити до неї і цілий народ? А тим самим наблизити його до визволення й безконечного панування. Тому навіть уночі вставав Єгоханан на молитву, постив так, що аж уста часом тріскалися від спраги й цілі дні висиджував над законом. Він змарнів і наче виріс у ці дні фарисейської горливости, а веселі парубки Елій і Зофар уже не відважувалися висміювати його. Навпаки, стали з пошаною дивитися на того, хто вже тепер, у такому молодому віці, намагався дорівнювати найученішим й найпобожнішим.

Під впливом нового оточення починав Єгоханан краще пізнавати Єрусалим. Тепер бачив він, що це не лише місто храму, первосвящеників і левітів, жертов, офір і пророчих учнів. Не лише місто Боже, але й місто людське, осередок ізраїльського моря, острів спасіння серед його бурхливих хвиль. Бо кожна подія в народньому житті, кожне свято, кожна офіра, кожен спомин про минулість і натяк на майбутність були подувами вихору, що гнав ці хвилі з цілої ізраїльської землі, щоб плюскотливо клалися біля стін цього святого міста й Сіону. Сюди ішли не лише молитися, не лише принести жертву, дати обітницю, скласти присягу. Тут бачив Єгоханан, який вплив мали фарисеї. У Гаріма не зачинялися двері від одвідин, в інших фарисейських книжників було те саме. Низько схилялися чола відвідувачів, самої землі аж торкалися руки, уста боязко дотикалися тороків раввінських одягів і найпотайніші, найпалкіші бажання нестримно пливли з тремітних уст. Бажали, бажали, бажали всілякого. Але найбільше звичайного людського щастя: більшей грошей, дітей, поля, здоров'я, кращої жінки. Усе, чим жила проста людина серед простих юдейських піль, чого боялася й чого сподівалася, — усе лежало перед фарисеями, як на долоні; відслонене, наче, відкрите, приправлене через їхні молитви й мудрість досягти престолу Єдиного. Усе було таке просте: Господь наказував фарисеям, фарисеї — народові. Що могло бути прекраснішого і святішого від цього посередництва свя-

тих і мудрих? Воно не залежало ані від римлян, ані від усяких інших чужинецьких сил. Лише від зусиль, праці для закону і святости самих посередників.

Єгоханан був захоплений. Тепер нарешті знаходив він той шлях до досконалости, за яким так тужив. Знаходив не в ученості чужих мудреців і не законах проклятих народів, а в законі лише свого власного народу, у власній щирості, з якою треба змагати до досконалого виконання закону. Цього шляху шукати далеко не треба!..

Гарімове оточення дивилося на Єгоханана спочатку трохи скоса. Нераз за плечима він чув натяки на свою попередню дружбу з садукеями. Але Гарім ніколи не нагадував йому про це, а його витривалість і запал у справах закону обезброювали противників. Зрештою фарисеї не були такі й виїмкові. Ніколи не дивилися вони занадто суворим оком на колишні огріхи тих, що до них зголошувалися. Їм ішло про прихильників, про їхню кількість — чим більше, тим ліпше. Бо чим більше було їх, тим могутнішим був їхній вплив, тим голосніше можна було репетувати на засіданнях синедріону, тим одвертіше можна було лякати римлян й іродіян заколотами, неспокоями і приходом Месії.

Тому, чим далі, тим ширше мостилися Єгохананові шляхи у фарисейське життя, але зі заглиблюванням у нього починало кільчитися в його душі й сім'я сумніву. І причиною того стала жінка.

У Геброні цієї причини не могло бути. Хоч закон і приписував інакше, але в гебронському житті жінка завжди була рівною чоловікові істотою. Була матір'ю, сестрою або коханкою. На межах чекала любого, обмінюючись з ним зідханнями й пестощами одвічно-солодкими, як плоди гебронських левад, одвічно-приманливими і скороминучими, як палестинські весни. Бо коли межі починали пахтіти гарячою літа, а левади — солодким відпочинком осени, — не потребували вони вже таїтися зі своїми бажаннями, знаходити свій дім між сірістю гебронських стін і свою покрівлю під плоскістю гебронських дахів. Коханка ставала дружиною й матір'ю, і це було споконвічно-принадним і зрозумілим бігом речей. В Єрусалимі було інакше. І передусім у храмі. Жіноче подвір'я було цілком у жіночих руках. Вдовиці й дівчата,

що так само давали обітницю служити храмові, були безнастанною принадою для пророчих учнів і самі намагалися бути чим більше принадними. Занадто часто товклися учні біля того подвір'я й де лише можна було більше говорили про жінок, ніж про закон. Але Йосиф ніколи не торкався значення жінки на шляхах людської волі, і для Єгоханана ніколи не поставав із цього жаден сумнів. Цілком інакше було у фарисеїв. Для них жінка була якимось страшним, невідмольним тягарем на всьому існуванні людини. Не було дня, не було години, коли б не треба було її боятися. Бо на кожному кроці розставляла вона свої тенета, щоб захопити в них мужа. Була не чарівницею-коханкою й не матір'ю роду. Була повією Аголою, що перехоплювала на шляхах князів, купців і красних молодиків-перехожих та віддавала їм молодість свою, наготу свого тіла, свіжість своїх грудей. Була Аголлиною сестрою, розпусницею Аголібою, так само жадібною тіла мужів і насолод розпусти. Була зрадницею Далілою, від якої гине чоловіча і пророча сила, була повією Рааб, що переховує чужих звідців у своєму домі на загибу батьківщині, була й завжди залишилася лише Євою, що призводить до смерти ввесь людський рід. За кожним разом, з кожного віконця виглядає вона молодика і старця, свобідного й одруженого. Хапає за поли, обіймає — цілує його, аж баламутиться мужеський розум від пахощів її тіла, від солодкости її голосу: "Нема чоловіка мого, узяв гаманець із грішми й у далеку дорогу вибрався, а я ось вийшла назустріч тобі, коханий. Ходи! Ложе своє я прикрасила килимами, постелила простирала египетські, викадила алое, цинамоном і миррою кімнатку свою, ходи! Будемо впиватися розкошами аж до рана, звеселимо себе коханням!" І муж іде за нею як віл на торговицю, як баран на жертву, як блазень у кайдани, як птах нерозумний у тенета! Шляхи пекельні — дім жіночий, шляхи, що ведуть до печер смерти, до шеолового царства... І, підносячи догори палець, наче на осторогу не лише слуху, але й зору слухачів, закінчував Гарім своє оскарження жіночого роду словами Проповідника:

— І знайшов я річ гіркішу від смерти — жінку, якої серце — тенета, а руки кайдани! Кого любить Господь, той

убережеться від неї, а грішником вона заволодіє навіки! Подякуймо ж Господеві за те, що не створив нас жінками!..

Коли ж присутні схилялися з молитвою вдячности за себе й цілий чоловічий рід, здавалося Єгохананові, що ця молитва не лише не варта такої щирости й відданости, як молитви інші, але що вона просто жахлива! Виходило бо, що половина народу була зрадницька й підступна, ганебна й нечиста, гідна погорди й відсудження, варта тих численних приписів, щоб очиститися від дотику, погляду, розмови з нею. Вставала в нього перед його душевним зором мати і язик ледь ворушився дякувати — не те, щоб проклинати.

— Єва знищила щастя цілого людського роду. Через неї терпимо й поневіряємося! Диявольське це сім'я жіночий рід і чим менше з ним матиме мудрий справи, тим краще йому і його душі, — говорив Гарім і, співчутливо приховуючи, дзуміли свою згоду цілі збори.

— Але ж через жінку прийде і спасіння на землю. Чи ж не буде Месіїна мати жінкою також? — несміливо намагався сперечатися Єгоханан, а присутні з подивом обзиралися на юнака, що пускався в суперечки з самим Гарімом. Але він відчував на собі ласкавий погляд матері і не спускав очей перед нахмареним Гарімовим зором:

— З тої Месієвої матері буде знятий гріх її праматері, — суворо відповідав Гарім. Але Єгоханан стріпував кучерями й не піддавався:

— Та ж матері пророків теж були жінки. Жінки праведні, побожні й варті шаноби. Невже й вони були тим найпослідніщим у Господевих очах? Невже й пророчиці, через яких також говорить Господь, були насінням диявольським, посудом бісовим?

Гарім зсунув брови, і слухачі причаєно дихали від такого нахабства цього молодика. Але Єгоханан не спускав очей, і равві починав посміхатися, погладжуючи бороду:

— Шляхи Єдиного є не до пізнання людині! Якщо й вибирав він із жінок Ізраїлевих пророкинь, устами яких говорив до народу, то так само й ослицею Валаамовою сповіщав нам Єдиний свою волю. Але ж ніхто не буде твердити, що Валаамова ослиця належала до пророків!

Слухачі сміялися, а Єгоханан замовкав. Але не переконувався. Навпаки, залишався й надалі при своєму. Було щось підробленого, несправжнього, нещирого в цих фарисейських поглядах, щось такого, що ображало всі його почуття, всі недомислені, але започаткі про це думки. Невже ж таки справді половина народу має залишитися нечистою? Як же тоді має Господь визволити цей нарід, як має поставити його над народами всієї землі, коли половина вибранців — диявольське сотворіння, ганебність, сором й огида для праведного? Половина, перед якою треба так само берегтися, як перед найбільшим гріхом; половина, що так само сквернить людину, як дотик трупа або тваринної стервоти... Ні, ні так не сміло бути! Бо навіщо ж тоді Соломон, мудрий і боголюбивий Соломон, смів створити оці солодкі слова:

— О, яка ж ти красна, яка хороша, подруго моя! Яка ти прекрасна! Ясна, як місяць, чиста, як сонце, грізна, мов військо з прапорами! Ти — немов печать на серці моїм, як печатний перстень на руці моїй! Бо як смерть міцне є кохання!.."

Живим і барвистим виринав із пам'яті гебронський потік, золотисте явище соняшного дівочого тіла. І знав, що навіть біль на межі приніс може гіркоту й сум, але не злобу, погорду й ненависть. Бо що розумілися на житті народу ті, які всім серцем своїм, цілою істотою своєю не читали цих слів царя й мудреця? Які ніколи не чули на рідних межах, як солодко мовчить земля й зідхає небо... І Єгохананові на один лише мент стискалося серце млосним жалем, що на тих межах він був лише глядачем. Хоч і не міг Єгоханан помиритися з фарисейськими поглядами на жінку, але послідовне дотримування тих поглядів у фарисейському житті викликало в його душі ще більшу плутанину. Коли хотів виконати закон, мусів і сам дотримуватися тих поглядів і часом починав сам сумніватися у своїх сумнівах. Щось, мабуть, справді є правдивого в цьому від'ємному ставленні до жіноцтва, коли всі мужі, такі вчені й достойні, були такі однозгідні в своїх поглядах на жінку. Ця душевна збентеженість то зростала, то маліла, то зникала, то знов об'являлася. Бо швидко нове оточення почало підсилювати її чутками й натяками, які розу-

мів чим далі, тим більше. Але те, що побачив на власні очі, знищило усякий сумнів.

Прийшов раз до Гаріма зараз же після полудня. Була пора найбільшої спеки, коли навіть настирливі мухи ховалися в затінок з гарячі вулиць і площ. На Гарімовому дворі було порожньо, не зустрів нікого й у передсінку. Тепер у домі все поховалося до затінку, дрімаючи по прохолодних кутках. Єгоханан зупинився на порозі, вагаючись, чи йти далі, чи вертатися назад. Була саме пора полудневих молитов, коли в Єрусалимі не відбувалися відвідини. Але не хотілося вертатися до спеки вулиць й, обернувшись до двору, вступив на сходи до стріхи. Знов спинився перед дверима до комірки. Не було чути звуків молитви, тиша на стрісі була така сама, як і в усьому домі. Вагаючися, взявся за дверний ремінь тихенько відчинив й відчахнувся. Щось смуглявого, теплого, соняшною теплотою нагого молодого тіла вразило зір на ложі праворуч. Встиг побачити чорне, блискуче, в дрібушках кіс волосся, руки зі срібними кругами на зап'ястках, що прикрили нагі груди, перемет пружних бедер. Але скорше ніж млость несподіваного образу вдарила до голови, виріс перед ним Гарім. Розпатланий, у розхристаному одязі, безконечною люттю світилися його очі, а жилаві руки простяглися до Єгоханана, наче хотіли вхопити його за горлянку. Перелякавшися, сам не свій, з серцем, що тріпалося в грудях млостю несподіваного видовиська, вибіг Єгоханан за двері, скотився по східцях і не спам'ятався, як опинився на вулиці.

Довший час не згадував Єгоханан Симонові, з яким зустрічався й далі, про цю подію. Тепер він звик довірятися йому з усіма своїми думками і переконався, що Симон ніколи не сміявся і не глузував з нього. Навпаки, довгі розмови з ним на проході за місто, ставали Єгохананові так само сучасткою його існування, як і фарисейство. Але щось стримувало розказати Симонові про несподіване видовисько, бо відчував, що воно, як колись садукейський диспут, надщербило його душу. Та, все таки, відважився раз і розказав. Симон слухав з веселою усмішкою, а коли Єгоханан скінчив, як він утікав по східцях долі, — почав реготатися. Ні, не сміятися, а просто таки реготатися. Він коливався з боку на бік, вхопившися руками за живіт, і аж сльози виступили йому

на очах. Єгоханан збентежено дивився на нього. Нарешті Симон перестав реготатися й витер рукавом очі:

— Пробач, Єгоханане, але дуже мені смішно стає, коли уявляю собі Гаріма з танцюристкою! — Але коли побачив здивоване Єгохананове обличчя, додав поспішно: — А ще смішніше мені робиться, коли уявляю собі, як ти тікав звідти!

— Що ж тут смішного, Симоне? — не втримався від докірливого тону Єгоханан.

— А то смішне, що ти не знав досі про те, як фарисейські гаони люблять красних плясальниць. Не менше, ніж садукейські.

— А ти хіба знав?

— Давно знаю про це, Єгоханане.

— А чом же мені не сказав нічого про це? Чом не попередив?

— А навіщо? Найперше, якби я тебе попередив, то ти б не повірив. Ти так завзявся до фарисейства, що було б шкода тебе спокушати. А потім фарисеї нічого в цім не бачать злого. І цар Соломон і цар Давид мали не лише жінок, але й наложниць.

— Це правда, що мали, але ніколи не вмовляли вони в своє оточення, що жінки — це нещастя й загуба для людини.

— Єгоханане, мушу тебе похвалити. Твоя наука в Гаріма не пройшла здарма, бо й ти вже навчився диспутувати. Але ж ти забувся, що на те є всі приписи, моління й очищення, щоб замолити кожен гріх і очиститися від кожної посквернии. Звичайній людині тяжко це зробити й тому краще не торкатися, не чути й не дивитися на жінку. Але не такому вчеиому гаонові, як Гарім.

Єгоханан мовчав. З Симоном взагалі було тяжко сперечатися, а особливо в цім випадку. Так, правда, з фарисейського погляду не було нічого надзвичайного в тім, що Гарім бавився із плясальницею. Лише, якби... Він не знав, що саме "якби", але йому не подобався ані Гарім, ані фарисейський погляд на ці речі, що його так добре знав Симон.

— То виходить, Симоне, що мені й далі ходити до Гаріма?

— Та звичайно! А чому ні? Це найменше зло, яке тобі там може не сподобатися. Хіба ти знаєш уже всю його науку? Не спішися, Єгоханане, та й куди!

Так, справді, куди? Садукеї, фарисеї... А далі? Хто ж знає ту путь, за якою так тужить душа?

УЖЕ БУВ почався храмовий суд, коли Єгоханан з Симоном лише-но протиснулися через юрбу присутніх ближче до суддів. Кордон храмових слуг, з палицями на поготівлі, відділяв натовп від підвищення під колонами, де було судилище.

— Куди преш, — визвірився м'язистий посіпака на Єгоханана, коли той хотів обійти стороною кордон сторожі. Ось-ось його палиця намірялася вже на Єгохананові груди, але Симон протиснувся вперед і щось пошептав вартовому. Опустивши палицю, пропустив їх галилеєць уперед. Кількох сіддів на невисоких храмових креселках були вже оточені півколом пророчих учнів. Серед них умістилися й Симон з Єгохананом. На вільному просторі двору перед суддями сиділа вже група позовників, свідків і обвинувачених, підібгавши ноги, немов на торгу під міською брамою. Серед суддів пізнавав Єгоханан усіх знайомих. Погладжуючи самовпевнено бороду, дивлячися на все немов через голови присутніх, розвалився в креселку Йосиф. Нетерпляче озираючись на всі боки, то підносився, то сідав Гарім. Кількох визначних законників, що їх знав цілий Єрусалим, між ними і новий фарисейський гаон з Александрійської діяспори Нікодем, учень славетного Філона, знуджено роздивляли присутніх. Вони всі вже сьогодні розсудили кілька випадків, дрібничкових і завзятих та втомили свою увагу галасом свідків, обвинувачених і присутніх. Випадок, що тепер прийшов на чергу, був хоч і звичайним, але важливішим з усіх. Звичайним, бо такі траплялися досить часто. Зійшлися якось пророчі учні й слово по слові почали сперечатися, чий равві мудріший, ученіший, святіший. Спочатку жартом, а опісля все гостріше й гостріше. Нарешті перейшло до бійки, в наслідок якої один із учнів

дістав п'ястуком у око й від того осліп цілковито. Тепер він розповідав про це судові:

— І ось, — простягаючи в напрямку суддів тремітну руку сліпця, говорив він так само тремітним голосом, ударив мене ворог мій в око й упав я наче мертвий. Коли ж прочунявся — нічого не бачив. Око мені спочатку набігло, почало боліти, ятритися, потім витекло. За ним почало боліти й друге і також втратило зір. І тепер стою я перед вами, мудрі й чесні судді, та взиваю до вашої справедливости. Зістав я сліпим на ввесь свій вік і невидючим зійду в могилу. Яка користь з мене народові? Що вартий я родині моїй?

Сліпота була страшною карою, карою Божою. Лише лепруватий був більше нещасливий, ніж сліпий. Тому осліплюванням карали царі своїх ворогів, а хто осліпив свого ближнього — стояв нарівні з тим, хто відібрав йому життя: був найтяжчим злочинцем. Єгохананові пригадався Пасхур і він із жалем дивився на сліпого, що, мацаючи довкола себе непевними руками, опускався на землю під співчуваючі оклики рідні і глядачів. Стара жінка, мабуть мати, кинулася йому на шию, лементуючи на ввесь голос, але оклики храмової сторожі з'єднали знов тишу. Судді все ще мовчали, погладжуючи бороди, наче б коло них нічого не діялося.

— Знаю його, — зашепотів Симон Єгохананові до вуха. Знаю позовника дуже добре. Це навмисне вдягся він так бідно й навмисне так убого вирядили його родини. Він із садукейської родини. Правда, не з Єрусалиму, а звідкілясь аж з Ґерази, з-за Йордану. Навіть, кажуть, далека Йосифова рідня. А той, що сидить там-он, між двома храмовими слугами, це обвинувачений. Хто такий? Натан, син Юди, такий самий пророчий учень, як я чи ти. Звідкілясь із Галілеї. Хіба не пізнаєш? Глянь, які жилаві руки! Справжній рибалка, як там усі вони. Зараз теж буде говорити.

Справді обвинувачений підвівся із землі, і Єгоханан бачив м'язистого молодика, що, не зважаючи на цупку поставу, зовсім був неподібен на завадіяку. Родичі сліпого і приятелі почали кричати мов несамовиті, коли він підвівся з землі, і від зніяковіння він не знав куди й дивитися і лише мовчки переступав з ноги на ногу. Тільки, коли оклики сторожі з'ед-

нали знов тишу, він почав поволі говорити сумирним лагідним голосом:

— Не хотів я, славні судді, покривдити цю людину. Почали ми сперечатися, хто з наших учителів є наймудріший — це правда. Коли я твердив, що наймудрішим ґаоном є не равві Йосиф, але равві Барйосафат, — то інші були за равві Йосифом. Суперечка перейшла в бійку, на мене кинулося кількох, і я мусів боронитися. Не пам'ятаю навіть, славетні судді, чи то я, справді, вдарив покривдженого. Бо була велика бійка, кожен бився проти всіх і не вважав, хто є перед ним. Не пам'ятаю і я на покривдженого. Не маю проти нього жадної злости! Ані я, ані майбутиі діти мої! Не міг я хотіти заподіяти йому кривди... От і все, що я маю сказати...

Він замовк, оглядаючись довкола, шукаючи сполоханим зором співчуття на обличчях присутніх. І знов крик був відповіддю на його промову. То вже кричали не лише його противники, але й прихильники, і сторожа мала досить праці, поки з'єднала спокій. А розмірні Йосифові слова клалися на цю тишу важезним тягарем:

— Отож суд вислухав обидві сторони. Хай промовляють свідки!

З юрби підносилися й говорили, підбадьорювані часом окликами глядачів, свідки події. Нічого нового не сказали. Все справді було так, як розказав Натан. Менша сварка між учнями, яка, на жаль, закінчилася великою бійкою, до якої мусіла засягти храмова сторожа. Сторожі бачили Натана ще в останньому менті, як ударив покаліченого... Йосиф і решта суддів, здається, і не слухали свідків, куняючи в своїх креселках. Лише, коли оклик писаря переривав занадто балакучого свідка, тоді оглядали вони юрбу байдужими очима. Але як тільки останній свідок скінчив своє свідчення, Йосиф нарівнявся й велика тиша звисла над зібранням:

— Так, тяжку кривду заподіяно цьому пророчому учневі. Вислухавши свідків, суд не сумнівається, що її заподіяв оскаржений. Без очей — однаково, що без світла! Наче мертвим залишається сліпець серед живих цього світа. Нічого в світі діяти не може. Світ іде повз нього, а він сам немає жадної спроможности впливати на світ!.. — Йосиф говорив, старанно складаючи речення, не перестаючи гладити бороду,

і Єгохананові здавалося, що він говорить не до присутньої юрби, навіть не до суддів, а розмовляє сам із собою, наче приправляючись до останнього трактату:

— Що може бути тяжчого покривдженому від сліпоти його? Чи не краще було б йому й зовсім не родитися, як жити тепер поза світом? Навіть лепруватий має більше радощів з цього світу, має більше можливостей жити, ніж цей покривджений! І не має чим відвернути від нього жаль, сум і безнадійність ісиування, бо втратив він і надію, що зглянеться над ним Господь і верне йому загублеиий зір...

З напруженої тиші короткий викрик жінки видерся зойком раненого звіря, і Єгоханан обернувся: це мати сліпого билася в руках жіноцтва. Йосиф на хвилину замовк, ніби розважаючи над дальшими словами. Єгоханан добре розумів його: так а не інакше мусів говорити садукей, для якого світ цей земний був найдорожчий з усього, що могло загубитися. Ціни його не було можна виважити нічим!

— І жадна кара не є настільки страшною, великою й відплатною, щоб могла відплатити за ту велику кривду, що заподіяв йому обвинувачений. Лише одне може бути втіхою покривдженому в його днях темноти: що й той, хто покривдив його, так само терпить і мучиться, як і він...

Тепер Йосиф глянув прямо на присутніх перед собою й, ведений його поглядом, подивилися на обвинуваченого всі присутні. Перед ними був не сильний юнак, що недавно ще сидів рівно, як молоде дерево. Тепер наче купою лахміття зсунувся він на землю, і просто звірячий зойк видерся з цієї купи довгим квиліннням. Єгоханан уже знав, що буде далі й дальші Йосифові слова не були йому несподіванкою:

— Око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу, синяк за синяк, рану за рану, говорить Вишній, і не нам зміняти його накази. Так буде й обвинуваченому. Виймуть йому розжареним залізом очі його, щоб у своїх стражданнях був він рівний із своєю жертвою!..

Тепер уже не зойк, а просто таки звіряче виття, нарікання тічки голодних шакалів на межі пустині, було відповіддю Йосифові. Обвинувачений і його приятелі жалобно стогнали від розпуки, рідня позовника заходилася від радощів. Єгоханан жахнувся. Такого присуду він все таки не чекав. Але

коли обернувся до Симона з запитом, не побачив у нього на обличчі жадного здивування.

— Дивуєшся, Єгоханане, що за ненавмисне покалічення такий твердий присуд? Та хіба ж садукей може винести інший? Що йому до того, що римляни вже давно викололи обидвоє очей свободі нашого народу і повсякчасно відрізують їй вуха та ноги і завдають нові й нові рани! У своїй садукейській засліпленості вони б викололи очі половині Ізраеля, щоб не бачив їхнього зрадництва. Як щось і стримує їх від цього, то лише страх, що з калік матимуть менше прибутків.

— Значить, таки виколють очі?

— Ну, не так ще швидко, — спокійно відповів Симон. — Тепер ще має говорити оборонець, а я знаю, що це буде Гарім. Він напевно буде говорити проти Йосифа. Бо взагалі, навіщо ж і фарисейське гальмо на розкоченому садукейському возі?

Галас збільшувався. Кричали всі разом, навіть сторожа й годі було розібрати з цього крику, чого очікують присутні. Але Йосиф підніс руку й знов усе стихло:

— Згідно з законом суду нашого може обвинувачений сам за себе, або хто інший за нього, сказати слово на його користь. Хто хоче говорити?..

Симон чинив кривду Йосифові, коли казав, що садукейському ґаонові йде за всяку ціну винищити своїх фарисейських противників. Бо яким же противником садукеям міг бути молодий галилеєць, що ненавмисне покалічив члена садукейської родини? Правда, як кожен садукей, дивився Йосиф з погордою на юрбу, спантеличувану фарисейством, а також і на саме фарисейство. Хоч він добре знав, що й серед фарисеїв теж були вчені й родовиті одиниці, от, як цей олександрійський жид Нікодем. Але взагалі від фарисейської вченості занадто смерділо потом, а від родовитости — тим гноєм, що його напахлися вони від своїх прихильників і учнів. Та від цієї погорди до ненависти було в Йосифа ще далеко. Як правовірний садукей, та ще й духом не без грецького впливу, не дозволяв Йосиф собі, щоб ненависть каламутила його істоту. Чи не від ненависти старіються молодики і чи не злоба заганяє передчасно до могили? Твердість його останнього присуду кермувалася цілком іншими причинами, ніж ті, про

які говорив Симон. Бо за останніх часів почали знову об'являтися в Єрусалимі все численніші ознаки народного занепокоєння. Щоб причиною того були тепер римляни, — не можна було сказати. Римське ярмо за останній час не стало ані тяжче, ані нестерпніше, ніж перед роками, а Іродові сини не перевищували свого батька ані в злочинах, ані в чеснотах. Просто таке занепокоєння тут було і з ним треба було рахуватися. Воно, як сарана, невідомо звідки пролітало через землю й тоді чутки про якесь життьове роз'ятрення приходили з усіх сторін Палестини і навіть із діяспори, зараз таки відбиваючись на храмовому житті. Біля храму найнетерплячіше очікувалося чогось, що має ось-ось прийти і змінити цей лад, що спирався на іродіянах, римлянах і садукеях. Бажання змінити висіло в повітрі, наче змора літньої спеки, і Месія знов почав тривожити думки й манити мрії. Прагнення приходу Месії було тим непомильним покажчиком, за яким завжди можна було відчувати працю палестинського життьового квасу. За ним проявляли себе зелоти. По закутках міста знов знаходили забитих римських вояків або надто ревних іродіянських посіпак. Короткий зелотський меч стирчав часом забитому під лопаткою, часом міцний зашморг волосянки перетягував шию, або розтріскана голова мозком і кров'ю оббризкувала мури будинків. Частішими ставали грабунки на шляхах до міста, а в ворохобливій Галілеї знов почали об'являтися пророки.

З усіма цими настроями, що налітали на храм гарячим пустельним духом і першими опановували піддайних пророчих учнів, треба було рахуватися. Синедріон мав усюди своїх шпигунів, і первосвященики достометно знали, що в випадку цієї бійки зовсім не йшло про те, чий равві мудріший чи впливовіший. І те, що позовник, і обвинувачений, і свідки вперто мовчали про правдиву причину суперечки — зелотів, це здавалося первосвященикам значно важливішим, ніж сама суперечка. Хоч синедріонові така мовчанка була дуже на руку. Бо допитуватися про властиву причину й виносити її на прилюдне обговорення було б ще небезпечніше. Зелоти були темою, з якою перед римськими вухами не було безпечно загравати. Поблажливі в усіх ділянках внутрішніх храмових спорів, — були римляни надзвичайно чутливі на зелот-

ську небезпеку. Тоді падав і невинний і винуватець, а храмова скарбниця ставала бідніша на кілька сот сіклів. І тому між членами синедріону прийшло до мовчазної згоди, що обвинуваченого мусить засягти прикладна кара. Тоді позовник напевно буде мовчати, а ціла справа не вийде поза храмове судилище. "Хай краще загине один від тяжкої кари, ніж має від того потерпіти увесь народ", — сказав був Йосиф при таємному обговоренні справи, і йому доручили її довести до кінця. Усе йшло добре, і тепер лише мусів виступити оборонець.

Що цим оборонцем виступив Гарім, — це спочатку цілком не збентежило Йосифа, хоч трохи й дивувало. Передбачаючи фарисейський опір, бо фарисеї радо виступали, як друзі зелотів, коли це їм нічого не коштувало, він за згодою первосвящеників говорив уже з Гарімом і за деякі обіцянки дістав від нього запевнення, що той, як член суду, не буде стояти за обвинуваченим. Якщо тепер Гарім виступає — хоче, значить, підтримати одностайну згоду суду.

— Велику шкоду ближньому своєму учинив обвинувачений, — не дивлячись ні на кого, немов уникаючи зацікавлених поглядів, почав Гарім. — І я згоджуюся зі славетним Йосифом, що він заслуговує найтяжчої кари. Так! Око за око, написано в законі! Хай же засягне заслужена кара винуватця такою мірою, як і він був засягнув свою жертву.

Оклики задоволення й зойки нарікань змішалися в вибух галасу, й Гарім мусів на хвилину замовкнути. Єгоханан не розумів нічого, оглядаючи здивовано Гаріма.

— Так, винуватець має бути покараний ще й тому, щоб удруге жаден з пророчих учнів не наважився на кривду свого приятеля. Щоб у храмі жили учні між собою, як одна родина, без сварок і звади. І я приєднуюся до присуду славетного Йосифа, щоб віддати винуватця в катові руки. Але...

Від цього "але" Йосиф нараз перестав пестити бороду і глянув пронизливо на Гаріма. Підозра блиснула в погляді.

— Але, — Гарімів голос нараз притишився і почав м'якшати, — щоб виконати присуд згідно із законом, треба дотримуватися закону в усій точності, як був вийшов він із уст Єдиного, навіки хай хвалиться ім'я Його! А в законі сказано лише, що має бути взяте тільки око за око, але не ска-

зано, що за обидві оці треба відібрати обидві оці. Про такий випадок нічого не говориться в законі, і не нам доповняти Господній закон. І хоч я теж хочу найсуворішого покарання винуватця, але в цім випадку поступаюся перед волею Господа і тому пропоную, щоб кару, яку проголосив найдостойніший Йосиф, замінити винуватцеві тяжкою гривною...

Він скінчив серед такого галасу, якого Єгоханан давно вже не чув. Симон шепотів йому до вуха:

— А що? Не казав я тобі, що Гарім знайде спосіб, як охоронити нашу людину?

Єгоханан здивовано глипнув на Симона. Слово "нашу" вразило його. Але вони не мали вже часу на дальшу розмову, бо піднесена Йосифова рука втихомирила галас, і його спокійний голос зазвучав до Гаріма:

— Я гадаю, що вченіший Гарім не буде настоювати на своїм жарті. Бо хоч у законі й говориться про одне лише око або про один зуб, але розуміється тим не так один член, або рана, як взагалі та відплата, яка мусить бути вимірена в тій мірі, в якій винуватець заподіяв був кривду ближньому...

Хоч Йосиф і говорив спокійним тоном, але все ж таки спокійним він не був. Бо, хоч і звиклий на фарисейське крутійство, не чекав від Гаріма такої зради. Не так, звичайно, від фарисейської шляхетности, як від їхнього підкупства: чи ж не було Гарімові обіцяно досить? Якої користи міг дочекатися він від голого галілейця? Дуже дивно? Але дістати напевно щось мусів, і то більше ніж від синедріону, бо фарисеї нічого дурно не роблять. Що сталося?

— Це не є жарт, високодостойніший Йосифе! Ніякий жарт! — з легким тоном сумного докору в голосі боронився Гарім, навіть простягаючи від себе руки, немов заслоняючись від несподіваної напасти. — У законі говориться тільки про одне око, й розуміти треба лише одно око! Якби то випадало, до чого дійшли б ми, якби почали перекручувати ясні приписи Господевого закону? Але, якби й говорилося про дві оці, то й це ще не стосувалося би до цього випадку. Дозволь мені, достойний Йосифе, маленький запит покривдженому! — Чим далі, тим ласкавіше говорив Гарім, тим солодшим ставав його тон, але в нім відчував уже Єгоханан нотку перемоги.

— Запитуй, — коротко дав свою згоду Йосиф.

— Скажи ж мені, Ісаве, — звернувся Гарім до сліпого, — чи боліли тобі лише очі, чи може ти мав ще й інші болі?

— О, ні! Не лише очі! — забідькався, підносячись із землі сліпий. — Ціле тіло моє горіло від гарячки, як солома полум'ям. Думав я, що вже мало залишилося мені днів життя, такий я був хворий і немічний!

— Бачиш, Йосифе! Майже при смерті знайшовся був Ісав, коли втратив очі. Чи ж не станеться так і винуватцеві, коли виконається над ним твій присуд? Якщо виколять йому обидві оці, хто з нас заручиться, що не стратить він у наслідок цього й життя? Але ж у законі сказано, що лише око за око, а не життя за око! Що ти скажеш на це, високодостойний Йосифе?

У Гарімовім тоні вже виразно бриніла перемога, і Єгоханан бачив, яким благальним зором дивився на нього обвинувачений. Йосиф вагався з відповіддю. Гарім поставив його в неможливе становище. Сперечатися з ним далі при юрбі він уже не хотів, бо відчував, що Гарім матиме не один викрутас, який з'єднає йому прихильників не лише серед слухачів, але й між членами суду. Справа була програна. Треба було тепер знайти лише гідний спосіб відвороту:

— Я все таки, Гаріме, триваю, на запропонованій карі. Але щоб ми даремно не витрачали часу — порадимося про це самі, не прилюдно, й вирішимо по більшості.

Він піднісся й подав знак. Сторожа закричала, оточуючи винуватця. Над юрбою знявся галас. Судді вставали, залишаючи портик. Серед загального гамору Єгоханан мусів до Симона кричати:

— Що це? Вже кінець?

— Кінець, Єгоханане. Підемо й ми!

— А як же присуд?

— За пару днів. Але я тобі його й так скажу: заплатить Натан гривню, та ще й невелику!

— То ти вже так віриш у Гарімову перемогу?

— Я лише знаю, що Гарім виконає все те, за що йому було не зле заплачено!

Єгоханан так здивовано подивився на Симона, що той засміявся:

— Так, так! Заплачено! Чи ти думаєш, що фарисеї роблять щонебудь дурно?

— Ти знаєш напевно?

— Якби не знати! Таж сам я і платив Гарімові. Та ще й не мало. Ми на своїх людей грошей не шкодуємо.

І, бачивши цілковиту розгубленість Єгохананового виразу, Симон лише засміявся і пірнув у натовп.

МИР з тобою, юначе!

Єгоханан здригнувся від несподіваного оклику й обернувся. Обсмалений сонцем і оброслий сивим волоссям, як стовбур оливи мохом, дивився на Єгоханана літній селянин. Сперся на мотику і мружив ласкаві очі, роздивляючи юнака.

— Мир і з тобою, мій пане!

— Далеко зайшов ти з Єрусалиму!

— Звідки ти знаєш, що я з Єрусалиму?

— Ти подібен на пророчого учня.

— І це також пізнав ти, пане?

— Так. Руки в тебе неспрацьовані, лиця твої не спалені сонцем і ноги не подряпані терном доріжок і меж. Твоє місце у храмі, в первосвященичому палаці, на зібраннях мудрих і вчених. Чого шукаєш ти на цих межах?

— Шукаю спокою...

— Замолодий ти, щоб уже тужити за спокоєм!

— Чи ж роками лише міряється вік людини?

І знов тиша. Аж сюди, звідки Єрусалим здавався лише далекою сірою плямою будинків зі світлим островом храму серед неї, аж сюди звик останніми часами все частіше ходити Єгоханан. Брав із собою кусень хліба твердого, остюковатого храмового хліба, й залишав Єрусалим на цілий день. Далі, якомога далі, від міста! Так нестерпно хотілося часом покинути назавжди той галасливий притулок ошуканства! Не бачити вже храмових подвір'їв, не відчувати запаху жертовної крови, не чути викриків юрби й фарисейських спорів. Ішов за місто, очікуючи, що інші, лагідніші, думки й настрої опанують істоту. Але примара єрусалимського життя не покидала його

і серед тиші піль. Ах, чому на гебронських межах були такі прекрасні думки, а тут їх немає? Чому? Куди поділися вони?..

Селянин постояв хвилинку біля плота й знов вернувся до свого порпання на винниці. І радий, що не мусить розмовляти, залишився Єгоханан знова на самоті. Було так лагідно дивитися на лапасте листя виноградних ліз і віяла пальм, на фіги, що достигали в гущавині різьблених листків, на сірість левадних огорож і димистий синюватий обрій. Великим тілом людини припадала Єгохананові його земля. Великим прекрасним тілом із горбів, садків, лісів, піль і неба. Красна і приваблива лежала вона, як колись там... та... на гебронських межах, і солодкістю обіцянок дихало від неї, як від тої прекрасної, що її оспівав цар і пророк: "Коханням сповнені уста твої, о дружино! Молоко й мед під язиком твоїм, а пахощі одягу твого, як аромат Ливану"!.. Тільки серце в неї було хворе!.. І як прийшла думка на хворе серце, так і стрепенувся Єгоханан. Бо тим хворим серцем був Єрусалим.

Останнім часом вже якось по звичці лише залишався Єгоханан серед фарисеїв. Ще виконував приписи закону, постив, молився й диспутував, але не відчував від цього жадної радости. Коли ж часом підлесливий фарисейський підскакевич пробував назвати його равві, — він аж стрясався від неприємного почуття. І сам не спам'ятався, коли це знов прийшло на нього таке саме, як тоді, після розриву з садукеями. До смертної тоскноти почало нудити його душу фарисейство, їхні стремління, їхня гонитва за зовнішнім виконуванням закону. "Смердить мені дим ваших жертв! Пахощі ваші набридли мені, а тучні офіри зогидилися!" — згадував собі пророків, коли тікав до спокою піль, коли не хотілося вертатися назад до храмових подвір'їв і остогидлої комірчини. Але сьогодні треба було вертатися заздалегідь. Бо починалася субота, й він не міг бути відсутнім на молитвах у Гарімовому домі, де для зустрічі суботи збиралися всі фарисееві учні: "Що сказав би на це Гарім, якби не побачив мене сьогодні", — подумав за звичкою Єгоханан, але зараз же з огидою відігнав від себе образ свого учителя. Той, хто з початку здавався йому гідним наслідування законником, той, хто, думав раніше, віддавав себе цілком і всього на службу народові й законові, — той був лише крамарем - ошуканцем, не кращим

від храмових мінял. Ні, навіть гіршим! Бо ті вимінювали лише гроші, на кожному асі ошукуючи довірливих прочан, а цей ошукував ізраїльські душі... І з кожним кроком ближче до міста, закипала в Єгохананові все пекучіша злість на Гаріма, на цілу фарисейську челядь.

Але пощо так довго чекав? Чому лише сьогодні збурилося серце? Чи ж раніше не було причини до цього? Було! Та ще й скільки! Але мабуть це лише сьогодні перелилася чаша гніву, до якої кожного дня, кожної хвилини спадали краплини неправди й омани, краплини фарисейської правди. Бо ось вони ненавиділи іродіянське здирство, огидою був їм кожен митар, що збирав для панів своїх податки з народу. Але самі вони жили і товстіли з того ж самого народу. Ось вони докоряли садукеям за їхні розкоші, а самі потайки обжиралися й упивалися не гірше від римських достойників або іродіянської верхівки. Ось вони з презирством позирали на жінок, а самі водили до своїх домів сирійських плясальниць і замикалися з ними в молитовних комірках... Єгоханан з огидою пригадав собі випадок з Гарімом. Думав тоді, що Гарім після того не схоче вже навіть і розмовляти з ним. Але на другий день при зустрічі законник говорив з ним так, наче нічого не сталося, й між іншим закинув недбало, що немає в тім для нього, Гаріма, жадного гріха і скверни побавитися з сирійкою. То лише гріх для простих, невчених, селюхів! Не для вченого законника. Бо вчений і мудрий знає, як відмолити, очиститися жертвами й кадінням, обіцянками й дарами. То гріх лише для амгаарецїв.

Як же зненавидів Єгоханан це слово! Амгаарец — простий! Та хіба ж не простий є увесь Ізраїль? Хіба ж не з ним, невченим і простим народом чабанів, зробив Господь вічну умову? Чи ж не його, простого й незнаного, вибрав Єдиний собі з-поміж усіх народів світу? Навіщо ж погорджує ним кров цього народу, від народження такий самий амгаарец Гарім? Чи ж і Месія має прийти лише для них, вибраних? Для них — книжників, законників і гаонів?..

Тепер уже Єгоханан був мудріший. Не пускався до диспутів з учителями. Бо все, що було йому дорогим, важливим і цінним, усе, за чим стояв цілою душею й мислею, — все могли перекрутити, перевернути, перелицювати, якщо це го-

дилося для їхніх потреб. Біле зробити чорним і зелене червоним. Та і його самого цілий час навчали цій самій огиді! Щоб міг нарешті стати достойним наступником такого ось Гаріма. Щоб знав нарешті тисячу тисяч приписів і вмів, коли треба викрутитися з кожного. Щоб умів назовні показувати ненависть до садукеїв, іродіян, усіх чужинців, але приймати їхню ласку, їхні гроші, їхню охорону! Молитися за народ й пишатися, що життя віддає за нього, але тим народом уважати лише своїх однодумців. Знати все про покору, але гордощами перевищувати й Кармаль! Така буде його доля, доля фарисейського хаберима, храмового ґаона! Варто було для цього лишати Геброн, бути назореєм, пророчим учнем, товктися по храмових подвір'ях?..

Прудка нехіть стискала тепер усе частіше Єгохананове серце. Мав правду пророк, коли до повії Аголи прирівнював Єрусалим. До невдячної, зрадливої, розвезеної, иахабної повії! Пророків мордувала, жінок наводила на розпусту, мужів манила і дітей зводила... Зверху була пахощі, срібло й золото, шарлат й лен, а в середині всіляка мерзота й огида!.. Такими далекими, безнадійно недійсними видавалися тепер гебронські мрії. Бо так легко здавалося тоді: прийти лише до Єрусалиму, посвятитися в храмі, а потім гукнути слово до старших і малих, учених і простих, чоловіків і жінок! Гукнути слово, від якого спалахне душа народу великою ревністю жертви. Це тоді, ах, як давно, були на гебронських межах ті мрії, були на устах ті запальні слова, згучали невідкличні Давидові благословення. Чи знає тепер Давидова душа, що терпить Єгоханапова душа в цьому місті?..

Про все це Єгоханан говорив з Симоном при своїх принагідних зустрічах. Той вислухував його, притакував, піддавав своїх кілька слів, але, як і далі, не давав жадної поради. Навпаки, одного разу навіть спробував виправдувати фарисеїв, що не всі вони, мовляв, от як Гарім, облесливі і дволичні. От, наприклад, недавно прибулий до Єрусалиму александрійський ґаон Нікодем. Чи не хотів би Єгоханан пізнати його? Ні, Єгоханан не хотів! Він сам тоді здивувався, з якою рішучістю відкинув цю Симонову пораду. А Симон уважно вислухав палке обвинувачення юнака, що якби Нікодем був кращим, ніж інші фарисейські ґаони, то не терпів би мовчки

всієї їхньої обманної чинности. Ні, немає між фарисеями ліпших і гірших! Усі однакові! Нічого не сказав тоді Симон, нічим не потішив роз'ятрену Єгохананову душу, й марно очікував юнак від нього будь-якої помочі. Тепер, заглиблений у свої пекучі думки, він навіть не помічав на шляху до міста нерівностей дороги й увесь час спотикався.

Лише в узькій вуличці передмістя звільнив Єгоханан крок. Як тільки-но тінь вечора діткнеться храмового даху — почнеться субота для всіх ревнителів закону. Для простих може бути трохи пізніше і з першою зіркою на вечірньому небі. Але ж то лише прості!.. Та на вулицях усе ж був передсвятковий рух. Усе поспішалося додому або до молитовень. Усвідомивши собі їхній поспіх, схаменувся Єгоханан, що йому немає куди поспішатися. У Гарімовому домі без нього напевно обідейться. І відчув, що від цього рішення йому стало легше. На розі трохи затримався, щоб з юрби ходців вислизнути до маленької вулички, де в простій молитовні завше сходилися галілейські земляки на свої суботні молитви. Проста молитовня з простими людьми саме відповідала його теперішнім думкам. Може серед цих галілейських чабанів і рибалок зіллється його душа з усіма простими душами цілого Ізраїля, що лежать сьогодні, прості й нагі, наче ненароджені немовлята, перед престолом Єдиного... Уже був за порогом, але відчув, як чиясь рука вхопила його з-заду за одяг. Шарпнувся, але рука тримала міцно, но й мусів обернутися. Дід, з сивою бородою, майже до пояса, тримав його за полу. Уже з першого погляду пізнав Єгоханан, що то фарисей. Старанно закручені сиві кучері, довгі рясні тороки на одязі не лишали жадного сумніву. Але був разючий неспівлад між його зігненою, покірною постаттю й дорогими тканинами його одягу.

— Чого хочеш? — прудко кинув старому, й увесь настрій сьогоднішнього дня знайшов свій вираз у нехіті його тону.

— Прошу тебе, любий, перехожий, порадь мені! Заради спасіння душі своєї порадь мені, — сльозливо-влесливим голосом застогнав покірно дід. — хіба ж ти не знаєш мене? Хіба не пізнаєш, любий перехожий?

— Не знаю, пусти мене! — шарпнув від нього полу одягу Єгоханан.

— Ах, ах! Горе мені! Ти не знаєш мене! Я — Беназар, старий недостойний Беназар! Тепер уже пізнаєш мене? Ні, не пущу, тебе, поки не порадиш мені! — І старий ще міцніше чіплявся за Єгохананів одяг.

Єгоханан хотів відштовхнути старого, але довкола вже зібралася юрба. Тісне коло оточило їх обох, і Єгоханан аж на своїй потилиці відчував дихання і сопіння зацікавлених, а на своїй постаті — їхні допитливі погляди. "Беназар, Беназар!" — було чути шанобливі оклики. "Равві Беназар, мудрий Беназар питає тебе, хоче твоєї поради, юначе!" — гукнув хтось Єгохананові до вуха. "Яка честь для такого зеленого молодика!" — чулося з другого боку... А старий далі стояв перед ним у покірно-робленім уклоні, очікуючи відповіді. Єгоханан ніяковів і злився. Що йому справді до цього фарисея, хоч би й якогось там равві Беназара, що зупиняє його посеред вулиці, чіпляючись за якусь вигадану поміч! Але втекти вже не було можливости й мусів слухати далі:

— Не знаю тебе, юначе, — скреготів навмисно-жебротливий голос діда. — Але прошу тебе, поможи мені радою своєю! Чув уже ти, що я, Беназар, найученіший і наймудріший, — при цих словах старий аж випростався, й шепіт згоди пройшов натовпом, — але від тебе, молодика, чекаю поради. Слухай: усе, що наказує закон, те виконував я, всі приписи справджував сумлінно й неліносно, по всі дні життя свого ходячи по стежках Єдиного, хай навіки хвалиться ім'я його! І ось тепер не маю вже я чого чинити! Чуєш, не маю! Уже все виконав, усе справдив! Дай же мені раду юначе: що робити мені, щоб і далі ще вдосконалюватися, бути ще більше праведним і мудрим!..

Старий ойкав, скиглів і схилявся та нарівнювався в уклонах. Єгоханан уже все знав. Так це ось був славетний Беназар, знаний книжник і законник, такий учений і мудрий, що навіть не з кожним хотів говорити, щоб не набратися часом від дурня глупоти його. Ніхто краще від Беназара не знав усіх приписів закону, навіть і тих найдрібничковіших, на всі випадки життя. Це лише в нього можна було довідатися, якого очищення вимагає забитий на щоці комар, мушинний слід

на сувої закону, хробак, роздушений у яблуці притиском зубів. Це він, злапавши блоху, виносив її на дах, пускав там і швидко відставляв драбину, щоб блоха не могла злізти. Так, не потребував він очищення від проливу блошиної крови, а самий лише дотик до тварини можна було відпокутувати короткою молитвою. Ніхто не мав довших торочок ніж він, ніхто довше від нього не молився на перехрестях вулиць, щоб бути прикладом і докором усім грішникам, ніхто не давав жебракам милостині з вимогами таких довгих похвал добродієві! Ніхто, лише Беназар, мудрий і вчений Беназар!

Уся злість сьогоднішнього дня кинулася на Єгоханана. Ось де була хвороба, яка роз'їдала Єрусалим! Це ось була та розпуста, яка розкладала народ! Бо мало хто з фарисеїв був такий, казали, багатий, як Беназар, ніхто не мав таких гарних невільниць, а про його збірку коштовних самоцвітів, серед якої навіть був найрідкісніший лінґкиріон, казали, що вона є однією з найкращих у цілій Сирії. І цей шахрай і облудник питається, що має робити для свого удосконалення? Застановляє людей на людних перехрестях і стримує їх своїми підробленими стогонами й бідьканнями. Лише-но, щоб користати зі ще більшого подиву юрби, щоб знов і знов чути своє ім'я, як наймудрішого й найправеднішого з цілого народу.

— Ось тобі порада моя! Свою збірку самоцвітів, самоцвітів найдорожчих, що таких гарних немає ані в скарбниці храмовій, роздай завтра на цім перехресті й тоді будеш справді найправеднішим і наймудрішим серед Ізраїля!

Єгоханан викинув це Беназарові просто в обличчя, вигукнув злобно й дошкульно, побачивши зі задоволенням, як відчахнувся від нього дід, як прудко нарівняв своє покірно скоцюрблене тіло. Хтось поблизу засміявся, почувши Єгохананову пораду, але дальші ще гукали своє:

— Пораду? Дай, юначе, пораду мудрому й праведному Беназарові!

Але Єгохананові вже докучило стояти так під соткою зацікавлених очей. Зігнувшись, він упірнув у юрбу, залишаючи за собою Беназара й натовп, що гудів біля нього.

Гнів кипів у Єгохананові, коли він прийшов до своєї молитовні. Молитви вже почалися, але й серед них не залишав його розбурханий гнів. Щось невимовного тріпалося в його істоті дрібною спонукою. Не знав до чого, але відчував, що мусить статися щось, мусить статися вже тепер, ось зараз. І коли прийшов час читання закону, — сам не спам'ятався, як виступив уперед й узяв один із сувоїв. І зараз же заспокоївся. Тремтіння раптом урвалося, і щось гостро-студеного пройшло через його істоту, коли доторкнувся гарячими руками полотна сувоєвої загортки. А коли розгорнув сувій і лише глипнув на перші рядки — заспокоївся цілком. Уже знав, про що, а головно як, буде говорити. І, піднісши голову та тріпнувши кучерями, навіть і не поглянув до закону, а виразно і дзвінко зарецитував:

— І ось це був гріх Содоми, сестри твоєї: гордощі, ситість хліба і надмір спокою!

У молитовні стало ще тихіше. Здивовано переглядалися передні, ставали навшпиньки задні, хоч і так навіть у непевному світлі лямпад, юнака було добре бачити цілому зібранню. Шепіт запитів перелітав молитовнею. Було від чого: таких слів давно вже не було чути з цього місця, та ще й від незнаного молодика. То лише в Галілеї відважувалися часом у молитовнях маленьких міст вибирати зі закону такі місця... Не в цьому місті, де навіть стіни мали вуха...

А Єгоханан, віддавши сувій слузі, навіть і не сів до креселка, а став біля нього, стрункий і нап'ятий, наче молодий кедрик. Гостра ясність пронизала його істоту, просвітила блискавкою всі закрути думок, не залишаючи нічого неясного й недодуманого. І голос був ясний, а слова дзвінко і влучливо злітали з його уст. Так! Лише ситість і надмір спокою є тим найбільшим нещастям, від якого терпить народ! Це є найвище зло, найпривабливіша омана, найоблудніша неправда, яка лише може впасти на цю землю! Це воно, при-

манливе й зазивне мариво безмежних ситощів і безграничного миру заколисує солодкими снами, мріями безтурботности, безконечністю солодкого відпочинку. Це ситість душі й тіла та надмір спокою маняться кожному нуждареві, як найвища ціна за всі зусилля його життя, як найвища нагорода за всю безуспішність праць і життьових страждань. А багатій жахається, коли уявить собі, що може їх втратити. Тому-то і приваблюють так міцно кожну плитку істоту брехливо-солодкі заклики за всяку ціну змагати до ситости і спокою. Це заради них згинаються так низько хребти слабких перед сильними і сильних перед могутніми! Щоб, боронь Боже, не спали черева їх, не позападали очі й не пообвисали лиця! Тому то за ситість продають чужинцям народ князі його, за ситість служать їм неправдою слуги їхні! І за кавалок намащеної медом паляниці готові витерпіти всі наруги й знущання пануючих. Як ті воли, що тягнуть спокійно воза, бо байдуже їм, чим навантажили його погоничі: награбованим, чи поштиво набутим майном! Лише-но, щоб діп'ялися вони в свій час до повних ясел, щоб не перешкоджали їм спокійно ремигати...

Єгоханан уже не бачив перед собою молитовні. Ані її сірих мурів, що по них плигали тіні від блимотливих лямпад, ані цілого цього зібрання, що починало вже хвилювати стримуваним неспокоєм. Він уже навіть не до них і говорив. Він промовляв до когось іншого, хто, просякнувши ці мури й стіни, тисячами насмішкуватих очей дивився на нього, кривлячи поблажливо уста і стримуючи широкий позіх. Єгоханан пізнавав його. Чим переконливіше говорив, тим обличчя "того" ставало виразнішим і знайомішим. Це було навіть і не обличчя, а якась пика, потворна, химерна й безформна, що кожної миті мінялася, як відбиток у неспокійній воді. Але в ній виразно пізнавав Єгоханан окремі риси всіх тих, з якими зустрічався в цілому житті. Було в ній щось від улесливости Небата, байдужої задоволености Зофара й Елія, поблажливости Олександра, зарозумілости Архелая, хитрости Гаріма й самовпевненості Йосифа. Всі, всі, що наповнювали його серце відразою або тривогою, нехіттю або обуренням, — всі складалися по одній однісенькій рисочці, щоб створити цю відразливу й заразом привабливу істоту. Вона й при-

тягала, бо її надило переконати, великим зусиллям пересвідчити, відданістю й щирістю знищити її байдужість і ремигальну задоволеність... І юнаків голос міцнішав, а очі темнішали.

...бо в надмірі спокою й ситости криється глибина падіння й безодня пониження! Чи ж не добре велося нашим предкам в Єгипті? Казани були повні м'яса, столи вгиналися від паляниць і цибулі, пива були цілі озера. Але за ці достатки терпів народ ті страшні пониження, найболючіші праці єгипетські! І лише шляхом труду й боротьби, недостатків, голоду і змагань привів Вишній свій народ до обіцяної землі! Але народ лише вмів стогнати на всі небезпеки і труди довгого шляху з Мізраїму. Повсякчасно марилися йому єгипетські масні казани, злобою й непослухом ставився народ проти волі Вишнього і слів свого вождя. Що сталося б з нами, якби ця грішна туга за спокоєм та опанувала тоді народ і вождів? Якби велику і святу тугу за обіцяною землею проміняли на масноту мізраїмських горнят? Що залишилося б з нас у полоні й неволі? Де б ми були тепер? Хто заступив би нас перед обличчям Єдиного?..

Захоплений уявою і словом не помічав Єгоханан замішання в молитовні. Старі, сиві діди обурено оглядалися один на одного, але ще слухали. Молодь натискала з-заду, щоб бути ближче до дивного молодого законника.

— А чого чекаємо ми від Месії? Великого спокою? Масних горнят? Розкошування й ситости аж до блювоти? Чекаємо, щоб цілий народ упав у гріх Содоми?.. Щоб гордощі оп'яли його, вивели на верх найвищої скелі і шпурнули в долину пониження й одчаю?..

Але він уже не встиг докінчити своїх палких запитів. Молитовня вибухла. Підштовхнені з-заду рядами молодших, двигнули до переду старші й притиснулися до самого підвищення, на якому стояв Єгоханан. Трусилися сиві бороди, тремтіли на чолах скриньки закону — тефіліни, підносилися жилаві п'ястуки і низький гуд старих, бурчливих голосів був важким тлом для прудкої дзвінкости молодших.

— Мужі достойні? Та це ж самарянин! Мерзенний гарізімець! Поганить молитовню, святе місце оце і святий нарід із ним? Геть! Геть!

Дехто з передніх підносився навіть навшпиньки, зводячи руки, немов намагаючись ухопити Єгоханана пазуристими пальцями. Сухі, жилаві руки, що аж коцюрбили кістляві пальці від жадоби вхопити його, загрузнути в м'ясо й поторощити кості. Вже підносилися й пальці, але з-заду борсалися молодші і їхні дзвінкі оклики перекривали гуд старших!

— Не самарянин він! Знаємо його! Галілеянин, як і ми! Пророчий учень! Законник! Ласкавість Господня говорить його устами! Дух Ісаї на нім! Це справді жадоба спокою й загрібливість старших нищить нас! За римську паляницю продається Ізраїль! Месія, Месія!

Були це давно вже нечувані слова в цій молитовні. І крик розростався. Уже починали забувати про Єгоханана, як про причину, й знаходили потрібним пригадувати собі взаємні порахунки. А Єгоханан усе ще стояв на підвищенні, наче затуманений цим видовищем, що викликав вибух його палкости. І хто знає, як довго стояв би так, коли би з юрби не вислизнув Симон. Він скочив до Єгохананового підвищення, смикнув його за полу і стягнув долі. Не встиг Єгоханан навіть і обізватися, як Симон ухопив його за руку й повз стіну потяг до виходу. Усі збилися купою до середини молитовні, й ніхто вже не звертав уваги, де подівся промовець. А за відхиленою занавісою дверей прийняла Єгоханана темна зоряна ніч і тиша передсвяткового міста. Хотів затримати Симона, почав уже говорити до нього. Але той лише злегка штовхнув його в спину, обернувся і зник у молитовні знов. Єгоханан хвилину постояв, прислухаючись до крику, дивлячись на тіні, що стрибали по освітлених із середини віконних занавісах, і пішов геть. Не усвідомлював, куди йде, але втомлені ноги самі несли його звиклим шляхом до храмового подвір'я. Пройшов через тихі, безлюдні переходи храмових подвір'їв, де в брамах, під блимотливими каганцями підносив голову, щоб дати пізнатися сторожі воріт і швидко був на місці. Двері кімнати були замкнені з середини, не зважаючи на духоту ночі. Але Єгоханан знав, як відсунути простий засув. Відчинив двері, відхилив занавісу і спинився на порозі, вглядаючись у темноту. Приглушений жіночий сміх доносився з постель. У темноті Єгоханан скорше відгадував, ніж бачив принадливу смаглявість жіночих тіл.

— Це ти, Єгоханане? А ми й не чекали тебе сьогодні. Думали — ночуєш з Гарімовими плясальницями! — звучав насмішкуватий Зофарів голос, і дзвінкий регіт Елія змішався з веселістю притишених жіночих голосів.

— Ходи, ходи ближче! Наші сулямитянки не полохливі! Начулися вже досить про Єгоханана, прекрасного Йосифа з Геброну. Хотять пізнати його ближче, — не вгавав Елій, хоч чути було, що жіноча рука зі сміхом затуляє йому рота.

Єгоханан не міг витиснути з себе ані слова. Лише стиснув п'ястуки, що аж нігті втялися в долоні. О, він давно вже знав, що Елій і Зофар більше товчуться біля жіночого подвір'я, ніж біля храмового жертовника. Він добре знав, чому не хочеться їм залишати храму. Такого легкого і безтурботного життя не знайшли б вони в цілій Палестині. Тут нічого не треба робити, лише плескати мудрим, праведним і вченим на перехрестях, зібраннях і в молитовнях. Чим більше оплескувати — тим менше працювати! Та ще й мати під боком так легко приступних дівчат із жіночого подвір'я. Це все давно знав Єгоханан. Але, щоб привести цих, як назвав їх Елій, сулямитянок аж до чоловічого подвір'я, до відділу пророчих учнів, та ще й у суботу, — цього було забагато навіть і для розпусти! Рішуче забагато!

— Знаю, що не полохливі! Хіба повії бувають полохливі? Як і ви, насіння фарисейське! Огидо перед лицем Єдиного!

Регіт був відповіддю на його обурені вигуки. Не чекаючи вже далі нічого, вибіг Єгоханан знов до притихлої ночі, знов пройшов через усі брами храму й заблукався до темряви Єрусалимських вулиць.

А ЧИ годиться в суботу рвати овочі?

Єгоханан шарпнувся, яблунева гілка виховзнула йому з руки і шмагнула по обличчі. Субота! Справді! Тому то так і порожньо на полях і пусто на дорогах. Субота! Та ж це лише вчора він промовляв у молитовні, цілу ніч проблукав по місті, десь дрімав у кутку під муром, кудись ішов при перших променях сонця. Ні, це було не вчора. Було давно, предавно, такого давнього часу, що сьогоднішній день міг і не бути жадною суботою. Але дух фарисейської звички й законности винувато шарпнувся в нім: найбільший, найнепростиміший гріх для книжника, найтяжчий гріх для амгаареца — непошана до суботи. Зривати яблука — знесвячувати свято!.. Але той самий селянин, що вчора з ним розпочав балачку, стояв одаль і ласкаво всміхався. І Єгоханан знов відчув пекучий голод.

— А чи годиться в суботу вмирати з голоду? — Його голос звучав докором — і селянин пильно подивився на нього.

— Я думав, що ти пророчий учень і тепер десь знаходишся при храмі. А ти так спозарання покинув місто, що зайшов уже аж сюди!

— А я теж думав, що ти цього часу в молитовні, як кожен муж народу!

Селянин покивав головою, і його обличчя посумнішало, немов Єгохананові слова діткнулися його докором:

— Здається, що ми обидва маємо причину не бути сьогодні в молитовні, — сумно відповів він. Але зараз же розцвів усмішкою й знов злагіднів:

— Нарви собі скільки хочеш, коли голоден. А як не погордуєш — відвідай мене. Живу я тут недалеко. Води, молока і хліба маю досталь. А звуть мене Озій.

Єгоханан хотів спочатку відмовитися. Що йому до цього Озія? Чому саме в нього має спинитися він? Хотів уже подя-

кувати, хотів сказати, що має вертатися до міста, де його чекають обов'язки. Але усвідомив, що немає вже куди вертатися, жадні обов'язки не чекають його і нема вже йому куди поспішати. Лише-но сісти на цій межі, лягти, простягтися, сконати. А в селянинових словах було стільки лагідности й миру, таким спокоєм дихало від цих тихих піль і левад, і така безвладність охопила його істоту, що він лише вимовив тихо й покірно:

— Дякую тобі, Озіє! Я — Єгоханан, бувший пророчий учень равві Гаріма з Єрусалиму.

— Я так і думав, що бувший. Але відколи?

Велика ласкавість і сердечність звучали в Озієвих словах і підбадьорили юнака:

— Від сьогодні, Озіє.

— Тільки від сьогодні? — посміхнувся Озій. — А я думав, що вже віддавна. Але це добре, що хоч сьогодні. З таких, як ти, не бувають законники. Я довго думав учора про тебе. Ти ще не говорив, що прагнеш спокою, а я вже бачив, що не місце тобі в тому веселому домі, який зветься Єрусалим!

Останні слова діткнулися болючого місця в Єгохананової душі і ніби розв'язали в ній пута байдужости. Хотів кинутися до Озія, хотів ухопити за руки, засипати запитами. Але той уже обернувся й поспішався геть, лише кивнувши до юнака, щоб слідував за ним. Єгоханан подався слідом. Відбочили з дороги на вузеньку доріжку й швидко купка хат засіріла в долині. Але Озій звернув під кручу і спинився на маленькому виступі під скелею. Кілька виноградних ліз п'ялося по кілках, затовчених у круту стіну. Прості, лише з галузок плетені двері замикали вхід. Озій відсунув засув, припрошуючи Єгоханана ввійти.

Такі печери знав Єгоханан з Геброну. Уживали їх найчастіше вівчарі, але жили в них і міські нуждарі, часто люди без роду і племени. Часто й він із хлопцями грався на схованку в їхніх темних отворах. Сутінок і прохолода, запах диму від розжевреного багаття, просте ложе з сухого пальмового листя і трави з овечою шкурою зверху, — от і все, що побачив Єгоханан в Озієвій печері. Але миром і спокоєм відпочинку повіяло на Єгоханана від цієї вбогости й захотілося

мовчки притулитися до цих задимлених стін і мовчанкою облегшити душу. Ніколи не входив він ані до Йосифового дому, ані, до домів заможних фарисеїв із таким почуттям душевної легкости, як до Озієвої печери. Це був його дім!

— Отак я живу, Єгоханане! За те, що стережу поля й доглядаю винниці, — дають мені з села трохи того всього, що я потребую. Потребую ж, як бачиш, небагато. Колись і я був у тім місті. Сидів серед тих, що й ти, слухав тих самих учителів і законників, що й ти. Вчився від них відціджувати муху й ковтати верблюда. Між тими ґаонами, книжниками, хаберимами і храмовими міняйлами! Але скажи, хіба ж не кращий цей храм, що його створив Господь, од храму рук людських?

Озія розмахнувся рукою на краєвид, і Єгоханан з тихим спокоєм позирав на суботню благодать тихих піль зі смоківницями на межах, зелених левад і сірої купи сільця в долині. Справді, після довгого, ах, якого довгого, шерегу днів, заповнених храмом і Єрусалимом, було нараз так легко серед цієї простоти. Наче знову вертався до Геброну, його горбів, левад, піль і садків, дитячої безтурботности й материнської ласкавости. Що робить матір тепер? Кілька черепочків, з короткими привітами, нашкрябаними трясливою Самлаєвою рукою, дістав був від неї за ввесь час. Кілька паляниць, від яких так солодко, аж до болю щемливо, запахло було пахощами рідної хати. Надшкрябав і він їй колись пару привітів і передав принагідними прочанами. Казали йому, що мати здорова, але застара вже для подорожі до Єрусалиму. І було це все!.. Такою далекою, майже недійсною, здавалася мати тепер Єгохананові. Наче від того часу, як розлучилися тоді на перехресті, пройшли не роки, а віки. Чи зрозуміла б вона ту боротьбу, від якої вмлівав його дух? Що подумала б, якби знала все, що сталося з ним за цей час? А може й краще для неї, що не знає нічого! Бо, якби знала, що таке той храм, якому офірувала свою дитину, то чи не вмерла б від самого лише болю? Ах, що то було б, якби ввесь нарід знав, що з себе уявляє Єрусалим! Усі ті, що керують народним життям, із нього живуть і жирують!..

Одурив його Єрусалим! Шукав був Месію, а знайшов фальшивих пророків. Шукав ревних зелотів, а знайшов хи-

трунів, розвезених садукеїв. Шукав одважних і сміливих, але знайшов лише хрунів і боягузів. Дивився за вождями, але знаходив лише шахраїв, перекупців і міняйл! Скільки разів думав, що те, чого шукав і не знаходив серед вождів, знайде серед ведених. Серед тих, що з усього світу сходяться до храму за поміччю й утіхою! Але тяжко було сподіватися, що ті, які самі чекали від храму втіхи й допомоги, додадуть йому сили й мужности. Ні, він сам мусів бути сильним і мужнім, щоб вести їх! Де ж було взяти тієї сили й мужности, за якими так тужив він! Ах, як добре було тим, що з вірою і сподіваннями приходили на кілька днів лише до Єрусалиму! Зачаровані могутністю первосвящеників, учителів і книжників, — не мали вони часу заглиблюватися в єрусалимське життя. І відносили з собою назад до своїх осель врочистість храмового побуту й утіху святости Давидового міста. Ні, справді таки добре, що так мало знали про нього. Бо якби знали все, що їм залишилося б? Чим жили б їхні розчаровані душі, чим підтримувалися б у своїй великій і святій надії на Месію, якби зі святого міста винесли лише шахрайські приписи і крутійську практику своїх керівників? Коли спробував говорити про це Озієві, — той лише знизав плечима:

— Маєш правду, Єгоханане, в усім маєш правду! І я пізнав колись усе це й навіть ще більше. Бо ось ти обурюєшся і проклинаєш! Але я пізнав те все так глибоко й безнадійно, що в моїй душі немає вже ані обурення, ані проклять. Так випалена вона полум'ям облуди й обмани, що вже й не вистачає їй сили, щоб кричати, взивати і проклинати. Лише спокою хоче вона! Хоче спокою, в якому б, ніким не ведена, нічим не запаморочена, могла сама пізнавати шляхи Єдиного й хвалити Його, нічого від Нього не бажаючи. Бо все, чого треба, Він дав нам! Від нас же не бажає нічого іншого, лише, щоб ми були перед Ним, наче немовлята перед лицем власного батька: прості й довірливі!

— Дивно ти говориш про Єдиного, Одіє, хай навіки святиться ім'я Його. Він є Господь, караючий, Господь могутній і сильний, Господь сили й помсти на зрадників і відступників! А ти говориш про нього, як про ласкавого батька! Як це можливо? Ніколи ще не чув я такого, Озіє!

— І не почуєш мабуть, Єгоханане! Та й зайво ще мені про це з тобою говорити. Не варто збурювати твою душу ще більше, ніж вона збурена. А мені виходити з рівноваги, яку я вже набув тут на самоті.

— То я потурбував твій спокій, Озіє?

— Трохи, Єгоханане! Але це нічого! Я навіть радий, що трошки з того спокою, до якого дійшов я, дістане і твоя душа. Залишайся зо мною, Єгоханане!

— Як це ти думаєш, Озіє?

— А ось так, як і сказав. Живи разом зо мною. Ось у цій печері. Місця тут досить. Живи таким самим життям, як і я. Забудь усе, чим досі жило й турбувалося твоє серце. Забудь чисто! Викинь із голови й серця! А потім знайдеш той мир, за яким так тужиш. Не дістав ти поради в Єрусалимі — послухайся моєї. Може дасть вона тобі більше, коли житимеш отут зі мною, з дня на день, як птахи в галузях олив, як лисиці в норах, як ласочки між камінням огорож. Послухай мене!

І Єгоханан залишився з Озією.

СИМОН тихенько відсунув важку занавісу, що заслонювала вузький і низький вхід, зігнувся й, пустивши завісу, зробив кілька впевнених кроків у цілковитій пітьмі. Простягнутою рукою торкнувся він другої занавіси, відсунув її і став у світлому отворі печери. Перед ним був добре знаний образ: Широкий підземний простір, що до нього падало світло отвором звідкись — високо зверху, освітлюючи долі широкий круг, посередині якого стояв величезний, майже храмовий, стіл. Але він був не з дерева. Безфоремна плеската плита каменю була покладена на кам'яних брилах. Кілька килимів закривали його простору площу, на якій мабуть, могла б обернутися колісниця, вкриту стосами сувоїв, купами зброї. Багатораменні світильники оточували стіл, а між двома з них підносився у такому ж велетенському як стіл, кріслі, той, хто був у печері. Усе в цій печері було надприродньої величини. Також і людина за столом, зі моєю лев'я-

чою гривастою кучмою сивого волосся і струмистою бородою, пасувала якнайкраще до цього оточення. А з усіх боків світло переходило таємничо в сутінок, а сутінок десь далеко в цілковиту пітьму: печері — здавалося, не було кінця-краю.

Симон мовчки стояв біля входу, не ворушачись. Людина за столом була заглиблена в писання, і тростина рівномірно сунулася під його рукою по пергаменовому сувою. Симон закашляв, і людина спокійно поклала тростину та, заслонюючи рукою очі, подивилася на Симона.

— Мир з тобою, раббане наш! Слава законові і храмові! — низько вклонився Симон, роблячи кілька кроків уперед.

— Слава законові і храмові! Мир і з тобою! Ходи-но ближче, Симоне! Коли ти з'явився?

— Як завше, раббане, на світанку. Уже встиг і відпочити.

— Ходи ближче, сідай і розказуй. Довго не було тебе в нас.

Симон підійшов ближче, зайшов за стіл і вмостився на низькому стільці біля ніг того, хто сидів у кріслі.

— Новин жадних, раббане. Принаймні визначних. Почалися праці над зміцнюванням веж. Нічого особливого. Лише знизу примуровують підпори. Працюють в'язні. Серед них кількадесят наших. Про них я звітував тобі, раббане.

— Що зроблено, щоб їх звільнити?

— Мехаїм і Ґершон пробують зискати сторожів. Це — ідумейці під доглядом кількох римських легіонерів.

— Сполягаю на тебе, Симоне. Потребуєш срібла — дістанеш. Що далі.

— Єгоханан десь зник. Не можу його знайти.

— Ага, Єгоханан — Гебронський назорей. Шкода. Ти мав його нарешті привести між нас. Що з ним сталося?

— Не знаю, раббане. Перед кількома тижнями я майже витяг його з галілейської молитовні, де він говорив на слова з Письма. Ти мав би почути його, раббане! Він говорив, як зелот. Про ситість тіл і душ, про байдужість і про покору. Він вибирав міцні й переконливі слова. Як молодий осел, підносив він свій голос над зібранням, закидаючи народові лінощі, байдужість й жадобу вигоди. Аж зібрання збурилося й

поділилося на тих, що були за й проти. Молодики були за ним, старші проти. Я витяг Єгоханана з молитовні й виштовхнув до пітьми. Опісля була маленька бійка. На другий день я шукав його в храмі — не знайшов. Казали, що навіть не ночував. Відтоді не об'являвся ані до храму, ані до свого законника Гаріма. Я питався й там. Гарім стурбований. Я казав розвідати біля всіх брам і дізнався лише, що того самого ранку він був першим, що вийшов із Гнійної брами. Далі зник і слід.

— Чи не вернувся до Геброну?

— Не думаю, раббане. Він ніколи не висловлював бажання вертатися додому. Та й що би він там робив? З великими надіями пішов він до Єрусалиму і тепер соромився б іти назад. Та і як би це виглядало в очах його земляків, що він одцурався назорейства? Ні, до Геброну він не повернувся. Але на кожен випадок я розвідаю.

— Розвідай. А якщо він не в Геброні — що може з ним статися? Живий він?

— Навіть не уявляю собі, раббане, що і як з ним. Але в кожному разі він живий. Лише де? Буду шукати.

— Шукай, Симоне! Те, що ти розказував мені про цього молодика, викликало в мене зацікавлення. Таких молодиків нам треба. Не лише відважних і з міцними м'язами, але й таких, що мають ще й міцні розумом голови. Цей Єгоханан мене цікавить. Може тому саме, що він із Геброну. Це найшляхетніше наше місто, Симоне. А ти вже знаєш, як мене гебронський хлопець був визволив із римського полону. Може це був саме Єгоханан?

— Можливо, раббане. В кожному разі, як я його знаю, це на нього подібне. Я буду шукати за ним. Тепер шкодую, що раніше не привів його до тебе.

— Так, це треба було зробити.

— Моя вина, раббане. Але саме тому, що Єгоханан не є звичайний галілейський рибалка, — я й не хотів його зв'язувати лише присягою. Мені хотілося, щоб він пройшов садукейську й фарисейську школу, пізнав сам облуду тих учителів народу. Щоб, ставши зелотом, не жалкував може, що не скоштував досить із законницької премудрости.

— Добре, Симоне. А тепер скажи мені, як іде постачання зброї.

— Погано, раббане.

— Чому? Я це теж зауважив.

— Немає заліза й міді. Властиво і залізо й мідь є. Але їх скуповують римляни. Мідь, кажуть, просто не випускають із Хітіму, а в Дамаску усіх ремісників — ковалів і мідярів — запрягли до праці на легії. Те що дістають ремісники в Єрусалимі — походить лише від ідумейців і набатейців. Та й ті вимінюють свою мідь і залізо лише на готовий товар.

— Маємо мало засобів, Симоне. Дай мені той папірусовий листок, що лежить біля тебе. Ні, не той. Так, той. Ми маємо в запасі лише три тисячі чотириста тридцять мечів, п'ять тисяч вісімсот десять наконечників до списів, п'ятсот десять сокир. Немає шоломів, ані щитів, немає досить наконечників до стріл. На кордонах неспокійно, а ми неприправлені.

— В Антоніевій вежі досить зброї, раббане.

— Твоя правда. Але, щоб мати Антоніеву вежу, треба мати раніше зброю. З голими руками наших зелотів її не візьмемо.

— Я лише так сказав, раббане. Знаю це. Але, як помогти справі? Або самим таємно виробляти десь зброю, або скуповувати її. Робити тут більше ніж робимо — неможливо. Майстерня зараз прозрадиться, а сюди ми не можемо навести чужих людей. На купівлю треба багато грошей.

— Я думав про цю справу, Симоне. Саме тому так дуже цікавлюся долею Єгоханана. Ти потребуєш помічника, а постачання зброї можна б було довірити йому. Говорю так, бо не сумніваюся, що він таки об'явиться і буде одним із нас. Тоді віддаси його на виучку до наших мідярів. Нехай навчиться трохи ремества й пізнає людей твердої руки. Від них нам потрібна підтримка.

— Ти про все думаєш, раббане! Це справді було б як на Єгоханана. Серед сувоїв і законників він цілком занидів.

Співрозмовці замовкли. Освітлення стола змінилося. Симон подивився вгору: час наближався до полудня. Приходила пора полудневої молитви.

— Я чекаю на твої накази, раббане.

— Нічого нового. Усе, як звичайно. Лише поцікавитися жвавіше зброєю і Єгохананом. Коли об'явишся знов?

— Якщо не буде нічого надзвичайного — прийду на свято молодика. Може й із Єгохананом. Прощавай, раббане! Слава законові і храмові!

Коли Симон залишив печеру, могутній равві встав із крісла; потягнувся, аж луснули суглуби. Засидівся. Він зник на мент у темноті печери й об'явився у світляному крузі вдягнений до молитви. Молитовна накидка прикривала його сиве волосся й лише тефіла — молитовна скринька зі словами закону, — стреміла чорним рогом з-посеред високого чола. Він домотував на лівицю ремінці тефіли-серця й обернувся в сторону Єрусалиму. Тепер мав піднести руки й почати молитву, але стояв з опущеними руками, занурений у немолитовні думки. Останнім часом такий стан роздуму находив на нього частіше, особливо, коли ставав на молитву. Вимовляти лише устами слова молитов не хотілося, а серце теж не хотіло обзиватися до них. Чомусь частіше в такому стані приходили думки, про старість і смерть, частіше повторяв у думках сумні псальмопівцеві слова:

— Дні мої хиляться, як тінь вечірня, літа мої доходять до кінця, наче та промова. Усіх днів років наших є років сімдесят, а як хто сильніший — от як я, додумав — вісімдесят років, але й те, чого найбільше трапляється в них, є праця й біда. Коли ж і вони проминуть — о, як швидко відлітаємо! Чи ж надармо створив єси, Господи, всіх синів людських?..

Ні, він не боявся смерти. Це не страх гробу повертав його так часто тепер до цих думок. Це був страх, на кого залишить своїх сікаріїв, свою велику зелотську справу? Ніхто не бачив, лише бачив він, що Ізраїль наближається до великого звороту. Велика боротьба приходить, наближається невідклично до закону, храму й народу. Хитається на кордонах Рим, причаївся в очікуванні вождя нарід. А зелотів так мало! Але й це нічого. Що з того, якби їх було мов фарисеїв. Гірше, що по собі не мав би він кого й залишити, якби що сталося. Симон є добрий помічник. Але турботи дня заслоняють йому шлях зелотської боротьби. Він завжди потребує когось, хто б ставив йому перед очима велику ціль сікаріїв: не миром, а мечем! Може б до цього придався той

гебронський молодик? Треба чим скорше пізнати його й подивитися. Чим швидше! Тоді не будуть марними дні, що пройшли як праця, сумнів і віра. Не залишиться марною боротьба з Ізраїлем за Ізраїля, за храм, за закон... для Месії...

Він зідхнув увільненим віддихом й підніс руки. Найулюбленіший Давидів псалом, пісня подяки за перемогу, за знищення ворога, радісний клич до майбутности зворушив його серце і розв'язав ліниві уста:

— Благословенний Господь мій, скеля моя, що привчає мої руки до боротьби, а правицю мою до бою! Милосердя моє, твердиня моя, притулок і визволитель мій! Мій щит, бо на нього я сполягаю, бо він підбиває мені... ворогів моїх!

СПОЧАТКУ було легко й радісно. Так, наче знов повернулися дні найраніших, ще дитячих, гебронських весен. Прудким струсом душі скинув із себе Єгоханан єрусалимські болі й сумніви, підніс зір до неба, знов відкрив вуха пташиному співові, наставив тіло палючості променів і гострості вітрів. Праця втомила тіло, яке серед єрусалимської безтолочі забуло втому й відпочинок і, коли ввечері клався на ложе, без дрімоти засипляв глибоким безпривидним сном. І розмови з Озією були вже не про Єрусалим, а звичайні, прості селянські розмови. Дощ, посуха, вітер, урожай і сарана, плоди і квіти — були предметами їхніх розмов, тих самих, що з ними виростав у Геброні. Яке це щастя для народу, що має довкола себе свою живительку землю, дар Єдиного душі й тілові народу, дар, що не має від нього більших і коштовніших. Землею обновляється народ й поки посідає він її, поки не зрадить їй, плодючій і вибагливій на пестотливу працю, зусилля й вірність, — доти не страшні йому жадні єрусалимські дармоїди, іродіянські визискувачі, чужинецькі зайди.

Але, чим далі в такому спокої й рівновазі минали дні, — тим частіше починало вертатися вістря неспокою й сумніву. А чи ж справді варто залишатися на все життя серед цих піль і меж? Правда, це так безтурботно жити людині без спокуси і противенства. Але, чому ж для тої тиші не втікали на все

життя пророки?.. А коли й хотіли тікати, то знов повертав їх Єдиний до виру життя. Щоб, з волі того, хто послав їх, ішли проти царів жорстоких і зрадливих, проти вождів брехливих і обманливих! Хоч і знали, що чекають їх тортури й смерть! А він має залишитися тут, серед цих радощів землі й неба, наче той виноградний кущ, прирослий до свого схилу, наче ласочка, навикла до щілини між камінням, немов птах, прив'язаний до гнізда! Та хіба ж не проти спокою і ситощів тіла й духа промовляв він сам останнього разу в Єрусалимі? Ні, немає правди Озій, коли Господом спокою називає Вишнього. Не Господь спокою, але Бог сили, Саваоф могутній і керуючий є Єдиний!

Кілька разів хотів знов говорити про це з Озією, але не відважувався. Бо чим краще пізнавав його, тим більше не хотілося йому порушувати спокій Озієвої душі. Був його господар рівний у поводженні і ясний у словах, немов погідний захід осіннього сонця за далекими верхами, немов передранкова тиша, яку не відважується турбувати й найлегший легіт.

Удень, при праці такі думки ще не були такі настирливі. Але приходили ночі, коли низький повновидий місяць заглядав до печери, просто на ложе. Його студене обличчя вперто й безвиразно шкірилося Єгохананові до очей, і юнакові здавалося, що цей "отой", хто спостерігав його останній раз при промові у молитовні. І знов, як у молитовні, починали підноситися думки з якихось глибин істоти, знов надали, спонукували розрахуватися з "тим" до кінця... Єгоханан шелестів сухою травою, обертаючись на всі боки, аж Озій також починав ворушитися й розпочиналася розмова:

— Чом не спиш, Єгоханане?

— Не можу, Озіє! Думки відганяють сон.

— Знову думки! Жени їх від себе, юначе! Жени, як нічних злодіїв, як шахраїв й ошуканців. Вони лише чекають на нагоду, коли стане легше твоєму серцю, щоб кинутися на тебе з нічної засідки і рвати, скубти та нищити твоє серце. Знаю я їх ненажерів! Жени їх!

— Не можу, Озіє! Якийсь час пробував обійтися без них, сам знаєш, але тепер вони насідають ізнов. Не можу нічого вдіяти проти них. Але також здається мені, що якби я

натривало відігнав їх від себе, — було б мені ще гірше. Став би я непотрібнішим, ніж той камінь, що лежить біля порогу. Непотрібним для народу...

— Я маю бути тим каменем?

— Пробач, Озіє! Про тебе я не думав. Але все таки гадаю, що не спокою, але чинів треба людині. Чинів і боротьби!

— Ти вже мав їх у Єрусалимі. Але втік від них!

— Ні, Озіє! В Єрусалимі немає ані чинів, ані боротьби. Там лише безсиле шарудіння порожніх слів. Їхні чини, як та всохла гілляка, що гойдається ще на дереві, але немає вже користи ані дереву від неї, ані їй від дерева. Тих чинів, на які послав Господь пророків, — тих чинів прагне душа моя! Не знаходив я їх ані в мудрощах садукейських, ані в ученості фарисейських законників. А тепер бачу, що не задовольняє мене той спокій, у якому тепер перебуває моя істота. Ах, чому не міг я знайти зелотів? Тих єдиних, непримиренних і завзятих, що тримається ще серед них пророчий дух! Ах, Озіє! Якби я знав, де можу знайти їх? Я б ще сьогодні кинувся на розшуки за ними. Зараз залишив би це ложе, цю печеру!

— А після так само швидко поспішав би від них.

— Як ти можеш так говорити? Що знаєш ти про зелотів? Я ще не чув, щоб хто ганьбив їх. Хіба що садукеї, які бояться відповідальности за те, що вколисують свої душі солодким безчинним життям. Або іродіяни й римляни, яким вони перешкоджають спокійно панувати над Ізраїлем. Або фарисейські обманці, які бояться, що зелоти відкриють народові очі на порожнечу фарисейства.

— Ні, Єгоханане! Як устиг я пізнати тебе — не було б тобі добре серед зелотів. Душа твоя і там не досягла б повноти. Утік би ти від них ще скоріше, ніж від фарисеїв і садукеїв.

— Як можеш таке говорити, Озіє! Що знаєш ти про них?

— Знаю! На жаль дуже добре знаю! Сам я був зелотом.

Єгоханан аж зірвався з ложа. Хвиля гарячі підхопила його думки й від заскочення Одієвим признанням не міг спромогтися зразу на відповідь. І Озій чув лише його швидкі віддихи та бачив високу, білу нерухому постать, немов привид

на тлі печерного отвору. Нарешті Єгоханан озвався і його голос тремтів стримуваним жалем:

— Чом же ти раніше не сказав мені про це! Чому покинув їх? Де вони? Коли можу йти до них? Заведеш мене, Озіє?

— Заспокійся, Єгоханане. Не хотів я тобі казати про них, щоб не турбувати тебе. Повір мені, ще раз кажу тобі, ти не для зелотів і зелоти не для тебе. Не заспокоять вони тебе, не наситять твоєї туги за пророчими шляхами. Лише більше роз'ятрять твою душу, ще глибше поранять її. І я колись шукав був у них ліку на ізраїльські рани. І я думав, що вони та сіль, яка захоронить м'ясо народу від гниття, а кості від струхнявіння. Але переконався, що вони не кращі від фарисеїв і садукеїв. Вони лише іншим, більш небезпечним, способом шукають для себе того задоволення життям, за яким так побивається Єрусалим. Не намагайся знайти їх, Єгоханане! Тепер ти уявляєш, що зелоти це ті, якими відродиться наш народ. Коли пізнаєш їх ближче, коли станеш одним із них — та уява щезне. Що залишиться тоді? Спорожніє навіки душа твоя і треба їй буде знов багато-пребагато зусилля, щоб навчитися жити далі на інший спосіб. Так, як було зо мною. Не думай, Єгоханане, що мені байдужа доля народу. Лише дуже хвора була душа моя після зелотів і ледь-ледь видужала серед тишини цих піль. Боюся я за тебе. З великою палкістю шукаєш ти народної правди. А такі шукачі зазнають найболючіших зневір. Не дошукуйся зелотів!

Озій говорив і стільки переконливости було в його словах і тоні, що Єгоханан поволі піддався:

— Вибач мені, Озіє. Дивні речі чую я від тебе. Дозволь мені подумати над ними. Тоді дам тобі відповідь. Але все таки прагне душа моя пізнати їх, пізнати навіть за ціну болю. Бо що вже, справді, лишилося мені? Тільки зелоти. Від них, відчуваю я, залежить усе моє життя!

ПІСЛЯ розмови про зелотів не мав уже Єгоханан і того спокою, що й раніше. Лише ними були тепер заповнені його думки, як одного часу в Геброні. Чи працював на винниці, чи обходив межі й садки, чи приправляв страву, — лише коло них ширяв думками, поглядаючи довкола невидючими очима. Велика нетерплячість полонила його. Коли шукав, коли допитувався — не міг знайти їх. Тепер був коло самої таємниці! Ось-ось здійсняться мрії його дитячих років про великих пророків і могутніх вождів. Зелоти, зелоти!

Кілька разів хотів був знову звертатися до Озія, але згадував рішучість його попередніх відмов і тратив сміливість. Та й Озій останніми днями ходив незвикло сумний і замислений, і юнакові завмирали слова, коли хотів знов почати з ним перервану нічну розмову. Але нетерплячість зростала аж до болю. Вона пекла й колола страхом з кожної, здавалося, втраченої хвилини в цьому польовому закутку. Цей неспокійний стан став нарешті таким наглячим, що юнак не витримав:

— Душа моя сумна до смерти, Озіє! Вкажи мені шлях до зелотів!

— Спостерігаю, Єгоханане, твій смуток! Сподобався ти мені, і шкодую я тебе. Думав і передумав твоє бажання. І знов і знову кажу тобі, що й уперше: роз'ятрять тобі душу зелоти, не то що зацілять її! Тому й не хотів я звести тебе з ними. Але тепер бачу, що немає ради. Згризешся ти марно, аж ненависть в'їсться в твою душу, бо думатимеш, що я заховав від тебе спасенну таємницю. Ні, мабуть, така вже воля Єдиного, щоб ти сам пізнав їх, переболів і перетерпів так, як і я. Ото ж заведу тебе до них, а далі — хай станеться воля Єдиного!

Ласкаво-сумними були Озієві слова, але Єгоханан не помічав цього, така радість захлиснула його:

— Ах, Озіє! Ти здіймаєш тягар з моєї душі! Як я віддячу тобі? Мушу, мушу пізнати їх! Ще в Геброні, ще за дитячих років тужила моя істота за ними, палало серце бажанням служити тій самій справі, що й вони. Служити з ними! І до Єрусалиму йшов я, власне, з таємною надією, що зустріну їх на кожному кроці. І не зустрічав, не знаходив. А тепер лише від тебе, Озіє, залежить, щоб сповнилося покликання мого життя. Як же я вдячний тобі, Озіє!

Єгоханан аж сяяв радощами, а Озій ще сумніше покивав головою:

— Ти радієш, а мені серце кривавиться за тебе. Але хай! На власному серці мусиш переконатися, що помиляєшся, ідучи до зелотів. Іди до них. Але найкраще було б, якби ти все таки послухав моєї поради. Поки не пізно.

— Я слухаю, Озіє.

— Чи підеш ти до зелотів, чи ні, — а в мене залишатися не можеш. Згризе тебе сум. Вернися ж, Єгоханане, звідки прийшов. Не Єрусалим і не зелоти потребують тебе. Твій Геброн тебе кличе. Частина та нашого народу зве тебе назад до себе.

— Що я там буду робити?

— Те, що робили твої батьки, діди й прадіди. Що робив Авраам, приймаючи в Мамре Господа, що робив Калеб, відбираючи Геброн від велета Абре. Будеш обробляти в поті лиця землю, яку здобули предки кров'ю і потом, мечем і ралом, благословенням Господнім і його обіцянкою. Ту землю, де вони множилися, зростали й відходили до праотців.

— Множилися, щоб умерти римськими рабами!..

— Бо думали, як раби, бо були слабкі, як раби. Бо власна гордість була їм понад заповіти Єдиного. Але ти вже знаєш, у чім нещастя Ізраїля. Ти рабом не будеш і невиховаєш рабів. Ти достойно приправиш їх — синів або внуків — на зустріч Месії. Заради цього вертайся до Геброну!

— А чом же ти, Озіє, не повернувся до місця, звідки походиш?

— Застарий я вже, Єгоханане! Поки був молодий — борсався на тих шляхах, що й ти. І залишив на них свою силу. Але за те придбав досвід. Прийми ж ти мою раду, яка

тебе нічого не коштує. Бо заощадиш собі нею зайве страждання, зневіру і сумніви. Вернися до Геброну!

— Ні, Озіє! Ніколи! Скажи мені лише, чи, якби тобі за часів твоїх змагань, хтось давав таку саму раду, чи ти б прийняв її?

Озій хвилинку не відповідав, ласкаво всміхаючись:

— Не знаю, Єгоханане! Не хочу обманювати тебе, але справді не знаю. Тяжко на це відповісти в усій щирості.

— Бачиш! Чому ж ти міг і хотів пережити все те, про що говориш тепер мені, а я маю прийти вже на готове? Добре! Хай буде зневіра, хай буде сумнів, страждання й боротьба, але я хочу пізнати зелотів. Хочу йти з ними тим самим шляхом. Хочу! Не перешкоджай мені в тому!

І така рішучість була в юнакових словах, так прудко стріпував він кучерями, що Озій уже й не настоював:

— Добре, Єгоханане! Я вже не відмовляюся завести тебе до зелотів. Та там мабуть на деякий час і залишишся. Але обіцяй мені, що як опісля залишиш їх, хоч і тяжко це буває, ти знов прийдеш сюди.

— Не залишу я вже їх! Щось каже мені: з ними жити або вмерти!

— Залишиш, Єгоханане! З таких, як ти, зелоти не бувають!

Єгоханан уже не змагався заперечувати. Великий сум і ласкава гіркість були в останніх Озієвих словах. Вони відбирали охоту до дальшої суперечки й обеззброювали протидокази. Відчувалося, що так говорив не той, кому за всяку ціну залежало на перемозі своїй або своїх прихильників, але людина, яка справді хотіла попередити, оборонити, врятувати. Але за тою ласкавістю ввижалася Єгохананові безнадія спокою, й уся його істота сповнялася нехіттю до такого кінця.

І вони вибралися в дорогу, коли запанувала остання чверть і ночі стали темними. Бо вийшли, як тільки-но зайшло сонце й ущухла спека та спрямувалися на північний схід. Десь там, серед скелястих верхів, у печерніх сховках був головний зелотський стан, і шлях до нього знали лише вибрані. Соняш-

на кров залила багрцем далекий обрій, але на сході, куди вони намірялися, була синява небозводу вже чорна, як ніч. "Від крови до пітьми", — подумав Єгоханан, сходячи з Озією із горба.

Цілу ніч ішли обидва серед плутанини загород і польових меж. Було дивно, як добре знав Озій дорогу. Він оминав садиби, тримаючись лише польових доріг. У їхніх сплетах втратив Єгоханан почуття місця. Перед собою бачив лише сірість Озієвих плечей, по обидвох сторонах — обриси дерев або низку темінь кам'яних окопів, на ногах відчував росність трав, а довкола — напруженість нічної тиші, що часом протиналася гавкотом полюючих лисів і далеким реготом гієн. Після денної спеки ніч видавалася навіть студеною і від цієї свіжости спочатку ціле єство було наче відроджене, всі змисли напружені й загострені. Але одноманітність кроків стала поволі заколисувати, і швидко здавалося Єгохананові, що час почав воліктися безконечно помалу, як утомлені воли в кам'янистій борозні, а він сам кружляє довкола, завжди довкола якоїсь таємниці, прямує вузьким зашрубним шляхом, що розширяється в безвість, а за ним мандрують сотки й тисячі таких, як він, Єгохананів. Навіть заскочив себе, що боїться обернутися, щоб не побачити обрисів їхніх безшелесних постатей, які тягнуться за ними довжезним шнуром у нічну безвидь. Здавалося — не буде кінця цій мовчазній подорожі, цій повільній зміні нічних обріїв на темноті зоряного неба.

Дивився часом угору. Молочний шлях розводив свої зористі рамена у далявину небес, немов земні роздоріжжя на розстанях польових просторів. Аїш — небесний віз Саваофового війська — звитяжно котився зоряними дорогами, велетень-звіролов Кесіль розтинав мечем свої пута — так прийде час і для Ізраїля, — з півдня праворуч поспішав до нього на поміч ясний Сугель, небесна квочка Кімач уже вела дрібних курчаток на спочинок, а таємничий злобний Хіюн підносив над обрієм своє підзорливе око. Від поглядів до безконечних просторів зоряних небес мандрівка видавалася ще безконечнішою, а від Озієвої мовчанки таємничішою. Спробував кілька разів заговорити, спитатися, куди саме і як довго ще ман-

друватимуть, але Озій відбував його короткими відповідями, і знову запановувала мовчанка. Від рівномірного шурґання підошов об дорожню жорству, від шелесту бадилля об ноги і від гойдання ходи, почав заворожувати сон. Єгоханан підносив ногу й нараз засипляв. Ставив ногу на землю і прокидався. І в цій зміні дійсности і дрімоти не спам'ятався, як невиразна сірість світанку загострила обриси Озієвої спини, а над сходом іскристою краплею звисла порання зоря Гелаль, і немов з усіх боків запіяли півні. Вони привернули Єгохананову увагу до дійсности, й він зараз же відчув утому. Ноги були вогкі від роси й підошви пашіли від твердоти доріг. І тепер лише заговорив Озій:

— Ще майже ніч маємо до цілі. Цілий день спочиватимемо, а ввечері вирушимо знов. Уважай, Єгоханане. Маєш ще досить часу, щоб розмислити собі все. Я з радістю поведу тебе назад. Але лиши! Лиши! Не відповідай! Тепер утома хилить нас до землі. Час спочивати!

Нараз стало ясно. Єгоханан озирнувся й не пізнавав околиці. Все було незнайомим, лише скелясті, гострозубі верхи стали ближчими. Озій звернув з доріжки в долину. Кущі олеандрів й рожкового дерева густо обрамували застійний потік. Подорожні милися у студеній освіжливій воді й після молитви взялися до їжі. А коли нарешті пролізли в саму гущавину й умостилися на трав'янистому ложі, — Єгоханан відразу заснув твердим сном утомленого подорожнього.

РАПТОМ сонце пірнуло за далекі гори, й печерній отвір раптово потемнів. Єгоханан вийшов із свого кутка й визирнув із отвору. Але нічого нового не побачив. Вихід відкривався зразу до стрімкого спаду. Мотузяна драбина губилася в пітьмі долі. Здаля, на якійсь площині рухалися людські постаті. Вони з'являлися і зникали між скелястими заломами, але коли Єгоханан хотів приглянутися ліпше, мовчазний вартовий біля входу простяг руку, відтискаючи Єгоханана в глибину печери. Треба було повертатися до свого кута.

Уже більше тижня був Єгоханан в'язнем у цій печері. Відтоді, як прийшов з Озією до цих гір. Останньої ночі їхньої мандрівки, коли втома й сонливість знов оп'яли його, зустрілися з ним якісь мандрівники. Чи випадкові чи навмисні, але вони довго розмовляли з Озією, відійшовши від Єгоханана. Потім Озій повернувся до юнака й сказав, що його завдання вже скінчене. Ці зустрічні заведуть вже Єгоханана до зелотів. Юнак спробував розпитуватися. Але Озій не мав часу. Він наглив юнака чим скорше вирушати, щоб до світанку бути на місці. Хай Єгоханан уже не турбується. Він уже там, де хотів бути. Хай охороняє його Вишній! У напруженості менту розлука з Озією промайнула, як мить, і Єгоханан із довір'ям дався вести, куди йшли подорожні. Спробував говорити, але один із зустрічних порадив мовчати: на місці буде часу для розмови досить. І з одним поводарем спереду, одним іззаду — наче під сторожею, подумав Єгоханан — вони прямували далі. Інші постаті прилучалися до них по дорозі, обмінювалися короткими словами-гаслами і йшли далі. Світанок почав раптово прояснювати оточення й передній поводар спинився й обернувся до Єгоханана. Він подавав йому полотняну хустинку, наказуючи зав'язати очі, і Єгоханан пізнав галілейську говірку. Задній поводар зайшов мовчки до переду, й це був також галілеєць: двійко сильних, м'я-

зистих мужів, якими були здебільша всі мешканці тієї країни. З їхніх облич Єгоханан не міг пізнати жадного зацікавлення, так немов це було їхньою звичкою водити по ночах чужинців до зелотського табору. Це були зелоти. Тримаючи в руках хусточку, він хотів знов розпитуватися, але галілейці лише мовчки знизували плечима, повторяючи своє одноманітне.

— Прийде час і про все довідаєшся, чужинче! Зав'язуй очі, мусимо йти далі!

Єгоханан ще зирнув довкола. Гострі скелі закривали розгляд, довкола були тільки голі схили з рідкими купками трав у заломах. Почав зав'язувати очі, і галілеєць поміг стягнути вузол.

— Чом називаєш мене чужинцем? Моє ім'я Єгоханан.

Мовчанка. Вони ще не рушилися з місця.

— Коли ж прийде той час, коли я про все довідаюся?

— Скоро!

— Коли скоро?

Мовчанка. Шарудіння. Єгоханан відчув, як йому щось тиснуть до руки. Це був мотуз. По тому, як він нап'явся, пізнав Єгоханан, що один кінець тримає передній галілеєць, а другий — задній. І вони рушили далі. Із зав'язаними очима було йти не так уже й погано, як воно здавалося спочатку, бо мандрівка двох ночей призвичаїла Єгоханана до невидимого шляху. Поводарі попереджали про нерівності шляху й не дуже наглили. Прохолода ранку змінилася теплом дня, Єгоханан уже відчував жар соняшних променів, коли вони виходили із затінку скелі на відкрите до сонця місце. Треба було обходити багато скелястих уламків, й тоді один із галілейців вів Єгоханана за руку. Юнак уже починав відчувати голод і спрагу, коли всі спинилися. Поводарева рука зняла з очей хустину і, осліплений світлом, Єгоханан не побачив зразу нічого крім скелястої стіни перед собою. Галілеєць показав на стіну все мовчки, все без зайвого слова: мотузяна драбина звисала звідкілясь зверху. Єгоханан глипнув угору: отвір печери чорнів звідти широкою пащею і якась постать вихилялася долі. Нічого вже не розпитуючи, Єгоханан ухопився за поперечку, галілеєць притримав драбину, і юнак поліз угору.

Отак цілий цей час він з печери не виходив. Були це найнудніші дні його життя, бо воліклися так поволі, як ще жадні дні. Печера була невелика, з двома виходами, із яких один виходив до бездонної, здавалося, прірви. Тільки два ложа в куті, кухоль з водою та кілька затовчених у стіну дерев'яних кілків, на одному з яких висіла череп'яна лямпа, — були єдиним її устаткуванням. Сторожа й далі вперто не розмовляла й так доводилося цілі дні мовчки сидіти віддаль отвору, виглядаючи до задимлених опаром скелястих гребенів у далечі, прислухаючись до свисту вітру і шургаиня камінців, що скочувалися в долину. Мовчазні вартові змінялися двічі денно, приносячи хліб і воду, сир і фіги, так само без руху і слова сидячи перед отвором печери. Першого ж дня ув'язнення приніс вартовий і сувій закону. Єгохананові, що від часу, коли залишив був храм, не прийшло до рук Слово, цей сувій був наче привітом з цього нового краю, на вступ до якого чекав він у цій півв'язниці. Але, як довго мусить він чекати? І дні не минали, а просто воліклися, наче той слимак на левадній доріжці! Але вночі, коли холод тягнувся струмком через печеру від отвору до отвору, було так солодко спати під овечою шкурою, як не спалося вже давно, ані в Єрусалимі, хіба що в гебронському домі.

Та сьогодні, коли стемніло, вартовий нараз підійшов до Єгоханана, простягаючи йому знану полотияну хустку:

— Зав'яжи очі!

— Підемо? — скочив на ноги Єгоханан.

— Так!

— Куди?

— Долі...

Єгоханан відчув, що далі було б зайво розпитувати, похапцем зав'язав собі очі, вартовий поправив вузол, узяв юнака за руку й підвів до отвору:

— Зігнися, намацай драбину і спускайся долі!

Непевними рухами намацав Єгоханан мотузку, зліз долі і став, чекаючи, що буде далі. Вартовий ухопив його за руку й потяг за собою. Але йшли не довго й коли спинилися — відчув Єгоханан, що стоїть перед джерелом тепла. Бо теплий легіт торкався його лиць і потріскування нагадувало ватру.

— Скинь пов'язку! — сказав знайомий голос. Єгоханан зірвав хустку й замружив очі від світла: невелика ватра горіла спокійним полум'ям у тісному кутку між скелями, а поруч стояв Симон. Юнак спочатку ніби остовпів, але зараз же прорвався повінню запитів:

— Симоне! Мир з тобою! Де я? Це зелоти? Чом так довго тримали мене в печері? Що буде тепер?

— Не так швидко! Не все зразу! — засміявся Симон. Поволі довідаєшся все. А зараз, щоб ти знав, буде твоя присяга на зелотське братство. Мусиш умитися й передягнутися!

— Яка присяга?

— Тебе приймають зелоти між себе. Чи може ти не хочеш?

— Ах, Симоне! Як можеш таке запитувати? Я лише дуже збентежений усім! Так несподівано...

— Отож вмивайся, передягайся, а я буду розповідати.

Тільки пару кроків од ватри невелике джерело творило маленький ставок. Вода була студена, навіть дуже студена в холодіючому повітрі. Але від скал ще пашіло тепло дня. Було так приємно мати досталь води для купелі, єдине, чого було досить у храмі для пророчих учнів. Симон стояв, спершись об кам'яну стіну, і розказував. І тепер довідався Єгоханан, що вже давно розшукував його Симон, щоб нарешті завести до зелотів. Шукав його всюди, лише не припускав, що він може бути в Озії. Довідався Єгоханан, що Озія давній зелот, що це він подав Симонові вістку, що Єгоханан уже в зелотському стані, довідався, що вождь давно знає про нього і лише чекав на прихід Симона з Єрусалиму, щоб прийняти Єгоханана до братства.

Єгоханан умився, натерся олією, надягнув нове біле вбрання і ще невживані сандалі — дар від братства новому братові — сказав Симон — розчесав свої довгі назорейські кучері й відчув себе новою людиною. Свіжою, міцною, прудкою! Так, ось які вони зелоти! Ватрове полум'я гойдало його тінню по стрімких боках скелі. З-за верхів показався майже повновидий місяць. Симон замовк, і велика тиша звисла над околицею. Лиш потріскувало багаття, булькотіла вода і якийсь птах викрикував здаля жалісні зови. Це була пустеля, про яку він завжди чув, що вона заселена ідумейськими гра-

біжниками, галілейськими й самарянськими опришками, а в її проваллях і печерах живуть жахливі пустельні духи, слуги самого Азазеля. Тепер він знав, що в ній знаходилися зелоти. Як колись вірні Господні слуги — непіддайні пророки. Він обштрипнувся ще раз:

— Я готовий, Симоне!

І, взявши юнака за руку, повів його Симон через скелясті щілини.

ЗА кількома викрутасними переходами між темрявою скелястих стін зустріло Єгоханана ясне світло, аж мусів знову замружити очі. Велика ватра палала посеред рівної площини, простягаючи рівно вгору до безвітряного простору полум'яні руки. Широким півколом сиділи довкола мовчазні постаті, й мінливе світло виблискувало на металі мечів, що лежали в кожного на колінах. Єгоханан пізнав їх: це були знані "сіка", короткі мечі, ще коротші від римських, славетні зелотські мечі, гострі як жертовні ножі. Не було сумніву: це були ті, що їх носили, це були страшні зелоти-сікарії, як із ненавистю звали їх римляни й іродіяни. Єгоханан відчув, як кількадесят очей допитливо-проникливим зором пронизують його. Але не спустив зору, оглядаючи присутніх. Більшість були юнаки, решта середнього ще віку з чорними, смолястими бородами. Усі міцні і здорові, з широкими ґрудьми й жиластими руками. "Справжнє Ґедеонове військо", — подумав Єгоханан. І він стояв перед мовчазним зібранням, наче на оглядини приведений, сам мовчазний також, відчуваючи за собою спокійну присутність Симона. Лише ватра тріскотіла сухим галуззям і метала вгору полум'яні іскри.

Як довго стояв Єгоханан перед цими дивними зборами — він і не усвідомлював. Лише нараз присутні зірвалися з місць, блиснули з піхов леза, і мечі загупали об піхви. Звідкілясь із темноти з'явилася висока біла постать й вступила до світляного круга. Без слова оклику торохтіли мечі об піхви, аж поки постать наблизилася до ватри і підіесла руку

на знак, мовчазного привіту. Дзвінкий оклик рвонувся з гурту, відбився від скель і занурився в тишу:

— Слава храмові і законові! Слава!

Від раптового вибуху окликів тишина вже здалася Єгохананові нестерпною. А той, що прийшов, спустив руку й обернувся до Єгоханана, відкидаючи край плаща. Хвилинку стояли вони так навпроти себе, вглядаючися один в одного. Єгоханан бачив сиву лев'ячу гриву, широку бороду й відблиск огню, що грав в очах під патлатість брів. І нараз пізнав його. Нараз не бачив уже ватри, зборів і тихої гірської ночі, але гебронський передранок на Давидовій леваді, обриси римських вартових на стійках, чув протяжний перекрик "вартуй — чатуй". І нараз бачив і знав, що той, хто це все викликав — тоді й тепер — був вождь! Це він з поставттю лева й зором орла був і є сильнішим від Ізраїлевих ворогів і буде народові мечем і щитом, за яким рікою повноводною обтече народ тиша миру і спокій свободи...

Єгоханан не спам'ятався, як двоє молодиків вийшли з круга, підійшли до нього й ухопили попід руки. Вони підвели його ще ближче до вождя і спинилися на витягнену руку. Єгохананові чуття хвилювали, як море. Він забув усе, знав лише одне: це вождь! Куди пішле його — піде! І що накаже виконати — зробить!

А вождь, не відриваючи свого зору від юнакового, повільним рухом засунув руку в бганки одягу. Меч блиснув у його руці. Він простяг його до Єгоханана, майже иастромляючи вістря на юнакові груди. Молодики по обидвох сторонах поставили свої мечі на Єгоханана, простяглися в напрямку до нього й озброєні правиці цілого зібрання. Він, безборонний, був ціллю цих блискучих, студених жал. Йому стало страшно. Але тишу розтяв голос:

— Єгоханане, сину Захарії, чи добровільно ти приходиш до нас, до братства святого храму й закону?

— Добровільно! — ледь зміг витиснути з себе Єгоханан, відчуваючи, як пересохло йому в роті і яким неслухняним став язик. Але зараз же опанувався.

— Не прийшов ти до нас, як підглядач, як ворог, як нічний злодій, як зрадник?

— Ні!

— Хочеш бути членом братства?

— Хочу!

— Розгорни одяг! Діткнися грудьми меча! Повторяй присягу!

Вождь говорив усе рівним, спокійним голосом, наче й не до нього, не до зібрання, а до зір, до високости, що таємничою чорнотою схилялася над зборами. Єгоханан повторяв за ним, але сам не чув свого голосу, не усвідомляв слів, просякнутий якоюсь думкою, що стриміла до майбутности. Вона промовляла до кожної часточки його істоти не людськими, а ще глибшими, останніми переконливими, досягливими словами. Вона казала йому, що так ось і має бути: присягти, засвідчити, втратити свою, покірно віддавши її до волі когось іншого, хто вестиме куди схоче і як схоче. Це не Єгоханан, а вона повторяла його устами останні слова присяги:

— Немає закону понад Божий, немає податку понад храмовий, немає друга крім зелота! Слава храмові й законові!

— Слава храмові й законові! — крикнули враз присутні, аж Єгоханан здригнувся. Мечі загупали об піхви, а вождь обернув свого меча держалом проти Єгоханана.

— Ти вже заприсягся, Єгоханане! Від цієї хвилини ти зелот. Бо присягав, що закон Божий буде тобі вищий од законів чужинців, що єдиний примус — примус храмовий — буде тобі наказом на жертву і лише зелот — другом і приятелем. Це страшна присяга, юначе! Нею ти зрікся своїх батьків, братів і сестер, родичів і друзів. Тепер їх усіх заступає тобі зелотство. Бо лише той, хто стоїть з тобою в одній лаві за закон і храм — є тобі родина і друг. Візьми цього меча!

Єгоханан узяв меча, і знов мечі цілого зібрання загупали об піхви. Вождь махнув рукою:

— Юначе! Ти присягся, що будеш керуватися лише законом Господнім і жадним іншим. Бо вчили тебе садукеї, що людина має свобідну волю, але що тієї волі треба вживати лише на власне щастя, не дбаючи про народ. Учили фарисеї, що багата надгорода чекатиме тебе за виконання всіх приписів закону. А за те меч архангельський блисне сам над Ізраїлем і звільнить нас від ідумейців і римлян. Але ми, зелоти,

не такі! Ми кажемо, що поки самі не вхопимо до рук меча — ніколи не визволить нас Господь. Як колись для визволення Ізраїля він потребував не лише своєї міці, але й мужности Ґедеонової, хоробрости Саулової й удатности Давидової. Тому-то цей меч є для нас заразом мечем Господнім і Ґедеоновим. Щоб не забували ми, що рабів лінивих і байдужих не визволятиме ніколи Господь! Ніколи не пускатиме їх до обіцяної землі, як колись наших предків у пустелі Фаран. От й ідумейці кажуть, що раніше прив'яжи верблюда до кілка, а потім лише віддай його до Ваалової опіки. А чим же ми гірші від наших гнобителів? Перше знищмо чужинців, вижене́м їх з нашої землі, а потім уже мріймо про свободу. І після Господа Саваофа найвірнішим помішником є нам при цьому наш меч. Це його вживає пророк!

Вождь підніс голову і простяг догори правицю:

— Меч, меч з піхви добутий є, вичищений і нагострений! Щоб блищав — вичищений, щоб забивав — нагострений! Удруге й утретє йде меч, іде меч, що забиває!

А зібрання, знявши мечі вгору, підхопило пристрасним вигуком до високого неба, аж чорного від ясности ватри:

— Меч іде, іде меч! Той меч, що забиває!

Червоні, криваві відблиски мінилися на лезах. Від їхньої багровости зробилося Єгохананові лячно непізнаним досі страхом. Щоб затлумити його, підніс і він догори свого меча і приєднався до вигуку з нестримним запалом новика:

— Меч, меч добутий є! Щоб блищав — вичищений, щоб забивав — нагострений! Меч, меч іде, що забиває!

ВІДТОДІ, як залишила сина в Єрусалимі, втратив для Елісеби довколишній світ усі свої барви, сяйва і принади. Світ перестав відмінятися: чи сходило сонце чи заходило, приходили сусідки чи ні, віяли зимові вітри чи весняний легіт, діялося щось у Геброні, або може перестав уже Геброн й існувати — все стало Елісебі байдуже. Не було Єгоханана!

Тепер затерпла бездумність стала звичайним станом Елісебиної душі. Мала ще силу порпатися на малому господарстві, що залишала собі, як і перед тим ходила на леваду, доглядала кіз, пряла. Але все якось затерпло, забігано, наче той розкочений віз, що без волів утримує напрямок зарізами колії. Збирала часом овочі і кращі відкладала для сина, але свідомість ураз прокидалася: "немає!" і знову байдуже складала їх до кошика. Дбайливо починала відливати для нього молоко, але руку затримувало теж саме "немає" і знов без зацікавлення відставляла дійницю. Хапала його черепочки з відповідями із Єрусалиму, на мент відчувала на них теплоту його руки, але зараз же м'якість дотику ставала твердістю каменю. Немає! Лише черепочки!

Спочатку, за перших місяців розлуки, лякалася цієї затерплости. Думала, що вона пройде. Відганяла її від себе думками про Єгохананову майбутність. Але не помагало. Так уже й залишилася з нею, йдучи повільним кроком через весни й зими, літа й осені, через роки. Лише, коли приходили до Геброну чутки про Єгохананові успіхи серед пророчих учнів, про його вченість і відданість законові, коли часом одержувала переданий ним черепочок, — тоді на мент верталася та життєва захопленість, що колись супроводжала кожну думку про Єгоханана. Тоді від радощів навіть застановлялося серце, так ніби зразу бачила його в той останній мент розлуки, біля криниці на роздоріжжі. Кілька разів збиралася піти до Єрусалиму з прочанами на Пасхальну прощу. Зібрала

тайстри, але ще не докінчила приправ, а вже знала, що не піде. Навіщо? Один раз, раз назавжди, одним шмагом відтяла його від свого серця, віддала на службу храмові. Зустріч знову викликала б давній біль за втратою! Ні, краще затерпліть! І знов викладала тайсти й ішла на леваду.

Останніми часами якось порідшали черепочки й уже не підбадьорували думки про синову майбутність. Ще недавно пророк ізраїльський і вождь народу ввижався їй на кінці кожної думки про сина. Але якось зловила себе на запиті: навіщо? Навіщо було вимолювати собі сина? Чи не було б краще без нього? І коли цей запит діткнувся свідомости — аж жахнулася. Ніколи раніше не бувало в неї таких сумнівів. Завжди мала одну непохитну думку, одну ясну і безсумнівну відповідь; для волі Господа і свободи народу, для його перемоги і слави! Для правди закону і пророків. Але тепер усе частіше звір спокуси, гад, Євин гад, торкався тонким шепотом настороженої душі: чи варта та праця, що може, — як може! — виплатиться в майбутньому, теперішнього болю всіх матерей і змагань їхніх синів? Та ж він, Єдиний, не хоче ані смерти грішника, не те що загибелі праведних, многостраждальних душ! Ставало лячно й відчахнулася від цих думок. Чи ж не такими самими словами колись боронилися жінки, коли боялися, що для приходу й перемоги Месії треба буде жертви їхніх власних дітей?..

Усі, що знали Елісебу раніше — прудку й ласкаву, покірну й терпеливу, покривджену жінку і пишнотливу матір — тепер не пізнавали її. Приходили сусідки і приятельки, говорили, балакали, розпитувалися й обмовляли, як і бувало раніше, але зустрічали таку байдужість, такі невідповідні завваги, що швидко залишали Елісебу. Особливо ті молодші, для яких історія Елісебиного життя і Захарієва смерть були вже чужими й далекими від їхніх інтересів подіями. Тому тепер, коли в жіночому товаристві приходила мова на Елісебину поведінку, завжди знаходилась якась великомудра, що многозначно торкалася пальцем чола й уст, і всі нараз замовкали і співчутливо покивували головами. Тому-то, коли прийшла до Геброну вістка — приніс її як завжди всьогознаний Небат, що Єгоханан покинув храм, учителів, зрікся назорейства і зник із Єрусалиму, — то не знайшлося в Геб-

роні жадної особи, щоб відважилася сказати це Елісебі. І вона одна лише не знала нічого про свого сина, що на деякий час став предметом усіх гевронських розмов біля криниці й у молитовні.

Останніми часами траплялося дуже часто, що Елісеба не знаходила собі місця. Щось у середині, здавалося їй, що біля самого серця тремтіло дрібним-дрібненьким тіпанням, мов та мушка, що попалася в павутиння. А від нього починали тремтіти руки й ноги, а коли говорила, то й голос. Пробувала розігнати працею — праця не йшла до рук, сідала — не сиділося, виходила на вулицю, до людей і — зараз же видавалися їй їхні розмови дурними і безглуздими. Вертала ся знову до хати. Бо справді, на самоті було ще найлегше. На самоті на тій леваді, що зрослася з її буттям ще тісніше, ніж цей кам'яний, півтемний дім. Там можна сісти під стару віком і близьку молодечими споминами смоковницю, спертися, як завше, об стовбур і зануритися в тихе бездум'я. Простягти руки на випростані ноги, заплющити очі, щоб тим виразніше бачити перед собою все те, чого не бачать відчинені. Щоб без розсіяння, з крайнім зосередженням вслуховуватися в таємні голоси оточення. Бо відкриє очі — і перед ними гевронські долини й горби, аж ген-ген, до Великого моря. Життя, до якого вона ввійшла і яким жила. Але вже заплющить їх — і вже маниться далечінь за морями й пустелями, аж до крайніх меж земного. Далечінь — повна народів, батьків, матерів, дітей, синів...

Елісебі стає моторошно, коли уявляє собі натовп тих чужинців. Чи більше їх від Ізраїля? О, напевно більше! Це бо лише вибраністю Господнею, його волею й вірою народу дістанеться Ізраїль на місце, з якого вестиме всі інші народи, буде їхнім володарем і паном. Он там, праворуч, стоїть ще той дуб, що чув слова Господевої обіцянки про панування Авраамового племени над світом. Як теперішні римляни? Як ті пани, що їхні вояки розбивають дітей об камінь, а вожді дають накази розпинати батьків, ґвалтувати матерей? Чи таким паном буде иад іншими народами й Ізраїль?.. А Єгоханан має стати його вождем і пророком?..

Елісеба хоче стріпнутися, хоче відігнати від себе ті думки, які хвилюють і гнітять її. Але не може зворухнутися і

сидить, як сиділа — нерухома сіра парость на стовбурі смоковниці. А думки все кружляють безупину в могутньому колі. І вже не знає, чи то в уяві, чи то у сні чує поблизу голоси:

— Кажеш, що залишив храм? — допитується задиханий жіночий голос.

— Залишив! — так само задихано відповідає другий.

— Елісеба знає?

Елісеба прокидається з памороків. Хоче зірватися з місця — не може. Хоче зворухнутися — і немає сили. Хоче крикнути — і не спроможна здобути голосу. Лише розкриває очі й бачить їх: сперши на левадну огорожу ноші назбираного ріща, стоять дві жінки. Обернені плечима до смоковниці вони не помічають Елісеби, обтирають спітнілі лиця і спокійно розмовляють далі:

— Не знаю, — відповідає друга. — Такою дивною зробилася вона останній час, що ніхто й не відважується їй це сказати. Мав би це зробити Небат!

— Мав би. Але і йому неприємно з такою вісткою йти до Елісеби. Хто радо таке розносить?

Елісеба робить знову зусилля зрушитися з місця, але ворушаться лише пальці. Хоче крикнути, але нічого не виходить.

— А чому він покинув Єрусалим?

— Небат не знає. Чув лише, що ніби посварився зі старшими, побився з пророчими учнями і зник. Куди — невідомо.

— А коли це сталося?

— Давно вже. Ще весною ніби.

— А тепер уже й по жнивах! Бідна Елісеба!

— Бідна Елісеба. Колись так дуже заносилася зі своїм одинаком. А тепер ось таке! Але може й добре, що нічого не знає.

— Може й добре, що нічого не знає!..

Жінки скріплюють ноші, гекають од зусилля, закидаючи їх на плечі, і йдуть далі. Елісеба не рухається. Так дивно стало їй коло серця. Так дивно — легко. Наче хтось з середини стискає серце у жмені, стискає легенько-легесенько, й воно перестає тріпатися, спочиває кілька ментів і знов болячим, отрясливим стрибком виплигує зі жмені. Щоб за

хвилинку жменя знов стиснулася і серце знов спинилося в солодкім, паморочливім спокої.

Утік?.. Чому?.. Навіщо?.. Але запити вже не турбують, бо нараз вона знає на них відповідь. Чи ж не сказала її собі, коли перед хвилиною думала про вождя і пророка?..

І нараз Елісеба почуває себе такою старою, безмежно старою жінкою. Ще старшою, ніж ця розвилиста смоковниця, ніж та поранена олива, ніж мамврійський дуб, ніж оці левади й мури. У цій мудрості старих, що пізнали скороминучість і відчули вже вічність, розуміє Елісеба, до останнього тремту свідомости, всіх жінок свого народу й усіх матерей синів людських. Ах, сили! Якби мала силу! Лише закликати, лише притягти перед себе Єгоханана! Тоді одним поглядом лише, одним відрухом серця перелляла б у нього всю повноту свого нового розуміння людської й Ізраїлевої долі. Але не може нічого. Навіть поворухнутися, навіть піднести руку, щоб відслонити з-перед очей завісу, що спустилася звідкілясь ізверху і заслоняє розгляд. Звідки вона взялася, хто й звідки спустив її? Густа, непрозора завіса, через яку не просвічує ані останній проблиск західнього сонця, ані перші зорі, що так раптово засвітилися вгорі. Ах, якби не ця завіса! Усе було б добре! Ще зідхає. Повними грудьми, зідханням свободи. І цим віддихом увільняється від затерплости й розсуває завісу. Легко, безважно підноситься з землі, один яскравий мент бачить себе під смоковницею. Хоче здивуватися, хоче спинитися, але знов лише радісно зідхає. І в цій радості розпливається небо й земля, дерева й кущі, левади й Геброн. Залишаються лише променисті, тремітні зорі...

ПІСЛЯ присяги не вернувся вже Єгоханан до своєї печери-в'язниці. Симон відвів його до іншої, більшої, де жило кільканадцять молодиків, майже такого самого віку, як і Єгоханан. Кілька перших днів минуло у пристосуванні до незвичного способу життя, але швидко Єгоханан злився із ним, як досконала сучастка цілости. Ніхто не марнував часу, все були зайняття. Деякі займалися виробом дрібної зброї і частин її — піхов до мечів, наконечників до стріл, списових держал. Кількоро старших працювали над гарбуванням шкури, кількох переписували сувої закону. А Єгоханан, з кількома іншими молодиками брав щодня участь в зелотській науці. Щоправда, він, пророчий учень, не мав чого з неї скористати. Всі приписи законів і пророків так просякли його істоту, що їхнє підсилення новими зелотськими приписами не давало нічого нового. Новими були лише вісімнадцять зелотських правил, що доповнювали кожному зелотові закон і пророків. Але й так закон був тут у неменшому пошанівку, ніж у Єрусалимі, хоч і не в такому дрібничковому виконанні, як колись у Гарімовій школі.

Вождя Єгоханан уже більше не бачив. Лише Симон пару перших днів об'являвся накоротко серед гуртка. Так коротко, що Єгоханан не мав жадної спромоги розпитати його про вождя. Спробував запитуватися в товаришів. Але ті або відмовлялися незнанням або відмовчувалися. Єгоханан зауважив, що про особу вождя говорять мало, немов навмисне уникаючи таких розмов, і перестав робити зайві спроби дізнатися про нього щось більше. Цікаво, що й про себе товариші також не говорили багато. Не розпитувалися і його. Так немов усе те, що було перед присягою стало навік відкинутим уламком життя. Але, спостерігаючи оточення, Єгоханан пізнавав серед членів братства людей із цілої Палестини. Був навіть один звідкілясь із-за моря, бо погано говорив по-гебрейськи

й часто вплітав до розмови грецькі й асирійські слова. Але найбільше було галілейців. Це вже зауважив був Єгоханан у Єрусалимі, що жадного іншого краю не гнітила так доля Ізраїля, як Галілею. Наче вся туга за свободою, за народною правдою зосередилася до тієї бідної країни чабанів і рибалок. Та чи ж не з Галілеї походила і його мати?

Порожнє зацікавлення, диспути й безплідні мрії заступала в таборі праця і послух. І коли приходила ніч — Єгоханан без думок і мрій засипляв міцним, здоровим сном. Коли приходила до нього черга — ішов на нічну варту серед пустельних скель, біля переходів і доріжок, що могли вести до Юдеї. Були це другорядні стежки й доріжки, бо ще ані разу не довелося йому й товаришам кого побачити або почути. Але все ж лежали вони без сну за скелястими брилами, тісніше загорталися в грубі чабанські плащі, щоб не дошкуляв холод ночей і мовчали. Тоді лише мав Єгоханан час на думки. Він передумував зелотську науку і те, що вдень чув від навчителя, мабуть колись також законника з Єрусалиму. Не була вона вишукана формою і складна змістом, як колись Йосифові трактати, але здавалася йому глибоким відкриттям для чуття, глибшим і важливішим для народу, ніж садукейська мудрість і фарисейське крутійство. Уся вона була зосереджена в тій страшній, неперевершеній жадними, досі знаними людськими приписами присязі: немає закону понад храмовий, немає друга понад зелота! І ця провідна думка, що просякала ціле існування зелотської спільноти, робила Єгохананові його теперішнє життя таким легким, як ніколи. Вона бриніла в його істоті тонким солодким тремтом, наче свідомість про посідання виключної захоплюючої власности в душі щасливого коханця. Вона додавала йому, відчував, велетенських сил. Здавалося, що якби тепер-ось вождь дав наказ кинутися на цю чорну скелю, — він пробив би її мечем, розгоном власного тіла. Вождь! Він не давав наказів, він не об'являвся. Але в кожному русі й диху братства відчувалася його таємнича присутність, як наявність цих сірих, назовні пустельних мовчазних гір. І те, що там на далекій гебронській леваді вони разом з вождем стали були проти чужинецької переваги, — додавало тепер Єгохананові ще вужчої і тіснішої приналежности до братства.

Найбільше любив Єгоханан із усього денного порядку військові вправи. Це було найбільше до вподоби. Ось де його істота найбільше наближалася до справджування тих мрій, що від дитинства причаровували його серце. Ще з тих давніх часів, коли вперше бачив на гебронських вулицях мідноремінні ряди римських когорт. Це були ті вимріяні мечі, і списи, і щити, які так манилися в дитячих мріях і стали нарешті такою солодко-досяжною дійсністю. Меч Господень і Ґедеонів! Нарешті він опинився в зелотських руках! І Єгоханан влучно вихоплював свого меча з піхви під лівою рукою, блискавично і вправно влучав у серце випханої фігури, блискавкою відскакував і прискакував, звинно шермував, нападав й оборонявся. Цієї гри, відчував, йому давно бракувало. Бракувало цього короткого меча, майже ножа, бракувало цих вільних сильних рухів у синьо-чорній тіні поранку під високою скелею, бракувало цього радісного відчуття мужеської сили й упевненості. Тому все його молодече, звинне тіло, жадібне руху й чину, співало хвалу цьому життю, де не диспутували, а вправлялися, не з тростинами до писання і навоскованими таблицями, але з короткими, влучистими мечами.

Бо ж, як це воно добре менше говорити й мало, дуже мало думати. Пощо? Прийде день і година, вождь, таємний і могутній вождь, пішле своїх вірних туди, де мають зібратися всі запальні й сильні сини Ізраїля. Їм, відданцям вождевим, залишається одна лише повинність — слухатися! Вони — рука вождева, його п'ясть з гострим блискучим мечем, що, керована лише вождевою волею, має влучити саме туди, куди примітило вождеве око. За храмовий закон, за зелотських друзів. І молоді зелоти ніколи не говорили про майбутність, не розбили ознак Месіїного приходу, не сперечалися про нього, як це робили пророчі учні при храмі. Зрештою, вчив їх законник, що таке навіть не личить зелотові. Йому мусить вистачити усвідомлення, що вождь за них усе передумав і все вирішив. Зелотам залишається лише виконувати. Тому, коли через кілька тижнів об'явився в таборі Симон, Єгоханан уже й не відважився підходити до нього із запитами. Навпаки, це був сам Симон, що тепер більше розпитувався. Хотів знати, чи задоволений він життям, чи не шкодує, що залишив Єру-

салим, чи не скучився за храмовим життям? Єгохананові відповіді були рішучі:

— Ні, Симоне, ніколи й не згадую про нього! Ніщо мене не тягне назад.. Я присягнув і дійсно почав нове життя. Лише одне хотів би знати: як довго ще тут буду. Бо ж як треба, то я з радістю зістану тут на ціле життя.

— Зелоти не єсеї, Єгоханане, щоб навіки поховатися до своїх гірських притулків. Коли скінчиться приписаний час — підеш геть.

Єгоханан задовольнився поясненням і більше не випитував. Симон розмовляв недовго і дуже ласкаво і по-приятельськи ставився до Єгоханана. Але було вже в його поведінці щось такого, чого не було раніше: якась надрядність, вищість. Та й Єгоханан завважив, що оточення трактувало Симона, як одного із старших. І це він спокійно прийняв до відома. Як взагалі був спокійний і ясний його теперішній погляд на світ. І коли раз пригадав собі Озія, — ніяк не міг зрозуміти, чому той так уперто не хотів його завести до зелотського стану. Пригадував собі все, що Озій говорив проти зелотів, але того всього було дуже мало, нічого переконливого. Живим і переконливим був лише Озіїв сум. І він нараз так ясно забренів у спомині, що Єгоханан аж злякався. Але стріпнув кучерями й відігнав думку про дивного самотаря.

Нарешті одного дня, що був таким самим, як і решта днів, саме коли Єгоханан найменше сподівався, прийшов за ним Симон: треба було покидати табір. Скінчилися приправи до зелотського життя, подумав із легким відчуттям тривоги Єгоханан. Приходило саме життя. Яке воно мало бути? Коли треба буде вжити цього короткого меча? Проти кого? За що?

З кількома молодиками Єгоханан уже зробив усі приправи й лежав біля печерного виходу, чекаючи вечора. З першими зорями гурток мав вирушити. Куди? Єгоханан не запитувався, лише був чомусь певен, що до Єрусалиму, хоч почув також, що підуть до Кесарії. Але чи не все одно куди? Такий великий цей світ, що має належати вибраному народові. Усюди потрібні віддані й одважні зелоти. У Дамаску й Килікії, в Александрії біля великої синагоги, у Великій і Малій Греції й у страшному, зненавидженому далекому Римі. Але уява й не могла ніяк наблизити йому ті невидані чужі землі,

що їх все таки заслонював Єрисалим. Єдине місце, з якого могла вийти зелотська міць на подбій усього світу.

Єгоханан придивлявся до гострої позубленої границі між скелястим обрієм і вечірним небом. Досі не звертав на ці гори уваги. Тут були лише зелоти, а гори, земля, вода й повітря існували лише для них, а ніколи самі для себе, як сучастки Божого трону. Лише сьогодні усвідомив собі Єгоханан їхню загрозливу, вічно-незмінну закам'янілу байдужість. На мент здалося йому, що всі ці сіро-фіялкові скелі, спрагнені провалля й безодня височини над ними не мають нічого спільного ані з Єрусалимом, ані зелотами, ні з народом і римлянами, ні з усім хитанням ізраїльського життя. Вони існували перед ними — перед людьми й істотами творіння — перші на творчій черзі. Сотворив Бог небо й землю!.. Єгохананові стало страшно. А що, як вони й далі існуватимуть після всього? Після народу, зелотів і храму?.. Ні, ні! Вони лише підніжки трону того, хто присягся на вічність Месіїного царства з вибраним народом на чолі світу. Якже мертві, бездушні скелі можуть бути понад життям вічного народу?.. І чомусь знову пригадався Озій.

Настав вечір. Засвітилися перші зорі. З'явився Симон із провідником і гурток залишив скелястий лябіринт табору. Перед відходом ще прийшов старший їхнього гуртка, законник Нагум і передав від вождя привіт і побажання. Усі піднесли вгору мечі, вигук слави на честь законові і храмові розтяв вечірню тишу і було по всьому. Тепер ясно світив неповний ще місяць, остання ніч уже зразу була студена, свіже повітря перебігало короткими паморозливими подувами по спині. Але швидко загрілися. Йшли мовчки. Шурчали лише камінці під ногами, часом совгалися сандалі, а беззвучні тіні притискалися до пригрітих від соняшного дня скель. Зупинилися декілька разів, коли проходили через таборову варту на закрутах шляху. Чути було короткі перешепти, а після знов шурхотлива тиша подорожі. І знов та ж сама півсонність думок, як тоді, коли вдвох із Озієм ішли до зелотського табору.

ГУРТОК молодих зелотів розійшовся по Єрусалимі. Кудись по одному на окраї передмістя порозводив їх Симон, а останнього, Єгоханана, повів до самої гущі перевулкових сплетів. У тісній вуличці-щілині, де навіть двом хідцям поруч було тісно, застукав Симон до розжертих шашелями дверей. Було під вечір, а в цій вуличній щілині майже ніч і Єгоханан не міг зразу розпізнати навіть статі особи, що прийшла відчинити їм двері. І лише в середині, у блимливому світлі олійного каганця розпізнав не так уже й стару, як злиднями зшаргану жінку. Вона мабуть уже чекала, бо після привітання повела обох на порожній дах до маленького надстрішку, що так зразу нагадав йому Гарімову келію. Там вона розсвітила олійного каганця й, низенько вклонившись, мовчки залишила прихожих.

— Тут буде тепер твоє житло, у вдовиці Міріям. Як Ілії у сарентської вдовиці! — посміхнувся Симон на запитливий Єгохананів погляд. А завтра я за тобою зайду. Прощавай.

Єгоханан залишився сам, поклав на тверде ложе свій малий клунок, подивився на чотири голі стіни й вийшов на дах. Тут ще не було цілком темно. Захід палав останніми фарбами осіннього неба і на цьому тлі перед Єгохананом була знайома картина храмової гори, хоч і з другого боку, ніж він був на неї звик. І юнак пригадав собі, як ще недавно покидав це місто і храм з одчаєм, безнадією, майже проклятями. Тепер було інше: і місто й він сам. Не була це вже розпусниця Агола, перед якою безнадійно тоді опускалися руки й охлявали думки. Але не була й лише осяйна Сіонова донька, що такою бачив її за своїх перших відвідин міста. Між цими двома протилежностями була справжня, відчувало серце, істотність Єрусалиму, що її мав тепер пізнати як зелот.

— Що принесе вона? — думав собі, вдивляючись у сіру масу храму, що з цього міста показував йому не свій білий, врочисто-святковий причілок, а сіру масу прибудов,

де кублилося справжнє храмове життя. Життя не врочисте, не офірно-святкове, без трубних звуків і грімких слів, а життя працьовитих і ледачих, дурних і розумних, зарозумілих і покірних слуг Вишнього. І з цими заспокійливими й сумирними думками пішов Єгоханан спати і заснув швидко, без думок і снів.

Спав так міцно, що мабуть довго мусів термосити його Симон, стоячи над причою. Прокинувся й зірвався з леговища. Симон сміявся:

— До панського життя звикли ми в горах. Тепер починається життя зелотське. Збирайся швидше! Підемо.

— Куди, Симоне?

— Збирайся й не розпитуй! Куди я тебе заведу, — підеш зі мною й без розпитів почнеш робити, що треба. Пояснення дістанеш пізніше. Тепер лише повинен менше говорити, особливо про себе, а найбільше роздивлятися, слухати й не забувати того, що почуєш. І ще не забувай, Єгоханане, що тепер ти вже походиш не з Геброну, а з Сидону, і я є твій дядько, що привів тебе на науку ремісничу до Єрусалиму. Там, де будеш, не вихваляйся ані своїм минулим назорейством, ані теперішнім зелотством. До міста ходи, якмога менше, особливо до храмової околиці, щоб тебе часом не пізнали. Хоч ти вже й не маєш своїх назорейських кучерів, а цей одяг ремісничого учня робить тебе також не до пізнання, але краще буде, як у храмі забудуть про тебе цілком. Я пустив там чутку, що ти подався до Александрії і приніс за тебе повинну жертву на відступлення від назорейства.

Єгоханан слухав і дивувався Симоновій передбачливості. За відступну жертву він відчув велику вдячність. Бо думка про те, як він покинув храм і назорейство без примирення з законом, була йому важким тягарем на сумлінні. Про те він не сказав Симонові, швидко зібрався, й обидва подалися до лябіринту передміських вуличок і переходів. Вони йшли через ці ще тихі закутки бідноти й дісталися до ремісничої дільниці. Тут уже починалося робоче життя. Вулички жили і бриніли вигуками і співами ремісничого люду, брязкотом праці й дзвоном металю, особливо вулиця мідярів.

Тут Єгоханан не бував досі ніколи. Ніколи не манив його до себе ремісничий квартал передмістя. Чого там має шу-

кати назорей і пророчий учень? Тепер із зацікавленням роздивлявся він довкола. Маленькі крамнички, повні блискучого бляшаного товару, розкривали свої незавішені двері просто на вулицю. Мідяний посуд, дрібні речі щоденного вжитку заповнювали полиці. Перед дверима, майже на вулиці, сиділи майстри, їхні підмайстри, учні й ремісники і дзвінко клепали, припасовували, обтинали, чистили й бряжчали реманентом. З глибини крамниць, за якими були домові подвір'я, було чути ще могутніші брязкоти металю й гупання молотків об ковадла. Там, мабуть, були горна і м'язисті ковалі спрацьовували непіддайне залізо. І від цього гамору зразу здавалося, що всі ці харашім — ремісники — перед крамничками, в крамницях і за ними не так зайняті виготовою своїх метальних річей, як виробом щонайбільшого гуркоту, брязкоту і дзвону. Лише старі, поважні майстри, або й власники крамниць і майстерень стояли, погладжуючи бороди, на порогах своїх крамниць немов непричасні до цього галасу й гамору.

Єгоханан зауважив, що Симон і тут мав знайомих. Біля декого із старих він спинявся, низенько вклонявся, чув у відповідь на свої чемні привітн такі самі побажання й ішов далі. Але біля однієї з крамничок поговорив з майстром і подався до середини, шарпнув за собою і Єгоханана. Старий, такий старий, що його борода з білої стала якоюсь жовто-зеленою, як здалося зразу Єгохананові, господар прийняв їх наче старих знайомих. Після обміну привітами і взаємними запитами почалася розмова про справу. Єгоханан слухав і розумів, що то не Симон привів його до майстерні і крамниці мідяра Авакума, але сидонський купець Яків, син Заведея, що часом приїздить до Єрусалиму, щоб подивитися на новинки єрусалимської праці. Тепер же він завітав до свого давно знаного, чесного й мудрого Авакума, найбільше поважаного члена єрусалимських харашімів-мідярів, із щирим проханням прийняти в науку ось цього молодика. Єгоханан ім'я йому, він належить до його далекої рідні у Гебронському краю й тепер, осиротівши, хоче вчитися на мідяра.

Єгоханан знов низенько вклонився старому Авакумові, і той пильно, ніби бачучи наскрізь, подивився на молодика з-під своїх вій і знову звернувся до Симона. Чому не залишив його в Сидоні на науці при собі? Симон пояснював, що

він у Сидоні потребує когось, хто б працював по єрусалимському. Тих ледачих сидонців має він уже досить, і вміють вони лише грецькі та фінікійські вироби, а він Яків, так потребував би у себе в майстерні вивченого по-єрусалимському харашіма, та ще до того й родича.

Авакум, притакуючи, прикивував головою. Він, властиво, не потребує вже учнів, маючи підмайстра й учня. Він показав на відкриті до двору двері, де сиділо двоє ремісників і бряжчали металем. Але для шановного Якова він, Авакум, готовий прийняти його родича в науку. Мусить лише працювати. А як буде мати хист — буде з нього за пару років добрий ремісник. Старий кивнув пальцем до двору, і не молодий уже підмайстер залишив свою бляху і з'явився на порозі, низенько вклоняючись гостям.

— Візьми під свою опіку цього молодика, Азо. Буде нашим учнем, як і Куфа, — звернувся він до підмайстра, показуючи на Єгоханана. — А тобі, Єгоханане, — обернувся до молодика — буде Аза навчителем. Слухайся його, як батька, будь пильним і ти будеш із того мати користь, твої батьки славу, а навчителі — честь! До роботи!

Молоточки сусідів припинили на мить свою працю, коли, ведучи за руку Єгоханана, об'явився Аза на подвір'ї. Під зацікавленими поглядами вулиці почував себе Єгоханан ніяково і ще більше зніяковів, коли Аза вхопив його руку й почав пильно розглядати, натискаючи на пучки та загинаючи й розтягаючи пальці. Мабуть був задоволений зі спостережень, бо, пустивши Єгохананову руку, привітно посміхнувся:

— Застарий ти трохи на початківця до нашого чесного ремества. Але подивився я на твою руку й бачу, що з тебе може бути ще щось путящого. Панич ти. Мабуть одинак у домі. Не робив тяжкої висилюючої праці. Пальці. Пальці маєш довгі, тонкі й суглоби не загрубіли. Якщо не будеш лінуватися, станеш за пару років добрим ремісником. Бо ж і розуму мусиш мати і сприту більше, ніж отакі зелені початківці! — І Аза показав на Куфу, що, роззявивши рота й не перестаючи бряжчати по блясі, роздивляв свого нового товариша.

Потім Аза на хвилинку зник у глибині крамниці і з'явився з новим реманентом. Єгоханан одержав шкуряну за-

пону, що сягала від землі аж до підборіддя. Стару, заялозену, полатану, вичинену мабуть не одним десятком рук його попередників. Опісля низенький стілець, сливе обрубок, що на них сиділи в цій вуличці всі ремісники й кілька молоточків, кліщів і зубил. Аза поміг йому прип'яти запону, показав, де має приміститися, присунув ковадло і дав важкий кавалок грубої бляхи.

— Дивись на Куфу. Клади, як він, бляху на ковадло і розклепуй. Це перше, чого мусиш навчитися. Бий рівно, клепли рівномірно, щоб не було горбів і щоб не пробити на одному місці дірку. Коли чого не розумієш — питайся! Починай!

Єгоханан примостився, взяв молоточок, бляху, хвилину дивився, як густо-густо, ямка коло ямки, розклепує свою бляху Куфа й ударив об металь. І дзвінкий купрум відповів співним тоном, що зразу нагадав йому поклик легіонерської варти на гебронському городі: Чатуй! вартууий! Юнак так занурився до праці, що навіть і не бачив, як перед ним знов об'явився Симон. Лише, коли той поклав йому руку на плече, Єгоханан перестав клепати й подивився вгору. Симон сміявся, але Єгоханан не чув нічого, такий брязкіт був довкола, й мусів устати. Симон відвів його на бік:

— Буде ще з тебе великий майстер, Єгоханане! З Авакумом я договорився про все. Він знає про нас більше, ніж ти думаєш. Наша розмова при тобі була для тебе. Щоб ти не забував, що я для тебе Яків, сидонський майстер, а ти — мій родич, Авакум буде тебе вчити й годувати. А житимеш і далі у Міріям. У якусь із субот чекай мене. А тепер прощавай. І не забувай, що не можна показуватися до храму!

Єгоханан низенько вклонився йому, тепер майстрові Яковові, і Симон пішов геть. Юнак ще хвилину дивився за ним, як він ішов здовж вулиці, спиняючись часом біля крамниць й обмінюючись привітами з майстрами. А потім обернувся до свого місця, і ще пильніше заклепав по блясі, що під ударами почала видимо подаватися — тоншати й ширшати.

Ледь благословлялося на світ, як Єгоханан уже збігав зі свого даху і притьмом поспішався до вулички мідярів, а коли починало сіріти — тільки тоді й вертався до свого дахового пристановища. Ні, праця тяжкою не була. Від неї лише з незвички боліла трохи спина та гуло в голові від брязкоту бляхи. Але так само, бувало, боліла спина від схиляння над сувоями, і за кілька день увійшов Єгоханан до темпа роботи. Вуличка почала промовляти до нього невідомими досі сторінками народного життя.

Єгоханан знав селянське життя. Бо в Геброні всі були рільниками-хліборобами й кожен прикладав руки до селянської праці: орав, сіяв, копав і підрізував, садив і збирав урожаї. Були в Геброні й ремісники. Але для них їхнє ремество було лише побічним додатком до селянської праці. У цій же ремісничій вулиці ніхто з мешканців не мав мабуть ані клаптя землі, крім своїх темних, задимлених жител, майже леговищ, у порівнянні з якими деякі гебронські печери були просто королівськими покоями. А тут лише задушлива темінь кам'яного пристрішку, що часто-густо не мав навіть і подвір'я, а виходив просто до вулиці, просто на вуличну ринву, де ранком і ввечері текли брудні, смердючі патьоки. Де тут та перша зелень винниць, тепла сірість оливової листви, візерунковість фігового листя, широкий простір підгірського краєвиду, озорюваний з утульних левад? Де пахощі перших весняних злив й розквітлих садків та запашних винниць? Тут же лише сірий камінь з усіх сторін, з клаптиком синього неба нагорі, а долі зі смородом ринов і брязкотом металю. І серед усього, просякаючи все своєю істотністю, цей дрібний народець мідярів, сріблярів, золотарів, фарбарів, чинбарів і багато ще інших дрібних ремісничих племен, як називав їх у своїх думках Єгоханан.

У майстровій родині ставилися до нього привітно. Всі були одна родина, разом з Азою, його родиною й сиротою

Куфою. При старому Авакумі вже не зістало синів, що зі своїм ремеством давно вже були подалися до тирських міст, жінка померла, і всю господарку вела невістка Бетара, вдовиця по одному із померлих Авакумових синів, із кодлом дитячої дріботи. Вона була господинею темного закутка за крамницею, повного дітвори й гарабурдя і сторожихою невеликого вогнища в ще темнішому закутку подвір'я. Хатні турботи поглинали цілу її істоту, але вона була матір'ю не лише своєму власному гуртові дітей, але й непосидющому Куфі та зараз же взяла під свою опіку і Єгоханана. Довідавшись, що новий учень теж сирота, вона зподвійнила свої турботи про нього і завше споглядала з ласкавим співчуттям на юнака, коли чоловіки сиділи при їжі, а вона, підперши рукою бороду, стояла віддаль, готова до послуг. Вона примовляла Єгохананові, щоб їв без припрошувань, а ввечері завжди стромляла йому кусень паляниці, щоб мав на ранок. І її материнська ласкавість була однією з тих численних ниток, що поволі прив'язували Єгоханана до вулички мідярів.

Старий Авакум розмовляв дуже мало. І майже зовсім не працював. Був уже застарий для низького ослінчика майстра і цілі дні висиджував у креселку біля крамничного входу. Лише час від часу давав він Азі поради, коли в праці був складніший, коштовніший предмет, або як приймав покупців, без балакучости й поспіху, розкладаючи перед ними крам. Коли ж в інший час спостерігав його Єгоханан, — ніколи не міг розпізнати, чи під густими бровами Авакумові очі дрімають чи розглядають вузьку вулицю й перехожих.

За перших днів праці Єгохананові доводилося розмовляти дуже мало. Та і як справді було говорити, коли довкільний брязкіт металю не давав інколи можливости почути і свого власного слова. Спочатку дивувався, як це може Куфа розуміти все, що йому каже Аза. Він сам мусів припиняти клепання, коли хотів що запитати або почути. І тому ввесь час лише мовчав, без упину клепаючи молоточком по плитках і пасках міді, що йому давав їх Аза. Металь починав уже слухняно виконувати накази молоточка, плиточка тоншала, ширшала, вкривалася лускою дрібних ямок, що нагадувала блискучих риб або лусковиті нараменники легіонерів. Тоді знов випливали старі думки про силу й міць збройного народу

і про зелотське гедеонівське братство. Але вже без нетерплячки і жадоби пізнання, лише зі спокійним очікуванням майбутности.

Часом спинявся на мить, щоб відсунути непокірне волосся, що вилізало з-під ремінця, який обкручував голову, і швидко розглядався в довкіллі. Вуличка жила своїм життям, таким неподібним до всього, що знав досі. З усіх боків одноманітно клепали молоточки, скрипіли пилки, верещав металь і дзвоном плескала бляха. А до всього вривався часом вереск дітвори, що бавилася серед вулиці, сварка жінок або картання неслухняних паростей матер'ями, окрики погоничів. І від усього цього галасу Єгохананові перші дні гуло в голові без перестанку, і в своїй комірчині він часто прокидався від брязкоту і крику, що переповнювали його істоту. Згадував тоді про тишу гебронських левад, самітних прогульок за Оливною горою та про тихі, забуті закутки храмових подвір'їв, де так добре було мріяти над сувоями, й нарешті про самітні нічні варти серед скелястих гір зелотського табору.

Навіщо його прислали сюди? Чому з нього має бути ремісник? Яку користь принесе він зелотам? Зброї тут не виробляли, якщо не рахувати дрібних прикрас до мечевих піхов і держал та для зброєвих ременів. Туди ж, де кували мечі — його не дали. А тут він навчиться виробляти запони й ковтки, спряжки й вудила, тарелі й лямпади. Для чого потребуватимуть зелоти таких майстрів? І знов старі "пощо, чому й навіщо?" почали виринати на поверхню свідомости. Відігнав їх. Сікарій не розпитує, виконує. Зрештою при першому ж Симоновім приході буде напевно можливість довідатися більше про майбутнє. Тепер лише металь і знаряддя мають бути предметами його думок: щонайкраще володіти знаряддям, щоб бути таким паном блискучого металю, як предок усіх ремісників, таємничий Тубалкаїн.

Коли минали перші години поранкової свіжости — в Єрусалимі бували студені ночі, — коли жінки верталися з торгу, обтяжені овочами й зеленню, або із повними глеками від криниць, коли в'язи ремісників почали нагадувати про першу денну втому, — тоді у ремісничих вуличках об'являлися покупці. Спочатку приходили жінки за дрібними речами щоденного побуту — кухлями, тарелями, каганцями, кліщами

для вугілля. Купували нові, давали направляти старі. Бідніші торгувалися за кожен ас, немов від нього залежало існування цілого їхнього роду. Торгувалися довго й уперто, вимахуючи руками, відходячи й вертаючись, лише збільшуючи гамір і гук вуличок. Багатші йшли зі служницею й вибирали свіжо вичищені обручі на ноги, зап'ястя на руки, важкі ковтки до вух, заплітки до кіс і брязкітливі пояси. Цих покупців було менше й менше вони торгувалися, але коли вони приходили й відходили, власники крамниць низько вклонялися їм, випроводжаючи їх далеко за поріг. Приходили і прочани, щоб використати перебування в Єрусалимі не лише для благословення й жертви. І вони шукали предметів хатнього вжитку, простих, важких, міцних мідяних кухлів, мидниць, часом невибагливих жіночих прикрас і сучасток господарського реманенту. Приходили, замотані аж по ніс у свої білі бурнуси ідумейці з пустелі і люди з Петри. Мовчки ставали перед крамом, мовчки показували потрібну річ і лише заперечливо хитали головами, коли ціна здавалася їм зависокою. Або мовчки витягали свої кусні срібла з таємними знаками і клали перед майстрами. З ними було торгувати найлегше, але більшість крамарів не любила цієї легкости. Хіба крам і товар лише для того, щоб продати й купити? Часом у юрбі з'являлася висока смушева шапка перса. Його фарблена як вогонь борода притягала до себе загальну увагу вулиці. Перси були найкращі покупці, бо за ними завжди йшли слуги з кошами, що наповнялися закупленими кухлями, світильниками, мидницями і дрібними прикрасами кінської збруї. Приходили смолястобороді греки, з гострими пронизливими очима, що на один морг, здавалося, схоплювали цілу крамницю з крамом. Ніхто не вмів торгуватися так, як вони. Навіть досвідчені майстрі почували себе наче після купелі, коли відходив такий купець із землі Яфан. Сирійці були найчастішими покупцями після тубільців і найрідкішими гістьми були тут римляни. Їхня погорда до всього жидівського заходила так далеко, що римські урядовці і їхні родини навіть свій дрібний хатній посуд привозили з Риму. Для них у вуличці мідярів не було нічого цікавого. Бо чим справді могли привабити вибагливих панів прості вироби їхніх найостаннішнх

рабів! Тих панів, що для них найвишуканіші яфанські вироби були лише добрі?

І коли торговельний рух у вуличці досягав свого вершка, тоді лише, дивлячися на покупців із закутків своїх дворів, переривали майстрі й учні свою працю, щоб обмінятися короткими зауваґами і випростати змертвілі в'язи.

Цілий довгий місяць працював уже Єгоханан в Авакума. Уже до такої міри призвичаївся до вуличного гамору і брязкотливої праці, що міг розмовляти з Азою й Куфою, розрізняючи звуки мови між звуками металю. Уже й навчився витончувати мідь, бронзу й мосяж у тонкі, виклепані платівки, з яких опісля спритні Азині руки вичаровували тендітні прикраси нараменників, спряжки поясів, круги тарелів або цятковані оздоби для кінської збруї. Місяць цей був довгий, як рік, а Симон усе не приходив, і Єгохананові вже здавалося, що він так назавжди й залишиться в цій вуличці брязкоту, крику й метального блиску.

Прийшла, здавалося вже невідомо котра з черги арубта — передсубота — за Єгохананового перебування серед мідярів. День, як і всі інші, хіба що трохи галасливіший, як звичайно, бо й жіноцтво мало більше передсуботньої праці й покупці спішилися з передсвятковими закупами. Але в цій арубті, відчував Єгоханан, було щось напруженого, вичікувального. Щось наче висіло в повітрі, якась напруга, неспокій, непевність. Це було пізнати й на метушні жінок, що частіше, ніж звичайно, перебігали з однієї хати до другої і на майстрах, що вже зрання почали відвідувати один одного, стоючи по двоє-троє у дверях крамниць. Аза, що завше так спокійно починав свою працю й без одриву занурювався в ній, тепер озирався на всі боки, немов когось очікуючи, й увесь час відкладав свій реманент, перериваючи роботу. І коли якісь не-купецькі постаті почали обережно відвідувати одну крамницю за одною й із них зачулися не ті звичайні, галасливі звуки торгування, до яких звик Єгоханан, але часто нарікання й репетування, — зрозумів юнак, що діється щось

дуже прикрого. Зирнув на похмуре обличчя підмайстра, той перехопив його запитливий погляд, і відвернувся. Щось про шкуродерів, шакалів і злодіїв зачув Єгоханан, коли Аза озлоблено вдарив по ковадлі. А Куфа просто таки перестрашено дивився на цих прихожих і навіть забув працювати. Зрештою, не працювала майже ціла вулиця, й серед рідкого брязкоту молоточків тим голоснішими й виразнішими здавалися людські голоси.

Один із прибулих зник у Авакумовій крамниці. Але з неї не було чути жадного галасу, й він довго в ній не затримався. Як спокійно привітав його при вході старий майстер, так само спокійно вивів на поріг та низенько вклонився. А потім знов сів обіч дверей, гладячи далі свою зеленкувату бороду. Лише підмайстер злісно подивився услід за гостем, плюнув і знову пробурчав щось про шкуродерів. Так називали в Єрусалимі залюбки митарів. Хто б інакше це міг бути?

— Чого хотять тут, Азо, ці шкуродери, як ти їх звеш? — звернувся Єгоханан до підмайстра, опустивши молоточка.

— Та хіба ти не знаєш?

— Домислююся, але не знаю.

— Сьогодні сплата місячного чиншу.

— Чиншу? За що?

— Як за що? Ти справді до Єрусалиму з неба впав, якщо нічого не знаєш про харашімський чинш. Чинш за все оце, що ти бачиш: за крамницю, за реманент, за металь, за наші житла, навіть за це повітря! За все!

Аза повів рукою, наче справді загортаючи до цього всього й це засмороджене густе повітря.

— А хіба ця крамниця, ця бронза й мідь, цей реманент і вироби — це не Авакумова власність?

— Та ти справді, Єгоханане, щаслива людина, що не знаєш усього цього. Хіба у вас, у Сидоні, було інакше, ніж тут у нас? Та ж у нас на цій вуличці мідярів, і не тільки в нас, але в сусідніх вуличках так само, стільки самостійних ремісників, скільки в тебе пальців на одній руці. Усе це здебільша належить не нам, але іншим! Так, Єгоханане, іншим! Таким, що навіть і молоточка не потрапили б взяти як слід до рук, а бронзи не відрізнять від спижу. Тим, що їм від

брязкоту металю починають боліти вуха, а від скрипу наших пилок бринять зуби.

— Кому ж саме, Азо?

— Єрусалимським багатіям, Єгоханане! Такому, наприклад, первосвященичому родові, вченому Йосифові, праведному Беназарові. Є крамнички царські і грецьких багатіїв. І не тільки там ось у нашій мідярській вулиці. Так само у вулицях срібарів, золотарів, сницарів, ткачів і фарбарів. Лише шевці нікому не платять чиншу, бо з тієї бідоти немає чого здерти...

Поволі, немов не хотячи, спроквола працюючи над цизельованим полумиском, почав розказувати Аза про вулицю мідярів, про всі ці вулички, цілу цю харашімську чверть. Припасовуючи удари свого молоточка до ритму Азової оповіді, напружено слухав Єгоханан, боячись втратити хоч би слово з цієї гіркої історії біди й визиску. Бо хто б, нарешті ставало йому ясним, із цих бідних ремісників спромігся на такі гроші, щоб придбати собі на власність не лише цей коштовний, спроваджуваний із-за моря, реманент — ковадла, молоточки, пилки, різаки, свердли і свердельця, кліщі й терпуги. Та що реманент. На нього можна б ще стягтися. А ось, хто з цієї бідоти мав би стільки грошей, щоб придбати дорогий металь — бронзу, мідь і спиж — що приходили з Хитіму? Хто мав стільки грошей, або ще краще такий витривалий шлунок, щоб міг перебути разом з родиною ті часи, коли крамниці наповнювалися товаром, а цілими довгими тижнями не можна було продати ані однієї мізерної спряжки. Бо вистачило посухи в Сирії, неврожаю в Кіреї, сарани в Єгипті або овечого мору серед ідумейських отар, як ставали рідкими покупці в харішімських вулицях. Тоді зеленіла мідь, і бронза, темніло срібло, затихали молоточки, й настирливі діти обзивалися до стурбованих матерей за хлібом. Правда, тоді відкривалися гаманці багатіїв, відкривалися настільки, щоб покірні й коштовні слуги не виголодніли на смерть. Та ж мертвий харашім має для них стільки ж вартости, як мертвий пес, — бринів в Азовім оповіданні тон гіркости й скарги. Одначе їхні щедроти в таку пору ніколи не бували і занадто щедрими. Щоб, роз'ївшись на дарованому хлібі, не розлінувалися харашіми, не загорділи, не вийшли з послуху й покори.

Та ж відомо, що дикого осла прйручують лише голодом. А за цю поміч приходилося потім платити. Вдвічі і тричі! Ціле життя харашім був у боргу в такого багатія, чи навіть і в храму. Ціле життя відчував на собі важку руку боргу й майже завжди передавав його в спадок своїм нащадкам, таким самим харашімам, як і він сам...

Єгоханан слухав, і велике обурення стукало йому до серця, як за тих часів, коли відчував бувало всю обманність і лицемірність своїх тодішніх учителів. Їхня мудрість і справедливість, їхній закон і пророки — це все лише для них, вибранців й учителів! Але не для простих! Закони Вічного, що наказував бути милосердним до вдови й сироти, до вбогого й недужого, до старців і злидарів не зобов'язують їх, коли йде про ці житла нуждарів, про це харашімське плем'я. І тут знайшли вони його, Єгоханана! Досягли й тут свою ненаситністю, ненажерливістю, загарбництвом, зі своїми кам'яними серцями і гнучким, як їхні язики, сумлінням!.. І старий, передзелотський гнів підносився знов у Єгохананової істоті. Він перестав навіть на мить сприймати Азів голос. Він уже не бачив цієї вузької вулички єрусалимської бідоти, не чув її брязкоту, грюку й вереску. Він був на гебронській межі, був малим хлопцем, що з жалем і жахом дивився на каліку Пасхура і тікав під ласкаву материнську охорону.

А вулиця знов жила своїм звичайним життям. Зникли чиншарі і знову бряжчала бляха, цокали молоточки, знов виспівували учні до такту своїх клепал, товпилися покупці. Так начебто і не пройшов недавно через цю вулицю подув подразнення й гіркости. Увірвався ось до мирної отари вовк, ухопив вівцю, пішли врозтіч розполохані вівці. Але вже немає хижака, й отара знову мирно пасеться до нового хижацького нападу. І хоч місячний чинш болісно діткнувся кишень цієї людської отари, але надія на зарібок змушувала швидко забути ранні прикрості. Бо цієї п'ятниці, останньої в місяці, було особливо багато покупців, зокрема ідумейців. Це вони розкуповували мідяні тарелі, бронзові вудила, важкі зап'ястя й блискучі брязкітки для своїх улюбленців — коней. Немає часу на довгий сум і гризоту. Зрештою пора вже і звикнути. Кожного місяця відбувається ця сама подія, ціле життя залежить від неї. Нічого не вдієш! Господар має овець,

щоб їх стригти. Мусить стригти! Так вже заведено од віку, що овець стрижуть. Лише, щоб господар був настільки мудрий і щоб давав вівцям можливість спокійно обростати вовною... І Єгоханан навіть посміхнувся від цього раптового порівняння визискувачів з мудрими чабанами і знову усвідомлював далі скупі Азині слова:

— Але вони з нас деруть не лише шкуру, але й той тоненький підшкірок, ту тоненьку плівку, що знаходиться під шкурою. Деруть без милосердя й без останку!..

— А хіба ж, заробивши трохи грошей, не можна викупитися з їхньої опіки?

— Неможливо, Єгоханане! Цілком неможливо! За жадну ціну, мабуть навіть на вагу золота, не хотять вони відпродати нам ці ремісничі буди, що мов ті вовнисті вівці дають їм і приплід і золоте руно. Продати таку крамницю — значить забити курку, що несе золоті яєчка. А до того ще вони вважають, щоб ми дуже не збагатіли, не придбали забагато грошей. О, вони добре знають, скільки маєтку хто з нас має! Самі ми турбуємося про те, щоб вони це добре знали. Бо наша бідота, Єгоханане, один одному найбільший ворог, коли йде про заробіток і добробут. Коли сьогодні хто з нас зароблятиме більше ніж інші, заощадить більше від своїх сусідів — про це завтра знає ціла вулиця, а післязавтра наші паии. І вони вже потурбуються, щоб ми не дуже збагатіли, не занадто обросли товщем. Як тільки но будь-кому з нас ведеться краще — власник крамниці підвищує чинш. Тому у нас тут ведеться за святий звичай ніколи не звірятися нікому зі своїми зарібками, ніколи не хвалитися заощадженим. Навпаки — вдавати з себе найбіднішого, найвбогішого, півголодного і пригніченого злиднями, такого, що його жінка й діти стоять край могили від виснаження.

— Але бодай реманент і трохи матеріялу могли б купувати собі самі!

— Немає рації, Єгоханане! Ми зобов'язані брати реманент і матеріял від власників цих крамниць. Як би ми хотіли придбати собі реманент на власність — все одно мусіли б платити чинш далі. А засоблятися в бляху, мідь, спиж — це не так легко Єгоханане. Це все вони, наші багатії мають у своїх руках. Тут не сміє бути жадної іншої власности, крім тієї,

що належить нашим панам. Нам не належать ані наші очі, ані руки, ані сприт. Лише злидні є неподільно наші!..

— А коли не стане очей і рук, Азо?

— Треба намагатися, щоб вистачило. Треба вчити своїх синів, щоб батьки мали притулок на старість. Тому то ми тут не любимо брати чужих дітей у науку. Ремество мусить зіставатися серед нас. Це всіх дивує, що тебе прийняв наш старий. Але тепер усім відомо, що ти також із роду харашімів-мідярів.

— Ну, а для тих, що не мали б ані синів, ані сили, щоб продовжувати працю?

— Для них, Єгоханане, ще залишається місце під храмом, серед жебраків. Там вони, пани премилосердні, кидатимуть нам по асові на тиждень, але й це не задурно. Піди колись послухати, як кричать подяку, як вихваляють їх старці за милостиню.

— То ви раби, Азо!

— Раби, Єгоханане!

— Чому ж не покидаєте цієї праці? Чому не тікаєте з цієї неволі? Таж вона гірша від єгипетської!

— Маєш правду! Гірша! Але покинути!.. Це багато легше сказати, ніж виконати. Це є також мрія багатьох із нас. Покинути цю вуличку й податися геть за місто, далеко за Єрусалим. Туди де є рілля, яку можна орати, де є дерева — щоб обрізувати, виноградники — щоб їх обкопувати. Де людина є паном землі і її плодів. Де між людиною й Вишнім не стоїть примара ненаситного пана. Але на це потрібні гроші і знов гроші. А до того всього це ж наше ремество, Єгоханане. Мої предки ще побивали міддю скинію Вишнього в пустелі Фараи, працювали для царя Соломона, коли він будував свій храм, працювали в великому полоні і знов за часів великого Ездри. Таких, як я, тут багато. Ми харашіми з діда прадіда. Були для нас добрі часи, бували і злі. Тепер мабуть найгірші. Але ми вже наче той ідумейський пес, що звикши бігти за господаревим верблюдом, біжить і за його конем. Немає нам, кажу тобі, Єгоханане, виходу з цієї вулички!

Сперечатися далі було б зайвим. Усе було з'ясовано. І від цієї безнадійної зрозумілости хотілося Єгохананові зірватися з місця й закричати комусь грізне і тверде пророче сло-

во: "Господи, Господи, взиваєте ви мене, але серце ваше далеко від мене, а роде лукавий і прелюбодійний"!..

Розмова вщухла. Швидко докінчували працю, складали реманент, кінчали передсуботнє прибирання домів, — арубта переходила в сабат. Це вона, священна, ангельська субота, що на її прихід радуються навіть ангели в небесах, наближалася легкими стопами до цієї вулички. Була ще далеко, але легкий, танковий крок і весела пісенька вже тепер злагіднювали обличчя чоловіків і жінок та притишували дитячу верескливість. Єгоханан відбував суботу в Авакумовім домі, де мав і свій суботній одяг. Але, приправляючись тепер до радісного дня, не відчував він таких радощів як звичайно. Сьогоднішня розмова з Азою відкрила йому двері до незнаної досі біди й безнадії, і він не міг ані молитися, якби належало цього вечора, ані радісно співати, як бувало з ним останніми часами зелотського життя.

У СУБОТУ ранком пішов Єгоханан, як звичайно, до маленької молитовні своєї вулички, куди сходилися лише довколишні ремісники. І не міг молитися. Уста вимовляли, правда, побожні слова молитов, і тіло виконувало приписані рухи, але душа була далеко від цього дому молитви. Тяжко було б навіть і сказати, про що снувалися ті думки, навіть може й не думки, а просто неспокій, що від вчорашньої розмови з Азою довго не давав спати в його духотливому пристрішку. Була це напруга очікування й коли, при кінці молитов, відчув на плечі чиюсь руку, то ще й не обернувся, але вже знав, що це Симон. І йому раптом стало радісно й весело. Так, це був він. Вони вийшли разом, і Єгоханан спочатку мовчав, не знаючи з чого почати, так багато слів і думок просилося назовні.

— Бачив я, бачив, як ти пильно працюєш, Єгоханане. Мабуть буде з тебе кращий харашім, ніж гаон, — весело почав Симон. А Єгоханан аж спинився від подиву:

— А хіба ж ти заходив у вуличку? Чому ж я тебе не бачив?

— Не лише заходив, але й із Авакумом про тебе говорив. А не бачив ти мене, бо не одні лише двері має кожна хата. Тепер же я піду з тобою до Авакумового дому, бо старий запросив мене до обіду. Потім підемо за місто. Суботній обід пройшов, як усі суботні ремісничі обіди в Єрусалимі. Достаток вибагливішої ніж у будень страви, багато співу й молитов, трохи вина і найбільше радощів. І швидко Симон з Єгохананом були за містом. Умостилися на пригорбі під кам'яним муром, де лагідно пригрівало зимове сонце.

— Якже тобі пройшов цей час, Єгоханане?

— Добре, Симоне!

— Подобається тобі ремество більше ніж книжництво?

— Як треба, то й подобається.

— Це є справжня зелотська відповідь, — засміявся Симон... — Але чому ти думаєш, що нам потрібні мідярі?

— Як це чому? Та ж виріб зброї вимагає вивчених і вправлених людей. Так принаймні я думаю про свою працю.

Симон нічого не відповів, лише глипнув на Єгоханана і знов занурив свій зір у далечінь. Він мовчав, і Єгохананові вже почало здаватися, що ніколи й не заговорить. Але раптом Симон повернувся цілим тілом до Єгоханана. Його голос зазвучав по чужому, суворо й сухо:

— Знаєш, юначе, якби я тебе менше знав, якби ти був, властиво, іншим, ніж ти є, був менше запальним, менше щирим, більше вирахованим і зарозумілим, — то я б на твої слова лише притакував. Так, мовляв, дійсно, ми, зелоти, потребуємо вправлених людей для виробу зброї. Я б тобі лише казав: працюй, Єгоханане, вчися, бо зелоти потребують мечів. І це була б правда. Але ми потребуємо, щоб ти був не лише вивченим ремісником. Для цього є досить інших юнаків. У вуличці мідярів ти не так для того, щоб навчитися ремества, як для того, щоб пізнати ремісників.

Єгохананове обличчя виявило, мабуть, не абияке здивування, бо Симон спинився й поклав йому руку на плечі:

— Слухай, Єгоханане! Ти присягався страшною присягою зелотів. Присягою нашою, сікарів, присягою меча. Тепер уже для тебе немає таємниць, останніх зелотських таємниць. Ти можеш їх знати, але не можеш зрадити, бо мертві зраджують тільки раз. І коли ти присягав на наш меч, що має впасти

на ворогів Ізраїля, на чужинців, то мусиш знати, що так само наш меч мусить упасти й на самого Ізраїля. Бо він є мечем не лише Ґедеоновим, що губив наших ворогів, але й мечем Саваофовим, що так само нищив і народ.

Єгоханан хотів щось сказати, але Симон лише міцніше притиснув рукою його плече, змушуючи мовчати:

— Тільки тоді зможемо ми здобути свободу мечем Ґедеоновим, коли тих, що серед нас будуть проти нас, віддамо в жертву тим самим мечам. Наші мечі мусять упасти передусім на наших: зрадливих, непевних, підлих і запроданих, задоволених і ситих, вдягнених і пещених, налитих пахощами й сихемським вином. Ти знаєш на кого. А тих, кого вони зробили своїми рабами, кого вони перетворили на овець власної, вовчої ненажерливости, тих ти мусиш тепер пізнати. Тому то ти й у вулиці мідярів, тому й не відвідував я тебе так довго. Щоб ти сам, без моєї помочі, роздивився й навчився. Ну, як же подобалися тобі наші вчені, праведні й мудрі? Саме, коли дивитися на них не очима пророчого учня, але Авакумового ремісничого учня?

Симон замовк і дивився на Єгоханана насмішкуватим поглядом своїх пронизливих очей. Тим давнім поглядом, що робив раніше на Єгоханана таке велике враження. І Єгоханан знов відчув себе малим школярем, перед яким розкрилася безодня вчености старого равві.

— То це воно так, Симоне? Значить, усе це навмисне! А я гадав, що скажу тобі багато нового! Скажу багато такого, чого ти й не знаєш про життя цих вуличок.

— На жаль, знаю я все це дуже добре. Знає й вождь. Знає тих галапасів, що жирують на народному тілі. Ціле своє життя він витереблював із ізраїльської душі ту сарану, яка зжирає всі плоди народного зусилля. Ми, сікарії, вже знаємо, що не з тими трутнями підемо ми на останню боротьбу за храм і закон. Ні, не лише не з ними, а навіть проти них. Бо це вони є ті, жадібні ситости й спокою, проти яких ти говорив у молитовні галілейців. Уся їхня наука спрямована тільки на ситощі й супокій, а народ, і закон, і храм — їм лише засіб до цього. Ми, сікарії, мусимо це знати й усвідомлювати народ. Найкращий ґрунт для цього є ремісники. Для того ти й серед мідярів. Щоб пізнати не лише їхнє ремісниче жит-

тя, їхню біду й їхні надії, але й показати їм їхніх справжніх ворогів, ворогів цілого народу неприятелів Божих. Тому ти мусиш стати одним із них, мусиш відчувати й на собі рани їхнього жебрацького існування й щоденно роз'ятрювати їх. Дивись, Єгоханане! Селянин має свою ріллю, свою леваду, виноградник, свій дім. Що має єрусалимський ремісник? Нічого, крім власної жеброти. Але, що перешкоджає йому позбутися її? Хоч би в думках, у мріях. Хоч би в переконанні, що так не мусить бути, що мусить прийти інший день, день визволення для нього й цілої родини, усієї вулички, Єрусалиму, всього Ізраїля! Лише призвичаєність йому на перешкоді. Призвичаєння всіх поколінь ремісничих. Звичка ремісничих дідів і прадідів працювати на некликаних, непрошених панів. Собача звичка, Єгоханане!

Єгоханан слухав Симона й учорашній день чиншової сплати й розмова з Азою стояли в його уяві живими образами. Як добре це знає Симон! Навіть порівняння з ідумейським псом те саме, що й у Ази.

— Оцю призвичаєність ти й мусиш, Єгоханане, поволі в них нищити. Розмовляти, робити натяки, викликати підозріння і розсівати чутки. Все про тих багатих, сильних й підлих, що їдуть на їхніх, покірно зігнених спинах. Пам'ятай, Єгоханане, що ці ремісники є першою надією й поміччю для нас, зелотів. Селянин довго вагатиметься, довго буде думати, поки приєднається до нас. А ці перші вхоплять свої молотки й кинуться принагідного часу на доми й палаци отих велемудрих і велезрадливих панів. Тепер уже розумієш, Єгоханане, чому ти серед харашімів?

Єгохананові здавалося, що перед ним розкривається глибока, глибочезна безодня. Учора його опановували страшні думки, гіркі мислі, але це був інший страх. Учора було лячно, що Божий нарід розбився так на два ворожі табори: одні вживали, других виужитковували. Сьогодні було страшно, бо впало останнє слово, усвідомилася остання думка, яка вчора лише ледь-ледь блимала під попелом усвідомлення. Дійсно, ворогів треба було знищити! Але найперше ворогів власного очищення, власної свободи, ворогів, із свого таки народу. Думка так пристрасно і прудко вхопила його істоту, що він і не спам'ятався, як щось сказав. Мабуть щось про

очищення, бо Симонів переконливий і запальний тон знов привів його до свідомости.

— Ти сказав, Єгоханане! Їх треба знищити. Не оглядаючись на те, що вони також сини Божого народу. Як колись Мойсей з Ароном не оглядалися на братерську приналежність Хора, Датана й Авірона, а знищили їхні зрадницькі роди з усім, що вони мали: з жінками їхніми й дітьми, з друзями і приятелями. Як колись Ілля був знищив брехливу мудрість братів своїх — жерців Ваалових. Бо лише після їхнього знищення міг дочекатися народ життєдарного дощу. Так і тепер, Єгоханане! Лише вони, що запродали наші тіла й душі чужинцям, є першою перепоною до свободи. Не стане їх — не стане кайданів, викованих нашими власними руками. Чужі кайдани ми розіб'ємо легко, маючи мужні серця й свобідні руки. Бо так, як є — немає для чого боротися Ізраїлеві. Щоб замість римлян посадити на їхнє місце садукейських мамзерів, а замість Іродових байстрят — фарисейських хаберимів?

Симон замовк. День схилявся до вечора. По околиці ходив осінній сум. Сухий вітер гнав солом'яні стебла й опале листя через перехрестя пільних доріг і закручав їх у вихрясті порошисті стовпи. Винниці стояли голі й занедбано-порожні, а самітні точила серед них ще збільшували настрій безпомічности: "І залишиться самітною донька Сіона, наче та будка на винниці"... пригадалися гіркі слова пророка і зараз же виплив із спомину Озія. Але Симон не лишав часу на довге роздумування:

— Тепер, Єгоханане, ти мусиш вповні й до решти розуміти свою працю тут. Ти не один. Серед харашімів ремісничої дільниці ми маємо ще кількох друзів. Одного з них ти знаєш. Це старий твій Авакум. Чого так здивовано дивишся на мене? Хоч він і не носить під пахвою меча, але він зелот і сікарій, як і ми з тобою. Завзятий, упертий і відданий зелот. Наш вождь його незвичайно поважає і часто питається його ради. Тому він і прийняв тебе до себе за учня. Тому він і не сумнівався, що я — майстер із Сидону, а ти — мій небіж. Лише не показуй, кажу тобі, що ти знаєш про це. Працюй далі, як належиться харашімському учневі. Ми будемо тепер зустрічатися частіше, в тій самій санагозі. А ти маєш багато розмовляти з Азою й усіма іншими ремісниками свого віку. Чим

більше розмовлятимеш — тим краще. Зручно виявляти своє обурення утиском і несправедливістю панів цих ремісничих вуличок. Викликати на щирі признання і незадоволення. Натякати на близький час справедливости. Малювати образи влади Ізраїля, коли не буде багатих і бідних, вбогих і нещасних, панів і рабів, а всі сильні, щасливі й мирні сини і брати ізраїльського народу. Більше пророків, пророків більше, Єгоханане! Про царство того мудрого, справедливого, спокійного, що його ми бажаємо мати замість цих підлих, жадібних і зрадливих слуг Риму і іродіян...

— Та... — Єгоханан хотів сказати, що це заклик до очікування Месії, але чомусь на півслові стримався й докінчив цілком іншим запитом: "Потім, Симоне?"

— Потім, Єгоханане, світ лежатиме покірний і відданий перед очима Ізраїля. Уже тепер, коли ми є тільки народом римських слуг, уже тепер, скільки ми маємо прихильників серед чужоземців. Скільки їх пристає до нашої віри! Та ж ти сам бачиш у храмі на Пасху ту велику кількість прозелітів. Не лише наших палестинських ґер газедек, що тримаються нашого закону. Але тих з-за моря, з Єгипту, Азії й Риму, що приходять до храму. А скільки їх присилає йому дари й десятину! І це все, Єгоханане, тепер. А що ж коли Ізраїль буде вірним, сильним і свобідним народом! Чи не намагатиметься тоді кожен чужинець бодай доторкнутися жидівського подолка, щоб стати причетним до щасливого панування Божого народу! І тоді його пануванню не буде кінця. До всіх кінців землі, до останнього пристановища вітрів, світ буде Ізраїлів, а Ізраїль — Божий!..

Єгоханан ще ніколи не чув від Симона такої запальности в розмові. Все підсмішкуваті, підштовхувальні слова, півнатякливі запити і дразливі відповіді. Тепер говорила його справжня істота, зелотська душа, душа друга до друга. Він не відповідав. Мовчки верталися обидва до міста, але Єгоханан чув далі продовження Симонових слів. Воно стояло на дуже нечисленних рядках закону. Бо їхнє додумування було страшне. Легше людині було не турбуватися цими думками, що ставили нараз народові такі страшні, важкі, майже непосильні завдання. Та чи це були зелотські думки? Чи винайшов їх Симон, або лише вождь? Чого було їх лякатися?

Чи ж це ие те саме, що раз казав він у галілейській синагозі, коли тлумачив пророчі докори про ситість хліба й безмежжя спокою. Але все таки думки були могутні й полохливі, міцні і п'янкі, як весняний вітер на гебронських горбах. І вся істота напружувалася від них до останнього, вирішального чину. Вони саме встигли пройти через браму перед замкненням і незабаром розлучилися. Симон уже не говорив, наче виговорив усе, що мав у таємничому сховку, а Єгохананові хотілося залишитися самому.

Тепер, коли він був самотній у своїй кімнатці на піддашші й уже лежав на ліжку, — тепер відчув велику втому. Не тіла, ні! Але втому думок. Бо щось неприємного підносилося назверх, але не було сили притягти його ближче, щоб придивитися. В домі вже була тиша, затихла передчасно й вулиця, бо холод осіннього вечора позаганяв усіх до хат. Він лежав горілиць і бездумно слідкував, як у віконному отворі мандрувала якась ясна зірка від одного краю вікна до другого. Перетинала навскоси отвір і ховалася за краєм, але він посувався на бік, щоб знов мати її перед очима і знову слідкувати за її повільним рухом, але сон не приходив. І нараз знав, чому цей неспокій не давав йому заснути. Це було від Месії! Від того слова, що хотів сказати Симонові і на півдорозі стримався.

Якщо зелоти згадували Месію дуже рідко, то це було зрозумілим. Хіба ж не сказав був тоді вождь, що треба перше здобути самим свободу, а Месія лише закріпить за народом права і здобутки перемоги. Але й у вуличці мідярів говорили про Месію мало. Турботи щоденности відбирали від ремісників охоту міркувати про таку далеку ще годину визволення. О, ні! Вони не зневірилися! Тільки ж Месія прийде пізніше, значно пізніше, як казав йому Аза. Але їсти, пити і змагатися за щоденний шмат хліба треба сьогодні, зараз же. Досліджувати ознаки його приходу, сперечатися про те, коли і як це станеться — могли лише фарисеї й садукеї, що не турбувалися завтрішнім днем, ні тим, що їсти і в що зодягнутися. Або ті нещасні біля Силоамської купелі, що їм у їхніх стражданнях єдиною надією залишився ще Месія. Харашімам же, злиденним харашімам, немає часу ані на одне,

ані на друге. Месія хай лише прийде, а вони вже не залишать його самого!

Так, все це було в порядку. Бо перебільшена надія на Месіїне втручання в боротьбу за свободу лише ослаблювала народ. І не це викликало в нього сумнів. Так, сумнів, бо це був сумнів, який тремтів у нім неприспаним неспокоєм. Що було з Месією, що неспокоїло його? Думав, але не міг домислитися й раптово заснув.

ЄГОХАНАН тепер дивився на вуличку мідярів інакше. Була це вже йому не окрема несправедливість, що її чинили супроти своїх братів сильніші й вищі. Вуличка була лише окремою плямою ганьби серед того величезного простору ізраїльської біди, що простягся від Ідумеї до Сирії, від Зайордання до Великого моря. Тепер Єгохананові було ясно, що не лише ремісничa бідота Єрусалиму і приморських міст, але й уся мізерія вибраного народу походить передусім не від чужинців — римлян й ідумейських зайдів — а від своїх таки, від учених, мудрих і знаменитих нащадків так само славних і знаменитих батьків. І він пригадав собі Геброн, тих дрібних селян, що ледь-ледь перебивалися від урожаю до врожаю на клаптиках власної або винайнятої землі, в той час, як великі поля багатіїв, храмові поля аж просилися до праці мозолистих селянських рук. І це було не лише в Геброні. Було так у всій Юдеї, Галілеї, Самарії і Зайорданії. Бо інакше не наповнювали б півголодні батьки храмові подвір'я своїми півголодними дітьми — принагідними назореями. Зелоти говорять про храмовий закон. Безперечно, це не той закон, що його знають первосвященики і синедріон. Бо цей первосвященичий закон — лише на користь їм самим і більше нікому. Це був закон на ще більше, ще глибше пригнічування уже й так бідних і пригнічених. Ганьба з таким законом! Єгоханан пригадав собі тих кілька гебронських випадків, коли нуждар хлібороб так був заборгувався, що мусів віддавати в заставу свою землю. Ото ж земля не приходила до застави багатієві. Ні! Таж закон забороняв відбирати в бідного

останній клапоть поля. Всі бо були, за приписами закону, сини одного дому, всі були брати й сестри, а брат брата не смів віддавати в неволю нужді і злидням. Але взяти землю на храм — було дозволено. Й усі були задоволені. Храм, що до його скарбниці приходило кілька жебрацьких асів — з асів сіклі, а з сіклів таланти, — первосвященики, що з тих асів жирували й багатіли, а найбільше той, в кого нуждар заборгувався. Бо це він у дійсності розпоряджався тепер нуждаревою землею, платячи храмові ті аси, за які храм покривав його загарбливість і нелюдяність. І всі в Геброні знали це, знав заборгований і розумів добре віритель, але всі знаходили це в найкращому порядку: Проти храму нічого не вдієш! Коли ж приходило літо літ милостивих, на протязі якого треба було за законом вертати власникам їхні навіть продані поля, не кажучи вже про зібрані за борги садиби й левади, — то все це не торкалося храмових дібр. І так рік за роком утікала земля — ниви, садки, винниці й левади — з рук необережного чи невдачливого селюха, щоб уже ніколи не вернувся ані до нього, ані до його дітей. Замість вільних панів своєї ріллі вони ставали лише храмовими наймитами, що віддавав їхню землю тому, хто платив храмові більший чинш, а їм залишав лише стільки, щоб передчасно не померти, передчасно не переселитися до гробових печер своїх батьків.

Лише тепер, у цій харашімській вуличці розкрилися Єгохананові очі на велике рабство амгаареців у невеликої горстки нервосвященичих родів, садукейських ґаонів і фарисейських хаберемів. Але, хай би їх було й більше! Хай би їх було, як волосся на голові! Шкода волосся, але й без нього може існувати й голова і людина! Це несподіване порівняння надало новий біг Єгохананові думці. Справді, якщо волосся хворе — треба його відтяти й кинути у вогонь. Так, у вогонь! На місце його виросте нове, здорове! Те саме треба зробити й Ізраїлеві. В огонь запаршивіле волосся велемудрих і велеправедних!.. І, додумавши цю думку, Єгоханан припечатав її таким певним і рішучим ударом молотка, що Аза припинив працю й подився на нього з коротким засмівом:

— Обережніше, Єгоханане! Не пробий діри! Це тобі не орендарська голова, якої не шкода нікому. Тут дірка — і пропав кавалок. А він дорогий.

Засміявся і Єгоханан, що Азині слова так добре припасувалися до його власних думок:

— Я дійсно, Азо, думав про панів нашої вулички. Навіть учора говорив про це з дядьком. Він потішав мене, що таке не лише тут у Єрусалимі діється, не лише з ремісниками. По всій землі нашій багатії і книжники прибрали собі до рук все, що було і є кращого. Те саме діється й по чужих землях: у Сирії, Єгипті, Греції й за морем. Усюди колишні власники, що раз збідніли й заборгувалися, мусять працювати на своїй-чужій землі і платити десятину. Я казав дядькові, що як це робиться серед поганців, то це не значить, що так мусить бути й серед Божого народу. Хіба не милосердя заповідав нам Вічний, коли давав Мойсеєві закони? Хіба не про нього говорили нам повсякчасно пророки? Але дядько нічого не міг мені відповісти, крім того, що мало ще закону Божого. Треба повсякчасно, повсякденно пригадувати його існування, треба вимагати, щоб міцні й мудрі виконували його, а не лише малі й нужденні. Треба обзиватися!

— Добре говориш, Єгоханане! Багатьох із нас знає це. Але мовчить. Мовчить зі звички, як був я тобі казав, мовчить зі страху, мовчить із почуття власної підрядности. Бо покора велика охороняє від нещасть ще більших, бо князі землі й сильні в Ізраїлі є нашими панами, а ми — їхніми слугами.

— Але колись цю ганебну мовчанку треба скінчити! Треба повстати проти цього гнету!

— Добре тобі говорити! Повстати! Але як? Для повстання потрібно двох найбільших речей: вождя і єдности. І не так ще може вождя у нашій справі, як єдности. Бо дуже незвикла це річ, Єгоханане, повставати проти власних законників і вчителів. Не бувало цього в Ізраїлі. А до того всього наші пани занадто добре знають про все, що діється серед нас. Як но почують про яке шарудіння, а вони його все чують, бо це мабуть вітрець доносить до їхніх вух наші думки й бажання, так зараз же й ужиють своїх заходів. Але найперше нацькують нас одних на одних. Їх небагато. Але вони мають гроші і вплив. Зійдуться, порадяться, потрусять гаманцями, де треба — попустять, де треба — притиснуть. А де саме це треба зробити — скажемо їм це ми самі. Так, так, Єгоханане! Ми самі! Бо немає більшого ворога нуждареві,

як другий такий самий нуждар, що заздрить ближньому своєму зайвого кавалка м'яса в суботу чи ложки меду для дітей.

Аза говорив, а Єгоханан знов не слухав його. Розглядався через двері по тому клаптику вулиці, що його було видко з його місця. В усіх тих крамницях, що їх бачив і не бачив, було найбільше одного краму: нужди, заздрости, жадоби, але жадоби й заздрости — найбільше. Бо і тут була вона найсильнішим володарем — страшна ота, безмежна жадоба ситости, бажання спокою і ситощів. Це була ціль панів і їхніх рабів. Єгоханан знов пригадав собі свій останній виступ у молитовні. Пригадав і злякався. Бо безконечним, безвихідним колом уявилося йому нараз життя його народу. Від голоду до насичення, від насичення до спокою споживання, до заздрощів, боротьби, голоду, і знову довкола, довкола, все довкола. Але отрясся. Ні, ні! Зелоти і тільки зелоти можуть запобігти цьому нещастю заздрости й жадоби, що отруюють душу народу. Не стане багатіїв і нуждарів — зникнуть противенства, ворожнеча й боротьба. Хто має багато — хоче ще більше. Хто не має нічого — хоче чогось. Страх і заздрість, боротьба, жадність і страх! Месія їх знищить. Чи ж не до Месіїного панування змагають зелоти?

Єгоханан бачив дітвору цієї вулиці, їхні гри, їхні забавки. Все було теж достосоване до харашімського життя. Так само, як дорослі, клепали й діти свої забавки, гралися в покупців і продавців, майстрів й учнів. Ніколи ще не бачив Єгоханан гри у вояків, нападів і підбоїв, воєн, поразок і перемог. Не було їх у цих батьків — непотрібні будуть вони й дітям. Ех, тяжко буде роздмухати в цих вуличках, просякнутих покорою й жадобою спокою, полум'я повстання й боротьби. Хіба що заздрість поможе. Заздрість до багатих, ситих, задоволених чужинців і панів. І зараз же спробував завести на це розмову з Азою. Але той лише посміхнувся:

— Маєш і не маєш правди, Єгоханане! Маєш, бо воно таки справді так із нашими дітьми, як ти спостерігаєш. Наші діти вдалися в нас. Покірні й завидущі, як їхні батьки. Але не маєш рації, бо забуваєш, що всі заворушення, які поставали в Ізраїлі, виходили все таки з міста, й харашіми брали в них не останню участь. Так, так, Єгоханане! Пригадай собі повстання єрусалимські проти юдейських царів. Щось тоді входило до нашої

душі і нічого не залишало в ній від покори й пониженості, бо тоді ми проголошували нових царів і забивали старих. Тому то вороги наші так і бояться нас, тому так міцно тримають Єрусалим, що не знають, коли з нас покірних, слухняних і відданих овець зробляться леви.

Аза сміявся й наче впевненіше й веселіше цокав молоточком. А Єгоханан пригадував собі останню розмову з Симоном і його надії на цих, тепер слухняних і затурканих, харашімів. А при цій нагоді Єгоханан докладніше довідався про самого Азу і про малого Куфу. Родина Азової жінки походила з вулиці ткачів, де її батькам належав куток у кам'яному гробі, що звався домом. Те саме життя, що й у вулиці мідярів: оренда, недостача хліба і м'яса, заздрощі і праця. Коли старий Авакум, хай Вишній збільшить кількість днів його життя, відбереться на вічний спочинок — він перебере його крамницю, його права й повинності. Виплатить його донці і синам відступне — вони вже погодилися скільки — і стане сам майстром. Авакум чесний і справедливий господар, і він не затяжив його безвихідним, безконечним боргом, хай Вишній тримає руку над ним! Четверо дітей були ще замалі, але старший уже помагав одному з дядьків розмотувати прядиво. Буде ткачем. Тепер на полотно є дуже великий попит, особливо з Риму на дешеве, просте полотно. Сирота Куфа ніби належав цілком до Авакумової родини. Він уже дещо вмів робити і не їв дурно господаревого хліба. Був веселий, спритний і завжди сміявся, коли до цього була чи не була причина. Але Єгоханан відчував, що він був би ще веселіший, ще сміхливіший, якби міг майнути до піль і левад за єрусалимською стіною. Там вітер випив би блідість із його лиць, а сонце засмалило б руки й ноги та зняло чорні кола з-під очей. Не молоточки, кліщі й пилки йому до рук, але мотику чи рискаль, або довгий патик погонича повільних волів на току чи в борозні. Йому б ще лазити по деревах і гонити птахів по винницях, а не без перестанку, від ранку до вечора, клепати, клепати і клепати й тільки мати радости, що нащулювати вуха на розмови Ази з Єгохананом. І таких Куф була повна вулиця. Старших чи молодших, але все тих самих малих учнів, що мусіли не лише клепати, але й бути даровими слугами жінкам своїх майстрів й хатніми попихачами. Але так воно й мусіло бути. Бо хто не перейшов цього шляху —

не пізнав цілком учнівського життя з його послухом, послухом і ще раз послухом. І Єгоханан пригадав собі гебронського Самлая і його похвалу слухняності та погрози лінощам. З таких лише учнів могли бути добрі майстри, варті чести харашімського стану!

ДОТРИМУЮЧИСЬ твоїх порад і наказів, Симоне, я ще пильніше приглядався до ремісничого життя. Але, чим глибше в нього занурююся — тим більше воно мені не подобається. Ні, краще скажу, мене обурює!

— Це добре, Єгоханане! Зелот ніколи не сміє бути байдужим. А особливо сікарій. Байдужість і поблажливість добрі для садукея. Бо вони родять задоволення, а задоволення — початок занепаду, як ти це сам кілька разів стверджував. І я радий, що з тебе поволі стає справжній сікарій. Але що тебе так обурює?

Вони знов сиділи, як звичайно, за міськими мурами над Сихемською дорогою. Осінь уже перейшла в зиму, поранки бували студені, і з подвір'я мусіла майстерня перенестися до тісного передсінку Авакумової крамниці, де було темно, зимно, вогко і де гуркіт молоточків відбивався від стін просто до голови. Мідяна жарівня з вугіллям давала мало тепла, і Єгоханан цілий тиждень грівся лише біля гарячої юшки, або в себе на студеному підстришку, під купою всілякого лахміття. Тому тепер було справді так солодко сидіти в затишку кам'яної огорожі й відчувати на собі теплоту соняшних променів. Почекати ще трохи, ще потерпіти, й весна все направить, знов прийде життєдайне тепло, й весело застукають молоточки по всіх подвір'ях харашімської дільниці. Тепер же лише зустрічі зі Симоном були ясними днями серед сірости праці і зимових студених днів.

— Що найбільше обурює, хочеш ти знати, Симоне! Це все ті самі спостереження, які я був зробив, коли но ще перший раз був об'явився в Єрусалимі. Це спостереження, що розділився народ на вищих і нижчих, на хаберимів й амгаареців, на ґаонів і неуків. Першим не лише все добре, але й усе найкраще. Їм уся влада, всі права й доброта цієї землі,

а другим — нужда й обов'язки. Чи так воно й мусить бути серед вибраного народу?

Симон гостро глянув на Єгоханана, але нічого не відповів. Юнак трохи помовчав і знову продовжував:

— Це мене найбільше обурює, Симоне. Це мучить мене, коли я дивлюсь на життя тієї ремісничої нужди. Це не дає мені часом спати, розплющує знов очі, коли вже їх був скліпив сон. Їм, цим найостаннішим серед Ізраїля, їм, що, як ти казав, перші вхоплять Гедеонові мечі, хотів би я помогти. Але не знаю як, не можу, й це мене обурює, болить і ображає, Симоне!

Симон дивився геть, наче пильно розглядаючи сірий зимовий краєвид порожніх винниць і левад, наче не слухаючи. Але, коли Єгоханан спинився на мить — поклав йому руку на коліно:

— Не подобаються мені ані твої думки, ані твої бажання, Єгоханане. Такими думками зайво обтяжуєш собі голову, а твої бажання вказують, що ти й досі не зрозумів істотности нашого зелотства. Можливо, що цілі розумієш. Ні, ти їх розумієш напевно! А ось шляхів, якими зелоти прямують до своїх мет — ти не розумієш. Хочеш знати, чи їх розуміють інші друзі? Напевно ні. Але ніхто з них над цим не замислюється. Їм досить знати ціль. Решта належить лише вождеві. Ти ж, пророчий учень і гаонський зав'язок, хочеш знати і шляхи. Добре! Деякі з них я тобі зараз поясню й витолкую. Але не все, бо ці шляхи відкриті до свого останнього сліду лише нашому вождеві. Та проте слухай! Ти хочеш усіх цих нещасних, затурканих, злиденних ремісників поставити на становище якщо не їхніх панів, то бодай не панських рабів. Але саме цього зелоти не хотять! Не роби таких здивованих очей! Ти чув дуже добре: не хотять! Бо для зелотської цілі, для зелотських шляхів боротьби і змагань потрібні не такі харашіми, що жили би зі своїми працедавцями, як брати: спокійно, довірливо, в дружбі й любові. Ні, потребуємо незадоволених, завидущих, голодних вовків, що ось-ось кинуться на вовків, щоб рознести, розігнати їх і їхні отари. Такими потрібні нам єрусалимські харашіми!

Мабуть вираз Єгоханового обличчя вразив Симона, бо він на хвилину замовк і зараз же злагіднив тон:

— Це є велика одвертість з мого боку, Єгоханане, що я відкриваю вождеві наміри. Лише я знаю їх і погоджуюся з ними цілком. Ще нікому не відкривав я їх, лише тобі. Бо ніхто, ще раз кажу тобі, ніхто із наших друзів не докопується до них, як ось ти. Ніхто з них не такий жадний знати все, все про зелотські засоби й мети, "ловити рибу перед неводом", як кажуть галілейці про мрійників. Твої мрії, Єгоханане, шляхетні, але передчасні. Уяви тільки собі, що сталась нараз у Єрусалимі велика зміна: Багатії відписали своїм боржникам усі борги, й уся біднота харашімської дільниці дістала зразу все, що потребує, про що мріє, як про недосяжну життьову мету! З ким би скинули ми тоді чужинецьке ярмо? Та й чи потрібно було б скидати його, запитались б наші ремісники. З ким би піднялися ми проти підлизливих іродіян, зарозумілих ідумейців, задоволених греколюбів — садукеїв і жорстоких римлян? З ким би скинули з народної душі тягар своєї і чужої наволочі? Ні, Єгоханане! Не турбуватися долею харашімських вуличок, не вболівати над їхніми нещастями і злиднями. Їм цим не поможеш, а від себе лише відганяєш потрібний сон. Але треба роз'ятрювати їхню ненависть, їхні бажання зміни, відплати, перемоги. Ти мусиш навчитися спостерігати їх, як той кухар, що пильнує горщика зі стравою посеред вогнища: підтримувати вогонь, щоб юшка кипіла, але не перекипала. Чи має турбувати кухаря те, як цю страву мають їсти. Це вже не його діло, але господаря під час гостини. Цим господарем є наш вождь. Ми лише його кухарі! Запам'ятай собі це, Єгоханане! Зелоти не приходять, щоб робити народові добродійства, лише, щоб викресати в нім твердість і рішучість, ще більшу, безмежнішу й одчайдушнішу, ніж мають його вороги. Ти, Єгоханане, наче один із тих розвідників, що їх колись посилали наші предки з пустелі Фаран до Ханаану. Ти — зелотський розвідник! Мусиш мати гострі очі і відкриті вуха. Все чути, все бачити! Знати наших ворогів і наших приятелів. Обережно прикладати ріща до вогню під горщиком народньої страви. А коли прийде час — вхопити меч! — Симон зробив рух під пазуху — і вбити! Не лише ворогів...

З острахом спостерігав Єгоханан Симона. Він ще ніколи не бачив його таким. Обличчя перекривилося страшним перекосом ненависти, а очі пекуче втиналися в Єгохананові. Це

був не насмішкувато-повчальний Симон, якого він знав досі. Був це, був це... Асмодей! Демон пустелі і скелястих заозерних гір. І в його погляді було стільки злоби, що її б, здавалося, вистачило на всіх ворогів Ізраїля. Жорстока й безоглядна сила палахкотіла з його зору, вовча жадоба й хижацтво. Але нараз напруження лицевих м'язів розпливлося, борода знов подалася до грудей, зник ошкір зубів й обличчя прийняло свій звичайний, знайомий вираз. Він, мабуть, помітив, яке перестрашливе враження зробив на Єгоханана, бо зараз же й посміхнувся, дивною й вимушеною усмішкою.

— Багато наговорив я тобі, Єгоханане! Багато такого, чого ніколи не сказав би кому іншому. Все лише для твого добра! А тепер, гадаю, знатимеш усі наші зелотські бажання й будеш менше роздумувати над речами, що їх уже давно передумано. А тепер мушу тобі сказати ще одну річ: у вуличці багато всіляких шпигунів і вивідувачів. Найбільше добровільних. Але вони лише шпигують для власників крамниць, хто з ремісників заробляє більше, кому ведеться краще і чому. Тих ти не бійся. Але є між ними й іродіянські вивідувачі. Бо іродіяни також добре знають, яке значення мають такі вулички для їхнього спокою. І вони підглядають і підслухують. Старий Авакум мені вже казав, що про тебе вже розпитував один із покупців. Може це проста цікавість, а може й щось більше. В кожному разі Авакум дасть тобі знати, коли той покупець прийде ще раз. Приглянься йому, добре приглянься! Може він нам здасться! — І в Симоновім голосі забриніла твердість погрози.

Єгоханан слухав мовчки. Вони вже були на дорозі до міста. Під брамою згрудилася юрма подорожніх. Були це прочани. Останні прочани перед початком весняних праць. І дивлячись на їхні запорошені, спітнілі, втомлені обличчя пригадав Єгоханан свою останню подорож з матір'ю до міста. Ах, якими радісними, чистими і свіжими думками була сповнена його істота! А чим тепер? Які тепер думки й настрої опанували його душу? Єгоханан відчув, як тонкий жах неокресленого передчуття прийдешніх бід шукає дороги до його серця. Ще не знайшов, але вже є близько-близенько, біля самого входу! Боже Єдиний і Праведний! Розсуди між мною і думками моїми!..

КОЛИ вождь ходив по печері, занурюючись до тіні й виходячи до світляного стіжка, ходив широкими пруживими кроками, час до часу відкидаючи з чола своє сріблясте волосся — він був подібен до лева. Цілком так ходив могутній звір в клітці перед Іродовим палацом, коли раз цар виставив був своїх левів на показ єрусалимцям. Симон був тоді хлопчаком, але ще й досі спомин про полоненого лева був одним із найсильніших його спогадів. Особливо по лев'ячому вождь обертався. Пруживо, прудко, несподівано, наче на раптову небезпеку, що підкрадається з-заду. Симон мовчав і лише спостерігав, як вождь входив до тіні й виходив з неї, знову занурювався й винурювався, і все мовчки, без слова й погляду в Симонів бік.

Саме тепер приніс Симон важливу вістку. Один із постачальників зброї для римських легій, якийсь грек Лізаній, погодився продати зелотам певну кількість зброї. Само собою, що він нічого про зелотів не знав, зброю торгували від нього ніби то для ідумейських племен за Йорданом. Нагода була дуже вигідна. Не тільки мечі, але й луки з найкращими суканими тятивами пропонував грек, пращі з величезним запасом олив'яних куль, кількасот найліпших бронзових наконечників до списів і нарешті облоговий таран з важкою бронзовою головою, з цілим риштуванням до нього. Симон був у Дамаску, сам умовлявся з греком, бачив зразки зброї й новий таран, що виблискував важкою головою, наче зі золота роблений. Сікарії таранила не потребували, але хитрий грек поставив умову: або куплять усю зброю і з тараном, або нічого. А нагода придбати запас зброї була така спокуслива, що Симон не вагався обіцяти покупцеві, що купить увесь його склад. Вождь уже був вислухав Симонів звіт і тепер саме роздумував над ним. Роздумував трохи задовго і це починало Симона турбувати. У повному світлі лежали на столі зразки зброї: римська сіка — ножевидний меч, єгипет-

ський бойовий серп, лук, важкий спис — ромах, хоробрих нафталітів з наконечником як полум'яний язик, легкий кідон — метальний спис і нарешті мефіс — подвійна бойова сокира. Прекрасна зброя! Було б великим недбальством пропустити таку рідку нагоду і не відкупити в грека його запасів. На тисячу людей, як запевняв грек, було цих запасів, а кідонів ще й більше. І ціна не була висока. Напевно й виторгувати можна буде ще дещо. Чому ж, все таки, вождь так довго роздумує над такою простою річчю?

Нарешті вождь підійшов знову до стола й ухопив бойову сокиру. Він закрутив нею над головою, набуваючи розмаху, наче для страшного удару. Сокира була добра. Він зважив на руці кідон — кращого не могло бути, єгипетський бойовий серп був залегкий, але його легко було виробляти і малодосвідченим майстрам і зручний він був для маловправлених вояків. Так само, як прості пращі галілейських чабанів, до яких напевно були б ці олив'яні кулі найкращим доповненням. Усе було добре, найліпше! Але...

— Ти вже мабуть знудився, Симоне, чекаючи на моє рішення. Правда? Але не нарікай! І не думай, що я сумніваюся в якості цієї зброї. Або, що я передумав і не хочу її придбати. Ні! І зброя прекрасна, і ми потребуємо її. І твоя праця заслуговує моєї найбільшої хвали. Лише гроші, Симоне! Гроші!

Симон задоволено посміхнувся:

— Твоє признання мене дуже тішить, раббане! Тільки чому ти думаєш, що це дорого?

— Ні, Симоне! Я не думаю, що зброя коштує дорого. Вона дуже дешева! Лише я думав над тим, звідки добути гроші для цілого закупу. Стільки грошей не буде в нашій скарбниці!

— Як? — лише зміг здивовано протягти Симон.

— Так, Симоне! Наші прибутки з нашого таємного податку не настільки великі, щоб мати таку скарбницю, як мав її Ірод. Правда, був досить значний запас, але ми його спотребували на викуп наших в'язнів. Того, що залишилося — не вистачить і на половину зброєвого запасу.

— Лізаній не продасть половини. Все або нічого! —

повторяв він, увесь той час, поки я з ним торгувався. Все й із таранилом!

— Ось бачиш, Симоне! Тому я так довго й роздумував: купити — не купити!

— Цього була б вічна шкода, раббане! Де ми знайдемо знову таку нагоду й таку зброю? Мусимо купити! Мусимо знайти для цього гроші!

— Мусимо, Симоне! Кажу і я! І кожна рада, як і звідки придбати гроші — буде найкращою радою, яку я лише чув у моєму житті! Раду на гроші, Симоне!

Симон мовчав. Звідки, справді, взяти грошей, та ще й стільки, та ще і зразу? Звичайно, напад на каравану до чи від Еламітської затоки дав би мабуть більше. Але скільки часу треба б було, щоб такий напад приправити, та ще й із непевним вислідом! Мовчанка зависла в печері.

— Ну, добре, Симоне. Маємо кілька днів на роздум. За цей час щось прийде до голови. А тепер скажи, що робить наш Єгоханан. Відтоді як одійшов від нас — ти нічого не казав мені про нього! Що з ним?

Симон почав розказувати про Єгоханана. Про його життя й успіхи в харашімській дільниці. Говорив і нараз замовчав на півслові:

— Раббане! Я маю пораду! Ми маємо гроші!

— Ну? — здивовано запитався співрозмовець.

— Так, раббане! Ти знаєш храмового гаона, старого фарисейського лиса Беназара? В нього є гроші!

— Знаю, Симоне. Ще краще, ніж ти. Це є один із тих перших в Ізраїлі, хто заслуговує нашого меча. І про його багатство знаю. Багато на нім сліз і проклять. Та, як ти хочеш видобути з нього ті багатства, Симоне, коли в нього взимку студеної води не допросишся?

— Дуже просто, раббане! Ти чув про його знамениту збірку самоцвітів. Збірку, про яку всі знають в Єрусалимі. Збірку, яку він береже більше, ніж мати свого первородного. Цю збірку ми мусимо мати. А потім немає чого турбуватися грішми!

Вождь глянув уважно на Симона:

— Дуже добра рада, Симоне! Як дійшов до неї?

— Я говорив тобі про Єгоханана й пригадав нараз, як

той оповідав мені про зустріч з Беназаром. Старий був затримав його на вулиці і за своїм звиком почав канючити поради, що має ще робити для більшого вдосконалення. А Єгоханан з пересердя порадив дідові роздати бідним улюблену збірку самоцвітів.

Вождь засміявся:

— А той Єгоханан вміє дошкульно жартувати! І дотепно. Уявляю собі пику старого! От була потіха! Ха-ха-ха! Але, як ми до тієї збірки дістанемося?

— Над цим треба подумати, раббане. Він із нею не розлучається — це знаю напевно. Як виїжджає на літнисько — бере з собою, й у місті тримає мабуть у безпечному місці. Його дім має добрі мури, заґратовані вікна й міцні засуви та численну челядь. Важко буде це — правда! Але збірка варта того! За гроші від продажу, якщо вона така знаменита, як про неї кажуть, можна буде придбати не лише один запас зброї. Хлопців сміливих і відважних у нас не бракує, хоч тут потрібна не так відвага, як сприт. І думаю я цю річ довірити тепер Єгохананові.

— Чому саме йому, Симоне?

— Він досить ненавидить своїх колишніх покровителів. І знає, хто Беназар. Але, головне, треба його встромити до якогось небезпечного діла. Бо він забагато думає. І чим більше він роздумує — тим гірше для нього і для нас, раббане. Я пізнав молодика. Мало таких в Ізраїлі, що так щиро як він, були б віддані храмові й законові. В його душі немає лукавости й облесливости, які дуже часто потрібні людині, що має часом і високу ціль. Для нього Месія і шлях до нього є святі й непоплямлені не лише чином, але й думками. Кожна неправда його обурює прудко і нестримно. Таких, як він, небезпечно залишати з їхніми власними думками. Вони мусять увесь час бути в чинності, ввесь час треба скеровувати їхню ярість на якесь діло. Треба прив'язати їх до діла. До нашого діла. Ось тому я хочу узяти на це діло Єгоханана.

Симон так говорив, наче хотів когось переконати, і вождь уважливо приглядався йому:

— Щось там не теє з цим Єгохананом, Симоне? Ти вже говориш не до мене, а переконуєш сам себе.

— Ти сказав, раббане! — зніяковіло відповів Симон.

Добре працює Єгоханан, але занадто мудрує. Чому, навіщо і як? — лише й чую від нього, коли часом зійдемося в суботу. Ці запити були нам добрі, коли він був храмовим учнем. Тепер вони лише шкодять. Хочу прив'язати його до нас ще міцніше. Тому він мусить узяти участь у Беназаровій справі.

— Добре кажеш, Симоне. Це добрий спосіб зв'язувати наших людей з братством співвідповідальністю. А на Єгоханані мені залежить, щоб він був наш душею і тілом. Якщо пощастить придбати скарб — заберу його з Єрусалиму знов сюди. Ти потребуєш помічника. Я потребую теж. Ніхто з нас не вічний!

— Хай Вишній розмножить твої дні раббане наш! Які це думки приходять тобі до голови?

— Людські думки, Симоне! Тому бери Єгоханана й роби, якнайкраще. А тепер час молитов! Слава законові і храмові!

КОЛИ в Єрусалимській кітловині літня спека ставала нестерпною, — тоді багатії залишали розпечені мури і смердюче міське повітря і подавалися до своїх літниськ. На Оливовій горі й далі на північ, серед густих винниць, левад і садків, було безліч цих літніх садиб, що належали визначним іродіянам, садукеям, грецьким і сирійським купцям і багатшим фарисеям. Були це здебільша прості назовні доми, білі купи каміння серед зелені дерев, але були серед них і вишукані будівлі, смак до яких чим далі тим більше приходив із Риму і Греції.

Дімок фарисейського хаберима, храмового ґаона і праведника Беназара був збудований за старими ізраїльськими зразками без жадних чужоземних прибагів, що не лицювали ані вікові власника, ані його фарисейському впливові. О, ні! Кого, кого, а равві Беназара ніяк не можна було обвинувачувати в тому потуранні звичаям заморських земель, як це залюбки робили садукеї. Лише в одному його дім одрізнявся від решти літниськ: Жаден не мав такого могутнього й високого муру, як Беназарів. Наче справжня цитаделя, біліли йо-

го стіни з гущавини дерев, вузькі, наче вікно, ворота вели до середини, а верх мурів був покритий гострим череп'ям. Ні, жаден злодій не відважився б на крадіж у Беназаровому літниську. Мури, череп'я і люті ідумейські пси з вірною сторожею хоронили Беназарові скарби від жадібних зорів і рук. А серед тих коштовностей зберігали його найдорожчий, найулюбленіший скарб, другу душу, — збірку самоцвітів.

Чим старшим ставав Беназар, чим тоншими й тендітнішими робилися нитки, що прив'язували його змисли до життєвих радощів, тим дорожчою ставала йому збірка. Раніше він хвалився нею. Раніше показував друзям і знайомим на посуботніх вечорах і задоволено вислухував їхні захоплені вислови подиву і признання. Але чим далі, тим менше пишався нею перед людьми. Навіщо? Щоб довідалися іродіяни і римляни і запрагнули її мати! Що можна зробити проти волі такого, наприклад, прокуратора, який забажав би придбати збірку для себе? Проти сміливих злодіїв є мури, ґрати, черепиця, пси і сторожа. Але хто оборонить старого, немічного Беназара, коли римська сваволя сягне по цей коштовний скарб? І Беназар перестав показувати свою збірку знайомим і друзям, перестав навіть згадувати про неї і кожного разу, коли заходила розмова на самоцвіти, зручно змінював її напрям. До вікон його єрусалимського дому було вставлено ще грубші бронзові ґрати, двері скріплено міцнішими засувами, а коли приходила пора спеки і треба було перебиратися до левадного дому, — Беназар не знаходив від турбот місця. Серед садків і винниць самітний дім був виставлений на злодійську небезпеку значно більше, ніж у Єрусалимі, навіть, не зважаючи на мури, ґрати, псів і сторожу. Бо ті злодії останнім часом стали просто всесильними. У людських натовпах на ринках і біля храмів, навіть у самих храмових подвір'ях, відрізували вони прочанам їхні гаманці, хоч би ті навіть як коротко були завішені на шиї. Не кажучи вже про заїзди, де були для них найбільші жнива. Вони підкопувалися під доми й вибирали цілі комори, перелізали через високі огорожі, й лише люті ідумейські пси були для них сякою-такою перепоною. І це діялося часто в самому місті, а що ж казати про самітні літниська! Ні! Беназар краще не пішов би з міста, краще вмлівав би від літньої спеки, ніж

наражав би свій скарб на небезпеку переховування в самітному дімку серед левад і садків. Але... І Беназар мав важливе й вирішальне але, яке все ж випровадило його цього літа до самоти літниська, разом з його скарбами.

Бо збірка самоцвітів не була єдиним Беназаровим скарбом. Другим була молоденька Пітора.

Беназар любив не тільки самоцвіти. Беназар любив жінок. І чим старішим ставав, тим більше любив дорогоцінне каміння. А чим більше любив каміння, тим більше побивався за жінками. За красними, молоденькими, невільницями, тим молодшими, чим сам ставав старшим, поважнішим, ученішим і праведнішим. Чи ж не мудрому Соломонові було дано безліч жінок і наложниць? А хіба не кохалися в них праведні праотці й не обіймав старий Давид прекрасну юну Авісу?? З цього боку Беназар не робив би собі жадних докорів. Але фарисейство завжди проповідувало погорду до жінок, і він боявся, щоб його мудрість не зазнала ущербу серед фарисейського світу. Дімок серед садків був найкращим сховком для цієї пристрасті.

Давно вже не мав старий такої невільниці. Перед кількома роками купив був її на торгу в Кесарії, коли багатий римський лібертінець розпродував своїх рабів. Була ще тоді дитиною. Але пронизливі очі старого вже тоді спинялися залюбки на волоссі, барви стиглої пшениці, й на ніжній шкірі дитячих личок. Великі гроші заплатив він тоді за цю гіперборейку, як казали про неї греки. Тепер він їх не жалував. Бо тільки тепер, замикаючись із нею сам-на-сам, у покоях свого левадного дому, він розумів, як міг премудрий цар написати свою пісню на хвалу і славу юнки Сулямiти.

Ось і сьогодні, після посуботньої вечері, він подався до її кімнати. Але спочатку обійшов й оглянув подвір'я й дім. Схилялося до ночі. Слуги розійшлися до своїх пристрішків, важка брама була на міцному засуві, Натан, новий сторож, молодий міцний галілеєць, вийшов на нічну варту з цупкою дубовою ковінькою у супроводі могутніх двох псів. Беназар із задоволенням подумав про долю того злодія, що попав би до Натанових м'язистих обіймів або на зуби щулких псів, ще раз кинув зором на ворота і повернувся до дімка. І тут він

старанно замкнув і засунув двері й лише тепер відчув себе цілком безпечним від посягань світу на свої скарби.

Ще декілька днів перед сьогоднішнім днем він був у Єрусалимі, щоб узяти з собою давно приготований і ще раніше обіцяний Піторі дарунок. Був це завій із чистого серікону — шовку або мешу, як звали цю коштовнішу з найкоштовніших тканин. Із Сузіяни привозили його до Дамаску, а звідти везли до Риму. Спритний грецький купець приніс був раз Беназарові показати цю коштовну матерію. І не пожалував. Бо те, що заплатив старий фарисей за вишиваний сріблястими зірками ясноблакитний сувій — було маленьким маєтком. Для Пітори Беназар не пожалував би й більшого. Узявши під паху загорнений у полотно дарунок, він напомацки вийшов темними сходами до алійяг — горішньої кімнати.

Пітора чекала його. В кімнаті пахло свіжою касією, що ще курилася в кадильниці на низькому столику. Багатораменний свічильник звисав зі стелі, стумлено світячи лише кількома раменами на вкриті килимами стіни, низькі ослони і столики з посудом на них. Нічні комахи билися об серпанкову завісу широкого вікна. У кімнаті була духота. Мабуть тому Пітора лежала на широкому килимному ослоні без жадного одягу, лише з вузьким поясом сирійської танцюристки біля бедер. Радісно скрикнувши, піднеслася вона назустріч старому і простягла до нього руки. Беназар поклав їй на них свій сувій. Пітора вихопила його і блакитна блискуча ріка шовку розгорнулася з її рук на підлогу. Дівчина з захопленням дивилася мовчки на це диво і, пустивши його на землю, прудко обняла діда. Стиск її нагих рук і тонкий аромат мірри, змішаний зі запахом шкіри, солодко запаморочив Беназарові змисли. Він озирнувся до ослону й сів. А Пітора знов метнулася до свого шовку. Перекинувши його через плече і стягнувши коло пояса, вона почала танцювати. Ще, як була малою, віддав був її Беназар до школи сирійських танцюристок у Дамаску. Там вона навчилася всіх танків, що ними пишався тодішній Схід: сирійських і єгипетських, ідумейських і перських, танців землі Саба і країни Гавіла а також і нових танців грецьких і римських. Навчилася вона співу й музики й коли зняла зі стіни багатострунну кінору і, підспівуючи до її струнного дзвону, закрутилася по кімнаті наче

блакитний опар над весняним полем, — старому здалося, що то сама весна, прудка юдейська весна, злинає з неба до цієї тихої кімнати.

Ніжно бреніла кінора, плавно вихилялася танцюристка, простенька пісенька, пісня юнки-робітниці на винограднику так солодко торкалася Беназарових змислів, що він забув і час і місце. Був уже не вченим, мудрим і справедливим, а головно не старим Беназаром, але молодим юнаком, що тихого весняного вечора виглядає і прислухається серед батьківської винниці, де обізветься знайома пісня:

Ходім, милий, ходім
у поле із хати,
в запашному садку
будем ночувати.

Спозаранку-рано встанемо,
нашу винницю оглянемо,
чи квітує виноград,
чи є зав'язки в ґранат.

А потому там
я тобі своє кохання дам.

Пітора розтанцювалася. Причаєність тихого дому й ці солодкі зазивні слова зі струнними наголосами розбурхували її кров. А ця нова матерія, цей казковий серікон, був наче чиїсь прохолодні, гладкі, довірливі доторки. Чим швидшими були танкові рухи, тим швидшими й пестливішими ставали й вони... Ніби тікаючи від них, дівчина метнулася на бік, схопила зі стіни срібний менаанім і шпурнула кінору на ослін. Пісня урвалася. Срібні патички священного сіструма, інструменту Ашери-Астарти, задзвонили тихими дзвіночками і Пітора почала священний танець богині — праматері хананської землі.

Вона забула про старого, Беназар забув про оточення, а тих двоє, що сиділи на розвилистій гілляці старого рожкового дерева, що заглядало до вікна, забули навіщо вони на цім дереві, ставши лише зором і слухом. Танцюристка злегка

тремтіла усім тілом, а її бедра хвилювали, наче б кожною часткою приймаючи доторк лискучого, гладкого шовку. Легенько дзвонив у спущеній руці менаанім. Треміт ставав міцнішим, хвилювання підносилося і спадало, сіструм сполохано обзивався до напруженої тиші. З півзаплющеними очима, трохи розкритими устами, серед яких білою смужкою блищали вогкі зуби, тремтіло і звивалося Піторине тіло назустріч тому, кого причаровувало. Може самого Ваала-Бела забутого, вигнаного пана хананської землі. Час зупинився. Лише шаруділи босі ноги об килими на підлозі, дзвенів сіструм, бряжчали зап'ястя, й химерні тіні плигали по стінах. І враз сіструм брязнув сильніше, вдаряючи об зап'ястя, струснулися останнім дроганням бедра. Менаанім полетів у кут, а Пітора прудким розгоном скочила до ослону й занурилася в подушки біля Беназара.

Натан, галілейський сторож, торкнувся Єгоханановогo плеча й показав на вікно. Зробити лише скок через півпрозору заслону, й обидва вже були б у кімнаті. Але Єгоханан заперечливо захитав головою. Ні, зараз ні! Це було неможливо! Неможливо саме зараз, після цього палкого видива, що було наче нездійсниме, гаряче мариво з гебронської межі. Ні, почекати! Він не знав, чого ще має чекати, але чекати мусів. Якби там на ослоні був лише старий фарисей, без того струнκого тіла поруч! Єгоханан міцніше стиснув гілляку, поправив під пахвою меча й умостився ще вигідніше. Поза ясним чотирикутником вікна, замережаним тонкою сіткою прозорої завіси, довкола була темнота, панувала тиша. Лише вартові пси долі під деревом час від часу гупали хвостами об землю.

Зі замкненими очима, важко віддихаючи, лежала Пітора на ослоні.

Досі було промовлено мало слів. І дарунок серікону й танок потребували їх щонайменше. Але, як поволі спадала напруга танкового чару, хотілося говорити. Наливши собі й Піторі з важкого глиняного глека свіжого гранатового соку до срібних потирів, Беназар розчесав пальцями покуйовджену бороду і випростався на ослоні:

— Піторо! Ти сьогодні танцювала, як ніколи. Подобається тобі цей серікон?

— Нічого кращого я не бажала собі, — обізвалася покірно Пітора й поцілувала старого в скронь. Вона піднесла шовк із підлоги і знов умостилася на ослоні, загорнувшись у його бганки.

— Я радий, Піторо. А тепер присунь стола, запали решту лямпад і принеси з долини мій аргаз, що стоїть під ліжком.

Пітора жваво стала на ослін і запалила решту світильників. Тіні вступилися до кутів, засміялися килимні взірці, ще різкішими стали старечі зморшки на Беназаровому обличчі. Потім присунула до ослону низького столика й уже було чути, як тупають її ноги по східцях долі. За хвилину була вона знов на горі, несучи перед собою важку кедрову скриньку, обковану бронзовими обручами. Поставила коло столу й знов умостилася на ослоні. А Беназар витяг з-під пояса довгого срібного ланцюжка з бронзовим ключем. Він повернув ним у замковому отворі, заскрипів унутрішній засув і віко увільнилося. Витягши шию, заглядала Пітора до середини.

На перший погляд не було в аргазі нічого особливого. Його наповнювали до самого верху шкіряні гаманці зі шкіряними ж зашморгами, такі, як їх носять єрусалимські купці на дрібні гроші, лише все нові, невживані гаманці. З них підносився якийсь ще солодший, ще приємніший аромат, ніж той, що наповнював кімнату. Беназар розв'язав першого гаманця й висипав на долоню купку ніжно-жовтавих кульочок. Аромат став ще сильніший. Старий вдихнув його в себе глибоким дихом і простягнув руку до Пітори:

— Понюхай! Таких пахощів немає ані в храмовій скарбниці, ані навіть у Каяфи. Це для тебе, горличко! — Зі скриньки він вийняв золотом вишиваний, на золотому ланцюжку капшучок, всипав до нього трохи зернят і натяг Піторі на шию.

Дівчина була захоплена. Це був дарунок, якого вона собі давно бажала: мішочок з пахощами, що їх носили багаті пані між грудьми. Та ще й із таким ланцюжком! Вона притулилася до капшучка лицем, набираючи повні легені аромату, а потім так само притулилася до Беназара. Хоч старий і осоружний часом, він був вартий подяки:

— Мій пане! — тільки й прошепотіла вона.

— Це гавільський бедолах, Піторо. Не той звичайний, що його ті ошусти греки звуть бделіон чи мадельком і так дорого продають для храмового кадіння. Ти лише подивися!

Старий узяв між кінчики пальців і підніс до світла найбільше зернятко. Воно було ніжно золотистої, імлисто-каламутної прозорости, наче затвердла краплина свіжого гірського меду.

— Лише з Гавіли, з того далекого краю, де живуть елефанти, малпи й могутні левіятани, приходить до нас цей справжній бедолах. Він капає там, кажуть, зі священних кущів до підставлених срібних мисок. І купив я його не від тих обманців греків, а від перського купця. Такого, знаєш, Піторо, з червоною довгою бородою й фарбленими на червоно долонями. Він казав мені, що кращого немає в цілій Сирії. Ти лише потри його між долонями, Піторо, й тоді понюхай!

Пітора взяла зернятко й потерла між долонями. Наче ледь підігрітий віск прилипала кулька до гарячої долоні, густий аромат підносився з рук. Беназар відкусив кавалочок і дав відкусити теж здивованій Піторі. Приємна гіркавість розійшлася по роті і здалося, що аромат просякає нараз усю істоту. Подих дівчини був наче дух із храмової скарбниці, подумав Беназар і підніс долоні догори: "слава тобі, який сотворив пахощі!" І взяв до рук наступний капшучок.

Натан на дереві нетерпляче штовхнув Єгоханана. Усе складалося якнайкраще. Арґаз був на столі і не треба було за ним обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Але Єгоханан лише обернувся і приклав руку до уст. Ні, він хотів ще почекати. Чого? Він не знав і сам. Але здавалося неможливим після солодкого видива танку і звуків пісеньки вдертися до кімнати. Ні! Є ще час. Шкода залишити це чудове місце, звідки так чудово можна було бачити і чути все.

А Беназар струснув капшучком і з сухим цоканням розсипалися по скатертині зеленкувато-сині камінці берилів. Пітора тісніше притулилася до старого і коротке зчудоване "ах" видерлося їй з горла. Бо й було чого. Грубі печатні перстені, необроблені кристали, оправлені в золото підвіски, намиста й ковтки. Наче застиглі краплини Великого Моря

вигравали вони в світлі лямп. Беназар узяв великий необроблений кристал і протягнув його проти світла.

— Глянь, Піторо! Це є шгум, священний камінь до первосвященичого нагрудника — Уріма й Туміма. Він присвячений Йосифовому родові. Сирійці називають його каменем мандрівників. Усі їхні купці носять важкі перстені із шгумом, бо вірять, що він принесе їм купецьке щастя. Хай же й тобі приносить щастя цей камінь!

Старий узяв один підвісок на тонкому ланцюжку й повісив Піторі на шию. На білій шиї він вигравав теплим зеленкавим вогнем. Дівчина піднесла його до світла, а старий зібрав решту назад до капшучка і з другого висипав кривавочервонасту купу карнеолів. І тут були печатні перстені, ковтки й круглі виточені перлини. Беназар вибрав із купи намисто. Наче краплини крови, загуслої непрозорої крови, висіли насилені на верблюдячий волос карнеолеві перлини:

— А це, Піторо, одем, камінь Рубенового роду, що так само прикрашає Урім і Тумім. Поганці кажуть, що він охороняє дівчат. Хоч ти вже не потребуєш охорони — і старий задоволено засміявся — але візьми й це намисто. Воно так чудово пасує до твоєї шкіри! — він обіп'яв намистом дівочу шию. — А греки кажуть про нього, що хто має слабкий і невиразний голос, хай візьме до рота одем і буде говорити легко і переконливо. З цього виходило б — засміявся Беназар — що кожен грек уже й родиться з одемом у роті. Бо переговорити тих ошуканців майже неможливо. Зібрав карнеолі і з червоного мішочка висипав смарагди. Їх було так багато, що стіл став зелений, наче галілейські луки після весняного дощу.

— Пітеро! Це берекет — священний камінь роду Леві. Це левітський камінь, камінь жерців Бога живого, Ааронів і Мелхиседеків. Він є найкоштовніший в Урімі й Тумімі. А поганці ідумейці кажуть, що він змножує силу бойовиків і прикрашують ним держала своїх мечів. Цей перстень буде тобі пригадкою про силу твого танку!

Він вибрав серед прикрас перстень з великим каменем і насадив Піторі на мізинець. Перстень був за великий і дівчина почала приміряти його на інші пальці, а старий уже розкладав по столі сафіри.

— А це ось саппір — Іссахарів камінь, або як ідумейці кажуть — камінь соромливих і невинних. Ти б не мала нічого одержати з них, правда Піторо? — підсміювався дід. — Але твої очі наче двійко саппірів — синіх і глибоких наче вечірнє небо. Візьми ці ковтки!

Хоч Пітора не мала вже в ухах місця на дві чудові сині краплини, але взяла їх, кохаючись прозорою синню барви, й завісила на старі ковтки, що звисали їй майже на плечі. Беназар висипав наступний капшук, і стіл укрився наче уламками блискучого леду.

— Це — керах, Піторо! Від страшного холоду піднебесних гір навіки застиглий лід. Візьми його в руки, який він прохолодний! Це є страшний камінь! Дивись, як зрослися в купу ці прозорі криштали! Бо вони живі й росли дуже поволі, від часу сотворення світу. Вони бачили Єдиного, коли він творив землю. Тому, коли вдивлятися в них, то можна бачити минулість і пізнати майбутність. Але це великий гріх і безчинство перед лицем Єдиного. Геть з ними назад до мішка, Піторо, щоб не спокушували нас!

Він знову позавертав друзи до полотняних ганчірок і всипав усе до капшука. Висипав черговий мішочок. Стіл засинів ясно-блакитними тюркісами, наче б зацвіли дикі польові гіяцинти на схилах Гинону:

— А це таршіш, дівчино. Здалека привозять його фінікійці і розпродують пустельним народам. Вони вірять, що таршіш охоронятиме їх від розбійничих нападів. Як чудово пасуватиме ця таршішева стяжка до твого волосся!

Беназар обвинув Піторину голову блакитною стяжкою з тюркісів, милуючись хвилинку голубінню каменів у золотистому волоссі. Потім узявся за інші капшучки. І перед глядачами на дереві та Піторою знов проходили знані камені священного нагрудника первосвящеників, таємного Урім і Тумім. Симонові золотисті топази — пітдаг, Ґадові каламутні шебо — опали, агати й халцедони, Беньямінів яшфег — яспіс, Юдів кривавий карбункул — нофек і рубін — кадкод, Завулонів камінь левів шогам — оникс і зелений камінь скромного Манасеєвого роду ахламаг — малахіт. Усіх їх знав Єгоханан. Виблискуючи різнобарвністю променів сяяли вони перед юрбою з первосвященичого нагрудника при кож-

ному богослуженні. Але, лише бачивши їх тут на столі, чувши їхній сухий цокотливий перекот по широкій площі, слухавши до кожного Беназареву оповідь, почав відчувати юнак їхню таємну міць. Так, їх можна було любити, ці застиглі блискучі краплі і промені барв і сяєв. Не дурно ж так трусився над ними старий фарисей! Не дурно такими прекрасними оживленими й теплими ставали вони, коли займали своє місце десь на теплій істоті Пітори. Вони сяяли з її волосся, блищали з пальців і п'ястей, обвивали шию і звисали з вух. Кожен рух дівчини кидав снопи іскор і барв. А старий не вгавав. Він запалився і виймав із аргазу все дальші й дальші капшучки, висипав дальші і дальші барви й іскри. Єгоханан бачив найтвердіший між усім сущим камінь шамір, що метав полум'ям наче зелотська ватра опівночі, камінь з якого зроблені підпори Божого трону. Бачив медовозлотний лешем, камінь гіперборейців, що притягує до себе дрібні речі, коли його потерти об вовну й сипле довкола синенькі тріскотливі іскри. Старий тримав проти світла платівку з лешему, і Єгоханан добре бачив, що в її середині наче жива причаїлася маленька крилата бабка. Платівка також зависла на Піториній шиї, а перстені зі селенітом проти обпиття і гіяцинтом проти злих духів ледь-ледь знайшли місце на перетяжених пальцях дівчини. Чудовий пояс, прикрашений аметистом — гахламаг — каменями некохання, камінням, що палку пристрасть обертає на пристрасну ненависть, Беназар лише показав Піторі і поклав назад до капшучка. Замість цього він обіп'яв навколо її шиї довгий шнур з молочно-лискучих зерен. Це були рамот — перли — найкоштовніші з найкоштовніших самоцвітів. Коли вони обвили Піторину шию теплими рядами — Єгохананові здалося, що то не неживе каміння, а якась таємна, жива сучастка її солодкої істоти. А потім прийшло важке, довге намисто з галузок пенінім — криваво-барвної морської рослини коралю, і пояс прикрашений каменем грому обсідіяном, що змелений на порох і змішаний з червоним вином і смолистими сльозами ливанського кедру дає пізнати основу всіх речей — страшне, грішне й безбожне діло, що ним ще й досі займаються поганські греки...

Беназар виймав капшучки, висипав і знов збирав каміння, прикрашував Пітору, що без слова, жадібними блискучи-

ми очима занурювалася в казковість їхніх сяйв і полисків, і без упину говорив. Тримаючи на долоні, або підносячи до світла вибраний камінь чи перстень, він наче сам собі згадував все, що знав про нього, все що було святого і грішного, простого й високого. Він читав на незрозумілій мові незрозумілі слова, врізані в них і врочисто звертався до Пітори, наче до другого, такого ж мудрого, вченого й обтяженого досвідом та літами співрозмовця. Вдивляючись і слухаючи, забули й Натан з Єгохананом про час і місце. Бо бачили лише принадну юнку серед барв і полисків самоцвітів та чули заворожливі старечі слова. На столі вже була купа капшуків, великих і маленьких і мабуть в аргазі стало порожньо. Бо старий, не заглядаючи до середини, посунув рукою до глибини скрині й витяг чорну плитку. Але ні, це тільки на перший погляд здавалося, що вона чорна. Бо коли від неї відбилося проміння лямпад — вона блиснула наче щире золото. Але увійшла в тінь — і знов була темна і чорна, як ніч. Відтягаючи від себе руку, щоб краще розібрати різані на ній знаки, читав Беназар урочистим тоном: "Устань і піднеси свій зір до вічного променистого неба!" Він спустив руку з таблицею й замовчав, наче діткнутий далекими думками, наче втративши з очей усе, що було перед ними. Помовчав і знов заговорив. А Єгохананові почало здаватися, що це вже не старий Беназар — хитрий, пролазливий фарисей-обманець, а мудрий-премудрий старший святого народу, що знає всі Ааронові таємниці і справдив усі Божі накази:

— Глянь, дівчино! Це камінь мертвих, камінь єгипетських поганських жерців. Ось сидить їхній бог Амон, щоб судити Ка — душу померлого. Ось важать її злі і добрі вчинки, а цей пес — це злий Ваал-Сет, а писар Сехет вичитує справедливі й несправедливі діла підсудної Ка. А ці — ось образки долі — це їхні молитви. Табличку колись купив я в Олександрії від одного старого єгипетського законника. Він мені розказав, що вирізано на ній і що написано. На груди померлим клали цю табличку, Піторо!

І знову, немов замисливщись, підніс Беназар до світильника таємничу табличку, його уста ворушилися, але слів не було чути. І знову видався він Єгохананові безмежно старим і мудрим. Пітора поруч простягла догори руки і хруснула

суглобами, випростовуючи заніміле тіло й солодко позіхнувши. І її позіх наче розвіяв зачаклування. Натан ухопив Єгоханана за плече й показав до кімнати. Справді, все складалося як найкраще. Самоцвіти були на столі і не треба було за ними обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Ураз, заглушуючи якісь думки, що виринали у свідомості, Єгоханан скочив пружим скоком із гілляки на дах. Він підбіг до дверей кімнати і з розгону вдарив об них плечем. Тріснув легкий засув, і двері розлетілися. На їхній грюкіт з перестрашеним зойком обернулося до Єгоханана злякане дівоче обличчя й вирячені жахом старечі очі. Але, не встигла Пітора закричати другий раз, як уже Єгохананова рука затулила їй рота, а друга стиснула за плечі. Вона не пручалася. Лише широкими очима дивилася, як за Єгохананом з'явився в кімнаті Натан. У його руці був меч.

Беназарові від несподіванки зап'яло дух. Хотів кричати — не було голосу, хотів устати — не було сили. Присутність Натана, нічного сторожа, ще більше сплутала його думки. Але коли побачив, як Натан кинувся до купи капшучків — зрозумів усе. Це був кінець його скарбу, його збірки, його життя! Кричати! Але звідки прийде поміч? Хто, як не зрадник Натан мав хоронити його! Зрадник! Скарб, його скарб прийшли вкрасти йому! Обидва скарби! Насильно, з розбоєм... А колись якийсь божевільний юнак радив йому роздати збірку бідним!.. І мовчки, страшним зусиллям він піднісся із ослона. Натан вистромив напроти нього меча, й Беназар знов сів, важко дишучи. Але зараз же зірвався знов. Розпростерши руки, наче для обіймів, без крику, без шелесту, але з люттю медведиці, що захищає своїх малих, кинувся на купу капшучків і прикрив їх цілим своїм тілом. Натан шарпнув його за плече. Але старечі руки втялися в стіл ще міцніше. Натан рванув сильніше. Столик, скринька, Беназар покотилися на підлогу. Важкі капшучки з самоцвітами розторохтілися навколо. Важко дишучи, нахилився Натан над старим із мечем на поготівлі. Ось-ось вдарить! — подумав Єгоханан. Але Натан нарівнявся й поманив Єгоханана до себе. Залишивши Пітору, ступив Єгоханан ближче:

— Що сталося? — зашепотів до Натана.

— Старий помер від розриву серця — відповів пошепки Натан, застромлюючи під пахву меча. — Менше турбот матимемо. Долі є ще дорогоцінні потіри. Я скочу за ними, а ти позбирай капшучки.

Він зник за дверима на сходах. Єгоханан залишився над старим. Фарисей лежав з відкритими очима, що наче грізно дивилися в простір. Краплини поту виблискували йому на чолі. Розкуйовджену бороду на нерухомих грудях притискала табличка мертвих. Легка рука торкнулася Єгохананових пліч. Мовчки спиралася на нього Пітора, дивлячись на мертвого. Вона тремтіла й нараз розпачливо, притиснулася до Єгоханана. Пах ароматів і жіночого тіла запаморочили голову. Все сплуталося. Цей мертвий, що враз так жахливо гостро нагадав Давида на гебронській межі, ці аромати, видива, ніч і тиша безлюдного дому. Але Єгоханан відштовхнув її усім зусиллям своєї волі. З легким бряжчанням своїх намист, поясів і ковтків Пітора впала зомліла на подушки ослону...

ПІЗНОВ була дорога до зелотського табору. Спереду йшов за провідника Симон, за ним Натан зі шкіряним міхом на плечах, що часом бряжчав глухим металевим брязкотом, коли Натан спотикався, з-заду Єгоханан. Ішли мовчки й із поспіхом. Коли зійшлися зі Симоном біля Беназарового дому, було вже за північ, і Симон наглив. Він навіть не розпитувався багато, коли побачив шкіряний мішок зі скарбом. Лише поважив його на руці й рушив допереду. Подорожі й мовчанці був Єгоханан із глибини серця радий. Розмова його страхала. Бо все, що сталося за останній день, наповнило його істоту почуттями не для розмови. Про них не хотілося говорити нікому, а особливо не Симонові. Ні, в жадному випадку не Симонові. Це були таємниці лише його власні. Від менту, як з висоти рожкового дерева глянув до кімнати й побачив там дівчину з невиданим золотистим волоссям, почув спів гебронської межі, дивився на паморочливий танок й пестощі на ослоні, роздивлявся блискотливу барвистість самоцвітів, — аж до нерухомо простягнутого

Беназорового тіла з таблицею мертвих на грудях й зомління вродливої Пітори.

Коли Натан повернувся з долини із оберемком срібних потірів, світильників і тац, і він помагав йому складати скарби до великого шкіряного міха, — ані разу не подивився на Пітору. Тільки, як Натан приступив був до ослону, щоб зняти з Пітори її прикраси, — спинив його. Вони не грабують жінок! Здивовано подивився на нього Натан, але не сказав нічого. А Єгоханан бачив стулену між подушками, загорнену в серіконовий завій постать, таку дрібну, малу й безпомічну, що серце йому захлинулося непізнаною досі ніжністю. Вона мовчала, але її широкі очі, ще глибші від тіней кутка й чорного підводу, поглядали на нього глибокими, темносиніми безоднями.

Так і залишили цю кімнату: Ясне світло світильників, мертвий Бенезар на підлозі зі скуйовдженою бородою — Натан забрав і таблицю — позсувані килими й порозкидувані подушки, а серед них зв'язану жіночу постать. Натан робив це з видимим задоволенням, аж Єгоханан мусів відвернутися. Але дівчина й далі мовчала, покірна чи байдужа в грубих руках галілейця. Лише її очі, відчував Єгоханан, стежили кожен його рух.

На денній заставці Єгоханан прикидався ще більше утомленим, ніж був у дійсності, щоб не мусіти багато розмовляти з Симоном. Але й той не мав чомусь охоти до розмови. Натан коротко розказав йому перебіг усієї справи. Симон слухав мовчки, обертаючи в руках один із потірів, прикрашений різьбою. Єгоханан бачив, що це поганський потір: під галуззям виноградної лози танцювали рогаті, хвостаті півлюди, пів-цапи і тонкі, вродливі дівчата. Але Симон дивився на різьбу байдужим зором і лише, як почув про Беназарову смерть, гостро глянув на Єгоханана. Але не сказав нічого. Ще витяг із мішка кілька потірів: з різьбою і без прикрас, із самоцвітами і гладко-блискучих. Висипав на долоню мішочок саппірів, покохався грою їхніх фарб у соняшних променях ранку й задоволено віддав усе Натанові:

— На місці оглянемо все докладно. Але я бачу, що скарб таки справді має безмежну ціну. Вождь буде задоволений. А найбільше з того, що всі ці дорогоцінності підуть

на користь храму й закону, а не будуть поховані в скарбниці фарисейського скупаря. Ви обидва заслужили собі вождевої хвали. Гадаю, що він захоче з вами говорити після того, як ви очиститеся від дотику до мертвого тіла. А тепер спати. Особливо ти, Єгоханане, потребуєш спочинку!

Поклавши мішок з важким і торохтливим вантажем між собою, — всі вмостилися на спочинок. Єгоханан заснув швидко. Але його сон був повен видив минулої ночі. Вона, вона дивилася на нього із кутка ослону, вона виглядала з олеандрових кущів, під якими вона спала, вона ховалася за поворотами скелястої дороги й у темноті зелотських печер. І з усіх усюдів простягала до нього руки...

До зелотського табору вони прийшли під ранок. І ця ніч була як попередня. Але біля дівчини частіше виринала Беназарова постать, й від того ставало Єгохананові ніяково. Мертвий фарисей дивився на нього мудрим поглядом останніх хвилин, тим поглядом, яким він роздивляв таблицю мертвих, і Єгохананові чувся його врочистий тон: "Устань із небуття, о ти, що до небуття був відійшов!"

У дні очищення Єгохананові аж роїлося від думок і образів. Думав, що піст і молитва відженуть їх, але даремно. Все ті ж, ті самі, що й за дороги до табору. Тому дуже зрадів, коли Симон прийшов за ним, щоб іти до вождя. Тепер, стоячи серед печери, перед велетенським столом і могутньою постаттю у троновому майже кріслі, відчув себе наче притиснутим цілою величчю оточення, й від думок останнього часу не залишилося і сліду. Такими дрібненькими і незначними здалися вони йому в цей мент. І його привіт "Слава законові і храмові" прозвучав упевнено і ясно.

Перед вождем знаходився на столі цілий Беназарів скарб. Окремими барвистими купками лежали променисті самоцвіти, виблискувало золото перстенів, срібло ковтків й електрум печатей. Окремо стояли чаші. Лише тепер, на денному світлі, бачив Єгоханан, який це був великий скарб. Вождь тримав у руці довгого шнура червоних галузковитих коралів, що наче ретязь застиглих кров'яних бризків струмив із його руки долі. Він гостро глянув на Єгоханана, аж той не витримав і на мент спустив очі. Але почув ласкавий голос:

— Ти заслуговуєш моєї хвали, Єгоханане. Від Симона я чув про все, що ти виконав. Добре виконав, юначе! Хай не тривожить тебе сумління. У скарбниці жадібного законника ці скарби лежали мертвими. Вони не належали йому. Бувши сином народу, Божого народу, Єгоханане, Беназар мав обов'язок віддати скарб на храм. Бо через храм і народ він був придбав його. Замість того скарб служив йому для втіхи. Зелотам він дасть мечі і списи, що їх вони використають краще, ніж такі скупарі свої скарби. Хай не тривожить тебе сумління. Ти не украв, а тільки повернув народові і храмові те, що йому належить. Ти чистий перед законом, Єгоханане! А в нагороду за твою розважність й успіх дарую тобі цього меча.

Вождь поклав на стіл коралевий шнур й узяв зелотську сіку, що лежала поруч, та простягнув Єгохананові. Вона була в цяцькованій тонкими срібними візерунками піхві. Держак закінчувала гостродзьоба голова сокола з твердого, блискучого чорного дерева. Жовті очі з якогось каменя дивилися наче живі. Єгоханан витяг меча з піхви. Лезо було синястолискуче, чисте, як нове дзеркало з гладкого срібла, студене й гостре. Якісь злотні знаки бігли від держака до середини леза. Єгоханан не бачив ще такого меча. І його серце затремтіло радістю й відданістю, "Меч, меч із піхви йде! Меч, що забиває"... пригадалося йому раптом. І він сам ие спам'ятався, як підніс догори меча й вигукнув щиро і переконливо: "Слава законові і храмові!" Потім ступив ближче до вождевого крісла і схилився майже до землі, торкаючись торочок його одягу. Його серце було повне.

Вождь засміявся і махнув рукою, щоб Єгоханан залишився біля стола. Тепер він брав до рук ковтки, намиста й перстені, підносив їх до світла, кохався грою їхніх барв і важив на руці їхній тягар. Так само розглядав і Симон всі скарби, й обидва почали радитися, що і як треба продати. Найперше важкі чаші. Їх швидко розкуплять у Дамаску. Тільки не спішитися з продажем. Дрібні речі підуть до зелотської скарбниці. Й вони знов перебирали чаші, шнури намист, пояси й перстені. Єгоханан стояв поруч, придивлявся і слухав. І чим більше розумів, тим далі відступали тіні видив останнього часу й тільки одне єдине не хотіло відійти в забуття:

солодке видиво серед подушок широкого ослону. Аж з прудким натиском застромив дарованого меча до піхви, щоб одігнати й цю решту негідних зелота марінь.

По кількох днях Єгоханан вертався назад до Єрусалиму. Натан, що вертався також із ним, ніс частину скарбу. Ще перед Єрусалимом вони мали віддати його на призначенім місці. Харашімська вуличка знову чекала на Єгоханана.

КОЛИ Барвароба, головний храмовий митник над усіма єрусалимськими храмовими митниками, покликав до себе Закхія, митаря біля Гипікової брами, — Закхій не здивувався. Останнім часом все важче ставало йому пробиватися між юрбою прихожих до міста, щоб нікого не пропустити без храмового мита. Траплялося вже не раз, що спритні молодики прослизували йому попід руки, а ще спритніші й головно нахабніші, підсовували замість справжніх храмових мідяків якийсь підроблений непотріб облесливих греків. Тому, стаючи тепер перед Барваробою, він добре знав, чому його зверхник не спішиться розпочинати розмову, а дивиться задумливо понад його голову кудись у далечінь, наче відтягаючи невідкличний рішенець. Покірно схилившись, наче у тривалім поклоні, відчував старий Закхій, що вже жадна покора не віддалить і не змінить того, що мусить статися: старий віл не годиться до важкої мажі.

— Останнім часом трапляється серед твоїх грошей багато фальшивих асів, Закхіє, — почав нарешті Барвароба.

— Греки чим далі, тим зручніше наподоблюють наші гроші, чесний Барваробо!

— Або твої очі не такі вже бистрі, щоб їх розпізнавати?

Закхій мовчав. Не було чого й відповідати, бо це була таки правда. Треба залишати митарство. Лише питання — коли. А ще більше — як.

— Чув я також, що користаючи з твого віку, Закхіє, багато мандрівників встигає пройти до міста, не заплативши мита.

— Це остання босота, Барваробо, що на неї треба б було вояцьких прутів.

— Колись ти з тою босотою давав собі раду й без вояків!

Закхій похнюпився ще більше. Зайво було вже очікувати чогось іншого, ніж того, що мало прийти, невідклично прийти. Треба було відважитися самому на цей останній удар.

— Маєш правду, шановний Барваробо, я знаю, що я вже застарий і не маю того сприту, що вимагається від митарів біля брами. Бачу, що мушу відступити зі свого місця для молодшого!

Барваробі стало легше, що не він сам мусів висловити старому цю гірку правду. Старий Закхій був одним із найстарших храмових митарів. Усі знали й поважали його за працьовитість і чесність. Тепер Барвароба бажав навіть дати йому і малий дар за довголітню працю для храму. Храмова рада безперечно погодиться на такий дарунок. А Закхій, висловивши сам те, чого боявся, вирішив зараз таки докінчити вже започату справу. Було храмовим звичаєм, що коли з храмової служби відходив хтось із старих слуг, то на його місце брали звичайно когось із його родини: сина, брата, небожа або внука. Може б Закхій і сам подався ще раніше на відпочинок, якби мав кого дати на своє місце. Але синів у нього не було, а померлий зять, ганчар із Гіномської долини, залишив на нього вдову Міріям з кодлом дрібних унуків, із яких Матанові, найстаршому, треба ще було довчитися ганчарського ремества, щоб могти допомагати цілій родині. Тому Закхій був радий, що не може й не мусить залишати свого місця біля брами, чекаючи, що внук прийде до літ і може замінить свою ганчарську шкіряну запаску на митарську палицю. Закхій кашлянув і переступив з ноги на ногу. Барвароба запитливо подивився на старого.

— Шановний Барваробо! Ти знаєш, що храмовим звичаєм може бути за мене митарем хтось із моєї родини. Я маю внука Матана, спритного і розумного молодика. Замолодий він ще, це правда, але він би побув у мене в науці якийсь час, а опісля був би з нього найліпший митар. Молодий, здоровий, спритний!

У Закхієвім голосі бриніла прохальна переконливість, і Барваробі ставало від того ще неприємніше. Саме цього він найбільше й боявся. Бо учора Каяфа йому виразно сказав,

що на Закхієве місце мусить прийти один молодик із збіднілої садукейської родини. І тепер ось треба було сказати Закхієві ні. Він мовчав, і від його мовчанки Закхієві ставало гаряче. Якщо на його місце не приймуть Натана — зле їм прийдеться! З чого будуть жити цілою родиною? Зарібків у місті є обмаль і для молодих рук, не те що для старого. Біда й голод прийде до хати! І Закхієві аж потемніло в очах від такого передбачення.

— Але, чому ж ти раніше не згадував про це, Закхіє? — нарешті змігся на запит головний митар. Бо Закхієве прохання було справді справедливим проханням і лише збільшувало гіркість приготованої відмови.

— Мій унук був ще замолодий, а я почувався настільки в силі, що не відважувався передчасно турбувати тебе, шановний Барваробо.

— Що робить тепер твій унук?

— Вчиться ганчарства. Ганчарем був його батько, мій зять.

— То лише вчиться?

— Я казав уже, шановний Барваробо, що він ще трохи замолодий і тому...

— Ось бачиш, Закхіє, — з поспіхом полегші перебив його Барвароба, якому стало вільніше, бо сам Закхій підказував йому тепер вихід, — ти про це не говорив нікому, а ми вже тут знайшли тобі й заступника. Сам найдостойніший Каяфа знайшов, Закхіє, й нічого вже проти того не вдієш. Та й твій унук, кажеш ти, ще замолодий, щоб бути митарем коло міської брами...

І тільки по тому, як Закхій нараз наліг на свою палицю, пізнав головний митар, яким ударом були його слова для старого. Йому стало його ще більше шкода, й він замовк, ніяково тереблячи бороду. Але що можна було робити? Що? Він лише співчутливо розвів руками:

— Шкода, Закхіє! Велика шкода! Але на цім, на жаль, уже мусить і залишитися. Проти постанови найдостойнішого Каяфи не вдієш нічого. Тепер, коли буде твоя черга, я прийду до брами з твоїм заступником, і ти цілий місяць будеш прив-

чати його до праці. Можливо, що я так зроблю, щоб це було два місяці. Ну, добре! Напевно зроблю! Але на більше вже не можу, Закхіє. Справді не можу! Та ще хочу тебе порадувати, що при відході ти дістанеш від храму дар за свою довгу і чесну працю. А тепер уже можеш іти. Мир із тобою, Закхіє!

Але Закхій стояв і не ворушився, наче й не чув Барваробових слів. Він наче закам'янів, спершись на палицю, і лише борода злегка тремтіла. Барвароба відвів очі на бік, щоб не бачити цієї постаті нещастя! Ах, як радо б він поміг йому! Але, чим і як? Чим і як? І він лише ще більше злагіднив свій голос, коли перепитав Закхія:

— Чув ти, Закхіє, що я тобі казав?

Закхій немов прокинувся. Так, він чув, усе чув! Але, що він мав би відповісти? Ні, не варто було говорити нічого! А до того ще така затерплість оп'яла його істоту, що якби він і хотів, то не міг би нічого відповісти. Коли б не ця затерплість, що зв'язала йому руки, ноги і язика — який би крик обурення і зненависти видерся з його горла! Як піднеслася б зараз оця палиця, щоб упасти на голову... Чию голову? Барваробину? Він лише трохи більший слуга, ніж Закхій. На голову Каяфи, на голову його друзів з храмової ради, на голову первосвящеників! На голови тих, для яких він працював ціле життя! Працював вірним й відданим псом, стережучи їхнього добра, сам наражаючись на гріх і погорду, на зненависть і посміх! Лише, щоб панам було затишно споживати ті добра, що їх нагромаджувала і стерегла його пся-ча вірність!.. Але ця думка налетіла гарячим, осмалюючим подувом і зникла. Бо ж ціле своє життя, довге і працівне життя, привчав себе до інших думок, серед яких покора була найголовнішою. Чи ж не навчив він себе й інших, що покора велика охороняє перед гріхами. А тепер ось покора навчила і його бути покірним. І він тільки покірно схилився перед Барварабою — мир із тобою! — і вийшов із прохолоди скарбничого підстрішку до розпеченого храмового подвір'я.

Він повільно простував до свого дому і йому пригадався його давній приятель гебронський священик Захарій. Той Захарій, із Абієвої черги, що його були побили римляни. Як

він тоді обурювався, проклинав і нарікав! На цій самій вулиці. А він, Закхій, як умовляв його, як втихомирював такими мудрими, але такими, — тепер лише відчув, — покірними й безсилими словами про велику покору.

ПРИЙШОВШИ після полудня передсуботи до храмової скарбниці, щоб подати Каяфі звіт про стан тижневого митного збору біля брами, — Барвороба згадав під кінець і про Закхія. Він розказав Каяфі про свою розмову з Закхієм, не забув підкреслити його довгу й вірну службу, його теперішню скруту, але не відважився сказати про Закхієве бажання бачити на своєму місці Матана. Навпаки, стверднв, що Каяфів ставленик Єла може з нового місяця почати привчатися до митної праці.

Каяфа знуджено вислухував Барваробу, як завше в таких випадках розглядаючи свої пещені нігті. Опісля лише кивнув головою:

— Добре, Барваробо! Коли тепер Єла з'явиться до тебе, піди з ним до брами, де стоїть Закхій і припоручи його старому. За місяць Єла буде митарем. Все вже, Барваробо?

— Якщо дозволиш, найдостойніший, завважити, то я б сказав, що одного місяця буде для запрацювання мало.

Каяфа глянув на Барваробу і посміхнувся:

— Ну, добре! Якщо один місяць поможе Закхієві, то хай Єла привчається два. Задоволений? А тепер я мушу поспішати. Мир із тобою!

Каяфа піднісся із кріселка, але Барвароба не вступався з дороги. Легка й швидка згода Каяфи на двомісячний термін підказала йому нову думку. Бо від побачення зі Закхієм Барвароба почував легке незадоволення і внутрішній неспокій. Неприємна настирливість бриніла в душі і псувала настрій. Намагався відігнати її, намагався думати про щось іншого, але перед очима була покірно зігнена постать старого митаря й у душі ворушилося щось такого неприємного, як оскома після нестиглих ґранатових яблук за часів дитинства. І Барвароба знов уклонився перед Каяфою:

— Пробач, найдостойніший, але я маю ще одну справу.

— Що сталося? — здивовано глянув Каяфа на митаря й знов опустився у крісло. І те, як він так вигідно вмостився на сидінні, піддало Барваробі відваги:

— Закхій, коли я говорив із ним про звільнення, просив за свого онука, що мав би заступити його.

— Що з того? — знизав плечима Каяфа. — Місце вже обіцяне Єлі й одержить його Єла.

— Я так і сказав Закхієві, і він не перечив.

— То в чім же справа?

— Я знаю, що Закхій утримує велику родину свого померлого зятя. Його внук працював в ганчарів, але його заробітку не вистачить для цілої родини. Буде мусіти йти в жебри.

— Хіба ж він нічого не заощадив за час своєї праці. Якщо ні — тим гірше для нього. Я знаю — інші митарі мають чималі маєтки. А Закхій дістане ще від храму якийсь дар навідхідне. Чого йому ще треба?

— Я гадаю, достойніший Каяфо, що всього цього для нього замало.

— Замало! Чи він первосвященик, що потребує ще більше? Чого він ще хоче?

— Він нічого не хоче...

— То тим і краще! Значить усе в порядку!

— Пробач мені, найдостойніший, але смію обтяжити твою увагу ще трохи. Немає Закхій жадних заощаджень, бо дуже чесний. Йому вже напевно нічого не прилипло до рук, як багатьом іншим, спритнішим митарям. Ти сам знаєш про це дуже добре. А крім того родинні нещастя вичерпували завжди його зарібки. Та найголовніше, найдостойніший, що було б дуже негарно для храму, якби його слуга, хоч би й митар, опинився серед жебраків. І не лише він, але і його рідня. Те, що він при останній розмові нічого не казав, але мовчки прийняв до відома своє звільнення, — мені зовсім не сподобалося. Краще б він був кричав, ламентував, нарікав. Пси, що не гавкають, завжди кусливі.

— Що нам може шкодити такий старий Закхій, навіть і кусливий, як ти кажеш?

— Сам Закхій безперечно ні, найдостойніший. Але всі ті, що належать до його роду. Сам знаєш, що голодна зграя шакалів є найнебезпечніша.

Каяфа задумався. І не тому, що Барвароба відкрив йому новий погляд на справу. Ні, садукеї ніколи не ставили руба ані своїх симпатій, ані антипатій: завжди оберігалися викликати будь-яке незадоволення з дрібних причин. Він лише думав, якби тепер можна було задовольнити відпущеного митаря. Думав і нічого не міг придумати. А Барвароба стояв, учтиво схилившись.

— Як поводився цей Закхій під час своєї служби? Я щось про нього нічого не чув, крім того, що він існує.

— Я теж не знаю його за цілий час служби. Він найстарший з усіх наших митарів. Але про нього не було нічого чути. Він завжди совісно й точно виконував свої обов'язки. Ані ас не залишився в нього за нігтями. Але останнім часом приносив у своїй скарбонці забагато всілякого ґанчу і не мав уже сприту при зборі. Але в тому причиною його вік, а не зла воля.

— А що знаєш ти про його покійного зятя?

— Нічого, найдостойніший. Лише те, що був ганчарем у Гиномській долині й загинув при нещасливому випадку.

— Що тепер нам робити, Барваробо?

І з цього сам Барвароба зрозумів, що для Закхія таки пощастить щось зробити. Йому стало легше. Значить, сьогоднішню суботу можна буде провести без тягара на серці, що клався на нього, коли лише дивився на щасливу родину біля суботнього стола й уявляв собі, що вона могла б одного разу бути без хліба.

— Для самого Закхія, найдостойніший Каяфо, вже нічого зробити не можна. Побуде ще два місяці, вивчить наступника, дістане дар і піде геть. А от, я б думав, щоб його внука, якщо він здоровий і спритний — а ганчарі всі здорові — прийняти до храмової сторожі.

— Не буде він замолодий?

— Може й буде. Але зразу не ходив би на варту, а мав би досить іншої праці.

Каяфа знов задумався. Пропозиція не була кепська. Член

митарської родини в сторожі був би не злим охоронцем храму і священичих прав.

— І це добре, Барваробо! Я ще над цим подумаю й поговорю з начальником сторожі. Треба довідатися, чи там потребують людей. А ти пригадай мені іншим разом про справу. Мир з тобою!

Супроводжений низькими поклонами головного митаря, Каяфа поспішався з кімнати. Нова римська лектика чекала його перед входом, і він із приємністю спинився на хвилину на сходах, щоб помилуватися поглядом на своє найновіше придбання. Це бо була перша римська лектика, що її відважився завести для свого вжитку член первосвященичої родини. І кожен раз, як він бачив її — майстерний витвір із чорного дерева, позолоті і бронзи та вишиваних матерій — приємне почуття вибраности торкалося його свідомости, перекрите, правда, прозорою тінню ніяковости. Бо хоч і багато всіляких чужоземних новинок позаводили собі садукеї, а найбільше може первосвященики, але з ними вони не виходили досі поза мури своїх палаців, не кололи ними, так би мовити, очей юрбі. Римська ж лектика була одвертим викликом фарисейсько-зелотській ненависті до садукеїв. І хоч Каяфа ніколи у своїй власній свідомості не рахувався з думкою цієї маси садукейських противників, але його садукейська обережність і життєва поблажливість все таки підшептували йому, що не варто викликати згіршення на єрусалимських вулицях. Одначе власна пиха все таки була міцніша, й він не минав нагоди, щоб не показатися в місті в пишній своїй лектиці.

Тому він залюбки оглядав тепер це своє нове придбання, що на сонці здавалося ще розкішнішим: держала з позолоченими бронзовоми прикрасами — акантовим листом, цезельовані срібні стовпчики, вишивані тонкою позоліттю занавіски. Звичайно, жадні фігури. Бо це вже було б поганство. І Каяфа зідхнув, пригадавши прекрасні грецькі вази з такими чудовими мальовилами жіночих постатей! Вази, що він їх смів подивляти лише при зачинених дверях. Ах, ті греки! Чого вони тільки не вміють! Він умостився в лектику і старанно затяг внутрішні, прозоро-сітчасті, занавіски. Так ніби по слугах не можна було пізнати, хто сидить у середині. Але

цим рухом зсування фіранок він ніби відгороджував себе від неприємних поглядів зустрічних. І зараз же йому прийшла до голови думка про сторожу й охорону, і він вирішив прийняти Закхієвого внука до храмової варти.

ЩЕ лише тим, що крутяться в ганчарській вуличці серед ганчарських виробів, оглядаючи штукарські горщики, глечики, світильники, миски, підноси, макітри, кухлики й усілякий інший череп'яний дріб'язок, з поливою й без поливи, з прикрасою й без неї, — це лише тим здається, що немає на світі кращої, легшої й заробітливішої праці, як ганчарська. Уже місце самого продажу робить приємне враження. У вуличці не чути гамору і грюку, крику й ламенту. Череп'я стоїть на полицях у найкращому ладі, або перед крамницями на чистих солом'яних матах. Ганчарі в чистих білих запасках весело вигукують біля свого крихкого краму, час від часу лише подзвонюючи суглобами об дно горщика, щоб показати купцеві, яку добру, певну річ купує.

Але, хай но спробує хто поганчарувати в Гіномській долині, звідки приходить до міста все це череп'я. Одна копанка глини чого варта. Важкої глекової глини в небезпечних глинищах. Коли кожної хвилини необережний або недосвідчений копач може опинитися під грудами обвалу. Ось у такім глинищі загинув був при копанні ганчар Юда — Закхіїв зять і Матанів батько. Ціла стіна землі несподівано впала на нього, коли він вибирав глиняний шар. Із-під важкого глиняного горба витягли тоді тільки бездушне тіло. Скільки плачу й жалю було в ті дні! Самі малі діти! Найстарший Матан не міг ані в чім замінити свого батька, бо ще був замалим. Мусів ще довчитися батьківського ремества. А до всього нещастя батько взяв із собою до могили й таємницю своєї поливи, для якої так цінувалися на торгу Юдині вироби. Була це стара таємниця Юдиного ганчарського роду, що колись належав до царських ганчарів. Від батька до сина переходила вона на смертельному часто ложі. Так само мав її дістати й

Матан, коли б сам став майстром і батьком родини. Тепер ця таємниця була навіки втрачена. Які вигляди мав без неї осиротілий син? Не більші, ніж кожен інший дрібний ганчар у Гіномській долині.

Та коли скінчилася доба жалоби й очищень, хлопець знову повернувся до батьківського глинища. До небезпечних копанок, важких місильних ям, палаючих жаром печей. Це була доля його роду від найдавніших часів, і йому не залишалося нічого іншого, як далі триматися її. Далекий батьків родич, ганчар Гедеон, прийняв його за учня, перебравши до вжитку батьківський реманент і ганчарську піч. За свою працю не діставав Матан крім їжі нічого. Та ще був радий, що не мусить нічого платити майстрові за науку. А ввесь тягар турбот за родину — матір, братів і сестер — упав на старого Закхія. Були це скрутні й тяжкі часи.

Останніми часами родині ставало легше. Матан уже довчився на підмайстра, й у хаті почали об'являтися перші ознаки добробуту. Діти їли до сита, й суботні вечори були часом маленькими бенкетами, як уявлялися вони все півголодній юрбі здорової дітвори. Леві, другий син Міріям, пішов також до ганчарської науки й Міріям уже ввижалася та недалека майбутність, коли вона зможе серед дня простягти собі на колінах стомлені руки. Та були це лише солодкі мрії. Бо вона бачила, яким старим був її батько Закхій і як тяжко вже було йому виконувати свої митарські обов'язки. Бачила це, зі страхом очікувала того дня, коли він уже не піде зрання до своєї брами, але відганяла від себе цю полохливу думку й тішилася мріями про долю своїх синів. А тут ще недавно почула вона ще одну вістку, яка стривожила її турботливе серце матері й господині. У майстра Гедеона була донька Сара й казали, що в долині вже не було таємниці, що вона буде її невісткою. За інших обставин Міріям тільки б зраділа на думку про внуків. Але тепер мусіла майже з відчаєм боронитися від настирливої думки: що станеться з рештою малечі, якщо не стане їй підмоги ані в батькові, ані в синові? Та й що таке зрештою Сара? Ганчарева донька й більш нічого. І хоч ганчарі найчастіше вибирають жінок серед ганчарів, але її Матан вартий більшого, ніж така Сара, хоч би навіть і перша красуня серед ганчарських доньок. Та і яка б оця

краса не була, але Матан буде найкращим юнаком долини. Але, що там долини! Треба лише бачити, як зглядаються на нього жінки, коли він продає з Ґедеоном своє череп'я! А що таке жіноча краса? Ще більш нетривка й непевна річ, ніж шафрановий цвіт. Одцвіте, зів'яне й відпаде скорше, ніж гаряча пристрасть у чоловічому серці!

Живучи на стрісі Закхієвого дому, Єгоханан ніколи не сходився ближче зі Закхієвою родиною. Він відчував, що Симон навмисне примістив його в митаря, щоб таким чином відділити його від стику із оточенням. Бо все таки нехіть до митарів, прищеплена ще із дитинства, стояла тонкою підсвідомою запоною між ним і господарями. Чи ж не були ці садукейські, іродіянські, чужинчі слуги тим знаряддям, яким утискали сильніші слабших і багатші бідніших? А до того ще Єгоханан відходив до праці ранком, вертався пізно ввечері, коли вже дім напівспав. Лише в суботу мав більше часу, але і тоді поспішався на прохід за місто, або залишався на стрісі зі своїми думками. І господарі не намагалися втручатися до його самітности, а діти стихали, коли зустрічали його замислений погляд.

Одного разу, прийшовши ввечері із праці, відчув Єгоханан у домі якийсь неспокій, незвикле стурбування. Хоч було вже пізно, смеркалося, але крісло старого митаря біля порога стояло порожнє. Кожного вечора він вивищувався у нім, — наче патріярх біля стану, думалося Єгоханановi. Тепер він сидів на ослоні біля стола, тяжко сперши голову на руку, Мірям поралася біля каганця з якимось ганчір'ям і глянула на Єгоханана та привітала його з таким порожнім виразом, що він здивувався. Але в себе на піддашші знову забув про все. Своїх власних думок, що їх найчастіше переривала втома працівного дня, мав він аж надто багато. Вулиця мідярів постачала йому їх щодня, а новий меч під пахвою кожного разу пригадував, за що він його одержав. Не любив чомусь Єгоханан цієї пригадки. Він відганяв її від себе, якомога швидше, але вона все таки ставала в кутку й посміхалася до нього синявими очима танцюристки або загадковою посмішкою нерухомого мертвого зору. І тоді, хотів чи ні, але знов сидів на своєму потаємному місці на гілляці рожкового дерева і чув, і бачив, і відчував, відчував, відчував. Серед

його думок не залишалося місця для уваги до життя його господарів.

Але кожного вечора ставав тепер Єгоханан, вертаючися додому, свідком цієї напруженості. Відчував її мовчазне напʼяття в Міріяниному привіті, Закхієвій непорушності і — навіть діти, здавалися йому, були тихіші і причаєніші, ніж звичайно. Але якось однієї суботи він прийшов додому раніше ніж звичайно і, привітавши старого в його кріслі, зупинився біля порога. Ще був час сумерку й у передвечірньому світлі дня вразила його Закхієва охлялість. Так виглядав старий, дуже старий обрубок дерева, спорохнявілий, струхнявілий, що ось-ось розпадеться на непотрібні вже і для вогню кавалки. Лише очі з-під сивих вій блиснули на Єгоханана дивним гарячим світлом.

Вулиця гула останнім суботнім гамором, Єгохананові не хотілося стояти мовчки на порозі, але якась непевність, відчував, тримала його біля старого. Її напруження ставало нестерпним, і зрушив його Закхій. Чемним старечим голосом, що в Єгохананової уяві не пасував до його митарського зайняття — він знав як мусіли гукати й відгризатися митарі біля брами — почав старий розпитуватися про працю, опісля про родину. Спочатку Єгоханан нащулився, як сторожкий пес, та зараз таки відчув, що старого цікавлять не відомості, але просто хочеться поговорити. Дім був порожній, діти й Міріям були на сусідах. І Єгоханан почав охоче відповідати, коли йшло про вулицю мідярів і намагався оминати подробиць із свого власного життя, крім того, що мусів знати Закхій від Симона, коли той привів був Єгоханана до цього дому. Нарешті він зручно перевів розмову на самого Закхія. І старий розговорився.

Тепер уже Єгохананові не хотілося йти до своєї комірки. Старий говорив, наче нарешті дочекався когось, перед ким міг розкласти на перегляд усе, що назбиралося в його істоті. Він розказував про своє життя, що було властиво митарською працею при всіх майже брамах Єрусалиму. Розповідав про дрібні й більші сутички і спори, про всілякі зустрічі зі всілякими людьми, що за його життя проходили через ворота до міста і з міста. Зустрічі правда однобічні, звичайно без радісних привітів, бо хто ж радо вітає митареву постать при

брамі. Але тим цікавіші, що майже ніхто з тих мандрівників не звертав на нього уваги більше, ніж на брамовий поріг, об який можна спіткнутися. То лише митарева повинність звертати увагу, придивлятися, спостерігати. Закхій придивлявся, спостерігав і звертав увагу ціле життя. Він бачив різноманітних чужоземців, чужинців із цілого світу, що пройшли були через браму до святого міста. Навчені далекими мандрами фінікійці ніколи майже не сперечалися за мито, без відмови платячи все, що від них вимагали. Так само робили й перси, що говорили найменше з усіх мандрівників. Ідумейці вже сперечалися, але найбільше спротиву виявляли греки. До них завжди треба було двох митників, щоб переконати їхню балакучу вивертливість. Римляни не платили нічого ізраїльським митникам. Їх зустрічав один із вояків сторожі, що стояли при кожній брамі. На храмових митарів вони й не дивилися. Галілейські селяни довго не розуміли, скільки й чому треба платити, а потому ще довше розв'язували свої вузлики й гаманці, в яких були стиснені їхні мідяки. А зарозумілі законники, з яких аж капала праведність і вченість, кидали свої аси на брук, щоб лише не доторкнутися нечистої митаревої істоти. Закхій оповідав про ненажерливість храмової скарбниці й іродіян, що вже не знати з чого власне мали б ще брати податки. Про їхні вимоги до тих митарів, які ці податки мусіли збирати. Бо бути митарем при брамі — було ще не таким відповідальним обов'язком. Ті, що мусіли збирати податки по містах і селах — ті митарі були справжніми козлами жертовного примирення. На їхню голову зручно пересунули пани-здирачі ненависть і погорду юрби, на них склали всю вину за свою загарбливість і пожадливість. І цьковані з одного боку панськими вимогами та наражуючися на опір і ненависть населення, збирачі податків ставали самі твердими, немилосердними і безсердечними. І було в Закхієвих словах стільки гіркости, назбираної з цілого життя, стільки терпкости за незаслужену кривду й заслужену працю, що Єгохананові ставало соромно. Як міг він з погордою ставитися до цього старого й чесного слуги зненавиджених порядків. Ах, знов мав правду вождь, коли ворогів ізраїльського народу казав шукати серед самого таки народу! Лише зелоти й тіль-

ки зелоти мають в руках ключ до розв'язки цілої майбутности народу: нема друга понад зелота, немає закону понад Божий!

— Так, є в цім багато правди, кажу я, чому з такою нехіттю дивиться на нас народ, називаючи іродіянськими наймитами. Бо, як же наймит може не слухатися свого пана? Це є наша праця, наш хліб, із якого існуємо ми й наші родини. А коли не будемо їх мати і стоятимемо на ринку, як ті поденники, вичікуючи найму, то чи прийдуть нас найняти ті самі законники, книжники і праведники, що нами погорджують? Ми ж не встановляємо податків, не радимося в раді іродіянській і первосвященичій над тим, як міцніше притиснути народ.

— Але ж ви та рука, що простягається до дорогого всім гаманця. Чи ж не бере вона часом більше, ніж їй належиться?

— Так, Єгоханане! Часом бере. Не так звичайно ми, митарі при брамах, як ті, що збирають податки. Вони беруть. Але за все своє довге життя я не взяв ані аса, що не був би приписаний, ані аса, що опинився б в моєму капшуку, замість у митній скарбонці. А тому й нарід, що іродіян і законників бачить вряди-годи, а ми, митарі, докучаємо йому щоденно, — ненавидить не так їх, як нас, їхніх покірних і безгласних слуг. А заплата? От така, як я тепер маю. Майже піввіку прослужив я храмові й ось тепер сиджу без праці й без сили біля свого порога. Красти не хочу й не можу, працювати не здібний, жебрати соромлюся. Ах, як часто приходять мені в голову гіркі слова Проповідника: "Буває справедливий, що гине з усією справедливістю своєю, а також і безбожний, що довго живе в гріхах своїх". І чи не казав пророк, що коли гине праведний, то жаден не припускає того до свого серця, мужі благочестиві зникають, і ніхто не помічає того, що перед приходом злого зникає добрий...

Вони ще говорили про дрібні справи митарського життя і відходячи до комірки, Єгоханан мав враження, що йому розвинулася нова книга народнього життя. І її сторінки, як і ті, що їх він досі знав, були теж позначені горем і неправдою, обманом і злобою, утиском і сльозами. О, яке ж превелике діло матиме перед собою Месія, щоб з цих дрібних і нещасних, підлих і запроданих, зробити вірних і відданих слуг... або знищити без останку жадібним крови мечем!

Від цього вечора Єгоханан почав уділяти більше уваги своїм господарям. Привик зупинятися кожного вечора біля Закхієвого крісла й розмовляти про події дня. Обидва були тепер одвертішими, відчуваючи, що зникає сторожка відчуженість, яка стояла колись між ними. І чим далі, тим глибше розумів Єгоханан його гіркість супроти колишніх хлібодавців. Закхій знов і знов розказував йому про митарські порядки й докладно описав свою останню розмову з самим Каяфою. Як первосвященичий зять приняв його у храмовій скарбниці, як милостиво розмовляв із ним, звичайно здаля, щоб не посквернитися митарським віддихом, як сповістив йому, що дістане на відступне грошевий дар і що його внука Матана приймуть до храмової сторожі. І хоч це останнє трохи рятувало родину від скрути, але Єгоханан помітив, що в Закхієвім голосі не було кращих нут, ніж перед тим.

— Чому ж ти не радієш з того, Закхіє? Бути храмовим сторожем не зле становище, особливо коли Матан змужніє. Багато краще, ніж ганчарське ремество. А сторожа не вимагає багато зусиль, добре забезпечена й у загальному пошанівку. Не буде зле Матанові, буде добре й вам.

— Так, Єгоханане! Мені трохи легше на душі, що родині не загрожуватиме бодай голод. Та ж за цілу свою довгу службу я не зберіг, на жаль, нічого на старечі дні. Бо мої руки не були липкі, а наші пани все дбали про те, щоб ми, воротарі, не забагатіли на храмовій службі, скупо відмірюючи нам заплату за нашу працю. Раніше я б може ще і звеличував наших первосвящеників на кожному перехресті єрусалимських вулиць. Але останнім часом, сидячи тут без праці, яка все життя хоронила мене від думок, я додумався до того, що не варто так дуже радіти і превельми дякувати.

— Як то, Закхіє?

В тонах оповіді старого Єгоханан уже давно підмітив ті самі нотки, що і в голосі Ази, коли той скаржився на мідярське життя. Так, життя всіх бідаків має ту саму терпкість, а від терпкости постають ті самі думки. "Напували мене терпким вином страждання, й болячками вкрилася душа моя" — пригадав він зойки нещасних біля Силоамської купелі. Але все таки допитувався Закхія далі:

— Чого ж тобі шкодувати, достойний Закхіє? Що не був злодієм? Що не утискав і не шахраїв? Не шкодувати, але радіти мусить душа твоя, що залишилася справедливою в законі.

— Того не шкодую, Єгоханане! Але шкода мені, що ціле життя виявляв я вірним псом лише покору велику й послух необмежений.

— А що б ти зробив, достойний Закхіє, якби не виявляв ані послуху, ані покори?

Єгоханан із зацікавленням поставив запит, але зразу не дочекався відповіді. Старий наче не чув його, вдивляючись у вуличний присмерк. Предмети втратили вже свої гострі обриси й лише де-не-де на тлі освітленого вирізу дверей зарисовувалися обриси постатей.

— Запитався ти мене, Єгоханане, а я не знаю, що тобі й відповісти! Ні, таки зразу й не знаходжу слів для відповіді. Але, щоб чесно відповісти, то здається мені, що таки справді нічого не зробив би. Так само слухняно виконував би, мабуть, свої обов'язки й не відмовляв би послуху. Але бодай покори, псячої покори не було б у душі! І тепер ось усе частіше й частіше пригадується мені одна давня пригода. Давно це було вже. Мабуть і тебе ще не було на світі. Був у мене тоді знайомий священик, Захарій звався, із Геброну. Я знав і знаю багатьох священиків, але всі вони дивилися на мене як на митаря, ані один, бувало, не застановився на розмову зі мною. А Захарій ніколи не дав мені пізнати своєї священичої вищости. Коли йшов до храму на службу або вертався до Геброну, завжди знаходив час привітливо розмовляти зі мною. Так ось цей Захарій, коли я раз в годину його скрути почав говорити йому про покору, сказав мені, що прийде ще на мене час, коли ані найглибша покора не охоронить моєї душі від болю й пониження. Пригадую собі це пророкування й не можу заперечити його.

Єгоханан слухав цілим єством. Він ледве стримувався, щоб не прискочити до старого, не вхопити його за руку й не затрясти: швидше, швидше! У свідомості завирувало нараз стільки думок, що лише зусиллям волі стримав себе і змусив до спокійного тону:

— Розкажи мені про це, достойний Закхіє!

Старого не треба було двічі припрошувати. І, час від часу помагаючи старому запитами, Єгоханан наче побачив і останній в'їзд батька до міста, появу напівзнищеної болем й образою людини і від'їзд із Єрусалиму півмертвої, позбавленої змислів істоти. Усе це колись чув від матері, але то були оповіді чужих оповідей. Як міг він останнім часом забути про це? Та ж то була думка про батька, ображеного, пониженого батька, що там у Геброні, на перших порах свідомості, надавала його душі гарту і його думкам жадоби помсти. Це ж батькова істота стояла за ним і вчитувалася разом із ним у пророчі слова про відплату, про кару на неслухняних рабів і жорстоких панів народу... Він засунув правицю під ліву пахву, намацав держака сіки, теплої від тіла, готової кожного часу. Це був батько, що передав її у синові руки. Це був батько, що завів його на зелотський шлях! О, хай буде благословенна пам'ять твоя! А син твоїх думок, батьку, не зрадив. Вихилявся, наче викрутасами полевих доріжок прямував до цілі, здавалося, що віддаляється від неї, але все таки йшов уперед. Храм, садукеї, фарисеї, — все те було тільки підготовою до праці для храму й закону, приготованням усього того, на що присягався ще дитиною, коли читав матері зі старих батьківських сувоїв. Так, мати! Єгоханан здивувався. Так рідко чомусь згадувалося йому тепер про матір! І нараз так нестерпно забажав побачитися тепер із нею, розказати їй все, почути хоч би її співчутливу мовчанку. О, вона зрозуміє його без багатьох слів. Як завжди розуміла його за часів гебронських мрій, коли викохувала на назорея й нарешті віддала на службу законові і храмові...

Сам не пам'ятаючи, як попрощав Закхія, сидів самотній на своєму даху, дивлячися на Єрусалим. Дільниця стихла, на сусідніх дахах давно вже поснули всі нічліжани, а Єгоханан сидів і не збирався спати. Навколо була темнота. Лише вгорі світилися смолоскипи небесної колісниці, а долі, серед темної маси домів, смолоскипи Антонієвої вежі й головної храмової брами. А далеко, на другому кінці міста, де був Іродів палац, підносилося легке сяйво: на освітленій світильниками стрісі знову відбувався один із безперестанних бенкетів римських панів. І Єгоханан стиснув п'ястуки. Ота Ан-

тоніева вежа була знаком ізраїльського нещастя. А в тому палаці воно кублилося. Ані один зелот не минав тих місць, щоб не притиснути міцніше свою сіку. А в тіні вежі й палацу ховалися ті, що боялися ізраїльських поглядів, що їм чужинецька сила й ласка були опорою, охороною і нацьковуванням до нищення свого власного народу. О, вожде! На них передусім мусить упасти бойова сокира зелотських легій!

Цієї ночі Єгохананові приснилася матір. Снилося йому, що подає йому мати свіжу, ще теплувату пшеничну паляничку. Печиво вигнулося пригоршнею, а в ній повно темно-бронзового, запашного меду. Наче в дзеркалі бачить Єгоханан у нім своє дитяче обличчя з радісним усміхом задоволення. Коли ранком прокинувся — здавалося відчував на устах солодкість ласощів і ще втягував у себе останній пах свіжого пшеничного печива. І думка про Елісебу не залишала його цілий день. Вистукуючи своїм молоточком, він наче притакував її словам. Ах, можливо, що відтоді, як він не був у храмі, для нього передавали якісь черепочки з Геброну. А він навіть і не сміє показатися на храмових подвір'ях! І так нараз захотілося Єгохананові покинути це місто, Єрусалим великий, цю вуличку, повну гуркоту і брязкоту, цей варстат достойного Авакума! І податися до свого Геброну, пройтися вузькими вулицями, тінистими левадами, дихнути прохолодою рідного дому і притулитися до ласкавих, спрацьованих, шаршавих материнських долонь...

Як тільки Єгоханан зайшов за горби гебронського шляху, і Єрусалим зник з очей, — давно не відоме почуття охопило його істоту. Так, наче не було жадного Єрусалиму, з його знесилюючою душу боротьбою останніх років, так наче б тільки вчора йшов він цією дорогою з Елісебою, повен мрій і сподівань. Усе було тоді, як і сьогодні. Те саме сонце, пекуче й сяйне, ті ж горби й поля, ті ж левади й дороги, що розбігалися радісними закрутами до сіл і гаїв. І він був той самий, рішучий, веселий і готовий віддати все і прийняти все для храму, закону й народу.

Тоді була осінь. Повнота буття схилялася над землею, всі дари землі й неба лежали, як приготована жертва, перед олтарем Вишнього. Як і його серце за тих днів. Як і вся його істота, готова до назорейської жертви. Тепер весна. Зелень,

яра і блискуча, аж сліпить очі, повітря напоєне незрівняними пахощами — капшучок на грудях тої, фарисеєвої вродливиці. — "А потому там я тобі своє кохання дам!.." заворкотіла горлиця в Єгоханановых думках. І він бачив блиск живих очей дівчини і блиск мертвих очей Беназара... Цікаво, що сталося з дівчиною? Він чув від Симона, що за злодіями шукали й у місті й по довколишніх селах. Але про дівчину боявся спитати. А тепер ось вона ішла біля нього, подзвонюючи сріблом прикрас і виблискуючи іскрами самоцвітів, ішла танковим кроком й наспівувала легко солодкі запаморочливі слова: "А потому там я тобі своє кохання дам!.."

Єгоханан спинився. Ні, ні! Тепер не те, цілком не те! І він не той самий юнак, що залишав із матір'ю Геброн. Не бракує йому ані завзяття для боротьби ані жертвенности для офіри! Але яке ж воно все, все інше, як було тоді. Як скаже він про все матері? А чи скаже? Чи зрозуміє матір його теперішні думки? І чи варто про все це казати їй?

Єгоханан прискорює кроки, бо думки затримували його рух, наче бажаючи дати спокій для власного погідного хвилювання. На дорозі рух малий. Ціла околиця тепер по садках і виноградниках, на полях і городах. Немає часу відвідувати місто, хоч би і свята. Земля кличе! В поті лиця свого будеш їсти хліб свій! Натискаючи з усієї сили на чепиги, йде он-там за плугом селянин, а двоє молодиків ведуть волів, час від часу покрикуючи тяглими, співними перекликами, а ззаду ідуть ще двоє і наче ті дзьобаті птахи на Йорданських болотах, підносять і спускають на виорані брили важкі дзьоби своїх мотик! Справді, скільки зусилля й поту! Скільки праці, солодкої, терпкої, невдячної і збагатливої праці!.. І Єгохананові здається найбільшим злочином хотіти для Ізраїля такої долі, щоб він став паном, що сам ніколи не прикладає рук до чепіги, мотики й рискаля, сам ніколи не працює на цій запашній ріллі, серед цих ароматних садів, левад і винниць! Великим гріхом було б Ізраїлеві стати таким паном! Бо земля має за пана лише того, хто пестить її своїми мозолястими руками, стискає в міцних селянських обіймах, хто милується прибажно її красою, хто тремтить заздрощами від одної лише думки, що на чиїсь чужі пестощі вона могла б відповідати пристрасніше і плідніше, ніж на його власні. І

цю землю мав би пестити інший народ? Та ж тоді він, а не Ізраїль був би паном цього обіцяного раю! Цікаво, що ніколи ще такі думки не приходили йому до голови. Що сказав би на них Симон? А вождь? Ні, це не зелотські думки! Він торкається держала свого меча і наспівує бойовий псалом: "Господь твердиня моя — кого убоюся? Вишній сила моя — кого устрашуся!" Аж сіяч на дальній ниві спиняється на мент і вдивляється в самітнього співака на гебронській дорозі.

Сонце схилялося вже до заходу, коли, звернувши зі шляху, Єгоханан почав короткий спуск до міста по Гебронських схилах. Але на хвилину спинився, щоб з калатливим серцем придивитися до рідного міста. Здаля не було помітно жадних змін. Усе було те саме, як залишив був його останній раз. Може навіть, як за часів царя Давида! Так, ніби ніколи не змінявся час над цією кам'яною купою домів. Он там, між завилинами вуличок їхній дім. Там мати! Де вона? Вдома? Чи на леваді, серед вечірньої краси весняної природи? І він уже не спам'ятався, як опинився в місті.

І в узьких вуличках було так само, як і завжди. Лише після Єрусалимської ворохобні, руху й галасу все здавалося ніби старше, менше, зшарганіше. Вулиці були ще майже порожні, бо всі ще знаходилися на роботі. Лише, як сонце діткнеться західніх горбів, тоді оживе місто гамором дітвори й перегуками молоді. І, ніким не пізнаний на дорозі, прослизнув Єгоханан аж до батьківського дому. Аж трусився, коли підбіг до дверей, аж мусів на мить затриматися перед дверима і на порозі:

— Мамо!..

У півсутінку хати поволі обернулася до нього від млинка якась постать. Зі здивованим зойком піднеслася зі землі чужа жінка. І щось щемливого й важкого поклалося на серце і стиснуло горло, так що жаден звук не вийшов уже з нього. А ця чужа жінка низенько вклонилася йому і наче через імлу передчуття чув Єгоханан її запобігливо-ласкаві слова:

— Привіт тобі, чужинче! Увійди й відпочинь у цім домі! Пробач мій оклик. Ти вступив так несподівано! Здійми ходаки, і я принесу тобі води!

Чужинець! Чужинець у власному домі. Хотів щось відповісти, але рука й далі тиснула за горло. Мовчки сів і, роз-

в'язуючи ремінці ходаків, почав розглядатися по хаті. Видко було, що тут господарили чужі люди. Лише кілька знайомих речей, речей із його дитячих споминів, стояло на своїх старих місцях, як оцей стародавній млинок, що гуркотів так інакше від млинків цілої вулиці. Але багато було вже чужого, незнаного, що відчужувало й цю кімнату й цілий спомин про рідний дім. Нарешті спромігся на слово:

— Дякую тобі, жінко! Я Єгоханан, син Захарії й Елісеби, пророчий учень з Єрусалиму.

Жінка, що з глечиком збиралася йти по воду, обернулася із легким вигуком:

— Єгоханане! О, Єгоханане! Це ти! Привіт тобі ще раз у твоїй хаті від твоєї служниці Ганни. Мир із тобою! А я ж не пізнала тебе! Та й ніхто в місті не пізнав би, напевно, тебе. Безбородим юнаком залишив ти був Геброн. А тепер ти — муж! О, равві! — І в її голосі почув Єгоханан нути шанобливости. — Бо й чутки про тебе були тут пішли, що немає тебе в Єрусалимі, що ти подався до Єгипту, до багатої Александрії! Посилали навіть до тебе восени принагідного післанця, щоб ти з'явився до Геброну. Ах, я забудько! Пробач мені, равві. Балакаю, а ти чекаєш на воду! — І вона зникла за дверима.

Єгоханан знову почав розглядати хату. Так, усе було чуже. Не варто було й допитуватися чому. І ця, як вона зветься, Ганна, не згадує нічого про Елісебу. "Немає, немає"... прошепотіли уста. Але стиск на горлі задушив останній шепіт. Вернулася й Ганна з водою, перекинула рушника через руку, принесла мидницю — Єгоханан пізнав їхню стару родинну мидницю — і наготовилася зливати воду. Студений струмок приємний холодив натруджені дорогою ноги, і з прохолодою для тіла вступала й до душі рівновага. Скінчив умивання і сів у кутку, слухаючи Ганниної балаканини. Опісля почав уже розпитувати й сам.

Так, Елісеба померла восени. Саме, коли стояли найкращі осінні дні перед початком дощів. Ні, не хворіла, не мучилася. Легку смерть послав їй Господь. Знайшли були на леваді під смоковницею. Хто бачив її, казали, що не виглядала як померла. Була ніби у глибокому сні. Навіть, кажуть, усміхалася. Ні, перед смертю Ганна мало зустрічалася з Елісебою.

Але, кажуть, що завжди ходила замислена, ніби навіть зажурена. Часом чули, що сама із собою розмовляла. Хто відвідував її? Ну, як звичайно Давидова Дебора та її Рут. Вони часто заходили до Елісеби, а вона до них. А Дебора здорова. Як у неї? Внуків двох уже має. Звичайно Рутові. Такі здорові хлопці, любо поглянути. Аж Дебора при них помолоділа. Каже, що не бабою відчуває себе, а матір'ю. Чи чув Єгоханан коли таке? А як вона, Ганна, опинилася в цім домі? Ну, та ж равві мабуть пам'ятає ганчаря Рудена, що мав халупу й піч, там долі, під Давидовими печерами. Коли Елісеби не стало — дім залишився порожній, ніхто не знав, де знаходиться він, Єгоханан. Сповіщали до Єрусалиму, але не знайшли його там. А тоді рада старших постановила дім винайняти, віддати за сніп і виорендувати леваду і виноградник. Усім цим керував ткач Небат. А тоді і приголосився її чоловік, Руден, до винайму цього дому. Від тих часів вони живуть тут із трьома дітьми. А гроші, що платять, знаходяться в молитовній скарбниці. Руден має десь усе закарбоване, скільки заплачено досі, а Небат також. А чи думає Єгоханан надалі залишатися в Геброні? І в її голосі він відчув турботливий знепокій.

Єгоханан слухав, відповідав і запитував, але одна думка не залишала його ввесь час: чужинець! Чужинець у власному місті і власному домі. Чужинець для поля і виноградника. Бо той лише їхній пан, хто прикладає до них піт свій і думки, як думав він ще сьогодні вранці. Але його праця і думки не тут. Немає матері — немає нічого, що лучило б його із Геброном. Може б це була Рут? Ні, не мав правди Озій, коли намовляв його вертатися до Геброну, до рідної ріллі. Рідне місто й рілля для нього не лише тут, але всюди, де живе Ізраїль. Немає матері, немає Елісеби. Вона одна ще, мабуть, могла б прив'язати його до рідного міста! Ні, Ганно, він не думає залишатися в Геброні.

З тону дальшої Ганниної балачки відчув Єгоханан, яку полегшу справили їй ці Єгохананові слова, як бадьоріше почала вона крутитися по хаті, приготовляючи вечерю. А за хвилину затупотіли дитячі ноги, хата наповнилася дитячим вереском і м'язистий Руден вернувся додому від своєї печі і кружала. Він привітливо поздоровив Єгоханана і, довідавшись від Ганни, кого має перед собою, просив гостя бути

паном у власному домі. Він бо, равві, робить їм честь своїми відвідинами, а вони лише його слуги, повсякчасно готові до послуг. І крізь чемність звичайних гостинних висловів Єгохананові відчувалася одвічна, така добре вже в Єрусалимі пізнана, пошана того, хто не має, до того, хто має.

Мабуть через дітей рознеслася вістка про Єгохананів прихід по цілому Геброні. Бо за якийсь час почалися обережні й зацікавлені відвідини жінок. Забігали, ніби позичати чогось, зойкали, наче від несподіванки, пізнаючи Єгоханана, низенько вклонялися, називали 'равві", трохи ламентували, згадуючи Елісебу. І відходили, вступаючи місце іншим. Прийшла й Рут. Спочатку Єгоханан не пізнав її. Де була та стрункa дівчина, що, по коліна у протканій сонцем воді ставочка, співала пісеньку про кохання? Це вже була достойна мати й господиня. І Єгоханан відчув ще сильніше, що немає йому місця в Геброні. А Рут уклонилася йому, як і всі інші жінки, так само назвала равві, вітала від старої Дебори і запрошувала до їхнього дому. Єгоханан дякував. Він прийде, обов'язково прийде. Але завтра, коли спочине трохи з дороги. Родина чесного Рудена буде вже сьогодні турбуватися про нього. Прийде!..

А коли скінчилися відвідини й вечеря, він радо прийняв запрошення господарів на спочинок. Вони хотіли відступити йому цілу хату, свою широку постіль і з цілою родиною спати на стрісі. Але Єгоханан не дозволив. Він хотів би бути сам на стрісі, де він так давно вже не спав. Сам один, необмежений чотирма стінами, сам під зоряним весняним небом. І коли залишився на даху на пруживих матах, прикритий теплою овечою шкурою, відчув нараз таку втому, що навіть думки засипляли на півдорозі до свідомости. Та й нараз і без спротиву занурився в сон.

Ранком Єгоханан устиг виховзнутися з хати ще раніше, поки водоноски не повиходили по воду і подався до своєї левади. Поспішав, майже біг, наче там чекала на нього нетерпляча об'ява. Зовсім задиханий станув під старою смоківницею й обняв стовбур. Подивився довкола. Всюди була ярість весни: свіжість барв, сяйність променів, гострість обрисів і проникливість ароматів. Тільки стовбур старої смоківниці був

сірий і непорушно-байдужий, наче б ніби не довкола нього буяла весна.

Тут, казала вчора Ганна, знайшли її. Єгоханан пильно обдивився довкола стовбура, наче шукаючи слідів останнього перебування матері. Але бильця були свіжі, неприм'яті й росисті, а стовбур мовчав. Ах, про що вона думала за останніх хвилин свого життя? І тепер уже справжній, визволений жаль стиснув Єгохананове серце, і він відчув, як вогкість сліз зрошує його щоки. Він не стримував їх. Вони вільно текли долі й мішалися з цією життьовою радістю поранку, з вологістю росяности, з тонкими ароматами садків і левад. Вони скочувалися, скочувалися, рясні і блискучі, і не біль підносився в Єгохананову серці, хоч і просилися на уста Проповідникові слова. Велика зрівноваженість пророчої мудрости охоплювала його могутніми обіймами:

— Покоління минає й інше покоління настає, — каже пророк. Але земля триває навіки. А з нею й вибраний народ, заприсяжений народ Божий. В отцях і праотцях тривамиме, в матерях і праматерях. Від Сари, що онтам в Авраамовій печері, аж до Елісеби в їхній предківській. А покоління минає й інше настає, лише земля триває навіки!

Єгоханан глянув угору. Смоківниця шуміла вже молодим листям, що не могло закрити ще безлічі зимових плодів. Вона родила і плодила, наче той великий народ, на всі чотири сторони світу, спокійна, мудра й плодовита королева ізраїльських левад. Єгохананові стало легше, так ніби зі слізьми залишила серце напруга суму. Спокійно й радісно обійшов леваду, винницю, застановляючися на знайомих місцях. Тут лежав Давид, тут уперше бачив Пасхура, тут підкрадався до точила із в'язнем-зелотом. Де він тепер? За тією огорожею спалювали римського вояка, що так прудко був настромився на меч, як колись цар Саул. А там, на тих доріжках він востаннє бачив Рут, солодку Беназарову танцюристку. І навіть видиво цього останнього спомину не закаламутило вже Єгохананового спокою.

Він ще раз радісно глянув довкола і нараз усвідомив собі незмінне рішення: це прощання. Ніколи вже не вернеться він до цих левад, ніколи не гляне на захід сонця за Великим морем, на полудневу спеку над причаєним сірим містом, на

зоряність над вечірніми левадами. Ніколи! На хвилину уявив себе Мойсеєм, що ось звідти, з вершини Фасґа, дивиться востаннє на обіцяну землю. Але засоромився. О, як далеко йому до Мойсеєвої величі й могутности. Лише Мойсеїв сумнів тремтить часом у нім помноженою мірою. І, залишивши левади, вернувся Єгоханан до міста.

Речитатив дитячих голосів зі шкільного подвір'я повернув його думки знову до дитинства. Він постояв хвилину під брамою, прислухаючись, як до такту вчителевої тростини виспівувала малеча назви останніх літер абетки: Реш, шін, тав, реш, шін, тав... Опісля штовхнув двері й увійшов до середини. Усе тут було таке саме, як і перед роками, коли й він так само сидів на старій маті, підобгавши ноги, півзамкнувши очі і проказував за Самлаєм приповідки премудростей Сирахового сина. Все було те саме, лише менше, зшарганіше, похиленіше. Лише на Самлаєвому місці сидів незнаний учитель. Побачивши чужинця, діти урвали свій спів, учитель озирнувся, і Єгоханан пізнав Ебеда, Самлаєвого внука, що вже за дідового життя вивчився був на помічника міському вчителеві. Але Ебед не пізнав чужинця, і Єгохананові треба було називати себе. Згодом довідався, що старого Самлая давно вже немає між живими гебронцями. Восени передминулого року також одібрався до печерних осель своїх предків. Але дітей навчав до останнього. Так і помер на своєму місці, тихо й непомітно, наче задрімав, схиливши голову на груди і спершись об стінку, коли дітвора довкола, заохочена дрімотою старого, наповнювала галасом шкільне подвір'я. Слухаючи Ебеда, Єгоханан знову бачив довгобородого вчителя, його піднесену руку з довгою дошкульною олеандровою лозиною і чув його переконливий голос: "Хто стримує лозу свою — ненавидить сина свого, але, хто його любить — заздалегідь карає його!" і переконливий висвист пружиної лозини, готової шмагати плечі лінюха.

Ідучи зі школи до Давидового дому, Єгоханан відчував легкий треміт. Після рідного дому це було те місце в Геброні, що найбільше в'язало його думки. Радість Дебори від зустрічі з ним не була ані крихітки штучною, але щирою і близькою, якою могла б бути зустріч у рідному домі. Єгоханан і досі не знав, чи здогадувалася Дебора про його тодішню тугу за

Рут, бо Дебора ніколи не дала йому цього пізнати. Та все таки він був радий, що в хаті не було ані Рут, ані взагалі нікого з хатніх.

— Чекаю на тебе від самого ранку, Єгоханане! Всі пішли на винницю, мала і я йти, але заради тебе залишилася. Яка шкода, що не бачить тепер тебе мати, такого сильного й мужнього сина, Єгоханане!

Вона прикивувала головою, спинялася на хвилину при Єгохананові і далі метушилася по хаті, приготовляючи страву. Єгоханан мовчав і слухав і перед його чуттям проходив старий Геброн його дитячих років з усіма дрібницями забутого життя, з усіма турботами, радощами й подіями гебронського існування. Його приятелі поодружувалися, придбали дітей і придбають ще більше, дехто відійшов до предківських печер, дехто допався до приморських міст, але найбільше залишилося вірними рідному місту. І все було, як і було, затиснуте в рямці цих вузьких вулиць і ще вужчих бажань, що ними керувала та ситість хліба і безмежжя спокою, що так обурювала вже пророків. Ні, ні! Жити тут, залишатися серед них — нізащо! Він поправив меча під пахвою, наче шукаючи в цім вірнім зелотському друзі дружньої підтримки. Якби ще була мати жива. А так!

Єгоханан умився й мусів з'їсти свіжих паляничок з медом, покуштувати весняного овечого сиру і свіжих зимових фіг і сушених дактилів і всього, мабуть всього, що мала в коморі Дебора. Лише від сушеного винограду відмовився, і Дебора вибачалася, що забула про його назорейство. Навіщо їй було знати, що він уже давно не є назореєм! А стара стояла перед ним і все припрошувала та припрошувала, немов би хотіла впакувати до нього всі хатні запаси. І Єгохананові було добре, що вона не розпитувала, а сама перегортала перед ним сумні й веселі сторінки гебронського життя. Лише коли Єгоханан відсунувся від усіляких страв з подякою і запевненням, що вже більше не може, — лише тоді запиталася, як довго ще залишиться в Геброні. І зовсім не здивувалася, коли Єгоханан відповів, що завтра вертається назад до Єрусалиму. Лише зідхнула й покивала головою.

— Так, Єгоханане. Назорееві нема чого в нас робити. Твоє місце у святому місті, біля храму. Навідайся лише до

старших, поговори з Небатом. Він тепер є головою ради і скаже тобі, що зроблено з твоїм маєтком. Ми з зятем розпорядилися твоєю хатою й віддали в найми твоє поле й винницю. Чи добре зробили?

Єгоханан подякував. Йому і до голови не приходило сумніватися в доцільність Дебориних заряджень. Все що зроблено — добре зроблено. Він відвідає Небата і підтвердить усі її розумні зарядження. І більше вже не було про що говорити. Ще далі гомоніла Дебора, вже про своє життя, про Рут, про зятя й унуків, але Єгоханан слухав і не чув. З Геброном був кінець. Якби не відвідини в Небата — вийшов би хоч зараз назад до Єрусалиму. Ні, ще залишилися відвідини батьківського гробу. Аж тоді.

Супроводжений Дебориними благословеннями, вийшов Єгоханан з Давидового дому й зараз же подався до Небата. Ткач був дома. Ще з вулиці чув Єгоханан прицокування ткацького верстату і від брами побачив у дворі знайому картину. Довкола двох верстатів ходило рівномірним кроком, наче воли на молотильнім току, двоє підмайстрів, що ткали коштовні незшивані сукні. На кількох високих верстатах працювали менш сиритні підмайстри й учні, ткаючи довгі килими і грубе полотно. А сам Небат не стояв, а сидів перед новим сидонським ткацьким верстатом, що його лише він один мав у Геброні і на якому так зручно було ткати тонке, коштовне гебронське полотно. Небат уже мав цілком сиву голову, але ще так само приспівував, коливаючись до такту метушливого ткацького човника. І він не пізнав відразу Єгоханана. Але, коли той назвав себе — ткач одразу залишив працю й повів гостя до хати. Сам кинувся по воду, і Єгохананові коштувало багато зусиль переконати господаря, що після відвідин у Дебари, не може споживати жадної ствави. Небат не розпитував багато. Розказав, за скільки були винаймлені його поле й левада. Єгоханан нічого не змінив на рішенні старших. Лише зменшив плату за оренду, а гроші приказав на утримання школи й молитовні. Небат лише здивовано покивував головою:

— Правда, ти назорей. Нічого не потребуєш. Але ж і найправедніші в Єрусалимі не цураються дібр земних!

— Як я буду найправеднішим, тоді також зголошуся до славної ради по свій маєток, — сміявся Єгоханан. — А тепер покищо обійдуся без нього.

— За тебе будуть молитися не лише твої орендарі а й громада за дар на школу й молитовню. Дякую тобі, равві! — І Небат устав і вклонився Єгохананові. — Твій маєток буде завжди чекати на твої розпорядження. Месія прийде ще не скоро, і ти ще потребуватимеш його в житті.

І коли Небат говорив це — знов бачив себе Єгоханан на кам'яній загорожі і чув колишню його розмову з Давидом. Ситість хліба, лише ситість хліба! Ні, не місце йому в Геброні! Небат покликав своїх двох підмайстрів, і Єгоханан при них повторив усі свої маєткові зарядження, а потім ще відповідав Небатові на його зацікавлені запити про єрусалимське життя, висвітлив, чому не був далі при храмі — довга подорож до Галілеї відкликала, мовляв, його з Єрусалиму, — розказав кілька новин про храм, римлян і священиків. Але лише чекав, коли можна буде зручно встати, вклонитися, подякувати, відійти. І коли нарешті, супроводжений Небатовими поклонами й побажаннями, вийшов за ворота, полегшено зідхнув і випростався, наче після важкої, неприємної, але невідкличної праці.

Було за полуднем, і сонце припікало гебронські схили, як улітку. Але Єгохананові не хотілося йти до свого дому. Вулиці знову були порожні і, непомічений ніким, він подався за місто. Але не до піль, а до печерної долини мертвих. Це був другий Геброн, навіть пра-Геброн. Бо ще тоді, коли в цих околицях блукав батько Авраам, ще тоді, коли панами цієї землі були сини Гет і Геброн звався Арбе, — вже тоді ховали тубільці в цих печерах своїх мертвих. Праматір Сара була першою з Ізраїлевого роду, що спочила в цій землі між чужинцями. А коли Калеб одержав для себе і свого роду цю околицю, — в печерах почали оселюватися нові мешканці. І від тих часів тут знаходив притулок кожен гебронець, що навіки залишив своє місто.

Єгоханан знайшов родову печеру. Батько й Елісеба були останніми з його роду, що лежали в ній за цим важезним червонастим каменем зі знаком їхнього племені. Де, в якій печері будуть лежати його кості? Єгоханан постояв хвили-

ну, розгорнув галуззя тамарискових кущів, що заслоняли вхід і сів на камінь навпроти. Тут була тіниста весняна прохолода. Єгоханан знав: прийде літо й вигорить трава і висохнуть кущі на кам'янистому схилі, посіріють тамариски, ціла долина дістане пустельний вигляд, наче прообраз безнадійного шеолу. Але тепер, після весняних дощів, чи ж не є вона образом обіцяного Авраамового лона, на якому спочивають усі праведні? І в Єгохананових серці не було ані трошки безнадії, лише крихітка печалі. Що не міг уже поговорити з Елісебою, розповісти, чим повна тепер його істота, почути тепло її голосу й відчути тепло її рук. Та все ж цей сум не був ані гіркий ані глибокий. "Я — Бог Авраамів, Ісааків і Яковів, — а Бог може бути лише Господом живих, але не мертвих. Господом великого народу!" Торкнувся сіки. Перед батьківськими кістьми, що лежали за кам'яною стіною, повторив зелотську присягу: "За закон, за храм, за народ!" Живий батько прийме живу синову присягу служити Богу живому для майбутніх поколінь живого народу.

Устав, поклонився перед печерою і пішов геть. Усе було скінчено, з Геброном було скінчено навіки.

Наступного ранку ще ледь розвиднялося, як Єгоханан знову вийшов на Єрусалимську дорогу.

У ЗАКХІЄВІЙ родині сталося нещастя: захворів найменший десятилітній унук Елій. Траплялося часто, що серед ночі чув Єгоханан прудкий кашель дитини. Шамотіння внизу, босі кроки Міріям, що метушилися по хаті й цей неперестанний, важкий, що здавалося, розірве маленькі груди, кашель. Єгоханан спинявся часом увечері коло його ліжка в куті кімнати. Він брав його гарячу руку, дивився в блискучі очі, де плигало світло чадливої лямпадки, говорив кілька веселих слів. Хлопчик пробував посміхатися, але усмішка лише перекривлювала безкровні уста, а в блискучих очах чаїлася суворість. І Єгоханан ніяковів і замовкав. Щось було в тій передчасній суворості з останнього погляду старого Давида на гебронській межі і суворого, застиглого зору Беназара на підлозі його кімнати. Мати лементувала:

— Поглянь, Єгоханане, на нього, втіху мою! Як схуд, як змінився він! Бувало цілими днями пустував на вулиці, тепер лише лежить і кашляє. Бувало лише "мамо, їсти!" чула я від нього — тепер навіть на мід не дивиться. І все з того часу, як нам так зле було, коли Закхій мусів залишити працю. Що буду робити з ним, моїм мизинчиком! Ну, скажи, скажи мамі, що б ти хотів, моє зернятко!

Вона вклякала перед постіллю, підкладала під дитячу спину свої так само худі руки, а Елій посміхався до неї змудрілою від хвороби посмішкою:

— Нічого мені не треба, мамцю! Мені й так добре!

Єгоханан звернувся до старого, що здаля дивився на них, розгребуючи бороду:

— Треба закликати лікаря, чесний Закхіє.

— Два рази вже ми кликали вченого рофе, що є наставлений для нашої дільниці.

— Ну й що?

— Перший раз він не прийшов, другого разу прислав свого умана, помічника-костоправа.

— А чому не прийшов сам? Таж рофе на те наставлений, щоб було кого покликати до хворого.

— Ти добре знаєш, Єгоханане, що й рофе дурно не ходить до хворих. Хто заплатить добре — того добре й лікує. Міріям дала йому лише два аси, й він порадив лише натерти груди часником. За два аси лікар не ходить до хворого, Єгоханане!

Закхій говорив спокійно, наче збайдужіло, і Єгохананові підступила до горла гіркість. Старий мав правду. За два аси можна було лише купити три-чотири шпаки на торговищі. Вчений рофе не буде собі студити рота задля людей, що не мають більше. Зрештою одним амгаарецом більше або менше — що на тому! Це не книжник або багатій-садукей, що не вірить у майбутнє життя й за всяку ціну чіпляється за земне. Лише вони можуть купити коштовні масті, чудодійні наливки, на меду роблені ліки. І хіба не краще бідному відійти з цієї долини сліз, відійти чим скорше, щоб у майбутньому житті втішатися з прекрасних, здійснених мрій про Авраамове лоно. Там є місце для всіх бідаків, всіх мугирів палестинської землі! Пощо ж ученому рофові намагатися позбавити їх цього блаженства!... О, Єгоханан знав цих лікарів і їхні практики. Ще в Геброні говорили так про їхнього рофе, достойного Бенакима. Наскільки ж єрусалимські лікарі вченіші від гебронських і безсердечніші! І гіркість вулиці бляшаників переповнювали його істоту.

— А що казав уман?

— Що розуміється на хворобах молодий костоправ? — відповів запитом на запит Закхій. —Він порадив дати на груди і плечі пластри з гірчиці, взяв два аси і пішов геть. За два аси і я можу бути таким лікарем.

— Але ж щось треба робити, Закхіє. Дитина дійсно хвора.

— І я знаю, що треба робити щось. Але що і як? Грошей ми не маємо, робити нічого не можемо.

— Значить... Елій помре?

Єгоханан зусиллям витиснув із себе це слово. Йому було шкода цієї, ще недавно такої веселої дитини, що він їй радо приносив блискучі обрізки бляхи для дитячих забав. Він бачив, як похнюпився від його слів старий, що мабуть любив свого найменшого внука ще більше ніж матір:

— Ще одну надію маю я, Єгоханане. Покликати асаїна. Як що він не поможе — ніхто не поможе.

— Асаїна? Хто це?

— Так вони звуть себе, по-стародавньому. Ми їх звемо есеями. Або ще божими людьми.

— Ах, есеї!

Єгоханан чув про них, навіть бачив декілька разів. Була це, казали йому, дивна громада. Щось ніби назорейське братство, члени якого не їли м'яса, не пили вина, не знали жінок. Вони цуралися усієї спільноти ізраїльської, хоч пильно виконували всі приписи закону. Жили у своїх окремих есейських оселях, куди не мали приступу ані не-члени, ані жінки. Обробляли землю, ткали полотно й робили все, що потребували для своєї громади. Нічого не продавали й не купували. Одного разу бачив Єгоханан такого есея на вулиці. Він був стрункий, худий, високий, в такому білому одязі, якого не мав, здавалося, ніхто в Єрусалимі. І від тієї стрункости й снігової білі він здавався наче ясний промінь, наче весняний легіт, що випадково залетів до цієї темної, засмородженої єрусалимської вулички. Він ішов серединою вулиці, наче сторонився посквернити сніжність свого одягу дотиком об плісняві мури, а зустрічні шанобливо вступалися йому з дороги. Другого разу він бачив есея на молитві під храмовим муром. Лише дуже великі грішники, або праведники не наважувалися вступати до храмових подвір'їв. Так і цей есей стояв під палаючим промінням полудневого сонця і, не зважаючи ні на кого, молився, обернений лицем до стіни, майже дотикаючись муру своїм головним тефіліном. Його біла постать коливалася до такту молитви, а довкола стояли уважливі глядачі і приглядалися із тихою пошаною здивованими очима. Слово "есей" шелестіло над ними тихим шепотом. Вони, казали, чекають Месію, кожного дня приготовляючися до його приходу. Тому завжди такі білі, тому

завжди такі чисті, такі ясно-суворі й байдужі до народних справ. Вони, казали, знають закон краще ніж усі законники вкупі, вони сповняють його докладніше, ніж найправедніші між фарисеями, вони вміють лікувати краще, ніж найліпші олександрівські лікарі. І це останнє усвідомив Єгоханан, пригадавши обидві зустрічі. Але що Ізраїлеві з їхньої чистоти, праведности й знань, коли вони замкнули їх у своїй громаді, наче мушля дорогу перлину між міцними скойками! І Єгоханан ніколи не думав про них, аж сьогодні Закхій розбудив його спомин.

— Тепер пригадую собі, Закхіє. Я бачив їх і трохи про них чув. Асаїн, справді, по старовинному зветься лікар. Але звідки і як ти хочеш покликати такого лікаря. Знаєш ти, де вони живуть?

— В Єрусалимі вони не мають жадного притулку. Лише приходять до міста на молитви при храмі. А живуть в долинах на захід від Мертвого моря, де є останні джерела й останні зелені кущі перед пустелею. Я не був там, звичайно, ніколи, але мені казали ті, що випадково заходили до тих долинок. Прості кам'яні хатки з великими вікнами, таких не роблять у нас ніде, казали, грядки зі зеленню, ставок на купання. І довкола велика тиша. Чужинець може прийти й відійти, взяти собі, що бажає, і ніхто його не затримує й не запитається чому, куди й навіщо. Але туди мало хто заходить.

— Ти хочеш туди йти, Закхіє?

— Старий я, Єгоханане, й не можу блукати по пустельних межах. Але я знаю одне місце, де їх можна часом побачити. Це стати коло Овечої брами й чекати. Через неї часом об'являються вони зі своїх осель до міста.

— То їх мусить завжди чекати багато людей, якщо вони такі чудодійні лікарі, як ти кажеш, Закхіє.

— Ні, не чекає їх майже ніхто. Бо дуже, дуже рідко трапляється, щоб есей пішов до хворого, Єгоханане. Бачив я такі речі кілька разів, коли стояв біля Овечої брами. Дуже рідко йшов асаїн до того, хто його запрошував. Але я маю надію. Бо, як і йшов він до кого, то ніколи до наших багатіїв, лише до бідних, таких, як тепер я.

Єгоханана торкнулася несподівана внутрішня радість:

— Що ти кажеш, Закхіє? Справді не йдуть до багатіїв?

— Не йдуть, Єгоханане! Часто не йдуть і до бідних, але до багатих — ніколи. Так воно випадає, що ніби пізнають по якихось таємних ознаках, до кого йти, а до кого ні, кому помогти, а кого навіть не чути. Але мушу спробувати. Бо крається моє серце, коли подивлюся на Елія. Хочеш помогти мені, Єгоханане?

— Хочу, Закхіє! Але як? Маю йти до есейського села?

— Ні, Єгоханане. Маєш стати зі мною коло Овечої брами й вичікувати. Потім будеш говорити до нього, йти за ним, щоб не дозволити йому зникнути в місті. Я вже не маю того сприту ані до кроку, ані до крику.

Єгоханан з радістю погодився, а старий Авакум відпустив його з праці. І вже перед сходом сонця стояли Закхій з Єгохананом коло Овечої брами.

Вузька площа перед важезними воротьми була мабуть вже від півночі заповнена тими, що хотіли як найскоріше вийти ранком із міста. Бо коли Закхій з Єгохананом прийшли перед браму — мусіли спинитися далеко від виходу. Коні, верблюди, осли й люди стояли тісною юрбою, очікуючи, коли з вежі засурмить буцина римського вартового, даючи знати, що зійшло сонце. Нетерпеливилися і люди і тварини, готові кожної миті зірватися з місця і втиснутися в темний простір під вежою, з якого виблискували списи римської варти, вишикуваної перед брамою. Не менша, напевно, юрба чекала і з другого боку. Як у такій юрбі можливо побачити есея, не те що й пробитися до його? Єгоханан не сховав свого сумніву від старого, і той лише сумно покивав головою. Але, що мали вони робити? Треба було чекати. І обидва терпеливо чекали, спершись об мур. Зрештою есей не мусів увійти з цим першим навалом перехожих, він міг прийти, як казав Закхій, пізніше. Якщо вони не побачать його сьогодні — мусять чекати завтра, позавтра або ще далі, кожного дня. Може б Єгоханан іншим разом і не пішов на таке вичікування. Але він бачив гарячкові очі дитини, чув її хриплявий кашель, і великий жаль торкався його серця. Що може він зробити, щоб вирвати від шеолу цю маленьку істоту бідолахи-амгаареца?

Вичікувати на лікаря-цілителя було тією найменшою поміччю.

Засурміла буцина крикливими дикими звуками і ясна щілина почала поволі розширюватися на тому місці, де була брама. Знявся ще більший галас, в якому губилися тони римських дударів, що приграваали до відчинення. Поволі сунула юрба до переду, бо в брамі римська сторожа вимагала порядку. Єгоханан і Закхій чекали. Нарешті останні осли зникли за брамою й пішли перші ряди тих, що вступали до міста. Кілька митарів спритно оббігали їх, і, кинувши їм свої мідяки, подорожні намагалися чим швидше зникнути в напрямку до середини міста. Старий уже давно сів під стіну, поклавши біля себе торбу з харчами на цілий день. Єгоханан ще стояв над ним, пильно розглядаючи гуртки, щоб не пропустити ані особи, на якій би не спочинув шукальним зором. Але серед тих мандрівників не було досі жадного, хто б нагадував знані постаті білих людей. А юрба все сунула й сунула. Першими пройшли селяни з довколишніх сіл — доньок міста, як їх звали в Єрусалимі — зі своїми ослами, навантаженими зеленню, овочами, клітками з голубами, курами і шпаками. Запах часнику й цибулі, погляд на свіжі огірки і грона винограду викликали почуття голоду. Але теплий дух овечої отари перебив його, а телячий мекіт заглушив усі викрики подорожніх. Це були жертовні тварини, і м'язисті чабани мали чимало праці, щоб змушувати до ходу вперед цю сполохану юрбу. Есея не було. І коли минули отари і перейшли всі подорожі та площа зістала порожньо-самітною, з широким отвором брами на кінці, за яким лежала соняшна дорога, — Єгоханан присів до Закхія. Старий витяг хліб і цибулю, солодку сихемську цибулю, й обидва почали мовчки снідати.

Порожня й тиха лежала перед ними поранкова площа. Під брамовим склепінням митники дораховували зібрані шістяки, високі леґіонери, що від своїх списів навсторч здавалися ще вищими, наче підпирали стіни вежі, і через широку браму губилася в далині дорога. Не хотілося говорити про невдачу, що могла повторитися й завтра і післязавтра й бозна коли перемінитися на зустріч з лікарем-цілителем. І нараз Закхій перестав жувати й задивився через браму. Самітна постать мандрівника з віслюком показалася здаля. Якийсь

спізнений прочанин мабуть ішов до міста. Єгоханан теж задивився у чужинця, але сяєво сонця на білій дорозі сліпило очі і не можна було нічого розібрати, крім білої постаті мужчини і сірої — віслюка. І лише, коли вони увійшли в тінь вежового склепіння і спинилися, щоб платити мито, Закхій уловив Єгоханана за руку й устав. Устав і Єгоханан. Не було сумніву — це був есей.

Поклавши на стіл митникам своє мито, есей узяв осла за налигача й вийшов на площу. Закхій рушив напроти і став на дорозі. Есей мусів спинитися. І Єгоханан бачив його спокійний і лагідний погляд, що спочинув на старому. Закхій низенько вклонився, так низенько, що аж рукою доторкнувся землі. З придушеним старечим стогоном підводився знов:

— Змилуйся наді мною, чоловіче божий! Внук мій умирає!

Єгоханан також уклонився зі старим. Вони нарівнялися, а есей мовчав. Він лише пильно розглядав Закхія, потім зробив рукою рух, наче просив уступитися з дороги й рушив уперед. Закхій уступився і в старечих його очах було болюче замішання. 'Чоловіче божий!" — лише вигукував він, вкладаючи в цей оклик всю тугу старечого відчаю. Не спиняючись, не озираючись віддалявся геть есей. Лише його кроки були швидшими, наче він хотів утекти від настирливого прохача. А Закхій залишився, стоячи ніби соляний стовп, безвладно звісивши руки. Єгохананові стало шкода його, він сповнився безконечною жалістю, якої він ще ніколи не відчував. І одночасно лють ухопила його за горло. "Чоловік божий!" — який висміх! Без відповіді, без слова обійти нещасного брата ізраїльського і поспішати від нього геть, щоб не дати помочі! Це має бути той асаїн-лікар для душі й тіла — що на нього була остання надія в домі безнадії! Він глянув ще раз на Закхія і скочив за есеєм.

Ще асаїн не був за поворотом, як Єгоханан наздогнав його. 'Чоловіче!" гукнув він і ледь витиснув із себе "божий". Есей обернувся, глянув на Єгоханана сумним і ласкавим поглядом, але зараз же обернувся без слова знов і потяг осла за налигач у дальшу дорогу. Тепер уже обурення заклекотіло в Єгоханані весняним буревієм. Він устромив руку під пахву, але твердий дотик держала опритомнив його:

— Чоловіче! Я чув — тебе звуть лікарем душі й тіла! Брешуть! Ти не лікар, а обманець! Чуєш! Обманець! Тебе благає старий за життя внука — а ти обминаєш його, наче лепруватого! Ти...

Єгоханан вигукував це майже до вуха асаїнові, але той наче не чув нічого. Так само швидко йшов він своїм шляхом байдужий до вулиці й Єгоханана, як і його осел. Але Єгоханан не вгавав. Він тримав свій крок за есеєм і не переставав гукати; він знаходив найгірші слова, але на есея вони мали такий самий вплив, як краплі дощу на розпечений камінь. Він простував далі, і його мовчазна байдужість була сильніша від Єгохананової люті. Хотів ще простягнути руку, щоб ухопити есея за плече, обернути до себе обличчям, гукнути до тих сумних і спокійних та ласкавих очей якусь найсильнішу образу. Але замість того велика гіркість стиснула йому чуття і він лише доказав зміненим голосом:

— То ж добре, асаїне! Не хочеш навіть говорити! Смерти грішника не бажає Адонай — тобі байдужа смерть дитини. Ти посквернитися боїшся дихом уст нещасного, але забуваєш, що сказав Єдиний: милість давайте, а не жертву!..

Неочікуване сталося. Як був у русі, так раптом спинився есей. Уступився з дороги, наче звільняючи Єгохананові шлях і подивився на нього своїм довгим ласкавим поглядом. Єгохананові стало ніяково за свої вигуки і тверді слова, бо глибина й ласкавість цих очей не заслуговували їх. Указуючи рукою поперед себе, асаїн промовив таким самим ласкавим голосом, трохи лише важкуватим, як у людей, що довго мовчать:

— Показуй шлях, юначе!

Єгоханан забіг наперед і ще встиг побачити, як здаля наближався Закхій. Але не хотів чекати. Ще в стані піднесення прудко обернувся й повів асаїна до Закхієвого дому. За собою ледь чув тихі кроки босих есеєвих ніг.

* * *

РЕДАКЦІЙНА ДОВІДКА:

Текст усіх трьох частин роману "Останній пророк" надрукований з машинопису, що його зроблено із примірника рукопису, переписаного рукою Автора і виправленого ним. Згідність машинопису із рукописом, що зберігається в п. Миколи Лебедя, перевірив літературний редактор цього видання. Крім деяких дрібних виправлень стилістичного і логічного характеру, *ніяких змін* в тексті не переведено. В основному в цілому творі збережено авторову мову і стиль, усуваючи тільки деякі русизми чи польонізми, або ж замінюючи надто локальні слова літературними. Правопис достосовано до сучасного академічного.

При опрацюванні статті про Леоніда Мосендза і його роман використано епістолярний матеріял, який зберігається у приятелів і знайомих письменника, зокрема його листування з

Ганною й Арсеном Шумовськими за рр. 1945 — 1948 (20 оригінальних листів),

Миколою Лебедем за рр. 1945 — 1947 (14 оригінальних листів),

Іваном Варенцею — за рр. 1946 — 1948 (листи друковані в "Гомоні України", починаючи з 24 жовтня 1953),

Михайлом Селешком — за рр. 1946 — 1948 (20 оригінальних листів),

Р. Гармашем — фотокопії трьох листів з 1948 р.,

О. Лащенком — одна картка з 1948 р.,

Лист Ростислава Шульгина до А. Шумовського про похорон Л. Мосендза (від 24 січня 1949 р.).

Не пощастило використати листів Мосендза до проф. Василя Іваннса, д-ра Юрія Ґерича (21 лист), ред. Петра Волинняка та ін.

Крім того були використані рукописні спогади і матеріяли п-ні Ганин Шумовської та д-р Зої Плітас, як теж рукописи недрукованих творів Л. Мосендза, що зберігаються в п. Миколи Лебедя: написана для його доньки Марійки казка "Кікіна хороба", спогад Порфирія Горотака" "25" і машинопис більшої статті Л. Мосендза

"Листи про українську культуру" і ще копії листів М. Лебедя, проф. В. Іваниса і М. Селешка до Мосендза.

Із друкованих матеріялів використано такі важливіші матеріяли і статті про Л. Мосендза:

Семен Наріжний. "Українська Еміґрація". Частина І. Прага, 1942 (Згадки про Л. М. на сторінках 117 — 118, 149, 158, 266, 216 й ілюстрації 367 і 379).

Українська Господарська Академія в ЧСР. Ню Йорк, 1959. (Згадки на сторінках 81 і 95).

В. Іваннс. Леонід Марковнч Мосендз. "Новий Шлях", Вінніпеґ, ч. 87, 1948.

Подорожній. Жмут спогадів про Л. Мосеидза. "Промінь", 15 квітня 1949.

Улас Самчук. Леонід Мосендз. "Свобода", 9 листопада 1949.

І. Варанпця. Леонід Мосеидз (Спогад в другу річницю смерти). "Гоміи України", 11 і 18 лнстопада 1950.

Е(вген) М(аланюк). Леонід Моседз. "Вістник ООЧСУ", ч. 6 за жовтеиь 1953, стор. 11 — 13.

І. Вараниця. П'ять років від смерти Л. Мосендза. "Гомін України", 17 жовтня 1953.

О. Данський. Леонід Мосендз про еміґраційну літературу. "Визвольнний Шлях", кн. 1 за січень 1954.

І. В(аранн)ця: У десятиріччя смертн Л. Мосендза. "Гомін Украіии", 25 жовтня 1958.

Леоннд Таманський: З останніх років життя Мосендза. "Українська Літературиа Газета" чч. 1, 2 за 1959.

Гаврило Гордієнко. До біографії Л. Мосендза. "Українські Вісті" (Новий Ульм), 4 червня 1959.

Подєбрадчанка. Новітній Берладиик (Літературні Подєбради — Леонід Мосендз). "Внзвольиий Шлях", кн. 12 за грудень 1959. Стор. 1355 — 1362.

ПОЯСНЕННЯ
ДО ТВОРУ Л. МОСЕНДЗА "ОСТАННІЙ ПРОРОК"

Подав д-р Юрій Ґерич

АДОНАЙ — Євр. Цар, Пан, Бог, плюральна форма (плюр. маєстатікус) від "адон" на означення імеин Бога-Ягве. Жнди не вимовляли слова "Ягве", коли воно приходнло в тексті і заступали його словом Адонай.

АЗАЗЕЛЬ — (євр. адзаль — прогнати, зникнути) — загально пояснюють це слово як "козел відпущення". В "Покутний деиь" 10. Тішрі, велнке свято в жидів, воии жертвували два козли: одного Єгові на жертву цілопалення, другого вганяли в пустню. Цей другий иіс на собі гріхи вибраного народу, тому — козел відпущення. Вибір, котрнй Єгові а котрнй на відпущения гріхів, відбувався через жеребн. На одному жеребі виписувано слово "ляшем", що в даиому випадку мало заступати слово "Ягве", а на другому "ляазазель". Вильосувавшн, священик вкладав жереб обернувшись лицем до козлів: з правої руки на козла по своїй правнці, з лівої на козла по лівнці. На котрого впав жереб "ляазазель" — той иіс "гріхи народу" в пустнию. Деякі коментатори поясняють слово азазель ще й так, що наче б цей козел відпущення становив якусь своєрідну жертву "злій силі пустині". В такому розумінні це слово приходить й у Франка (поема "Мойсей").

АЗРАЕЛЬ — такого іменн не зустрічаємо. Натомість: Азріель, Азараель, Азареель, але остаині це біблійні постаті і зовсім не означають аигела смертн. Мабуть автор мав на думці: "Азазель" (Лев. XVI, 8), що під деяким оглядом міг би нагадувати "ангела смерти".

АМГААРЕДЗ — ті, що управляли землю, найбіднішнй прошарок жидівського суспільства ("аредз" — земля).

АНТІОХІЯ — в Сирії, основаиа в кінці IV ст., осередок гелеиістнчної культурн на Близькому Сході, тогочаснній політнчнй і торговельнний центр, столиця рнмських леґатів, 300 мнль від Єрусалиму, над рікою Оронт. Там була заснована перша христнянська церква серед поган.

АНТОНІЄВА ВЕЖА — твердння в Єрусалимі, при мурі святині, на півн. захід. Збудована Маккабеямн, перебудована Іродом. Тут стаціонували рнмські леґіонери і були завжди готові на випадок заворушень. Звідтіля був теж і доступ до святині.

АСКАЛОН — (євр. Ашкелон) филистимське місто над Середземним морем, 10 миль на північ від Гази. Осередок филистимського культу Астарти. Місце народження Ірода.

БЕРСЕБА — (Беер-шеба) — місцевість на південній межі Хананану. Тут Авраам копав криницю і складав умову приязні з Авімелехом (Бит. XXI, 31). Пізніше тут постало місто тієї ж назви. Було приділене поколінню Юди. В Новому Завіті про нього не згадується.

БЕТЦУР — місто племени Юди, 20 римських миль від Єрусалиму, по дорозі до Геброну. Йосиф Флавій знає його, як найсильнішу твердиню в Юдеї. Тут відбувались численні битви Маккабеїв (Юди, Йонатана, Симона), зване також як Бет-зур.

ВАР ПУБЛІЙ КВІНТІЛІЙ — римський легат (губернатор) Сирії, що мав теж зверхність над Юдеєю. Юдея тоді ще не належала до римської провінції "Сирія", а була включена до неї 6 р. по Христі. Тоді Юдея дістала прокуратора, що підлягав губернаторові Сирії. Вар був губернатором Сирії від 6 р. перед Христом. Юдеєю управляв Ірод Ідумеєць. Був залежний від сирійського губернатора й очевидно від Риму.

ГЕБРОН — місто в Юдеї, одно з найстарших міст світу (Чисел XIII, 22) приходить у Святому Письмі Старого Завіту ок. 40 разів. Коло Геброну спинявся Авраам ("дуб Авраама в Мамре"). Було резиденцією Давида, головною квартирою повстання Авесалома. Місце народження "останнього пророка" св. Івана Предтечі і Хрестителя Господнього. Лежить на височині ок. 1000 м. понад поземом моря. Давніша назва: Кірят-арба, що означає "місто чотирьох". Пояснення цього різні: що його збудували чотири брати, що тут резидував батько із трьома синами в приязні (хабар — приязнь, дружба), що воно є місцем гробів 4-ох: Адама, Авраама, Ісаака, Якова (жид. традиція). Якийсь час був Геврон осідком лат. єпископства (1167 — 1187).

ГІРКАН — первосвященичий рід. Властивим основником його був Гіркан, син Снмона (з Гасмонеїв).

ГАСМОНЕЇ — (Асмонеї) визначний жидівський рід, що виводив свою лінію від Аарона. В пол. II. ст. пер. Хр. повстання проти Антіоха, сирійського володаря підняв священик Маттей зі своїми синами: Йоханаиом, Симоном, Юдою, Елеазаром, Йонатаном. Маттей помер 167 пер. Хр. Залишив провідником резистансу сина Юду, основника Маккабеїв. Це слово "Маккабі", як подає традиція, виводив Юда від початкових букв єврейського тексту (Іох. XV, ii) "Мі Кгамока Баалім Єговаг"? — що зн.: "Хто яко Ти, між богами, Єгово?" Початкові буквн цього слова казав Юда виписати на прапори подібно як мали римляни своє: S. P. Q. R. = Senatus Populus Que Romanus". Боротьба тривала 26 літ з 5-ти наступними королями

Сирії. Привернено самостійність Юдеї, знищено ок. двісті тисяч сирійського війська. З черги побив Юда Сероиа, єгипетського полководця. Його девіз боротьби: "Боротьба за наше життя й закои". В 63 р. перед Хрнотом Юдею здобув Помпей і з того часу датується фактичиа влада Риму над Юдеєю.

ГАРОШ ГАМІШНЕА — "рош" зи. голова, начальник, "Машаг" — посвячувати.

ҐАОН — достойник, аристократ, теж: гордість.

ҐЕДЕОН — (Ґідеои), з пок. Манассії, п'ятий з черги Суддя (1238 пер. Хр.). Одии з найбільших Суддів, знищив святиню Ваала, побив Медіямітів. Був Суддею 40 літ.

ҐЕРАЗІМ — Ґерізім, гора в Самарії, иа якій самаританці побудували святиию. Згідно з передаиням тут Авраам хотів приносити в жертву Ісаака.

ЕЛІСЕБА — євр. Елішеба ("Господь її обіт") вперше згадується у Святому письмі, кн. Іск. VI, 23. Жіика Аарона. Теж у перекладах, як Єлисавета — Лк. І, 5: жіика Захарії, матн Іваиа Предтечі. Деякі автори уважають, що обидва імена є одиозиачні, інші — що різні. Елісабет в єврейському тексті не зустрічається. Приходить натоміоть "Елішеба". Складене з двох слів: "ель" — Бог і "шеба" — присягати, обітувати.

ЕССЕНИ — одиа з трьох великих жидівських сект. Одні виводять значеиия цього слова від "асейяг" — лікувати, оскільки ессени уважали себе лікарями від душі і тіла. Інші біблісти виводять це слово від сирійського "побожний". Секта постала після Вавилоиської неволі і мала за ціль двигиути ізраїльський народ з морального й державного упадку. Вели контемплятивне життя получене з фіз. працею. Творили своєрідний моиаший орден, осуджували подружжя, практикували суворий аскетизм. Засуджували соціяльну иерівність. Другим авторитетом після Бога був Мойсей. Точио дотримувалиоя святкування суботи. Перед сходом соиця відбували молитви, молилися перед і після їжі. Не присягались, бо вважали, що мова може бути (в них) лишень правдива. Кандидат до їх "чина" обов'язаний був жити І рік поза їх суспільиістю, але додержувати їх принпсів. Віи одержував як символи: сокиру, білий фартух і білу одіж. В иастуиному році міг приймати частиико участь у їх церемоніях. Через два иастуиі роки, коли виявився достойний, приймали за повиоправиого члеиа. Віи складав такий обіт: служити вірно Богові, иеиавидіти обман і иеправду, робити добро, нікого ие кривдити, говорити правду, ие красти, не грабувати, зберігати приписи і таємииці "ордеиу". Деякі приписи: Митися, коли доторкнувся чужинець, або иижчий станом, перед і після їжі, не плювати під час зборів, а коли було конечне, то не на праву сторою, безженість, чистота

думки, погідний настрій, відсутність злоби і злости — все що веде до святости. В такому стані правдивий ессеи може творити чуда, воскрешати мертвих. Деякі екзеґети приводять такі місця з Св. П., що мають відношення до ессенів: Мт. V, 34, XIX, 12, I Кор. VII, Як. V, 12, Діяи. IV 32—34. Кількісно числом це не була велика секта й ніколи не перевищувала 4 тисяч. Перестала існувати після знищення Єрусалиму.

ЄГОХАНАН — Іван Хреститель. В лексикоиах і біблійних коментарях приходить це ім'я під різними видами: Йохаиаи, Йоганан, Єгогаиаи, не кажучи про англійське чи німецьке скорочення. Але в єврейському тексті це ім'я приходить лиш як: ЄГОХАНАН. Означає: "кого Єгова любить", "змилування Єгови", "дар Єгови" ітп. пояснення дають різні автори. Найкраще пояснення дає А. Кларк (Коммент. VI., 314) в коментарях на Лк. I, 60: "ласка або змилування Єгови", бо Єгохаиан мав предвозвіщати змилування Бога над родом людським (прихід Спасителя) та приготовляти ґрунт Месії. Українізоване "Богдаи" не цілком відповідає значенню єврейського Єгоханан, бо "хаиан" зн. ласка, отже елемент змісту а не чинности (давания), чи джерело походження. — Сии священика Захарії з покоління Абії і Єлисавети з покол. Аарона. Старший від Іс. Христа на яких 6 місяців. Більшу частину життя провів у відокремленні й пустині, проповідував покаяния і хрестив, жив у суворому аскетизмі. Здобув велику пошану серед жидів. Згинув з руки Ірода, за те, що прилюдно картав його за чужоложство (Ірод жив з жінкою свого брата Филипа Іродіядою).

ЄРЕМІЯ — один з 4-ох великих жидівськнх пророків. Жив і проповідував між 630—580 пер. Хр.

ЄЗЕКИЇЛ — теж вел. жидівськнй пророк в пол. VI ст. пер. Хр.

ЄРИХОН — місто в Юдеї, в долині Йордану недалеко Мертвого моря. Це перше місто на зах. від Йордану, яке здобув Ізраїль у своєму поході до обітуваної землі. Розбудував його Ірод. Побував тут й Іс. Хр. (Лк. XVIII, 35, Мк. X. 46). Тут мав свій дім Закхей, тут Христос говорив притчу про "10 талаитів". Латиняни мають традицію, що напроти Єрихону хрестився в Йордані Ісус Христос. Греки подають інше місце, але теж недалеко від Єрихону.

ЗАХАРІЯ — єврейське "Дзахар" означає: пам'ятати, бути вірним, згадувати ітп. Звідси й це зложене слово. Комеитатори почсняють: "Єгова вірний (своїй обітниці)", "пам'ять Єгови", "Єгова згадав" і под. — Батько Івана Хрестителя, священик з покоління Абія, яке було 8-им в ряді 24-ох кляс, на які иащадки Елеазара й Ітамара (сини Аарона) поділялись. Єванг. тексти: Лк. I, 5 і пр.: Лк. XI, 51: Мт. XXIII, 35 і пр. Об'явления арханг. Гавриілом За-

харії описане євангелистом Лукою трохи менш "драматичне", як це вивів автор.

ЗЕЛОТИ — Мт. XXII, 15: Мк. XII, 13: Лк. XX, 23, — реліг. і політ. партія, мабуть не дуже велика й значна, бо коментатори не приділюють їй багато місця. Постала вона мабуть в I ст. до Хр. і мала за ціль подібно як ессеїн, моральне уздоровлення суспільства, звідси й назва "зелос" — ревний (у виконуванні закону). Згадує про них Йосиф Флавій (IV, 3 і VII, 8). Одним з зелотів був апостол Симон.

ІРОД — Йосиф Флавій виводить цей рід з Едомітів (Ідумейців), гл. Стар. XIV. 15, пар. 2. Тогочасний історик Николай — що з жидів. Здається, що рація за Флавієм. Це численний рід, що держався Риму і був зненавиджений жидами. В час Івана Хрестителя був володарем Юдеї (від 63 р. під зверхністю Риму) Ірод Антипа, який і казав Іванові Предтечі відтяти голову. — В час народження Ісуса Христа володів Ірод Вел. (40—4 пер. Хр.) Про помилки в хронології див. під "хронологія". — Іродіяни — рід і політична партія цієї династії.

ІСАЇЯ — вел. жидівський пророк (810—698).

ЙОАЗАР — іст. постать, первосвященик в 4 р. пер. Хр. — 1 р. по Хр. Після нього були такі первосвященики за життя Івана Хр.: Елеазар, брат Йоазара 1 р. по Хр., Ісус, син Сіага 6 по Хр., Елеазар (вдруге) 7—13 по Хр., Анна (Ананус, Ганан) 13—24 по Хр., Ішмаель 24 по Хр., Елеазар, син Анни, 24 по Хр., Симон, 25 по Хр., Йосиф званий Каяфа, зять Анни 26—35 по Хр.

ЙОВ — (I. 24) — на гноїщі "плакав і проклинав"! Це помилкове поняття автора. Книга Йова (прибл. 1500 пер. Хр.) вміщає щось цілком інше, ніж десперацію і прокльони.

КАЛЕБ — один з 12 розвідників, що їх Мойсей послав на звіди в Ханаан (Чис. XIII, 6). Він і Йошуа були одинокі уродженці Єгипту, що удостоїлись увійти в обітовану землю, як переможці. Він здобув Геброн, опісля і країна навколо Геброну звалась його імеием.

КАЛЬМУС — (калямус), рослина з пахучим ароматом, згадується декілька разів у Святому письмі. Перенесена мабуть з Індії. Олійків з неї вживали при "помазаниях".

КАРМЕЛЬ — пасмо гір в Галилеї, що тягнеться від долини Ездрелону в півн.-зах. напрямі, "край виниць і городів". Багато разів оспівані в Старому Завіті. Тут ховався пророк Ілля. Інший Кармель є ще між горами в Юдеї (Йос. XV, 55: Сам. I, XV, 12). Тут Савло побив Амаликитів. Пізніше тут стояв римський гарнізон, 10 миль від Геброну. (Нині — Курмуль).

КВІРИН — (Квіріиус Публіюс Сульпіціюс, гр. Цирениюс) істор. постать, губериатор Сирії, за часу якого, згідно з Лк. II, 2, відбувся перепис жидівського населення в рік уроджеиня Христа. — Від 9 р. пер. Хр. відомі такі губернатори: Марк Тітій, Гай Сеитій Сатуриіи, Публій Квінт. Вар. Ірод помер (в 1 р.) за урядуваиия Вара. — Квірии був губериатором Сирії від 6 р. по Хр. — Все ж деякі історики думають, що він був губернатором і раиіше від 4—1 пер. Хр. — Автор перииооить собі його иа помічника Вара в Єрусалимі.

КОРІЧИДЕР — мабуть те саме, що коріаидер, росте дико в Палестині, иасіиня його має приємний запах і смак.

КОРБАН — каса святині, пожертви туди внесені були призиачені иа жертву, тобто на цілі святиии. Не коиечио в грошах, теж і речі жертвували або обіцяли ("обітували") жиди виосити до корбану.

КОГЕН ГАРОШ — євр. "коген" — священик, "рош" — иачальиик, отже тут первосвященик.

КЕСАРІЯ — головие рим. місто в Палестині. Розбудував його Ірод Вел. і в 10 р. пер. Хр. иазвав цим імеием в честь цезара Авґуста. 47 миль на півн. зах. від Єрусалиму.

МАККАБЕЇ — див. Гасмоиеї.

МАТТІЯС — історичиа постать, первосвящеиик в 5 р. пер. Хр. З приводу якогось випадку та шкоди на тілі стався "ірреґуляріс" і перестав сповняти уряд первосвященика. Його наступником був Еллем (1 день) і Йоазар 4 пер. Хр. — 1 по Хр.

МЕДІЯМІТИ — Медія краіиа між Персією і Каспійським морем, виводить свою назву від "Мадаї", сииа Яфета (Бит. X. 2.). Перський король Кир через жіику одідичив право до Медії й получив її з перським королівством. Про майже півтори тисячолітню історію цієї країни нічого не зиаємо. Перший іст. знак про "Медів" датується 880 р. пер. Хр. иа ассир. моиумеитах. Як сказаио, в пол. VI ст. (558 р.) Кир прилучив Медію до Персії.

МЕНАҐЕМ — (єврейське — потішувати, приносити добру вість) син Ґада, король Самарії (771—760) відзиачався жорстокістю й терором.

МИТАРІ — (лат. "публікані", гр. "телоиес") збирачі рим. податків. Зиекавиджеиі жидами, вважалися зрадниками народу й закону. Жадні гроші від митаря ие приймались в корбан. Не могли бути суддями иі свідками в суді. Лк. XVIII, 13: Мт. IX. 11, та ін.

МІЗРАЇМ — (межа́, граииця) ім'я, яким жиди загально означували Єгипет, мабуть від імеиі Мізраїм, сииа Хама (Бит. X, 6, 13).

МІРИ — автор уживає деяких назв на означення мір. Мірн були такі: гомер — 10 ℓ бушлі, ефаг — 8,6 ґал., сіаг — 2,88 ґал., омер — 0,86 ґал. і деякі менші.

МІХЕЙ — (єврейське "Мікаг"), автор деколи вживає: Міха, Міхою ітп. — неправильно. Один з т. зв. малих пророків (рр. 758—699).

НАЗОРЕЇ — (єврейське "незір") визначає відділений, відсепарований ("назар" — відділяти, цебто особа в особливий спосіб призначена на службу Богові, святині й законові та відділена від всякої сервільної праці. Назорей не смів пити вина (й ін. алк. напоїв), стригти волосся, доторкатися трупа. Коли б таке сталося, він мусів обстригти волосся, принести жертву і відновити обіт. Обіти були: на певний час і на все життя. Досмертними назореями були: Самсон, Самуїл, Єремія, Іван Хреститель. Основою цього інституту назорейства є Чис. VI. 2 й ін. Згідно з деякими поясненнями, з назореїв постали в прямій дорозі наслідування: Рехабіти, Ессени, Анахорети (Герміти) і вкінці інші монаші чини.

РАББАН — (єврейське: "раб" згл. рав — учитель, "раббі" згл. равві — мій учителю). Раббан — це найвищий титул в розумінні учителя. Титул раббана мало лиш небагато законоучителів. Це були ті, які славились великим знанням закона і що їх вважали за непомильних. Дехто (напр. Фаррар) думає, що жиди взагалі надали той титул лише сімом рабінам, з того трьом з роду Гамалиїла (в цього вчився ап. Павло), сина Гіллеля. Отже титул дуже рідкий і мало правдоподібне, щоб і в Геброні були раббани.

САДУКЕЇ — назва від Саддока, первосвященика з коліна Зоровавеля. Релігійна жидівська секта, відзначалася особливо тим, що признавала лише "писаний закон" й відкидала традицію. Не вірили в воскресіння мертвих і в посмертний суд. Сюди належали найбагатіші жидівські роди, що здебільша держали в руках уряд первосвященика. В часі проповідництва Івана Хрестителя уряд первосвященика сповняв зять Анни (Анас, у Йос. Фл.: Ананус) Йосиф званий Каяфа від р. 26—35. Анна мабуть був його заступником "саґан" (Анна був первосвящеником 13—24, потім ще два сини) і як такий мав очевидно величезний вплив і в Синедріоні і в публ. житті. Садукеї, боячись за свої маєтки й вигоди, воліли радше мирне співжиття з Іродом і римлянами. За те їх дуже ненавидів народ.

САЛОМЕЯ — Сальоме, дочка Іродіяди й Филипа. Причинилася до смерти Івана Хрестителя.

САМАРІЯ — край на північ від Юдеї. До 720 р. належала до ізраїльської держави. В добу асирійської неволі колонізована асирійцями, що, змішавшися з залишеним жидівсь-

ким населенням, створили самаритяи, про яких у Новому Завіті є декілька згадок. Після повороту жидів з асирійської неволі, контраст між ними й самарянами був доволі значний. Самаряни зберегли деякі елементи асирійського поганства, зрештою прийняли закои Мойсея. Не добившись співучасинцтва у відбудові єрус. святині (до цього жидн їх не допустили), відокремились і збудували окрему святиню в Самарії коло Сіхем на горі Геразім. Цю святиню збурив Іваи Гірка вкіиці II ст. пер. Хр. Місто Самарія за Помпея переназваио на Себаста.

СІКАРІЇ — Діян. XXI, 38, революційиа жидівська організація, звана так від коротких мечів, подібиих до римської "сіка". Ці ножі вони иосили сховані в одежі й відзначалися тим, що переводнли безоглядні чистки між жидівським населенням (кого підозрівали в співпраці з римлянами), як теж иападали і на римлян. Їхню діяльиість зв'язують з центром тієї організації в Єгипті.

СИНЕДРІОН — євр. Сангедрін, велнка жидівська рада 70-ох з осідком в Єрусалимі. Жидівська традиція подає, що ця форма влади продовжалась ще від Мойсея, який мав раду 70-ти. Одиаче докази иа те слабі й початок цього Синедріону означують дослідники не раиіше, як в добу Маккабеїв. Йому належав найвищий суд і внутрішия самоуправа жидівського суспільства.

СУД — жидівський: З першим судом зустрічаємося в пустині за маидрівки з єгипетської неволі. (Втор. I, 16), опісля у зв'язку з окремим Божим покликанням суддів (Чио. XI, 11). Вкінці організація суду виглядала так: 1) В кожному місті було 3-ох суддів для справ меншої ваги, 2) Суд 23-ох розглядав справи більші й міг иакладатн кару меча, тобто смерти, 3) Синедріои — суд иайвищої іистанції для справ окремо важлнвих і такнх, які заторкували короля або первосвященика. Це був теж иайвищий апеляційний суд.

ТЕФІЛЛІН — грецьке — філактерії, ритуальний предмет для молитовного вжитку, ремінці з коробкою, яку прив'язували до голови, другий до лівої руки иапроти серця. Символіка: видимий контакт заповідей Єгови (Ісх. XIII, 9).

ФАРИСЕЇ — євр. "перушім". Одна з трьох (садукеї, ессеии) великих сект, згл. партій. Слово означає: "відсепарований, відділений", цебто такі, що сепарувалнсь від всякої нечистоти (в левітському розумінии) і суворо дотримувалися закону Мойсея. Перша історична згадка про них ок. 150 р. пер. Хр. Їх вплив був великий. Воии опановували Сииедріон і взагалі жидівське суспільство. В їх руках були майже всі суди. В часі Іс. Христа ця секта звелась до формалістики й буквоїдства і Христос часто їх за це картав. Це була причина, що породила

їх ненависть і скінчилася розп'яттям Христа. Кандидат до партії фарисеїв мусів скластн при свідках 3-ох фарисеїв заяву: 1) дотримуватися точно приписів щодо їжі, 2) зберігати всі приписи про чистоту, зокрема в родині. — В їжі не сміли порушати "десятини", це був тяжкий гріх, десятина належала святині. Ці приписи становили базу їх діяльности. Ессени — рахуються "інтенсивнішими фарисеями". — Жиди, вчили фарисеї, це святий народ. Вичували точно закон, найбільше з-поміж них було рабінів. Дехто нараховує сім родів фарисеїв з огляду на їх характер і твердість в дотримуваині закону. Христос назвав їх побіленими гробами. Вони були найбільшими ворогами Христа.

ФАРАН — гори й пустиня між Синаєм і Палестиною (Втор. XXXIII, 2).

ХАБЕРІМ — (євр. "хебгер", "хабгурах" і под.) — братство, товариство. Хабером ставав член фарисейської партії по складенні всіх приписаних обітів. Хабер у противенстві до ам-га-аредз був повиовартісним членом вибраного иароду, праведним, досконалим. Завважити треба, що не кожний книжник, законоучитель, "старший" був доконче хабер, як і не кожний хабер мусів бути вченний у законі. Хаберіми сепарувались від ам-га-аредзів до тієї міри, що складали приречення: не продавати остаинім "ні плиниої иі твердої речі, не бути в иього гостем, не звати його в гостину" і под.

ХАРАШІМ — робітиики, ремісники, що обробляли металь, залізо й дерево. Теж назва долини коло Лідди, недалеко Яффи.

ХРОНОЛОГІЯ — Іван Хреститель був на яких 6 місяців старший за Ісуса Христа, отже рік його народження буде той же що й Христа. А Христос, народився 4—5 років "пер Хр.", тобто чотири до п'ять років перед датою "0" нашого літочислення. Християнське літочислення упорядкував монах Діонисій Малий (скит з походження) в VI ст. і при цьому упорядкуванні сталась ця помилка. Тому всі дати зв'язані з життям і діяльністю Івана Хрестителя, а потім народження Христа треба було б відсунути 4-5 років взад. Через те екзеґети й історики мають трудність у поясненні Лк. II, 2 й імені Квіріиіюса, чи Кереніюса.

ШЕОЛ — місце мертвих, ад, загробиий світ. Але є і інші пояснення.

З М І С Т

стор.

Леонід Мосендз і його "Останній пророк" V

Частина перша БАТЬКИ 5

Частина друга ВИБРАНЕЦЬ 147

Частина третя МАНІВЦІ 253

Редакційна довідка 445

Пояснення 447

І Л Ю С Т Р А Ц І Ї :

"Які ж ми жорстокі" (стор. 6) 4

"Бо блискавичний воєцький п'ястук" (стор. 25) 30

"Давид ще ближче нахилився до Захарія" (стор. 72) 65

"Бодай же на тебе чорний рік" (стор. 126) 93

"Квірін смачно посміхався" (стор. 108) 130

"Маленький дарунок для тебе" (стор. 140) 210

"Хлопець говорив, а Давид слухав" (стор. 198) 306

"Ти вже заприсягся, Єгоханане" (стор. 342) 399

"Легка рука торкнулася Єгохананових пліч" (стор. 403) 441